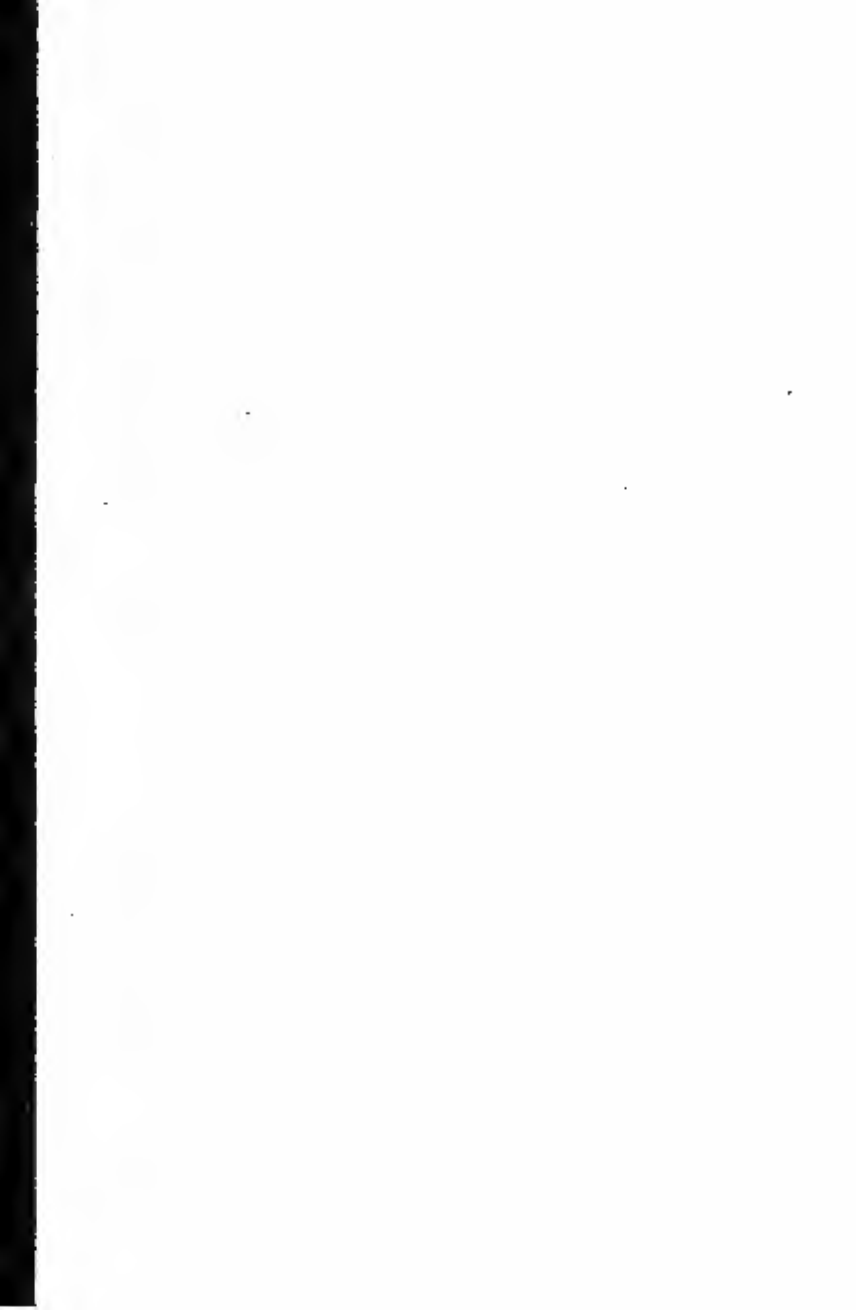

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V Dik-Ray

10/10/24
P. 10

सारदाविनोद

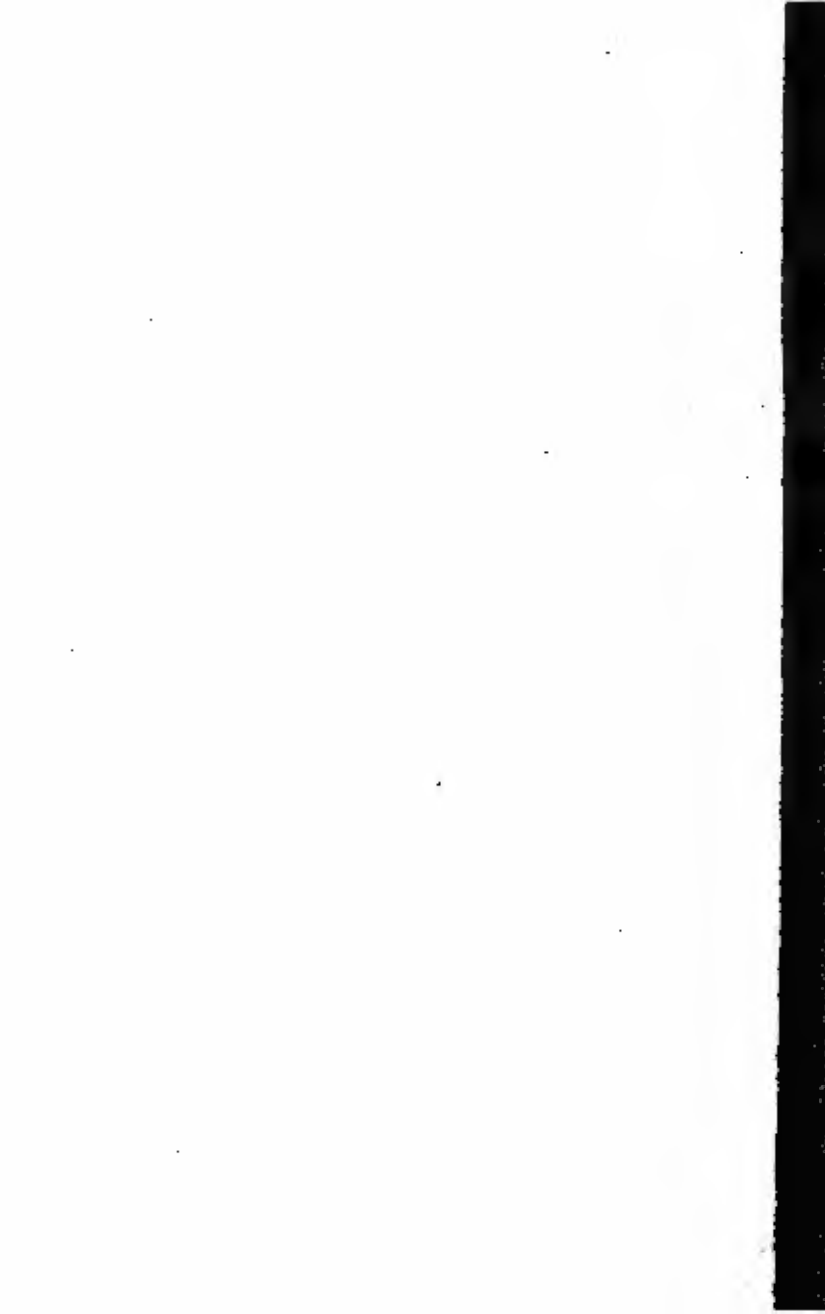
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदाः

Vol. IV

अभिहितरूपम् ।

सूत्रं साहं दम्भकतन्त्रम्]

[P. 10]

“लक्ष्मीनन्दनं सरस्वतीविनोदं कुर्मः—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(उत्तरार्द्ध)

460.

भ्वाद्यात्मकः चतुर्थभागः

श्रीकमुदरञ्जन—मिषगाचार्येण---

इतभाषान्तरः तत्कृतया मितभाषिणी-समाख्यया

ख्याप्यया च समेतः ।

—to—

Sa 4 V

Dik/Ray

BHATTŌJĪ-DĪKṢHĪTĀ'S

Siddhanta Kaumudi

Vol. IV

(Bhwādi-Prakaranam)

With English Translation & Sanskrit Commentary

By

Kumudranjan Ray, M. A., Bhishagacharyya.,

Author of Laghu—Kaumudi, Evolution of Gita,
Philosophy of Ayurveda etc. etc.

Rs. 8/8/-

Published by

K. Ray.

7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

450.

13/10/53.

Sa 4 V/ Oct / Ray.

Vol. IV.

Printed by

Chandi Charan Santra

at the LALIT PRESS

81, Simla Street, Calcutta.

PREFACE.

The Uttarardham of Siddhanta-Kaumudi is being published before its last Vol i.e., Vol III (on Taddhita) completing the Purvardham, owing to the pressing requests of some of my M. A.—Students here ; though incompetent for the work still I cherish the hope to finish the whole of this Siddhanta-Kaumudi by and by as health and wealth will permit, as it was the unfinished glory of my father's works,

The Uttarardham is to be completed in some four volumes of which this is the first.

My gratitude goes to Pt. Haripada Sarman for having materially helped me in writing out the manuscript. Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next Edition.

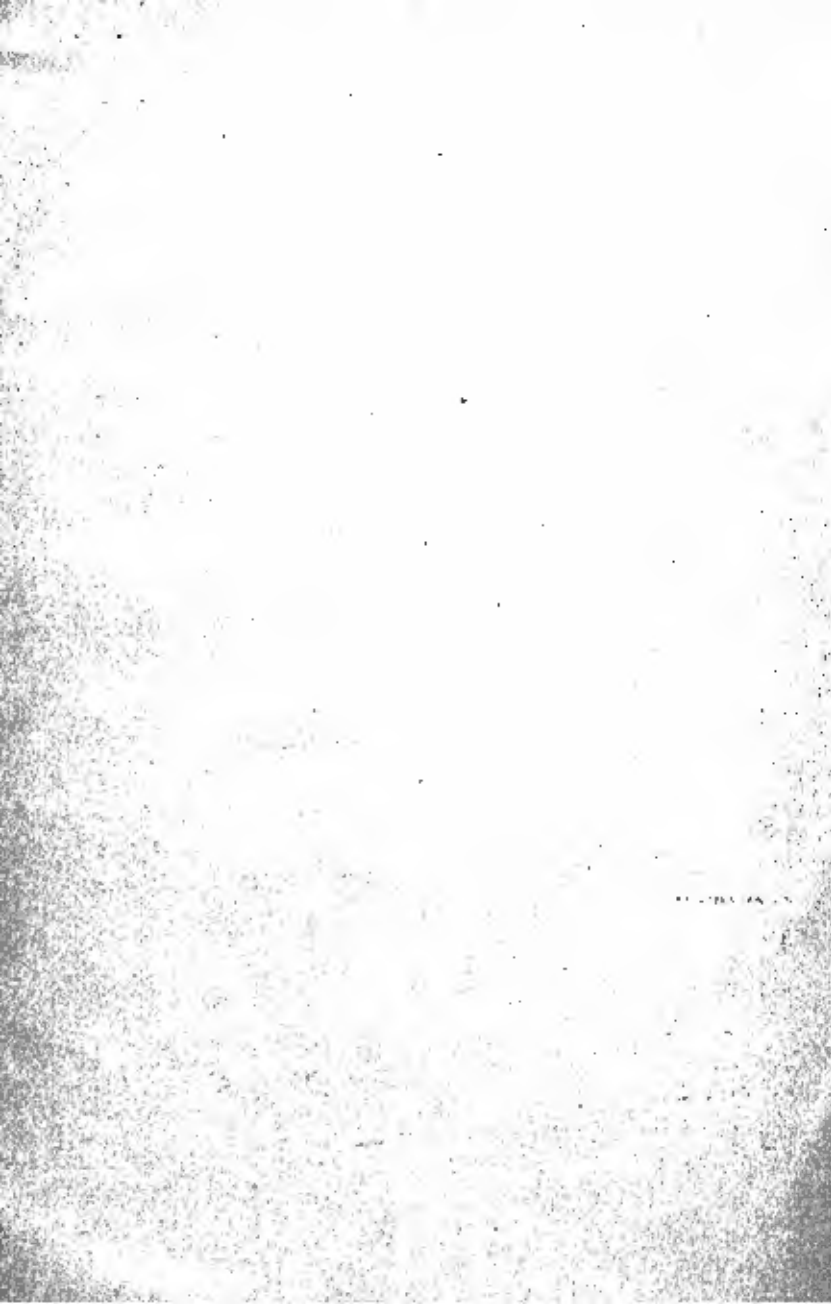
CALCUTTA,

December, 1936.

KUMUDRANJAN RAY.

Dedicated to the ever-green memory of
my father—

Late Principal

SARADARANJAN RAY,

The author of numerous Sanskrit and
Mathematical works and my guide in the field
of literary career.

INTRODUCTION.

(*Date of Panini on a new line*).

We have said all about the growth, merits, defects etc., of Siddhanta-Kaumudi in our Vol. I i.e., the part on Sandhi. Now we say a few words on the date, place, and views and influence of Panini in Sanskrit Literature etc.

Here however first we shall deal with the date of Panini the grammarian ; for on this date also depend much of our sanskrit chronological conclusions. Grammar though was studied in Vedic and Brahmanic times for correct recitation etc (cp “चत्वारि यङ्गा त्रयोऽस्य पादाः” “सुदेशोऽस्ति वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः” &c—Rigveda quoted in भाष्य, and “वाग्दे पराच्यथाकृतावदत्”—तैत्तिरीयब्राह्मण. “ओशिष्ठां व्याख्या-स्वामः । वर्षः स्वरः”—तैत्तिरीय उपनिषत् । “वाग्वै ब्रह्मते तस्मा यय पतिः” &c—छान्दोग्य etc.), and found partial development in Yaska's Nirukta (? 800 B. C.) and in grammarians like Sakatayana, still it was made perfectly scientific by Panini, so he is said as the greatest of grammarians. Though he is also said as a कवि being the author of जाम्बवतो-विजय (cp “सुस्तिपाणिनेये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः । पादौ

आकारणं वाच्यमनु आम्बवतीजयम्"—Rajshekhara) still the point is controversial, for the poem आम्बवती-विजय contains प्रयोग that are directly contrary to Panini-rules etc.

Now the date of this great grammarian is not yet a settled fact. Mr. Pischel identified Panini with the poet of that name also mentioned in Vallabhadeva's Subhashitavali and assigned him before 5th century B. C. Mr. Weber and Maxmuller put down Panini in 4th century B. C. ; but Dr. Goldstucker and Bhandarkar have tried to place Panini not later than 500 B. C. Mr. Vincent Smith and Dr. Belvelkar place him in 7th century B. C.

Now it is a certain fact that Patanjali the great writer of Bhashya on Panini flourished in the 2nd century B. C. at the latest, and he refuted Katyayana's unjust remarks on Panini ; now placing Katyayana in the 4th century B. C. we may safely place Panini in some 6th century B. C. if not earlier ; for a gap of more than a century must have elapsed from one writer to another for their books being regarded as authoritative ; and because between Panini and Katyayana, and Katyayana and Patanjali several grammarians rose as well. Thus Katyayana makes mention of grammarian Pauskarasadi etc., not noticed in Panini, and

Patanjali also mentions Bharadvajiyas etc., not named by Katyayana. Also Patanjali takes Panini as "Acharyya" who writes, enjoins from revelation (cp. "आचार्यः पश्यति" "यतिरु इति प्रतिषेधं शास्ति" "आचार्यप्रवृत्तिर्धीयति" etc.—in महाभाष्य). Thus also a big gap passed between Panini and Patanjali. Kathasaritsagara makes Katyayana as co-eval and even anterior to Panini ; but this is to be taken as an exaggeration. For omissions of Panini filled up by Katyayana in majority of his sutras clearly suggest Panini's anteriority. Further Katyayana's use of "तुल्यकालत्वात्" under Panini-sutra "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" 4.3.105. shows that Katyayana takes Panini as coeval with "Purana Rishi" much anterior to him (adopted from Dutta's Aryanisation of India). Again from Panini's "सङ्गलादिभ्यश्च" 4. 2. 75., Mr. Viswanath Kasi-nath Rajavade says that here Panini referred to the city सङ्गल (? Greek.—Sangala) completed by Sankala. This city Alexander razed to the ground in vindication of the resistance put forward by its defenders. So Panini's reference to it suggests that he lived much prior to 4th century B. C. Again in the sutra "पर्सादियोध्यादिभ्योऽणञौ" 5. 3.117, the Parsus (Persians perhaps) are referred to as an आयुधजीविसंघ i. e., a group of mercenary warriors similar to the Greeks of the 4th century B. C.

Now, the Persians were blotted out as a political force in 326 B. C. So Panini's reference to these places him much prior to 4th century B. C. Similarly sutras "आयुधजीविभ्यश्च" 4. 3. 91. "आयुधजीवी-संघात् अयङ्वाहीकेषु अत्रात्राजन्त्यात्" 5. 3. 114. refer to perhaps mercenary fighters other than Indians, so also Panini goes much before fourth century B. C. The sutra "वासुदेवार्जुनाभ्याम्बुन्" 4.3.98, shows that Panini was aware of the inseparable companionship of Krishna and Arjuna, also of their followers, and the word वासुदेव is placed first being the इष्टदेव of a religious sect and of Arjuna as well. So Panini came immediately after the original Mahabharata which was written in 6th century B. C. and from which time कृष्ण was the इष्टदेव of a religious line. Panini's knowledge with the Yavanas (Ionians) is very meagre, he refers to Yavanas in "इन्द्रवज्रभवशर्वरुद्र सृष्टिहिमाराण्यवयवमसातुलाचार्याश्चामातुक्" 4.1.46 in an indefinite way. So Katyayana fills it up as "यवनाक्षिप्याम्" ! This proves that Panini was not aware of any script of the Greeks. i. e., he was before Alexander's Invasion. On the other hand we know that the Persians under Cyrus came in contact with the Ionians after the fall of Croesus in 546 B. C., and first resistance to Darius came from the Ionians who burned Sardis in 600 B. C. Thus Panini was a

man of about 500 B. C. and he was a man of the Punjab (cp. the sutras "उदक् च विप्राश्च" 4.2.74 and "सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ" 4. 3. 93 &c.). Thus Prof. Keith says "If it is borne in mind that Panini was a native of Gandhara according to Hiuen Tsang, a view confirmed by the references in his grammar it will not seem farfetched to consider that it was most probably from the older tradition that the name Yavanani was derived" (Aitareya Aranyaka), and this seems to support our above remark. Goldstucker shows that Panini's "निर्वाणोऽवाते" 8. 2. 50, using निर्वाण in a general sense and not in its special Buddhistic sense, and "भक्तिः" 4. 3. 95. in the general early sense of "object of worship" (or "reverence" as in Ramayana and not in its special sense of "love and devotion" found in the Buddha Jatakas (the Pali form of भक्ति being "bhatti"), show that he lived before 480 B. C.—(the time when Buddha's preaching took all captive). Thus he was perhaps at the beginning of 6th century B. C. For there is no direct reference to Buddha or to his preachings in Panini's sutras. That Panini was after Manava-sutra is proved from his clear knowledge of Smṛiti-laws and reference to Sutras in his own rules (cp. "बान्धस्त्रिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति," "पारायणं सुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति," "तदस्य ब्रह्मचर्यम्," "शादमनेनभुक्तम्"

&c. and “अतूक्यादिमुत्तान्तात् ठक्,” “सूत्राच्च कोपधात्,” “संख्यायाः संज्ञासंवत्सराध्यनेषु,” “दाशगोप्त्री सम्यदाने” &c.). he wrote also after Nyaya and Charaka of 7th century B. C., and his inclusion of the words Agnivesha and *Bhisaj* (physician) in his गर्गादि list corroborates this point. Lastly the tracing of the development of religious ideas as re-actionary states one after another will also help us in determining Panini's date. As said before the Charvakas who rose as a set off against excessive monism of Upanishads were replaced by *Jnana* system of Sankhya, Yoga and Nyaya &c., which again were put in back ground by Jaimini's Karma-system and by the theories of Dharma Sutras (based on everyday-life-duty) like that of Manu etc., *. Then

---

* That Yoga followed Sankhya and then came Jaimini, Manu and Vadarayana is apparent from Santiparvan Moksha-dharma chapter 318, slokas 67, 101 etc, where after सांख्यमन्त्र, योगमन्त्र is raised, and सांख्य and योग are everywhere spoken of together. Then after these the question is of यजुर्वेद i. e., of both Mimamsas and Dharma sutras (cp. “सांख्यानं योगिनां चापि यजोर्ना चाकरोदितानाम्”—Idid 347, 92 ; also compare the gradual order of questions there up to chapter 852). In Mahabharat चिकित्सा and रसायन are put after सांख्य, and योग ; compare Bhagvat as well I. 3 9-13 where also we see सांख्य चिकित्सा, आर्योचिकी (त्याय), यजुर्वेद, सन्नासधर्म following in order of evolution. Mahabharat there in chapter 346, 11 also says that जैमिनि, सुमन्त्र, देव and युक् were व्यासशिष्य, so जैमिनि's and व्यास's sutras came one after another in

after Manu when offerings of animals in यज्ञ were wantonly going on in the name of Dharma, prevalence of diseases led to Charaka's revision of Agniveshatantra, and for re-establishing Vedic rites, sages taught Vedas to people and thus Panini wrote for the right understanding of the vedas, for as we shall see below vedic theories are perhaps reflected indirectly in Panini sutras. In every work the writer reflects his own view indirectly in his writings, thus we see John Milton and Kalidasa in every lines of Paradise Lost and Sakuntalam etc. respectively. Thus in his sutra "हनी वध लिङि"—Panini indirectly says that "वध (slaughter) was going on as a matter of sanction (विधि i. e. लिङ्) in place of killing (हन्) by way of criminal punishment" (?). Panini might have combined the sūtras "हनी वध लिङि" 2. 4. 42. and "सुङि च" 2. 4. 43 into one as "हन्तेर्वधसुङ्लिङोः" whence the above inference of us would have been rather illogical; still his separate use warrants our conclusion. Panini by vindicating ज्ञान also tried to revert this vicious tide by trying to replace वेदाभ्यास (recitation of vedas) which was almost obsolete (सुप्त) then; cp, Panini sutra "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" 7. 4. 58—वेदाभ्यास

---

quick succession. So our determination of dates on religious lines as above seems to be correct and natural.

elided in his time) *, and by saying that these customs were illegal, hence were not in vogue (i.e. असिद्ध) in early eras (पूर्वेषु). Compare his Sutra "पूर्वव्रासिद्धम्" 8. 2. 1. for this indirect reference. When this immoral practice stifled the atmosphere and displeased the good, Buddhadeva rose with his Ahimsa-dharma. Again the अनित्यता of वर्ण and शब्द vindicated by the Nayaya-system was modified by Jaimini advocating that शब्द-s are eternal, and the vedas are so; this view Panini revised saying that letters are not eternal—they are manifestations of sound (नाद) and originated with Prajapati the creator, but the impression of each letter contained in words, sentences etc. producing a meaning is eternal (cp. 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' having this internal suggestions—'स्वरादीनां नादानां निपातः' (? म) उत्पत्तिः आगतिः 'अव्ययम्' अव्ययात्मनः आगतत्वात्). This Panini's followers call as स्फोट that which clears the meaning [?] (see also Madhava's सर्व-

---

* His गुरुनिर्देश of लोपोश्वासस्य in place of अश्वासलोपः is also significant. The use of लोपोश्वासस्य is not for अनुवृत्ति of अश्वासस्य in the following rules only, but has significant reference perhaps, अनुवृत्ति of अश्वास only turned into अश्वासस्य from the compound अश्वासलोप would have been possible on the analogy of अनुवृत्ति of धातु only made into धातोः from the compound 'वृधातुश्च धाम्' in the rule "अचिद् धातुश्च धाम्—" etc. (8. 4. 77). Compare "पूर्ववृत्तिश्च धातुश्च वा इति वदन्निर्देशेपि धातोर्इति इत्यङ्गत्वं धृष्टान्तमनुवर्तते"—Bai-manorama under the rule "एरनेकाक्षोऽसंयोगपूर्वकः" (8. 4. 82.).

दर्शनसंग्रह and स्मृतचिन्तामणि for advance studies.) Thus also Panini came after Jaimini but before Buddha of 5th century B. C. That these are natural reactionary religious developments will be evident from repetition of history also ; for we see how Sankara in the middle ages and Chaitanyadeva (some four hundred years ago) arose to establish sastras and Vaishnavadharma etc., when Bengal was pining for want of *Sastra-Jnana* and for being led astray by garbed voluptuousness of Tantras. Similarly arose the Brahmodharma started by Raja Rammohan Ray as a reactionary state in the eighteenth century and Vivekananda's *Jnana-Karma*—theory in the previous generation when lethargy and ignorance prevailed everywhere. Considering the weight of all these arguments we however now place Panini in the 6th century B. C. rather.

Panini as seen before held that sound is the representative of the eternal Brahman. To understand this let me explain after **श्रीतो-**
Panini's
Philosophy.
पनिषत् that creative sound (**नाद**) due to the will of Paramatman first came out from **हिरण्यगर्भ**'s mouth. From this **श्रीहृत्**, came the vedas directing Karman and Jnana and the way to liberation of the creatures. This **श्रीहृत्** is all-in-all, in it lies all (cp. Chand. II. 23).

Hence the vedas are said as अघोरुषेय (not man-made or अकाररूप-हिरण्यगर्भपुरुषनिर्मित एव i. e., made by 'अ', the Hiranyagarbha). For its understanding and recitation the sages created Vedangas and music and the mimansa-philosophies of various types, and for the establishment of society of vedas, Dharmastras and Puranas etc. were made with its branches—(see Sitopanishad—I अ to उ Prakarana). Panini uses अ first; for as अ pervades almost all letters, so according to him this Atman pervades all. As अ represents the letters and is lord of all, so Hiranyagarbha represents this Eternal Atman and lords over all creation (cp. Panini sutra “तस्य ईश्वरः”—and “आधारोऽधिकरणम्” for this indirect reference). Hence Panini's last sutra is “अ अ” : Panini takes his philosophy from upanishads (cp. ऋषिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् VI. 2. ; and Brihadaranyaka 1. 6. 1. and IV. 1. 2. where it is clearly said that sound is the material cause of name, form, quality etc.—all proceeds from sound, sound is Atman of all etc.). Panini similarly held that all can be known from sastras which are but creations of sound, so sound is Brahman and this sound being the material cause of all, is the प्रकृति of the Eternal soul as seen above (cp “जनिकर्तुः प्रकृतिः”—i. e. lord has a प्रकृति in which

he lays down seed of creation). And the realisation of this sound (which perhaps Plato called the Music of the spheres) by Yoga leads one to salvation—for from शब्दब्रह्म we reach परब्रह्म । Without Yoga Atman or Nada cannot be realised.* His sūtra on the point is “योगप्रसाधे च तदभावे अदर्शनं स्वात्” (1. 2. 55.); By “वाच्यन्तवदेकस्मिन्” he says indirectly—that all beings are in and within Brahman (एकस्मिन्)—and all these creations have आदि (beginning) and अन्त (end)—[‘वत्’ being taken मत्वर्थे] । Panini also perhaps supports indestructibility of matter and all, by the famous rule “अव्ययीभावश्च” । Similarly explaining “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” (1. 2. 44) as अविद्यमानः पूर्वनिपातः यस्य तादृशे ब्रह्मणि सति एकस्य तस्य ब्रह्मणः विभक्तिः” नानात्वेन स्थितिः—Panini perhaps held that all are from Brahman like sparks from fire. By this Jnana-theory of उपनिषत् and योगदर्शन, Panini fought the then prevalent empiricism as seen in Charvaka line of philosophy. Similarly his “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (3. 4. 1.) shows that he believed in credentials (प्रत्यय) as to the existence of धाता (the creator). By writing his grammar I think he tried to establish vedic mantras and also ventilated his support of ve-

* From such philosophic view of his we like to infer is तन्मयान् ; for Tantras stress that मुक्ति is impossible without योगदान ।

das and *Jnana-theory* noticed above. Panini the great *Philosopher and yogin* knew that तपस्वा (penance) gave ऐश्वर्य or विभूति (majesty), so he in Dhatupatha says "तप ऐश्वर्यं", and that योग gives समाधि (meditation) and मोक्ष (liberation); compare "युजसमाधौ" etc. In 'निर्वाणोऽवाते' also perhaps there is reference that निर्वाण cessation of birth comes after वातक्रिया i.e. प्राणायाम ceases after purifying the body, and निर्वाणसमाधि then comes—i. e., from शब्दब्रह्म we attain परब्रह्म (cp "शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति" Vishnupurana VI. 5. 64). By "तिर्य्यक्पवर्गे" (3.4. 60) Panini indirectly advised तिर्य्यग्मार्ग as the way to salvation. Empiricism and unjust use of कर्ममार्ग prevailed in his time (cp. his use of the word गोत्र for चतुर्विध); against these he advised *Jnana*, calling it a तिर्य्यग्मार्ग. But his *Jnana* was based on कर्म for in "कन्दसि उभयथा" (6.4.46) he clearly hints that in vedas both these are seen in harmony. Thus ventilating his religious views in and through his sutras he held that जीव was free (स्वतन्त्र) to certain extent, for in some respect he is कर्ता of his deeds, but Atman which is above all is perfectly स्वतन्त्र:—he being untouched by प्रकृति. जीव is free to some extent, for प्रकृति, कर्मसंस्कार etc. impel him to action—Atman also forces him into creation (cp "स्वतन्त्रःकर्त्ता" 1. 4. 45" and "तत्प्रयोनको हेतुश्च"—1. 4. 55). Panini also perhaps held that Ji-

va so long as he is in and within प्रवृत्ति, loves work and passes through various states according to his कर्म [cp “कर्तुं शेषिततमम् कर्म” also “उपसर्गाः क्रियायोगे” (1. 4. 59) and “गतिश्च” (1. 4. 60)], and that cessation of कर्म means cessation of birth (cp “विरामोऽवसानम्”—1. 4. 110, and “अकर्मधारये राज्यम्” i. e., ब्रह्मराज्यम्—6.1. 130). Like upanishads his मुक्ति (salvation) is unity with ब्रह्मन्, and he held that during dissolution all go back to him, then Brahman being the only remainder [cp. “सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्तौ”—all being but manifestations of one (एकविभक्तौ), one only remains (एकशेष) with all embodied ones (सरूपाणाम्) animate or inanimate]. With the Sankhyas too he held that वासना (impressions of or associations with ideas) went on with मनस् which goes with our astral body till liberation (cp.—“कर्तृस्त्वे चाशरीरे कर्मणि”—1. 3. 37 meaning indirectly ‘कर्मेष्टि’ कमयोगविषये ‘अशरीरे सति’, ‘कर्तृस्त्वे’ मनसि इत्यर्थः समनस्को आत्मनि इति यावत्, वासना तिष्ठति इति शेषः) । He thus united ज्ञान and कर्म theory of the Sutrakaras (cp. “अपवर्गे द्वितीया”—1. 3. 6—where it is suggested that with respect to अपवर्ग i. e., salvation, द्वितीया i. e. द्वितीयावस्था third stage of life is suitable. Panini evidently took वाचप्रस्थ as a continuation of सन्ध्यास । Or he divided life's period into three as—श्रद्धा, भोग and त्याग) । Panini advised मोक्ष or निवृत्ति in and through प्रवृत्ति ; for his rule

“तृतीया करणे” i.e. योगकरणे तृतीयावस्था उपयुज्यते, seems to support us. Thus by suggestive sutras Panini emphasised the ethics of the Sutrakaras seen above and metaphysics of the upanishads. Over and above these शब्दब्रह्मवाद, स्वातन्त्र्यवाद of जीव (to certain extent) and शास्त्रपाठ as salutary to जीव, योग as मोक्षदायक, and अहिंसा of जीव have been emphasised and renewed here—thus preparing the origin of the Buddhists and later on of Gita etc.

In spite of this effort of Panini to combat the tide of unscrupulousness by establishing vedic studies by his elaborate vedic rules, empiricism on the one side and जीवहिंसा (animal sacrifice) on the other were wantonly carried on. The original optimistic view of the vedas and upanishads contending that all we see have utility and conduce to our good, was tinged with some rays of pessimism in the Sankhya and Nyaya systems, but was revived in the Sutras and in the hands of Charaka and Panini with full force; but it was then totally replaced by the pessimism of the Buddhists. Thus at this stage Buddhism as a natural course arose modifying both these ways; and destroying the then ideas and habits of men.*

* Adopted from the author's "Evolution of Gita" a book on the origin, growth and development of Gita-Philosophy as well as of the early Ethical and metaphysical ideas from Veda-period downwards.

मितभाषिणीकृतो

मङ्गलाचरणम्

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं धाम वैष्णवम् ।
नत्वा ब्रह्ममयीं वाणीं पाणिनिं चापि सङ्गत्वा ॥
आत्मायनं पतञ्जलिं चापिचैवां वचोऽनुगम् ।
शिक्षितं दीक्षितं चैव क्रियते मितभाषिणी ॥
भट्टीयजनकारब्धे सारदाविनोदे ताते ।
गतं पूर्वार्द्धिकं तावदुत्तरार्द्धमग्र क्रमात् ।
भगिनश्चित्ततुरैश्च वासुकीयचिकीर्षया ।
संश्लिख्यते मया विज्ञाः पितृस्तेष्वेष्टयापि च ॥
भवतां हि प्रबोधार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
नागेशस्य तथा साध्वी दीक्षितस्य मनोरमा ॥
विनोदयत तत्रैव मतिं यूयं स्वकामियम् ।
जायतां बोधभूतानां बालानां चित्ततोषिणी ॥
यदि दोषचयस्त्वत्र यदिवास्ति च नातुक्तः ।
तावुभावर्यपितृभक्त्या शब्दब्रह्माब्जने मया ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(उत्तरार्द्धम्)

Salutation to Bibhu (the All-Pervading Lord).

दोक्षितः ।—श्रीब्राह्मन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्विवम् ।

तोष्ट्रयमानोऽप्यगुणो विमुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्द्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रस्थया च च कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

1. The Bibhu i. e. the All-pervading Deity stands supreme who, though highly propitiated with prayers, day by day by the great sages, the able readers and the performers of the injunction of the Vedas and the possessors of qualifying virtues, is without any attribute or quality.

2. In the first half we have dealt with the affixes existing in the fourth and fifth Adhyayas (chapters) of Panini's Asta-dhyayi and now we are treating of the affixes lying in the third Adhyaya.

[विभं श्चैव च पाणिनिं कामाचने पतञ्जलिम् ।

शिकोक्तौक्यिने वन्दे शिकालक्षं मुनिमयम् ॥]

नित्यपाणिनी— । मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि च

शालाणि—प्रवर्ते शीरपुत्रवशादि भवन्ति—आयुषतपुत्रवशादि च चर्च्यते ।

मन्त्रकमुखाः स्युरिति मन्त्राभाषीति' सिद्धाचारत्वेन प्रमाणद्वयं यत्प्रकृतं यत्प्रत्यये
 भिन्नमुक्तिं विश्व-विद्यासं निबध्नाति—श्रीमेति—। “श्रीमार्हन्नीचनैः”—श्रीतिवी
 वेदपाठकः तस्य भाषः श्रीमन् ‘ह्यप्रमाणं युवादिव्योऽण्—’ इत्यत्र ‘श्रीतिवस्त य—
 खोपश्’ इति हानिकारवचनात् अण्—प्रत्ययान्तरं वक्ष्ये कृते—‘यस्तेतिच’
 इति इकारलोपः । अहं प्रत्ययस्याम्—(अहंति वेदिकस्यापारममुक्तं गतीति
 इति) अहं प्रत्ययः । अतः अहंन् । ततः अहंती भाव इति ‘शुनवचनत्राया-
 दिभ्यः—अण्’ इत्येतेन, ‘अहंती—उम् च’ इत्येतेन च खलि जुमि च सति अणः
 विभुत्वं ज्ञेयं ‘हलसङ्घटितस्य—’ इति वक्ष्येपः । ताभ्यां—(श्रीतेण—(वेदपाठकत्वेन)
 आहंत्वा (वेदविहितकर्मांशपाठकत्वेन च) प्रसिद्धेति श्रीमार्हन्नीचनैः प्रसिद्धार्थे
 —‘तेन विद्यतं क्षुप्चक्षपी’ इति चक्षप्रत्यया । तस्य ‘गुणैः’ इहामुद्योगश्लोककर्त-
 र्निर्वाहकत्वात्—मन्त्रस्यगुणवक्तिः मन्त्रयिभिः तपोऽतिशयशुक्लैः कृषिभिः ‘अहदि’ वन्
 रात्रिदिनम् अहश्च—दिवा चैवर्धः । ‘तीट्थ्यमानः अपि’ अहं सूक्ष्मानः अपि—
 (तीट्थ्यमानः २८ क्षु सती—इति क्षु + शब् + यक् + शानच्) ‘अनुधः’ गुणरहितः
 एतेन विरोधः प्रोक्तः । वस्तुतस्तु न विरोधः—अविन्यमर्हत्तवान्—[तस्या वीक्ष्य
 ‘भूतमृदं च भूतस्यो मन्त्राभा भूतभावः’ इत्यादि] । ज्ञानविकलजीवमते-पाधि-
 कृतमैगिष्ठान्वित इति तत्परिहारः । ईदृशो विभुः व्यापको देवः श्रीमन्वान्
 ‘विजयतेतराम्’ सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एतेन व्यसम्प्राप्तं सम्प्राप्य—इहामुद्योगयत्न
 उत्कर्षातिशयमाजी मन्त्रम् इत्यव्याकृतमिति बोद्धव्यम् । विजयते—‘विपराभ्याम्
 जे’ इत्या-त्मनेपदम् ततः ‘विजयते’ अतिवाचने ऋण्—किमेतिदिवादिना चाम्—
 यद्विजयतमर्हन्निर्वाहकत्वेन व्ययत्वम् च ॥ १ ॥

पूर्वाहं इति—इदानीमुत्तरार्धमन्त्रनिर्णयं प्रकाशयति—पूर्वाहं पूर्वस्य ‘सुध’-
 पञ्चमाध्यायसैनः’ माधिमिक्षताष्टाध्यायाः चतुर्थाध्यायनताः पञ्चमाध्यायनताश्च
 प्रथमाः कृत्वाः शोकाः । अथ चतुर्तमम् इदानीन्निर्णयः ‘तृतीयाध्याययोग्यताः’ तृतीया-
 ध्यायस्थिताः प्रथमाः कथ्यन्ते उपपद्ये । इत्यादिप्रत्ययैः अस्माभिरिति वाक्यमेवः ॥ २ ॥

अथ तिङन्तभ्वादि प्रकरणम् ।

दी— । तत्रादौ दशसकाराः प्रदर्शन्ते । लट् । लिट् ।
लृट् । लृट् । लोट् । लोट् । लृट् । लृट् । लृट् । लृट् ।
एष पञ्चमी लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ।

Of these affixes are being shown, at first the ten लकारः
(tenses or moods) लट्, लिट्, लृट्, etc. Of these the 5th लकारः
i. e. लोट्, belongs to the Vedas only i. e. it has been used only
in the Vedas and not in classical language.

नित— । 'मव' लोपः—प्रत्ययेषु 'दश लकाराः कडादयः प्रदर्शन्ते'—लट् लिट्—
आदीनां प्रत्येकं लृट् इत्यचरो वर्जते त्रैविषां 'लकारः' इति संज्ञा । एते लकारसंज्ञायाः
प्रत्यया इत्यर्थः । 'एषु प्रत्ययेषु पञ्चमी लकारः लोट् इत्यर्थः, किन्त्व' छन्दस्यैव
इत्यनेन न लौकिकप्रयोगेषु अत आह—छन्दोमात्रेति । एतेनैतदुक्तं भवति लोट्-
प्रयोगो नात्र प्रदर्शयिष्यते इति ।

२१५१ । वर्तमाने लट्—।३।२।१२२॥

दी— । वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्— । अट्।वित्।

When the verb denotes present tense, the affix लट् (लृट्) is
added to it and of this affix (containing लृट्, लृट्) the letters
लृ and ट् are dropped. [The लृ was attached to it for the
facility of pronounciation or for differentiating the same from
लिट्, लृट् etc. and the ट् was attached to indicate that it is टित्] ।

नित— । दश लकारानिर्दिष्टाः । तत्र पञ्चमश्छन्दोमात्रविषयः इत्युक्तमिदानीं
नबालां कस्य क्वच प्रयोजनमिति वक्तुमिच्छन् प्रथमं क्लृप्तं लट्प्रत्ययं विधत्ते—
वर्तमान इति । कृतमविष्यतीत्यभ्यासे यः कालो वर्तते वर्तमानः 'वर्तमानविषयोः

इतिवन्दी वर्तमानाः काशः इति च भाष्यम् । तत्र वर्तमानक्रियाधामिन्वर्गः यस्मिन्
काशोर्वृत्तिर्भवति तत्र सधरे लङ् विधीयते इति ।

२१५९ । लः कर्मणि च भावे चाकर्म्मकोभ्यः ॥ ३।४।६८ ॥

टी— । लकाराः सकर्मकोभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुप्रकर्म्म-
कोभ्योभावे कर्त्तरि च ।

लकारः i. e. the tense-affixes are attached to transitive roots in the active as well as in the passive voice, e. g. (i) स गृहं दहति or सेवते (active). (ii) तेन गृहं दह्यते or सेवते (passive); and also to intransitive roots in the भाव and in the active voice—thus तेन दह्यते (भाववाच्य), स दहति or स गेति (कर्त्तृवाच्य) etc. Note that लकारः stand for their real affixes तिप् तच् etc and ते, चते etc. Hence the plain meaning of the aphorism is this :—The affixes तिप्, ते etc. are added to roots that are transitive, in the active and passive voice only, whereas they are joined to roots that are intransitive in the भाव and कर्त्तृवाच्य only; or more fully—Transitive verbs are used in the active as well as in the passive voice while the intransitive verbs have only भाववाच्य forms and कर्त्तृवाच्य forms. Therefore it is evident that भाववाच्य is wanting in the सकर्मक roots and that कर्मवाच्य is absent in the अकर्मक roots. They can be expressed in the following diagram thus.—

* 'वर्तमानवर्गं प्राचक्ष्वापरिस्मात्क्रियाधम्यत्वं काशगतं योद्धाम्' इति शब्देन्दुदीखरः ।

मित—। सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं विद्यते ; तथाहि—कः कर्मणि च (सकर्मक-
केभ्यः) प्रत्येकं वाक्यम् ; कः भावे च (अकर्मककेभ्यः) इति द्वितीयम् । एतस्मात्
पूर्वसूत्रेण 'कर्त्तरि कृतम्' (१।४।६७) इति । ततः 'कर्त्तरि' इति पदम्
चकारवशात् चतुर्वर्त्तं वाक्यद्वयस्य प्रतिभावं बोधनीयम् । नदिभ्यः भवति पुचं
सुवशरीरम्—कः कर्मणि कर्त्तरि च (सकर्मककेभ्यः) ; कः कर्त्तरि भावे च
(अकर्मककेभ्यः) ; स्मृतिपुत्रभयत्र क्रियापदसूत्रम् । त्रेणायसर्गः—'कः' लकारः 'कर्मणि'
कर्मवाच्ये 'कर्त्तरि' कर्मवाच्ये च सकर्मककेभ्यः वातुभ्यः सुः ; अपि च एते 'कः' लकाराः
'कर्त्तरि' कर्मवाच्ये 'भावे' भाववाच्ये च अकर्मककेभ्यः वातुभ्यः सुः । एतदुक्तं
भवति यत् लकाराः सकर्मककेभ्यः वातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुवकर्मककेभ्यश्च कर्त्तरि भावे
वेति । ननु सूत्रेऽस्मिन् केवलमकर्मककेभ्यः नयेव द्रव्यते तत् कृतः पुनः 'सकर्मककेभ्यः' इत्य-
धिकं पदमिति चेत्—उच्यते—नेह पदमधिकं कल्पितं न वा कृतमिदं भावतम्—किन्तु
पुनश्चादेव ज्ञायते, नहि कर्मवाच्यत्वं अकर्मकवाच्येः सम्भवति पुनस्तत्र अप्रयोज्येव ;
किञ्च उत्तरत्र अकर्मककेभ्य इति वचनादेव पुन्येव सकर्मककेभ्य इति सूट्टं गम्यते ।
भानवम्—यद्यं पुनर्भावेवचनानां कर्मण्यप्रवेशः—इति चेत् ? अयम् । क्रियाया
भावत् कर्मणि वाच्ये एव कर्मण्यभिधीयते नैवं भाववाच्ये तथा सति 'देवदत्तेन
घटं क्रियते' इति भावलकारादेव कर्मण्योऽनभिधानात् द्वितीया आदितोऽवगतिरप्युच्यते ।
अतेदमपि बोध्यम्—'भावे' वाक्यककेभ्यः इत्यकर्मककेभ्योऽपि विवक्षितकर्मण्योऽपि संज्ञाने,
किन्तु "मतिबुद्धि—", "गत्यर्थक्येक—" इति सूत्रे न संज्ञाने इति मनोरमायां स्पष्टम् ।
तेन "विदितः सत्तावयौ" इति किराते विदितः इत्यत्र कर्त्तरि-कः (अविवक्षितकर्म-
कलात्) इति सङ्गितोक्तं न संगच्छते ; अतएव कर्त्तरौ इति सूत्रे, नेह पश्यते नेह
सुज्यते इति भावे लकार इति स्वरदत्तः ; अतस्मादियमानकर्त्तरिकायासीत् यद्वचम्-
नेह—पश्यते इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गत्यसामानाज्यं कर्म न प्रचुष्यते इति
समानारम्भम् । एतच्च "मतिबुद्धि" इत्यादिसूत्रे स्वरदत्तस्य स्पष्टम्—(तत्त बोधिनो) ।
अथ—येष्वर्धे भानवः प्रायेवाकर्मका तैस्त संज्ञाने—

सनाद्विद्विद्विद्विद्विद्वयने स्थानासने भावने,

लक्षाजीवनरीदने च सङ्गने श्रुते विद्यादी न हि ।

शाल-सम्-निवास-शेष-मरण-स्थाना-विहारेष्वपि,

इयो धातुकार्त्तकः अयमदीर्घमयस्येति ॥”

२१५३ । लस्य ॥ ३।४।७७ ॥

दी— । अधिकारोऽयम्—

This is an अधिकार सूत्र i. e., an aphorism that pervades all the subsequent ones. Hence the drift is—that the word लस्य should be carried on to complete the sense of the following rules which otherwise, cannot be explained ; thus लस्य तिप् तस् कि etc makes a complete sense and तिप् तस् कि etc, are substituted for ल्, which is a common name for लट् लिट् लृट् etc.

नित— । लसेति अधिकारसूत्रम् । एतन्नात् पूर्वम् ‘धातोः’ (३।१।२१) इति पठितम्, तद्वयमर्थः—‘धातोर्व’स्य ‘तिप् तस् कि इत्यादयः सादेशाः स्युरिति । लसेत्यकारो न विवक्षितः, लिङादीनामपि यद्वचं यथा सादित्वेवर्त्तम् । किञ्च लसेति श्रान्तवर्तीत्यं तेन ‘लः’ स्थाने एते स्युरित्यर्थो लभ्यते ।

२१५४ । तिसृभिसिपथस्यमिब्बच्स—तादाभ्यासाधाध्वमिड्-
वन्निमहिङ् ॥ ३।४।७८ ॥

दी— । एतेऽष्टादश सादेशाः स्युः ।

These eighteen (tense-affixes) are called the सादेशाः or substitutes for each and every लकारस्य. In other words, these eighteen affixes are attached to roots in places of all लकारस्य (whether लट् or लिट् or any other).

[N. B.—In this connection it should be borne in mind that the term लकार stands for any tense लट्, or लिट् or लृट्

etc. and that these कट्, खिट् (कृ) etc. * are replaced by तिप् तस् etc. only when there is not further mention of their (of तिप् तस् etc.) being substituted by different kinds of affixes or being modified only by some additions and alterations. Thus भू + कट् = भू + तिप् ; भू + खिट् = भू + तिप् = भू + कृत् (substitution) ; and भू + खोट् = भू + ति = भू + कृ (modification) and so on. Considering the existence of the ten कृत्तर there should have also been 180 affixes $\{ (परस्मै 9 + भाकने 9) \times 10 \}$. But as Panini has dealt with eighteen only hence the necessity of substitutions and modification which have made the subject somewhat terse for beginners. It is, therefore, advisable that they should at first get by heart the affixes from any other source].

नित—। एते तिप्तच्चादयः (समाहारबन्धोक्ता) चटादयः सादृशाः स्युः ।
अथ पिबन् युष्मद्ये कृताद्यर्थः । उच्यमानादिषु एव ननु भावस्य सादृश्यमध्यपवित्तत्वात् ।
सत्येति । भातादीकषणम् । सर्वेषां कृताप्यानां स्थाने एते यथाचक्षवं समादिष्टाः
स्युःस्वर्यः ।

इह तावत् लकारा विद्यन्ते । ते पुनः परस्मैपदीयलोकावनेपदीयलोके च द्विधा
विभज्यन्ते, तत्र यथा—परस्मैपदीया लकारा पुरुष-वचनसंख्या-भेदेन नवभिर्वि-
भक्तिभिः संयुज्यन्ते तथावनेपदीया लकारा अपि—। तदेवं विभक्तिभिस्त्रिप्लवा
दिभिः लादेशैः इत्यस्य लकारिषु—प्रत्येकभटादयमिति च भवितव्यम् । इदं चाद्यौल-
लिकधत्तसंज्ञका (१००) विभक्तयः सम्पद्यन्ते । ते चात्र व्याकरणे पृथक् पृथक्
नीक्ताः सिन्ध्यावनादेशवर्णविकारादिभिरवविहिताः । तथाहि—खट् स्थाने तिप्

* It is therefore that we meet in grammar, headings like 'लकाराद्यनिर्णय' which seeks to explain the rules leading to the correct use of कट्, खिट् etc.

निधीयते एवं स्त्रीः आनेऽपि परमयं विधीयते यत् तिबलं सर्वविहारतः
(एवरितितुयान्) 'तप्' इत्याहति मन्त्रे इत्येवमन्वयेति हिक् ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् ॥ १।४ ६६

दी— । आदेशः परस्मैपदसंज्ञाः स्मृः ।

Eng.—The tense-affixes are all termed as परस्मैपद i. e. used in the परस्मैपद, only (in the exclusion of आत्मनेपद) :—

मित— । स इति स्वातन्त्र्येण प्राच्यमानम् । तस्य ये आदेशाः तिवादवच्छे
परस्मैपदसंज्ञा एव भवन्ति, किन्तु—

२१५६ । तद्धनावात्मनेपदम्—॥ १।४।१०० ॥

दी— । तद्धप्रत्याहारः शानच्कानच् चैतत्संज्ञाः स्मृः ।
पूर्वसंज्ञापवादः ।

Eng.—The प्रत्याहार तद्ध i. e. the intermediate words or affixes between त and भङिक् (i. e. आताम् रु etc. upto भङिक्) and the आनी i. e. the affixes शानच् and कानच्* are termed Atmanepada. This bars the former संज्ञा (designation) i. e. the परस्मैपद संज्ञा ।

Note that though शानच् occurring in the rule 'ताच्छीरस्यदी-
वचनभक्तिषु शानच्' (१।२।१२६) also give शान, yet it cannot have this designation (आत्मनेपदसंज्ञा), ■ the affix शानच् has not been substituted for any particular प्रहार । Hence we can have शानच् added to परस्मै—roots also : as बहून् मित्रान्, (मि + बहून् + शानच्) the killer of enemies.

* शानच् and कानच् are called आनी for each gives शान ; thus शानच् शानयेत्यानी ।

नित—। तच्छ च भानयेति इत्थः । तच्छनी प्रत्येकम् आत्मनेपदसंज्ञी भवत इति सूत्रार्थः । तत्र तच्छ-पदेन प्रत्याहारी यच्छते न पदान्तरम् ; तथा च—त भवान् स्वेत्युपक्रम—इत्थं यद्विमर्शितव्यमानां यद्वयम् । 'भान' इत्यनेन च भानच्-भानचामेव यच्छते न तु भानयपि तस्य आदेशलोभाभावः ; तत्राह—'छटः पाठभानभानप्रचभा-यमानाधिकरणे' (१।२।१२४) इति, 'छटः कानन्दा' (१।२।१२५) इति च भानच्-भान-ज्विभानि सूत्रद्वयम् । तत्र पूर्वः (भानच्) खडादेशः, परश्च (काक्) सिडादेशः । तथा चैतयोर्छादेशलं सिध्यत्येव ; किन्तु 'ताच्छीक्यदवीमनमजिनु भानच्—' (१।२।१२६) इत्यत्र यतः ह्यनां लज्जाराचामेकमोऽपि नास्ति भतभानयः आदेशलोभायोपि नम्यस्येव । अतएव भानच् इत्यस्यात् चकारे यकारि चातुपत्यस्ये-विधौ 'भान' इत्याद्यामेऽपि सूत्रे 'भान' इत्यनेन भानच्-भानचामेव विधीयते न भानच्, अतः उक्तान्तं 'भानच् कामथौ' चेति । अतश्च भानयः आत्मनेपदसंज्ञाभावं सिद्धः । तत्तत्कार्यं परस्मैपदिधातुभ्योऽपि—विधीयते । तेन 'भवन्, विधान' इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च तच्छ आत्मनेपदविधानादिव तिसादिनयस्य परस्मैपदसंज्ञा प्राप्ता इतिदिक् ।

२१५७ । अनुदात्तलिङ्ग आत्मनेपदम्—। १।३।१२ ।

दी । अनुदात्तेत उपदेशे यो लिङ्गदन्ताच्च धातोरात्मनेपदं स्वात्—।

Atmanepada is directed to the ३ of roots that drop their अनुदात्त part (अनुदात्तेत), and of the roots that are mentioned in चातु उपदेशे * as क—sliding (कित्). In इति the term उपदेश is not placed before अनुदात्तेत in ३ much as अनुदात्तेत् roots are nowhere to be found except in चातुपदेशे :—(These अनुदात्तेत् roots will be collected later on), whereas कित् roots are seen to be present in two places—अलिदेशे and उपदेशे ; of those two kinds of roots the

latter only (चौपदेशिक) directs चान्दनेपदः । Hence the word उपदेश* qualifies क्तिन् only. The drift of the sūtra in short is to announce चान्दनेपदसंज्ञा to अनुदात्तान् and चौपदेशिक क्तिन् roots.

नित्—। अथ चान्दनेपद-विधायकानि सूत्रान्तराणि—संयुक्तानि—। अनुदा-
त्तस्य कश्च अनुदात्तकौ (इवः), तौ (अनुदात्तकौ) इतौ यस्य च; अनुदात्तकित् (अनु-
व्रीहिः) तस्मात्—इति अपादानेपदसौ । तदन्तविधिः । अतएव इतौ—तदन्ताच्चेत्युक्तम् ;
तन्तानि युज्यमाणाः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते इति व्याधात् । इत् शब्दः अनुदात्तपद-
सम्बन्धिसम्बन्धातीत्यत आह 'अनुदात्ते' इति । अनुदात्ताच्चापदं भातव उपदेशे एव
परिगणिता ततोऽप्यत्र तु न दृश्यन्ते अत चौपदेशिकत्वं न लभति । किन्तु भातव चाति-
देशिका अपि सन्ति । इत्यतः चान्दनेपदत्वसौपदेशिकत्वं । अत किदन्ता एव—उपदेश-
शब्देन विशिष्यन्ते । किञ्च 'येन विधिश्चान्दनाक्ष' इति अनुदात्ताग्ने तदन्तविधिः फलाभावात्
अभावात् एव तदन्तग्रहणमिच्छाशयेनाह अनुदात्ते इति । 'उपदेशेऽनुदात्तादित्' इति
(१।१।२) इत्यतः 'उपदेशो' वर्तते अथ किदन्तेष्वेव सम्बध्यते अनुदात्तादिभ्योभिभारा—
भावदित्युक्तम् । तदन्ताच्चेत्युक्तत्वात् 'यश्च'न्तादन्ताच्चापदसिद्धिर्भवति । किदन्ते
तदन्तविक्रमभावेतु चेत्तौधते इत्याहो—'समायान्ता भातव' इति धातुसंज्ञकात्—
अङ्गान्तादात्तनेपदं न क्तात् । नहि यदिति धातुः कित् प्रत्ययमात्रम्—इत्यतः च
परस्य*पदान्दनेपदव्यवस्था धातोरेव । अतएव 'चिसिद्धुभ्यश्च' (२।१।४८) इति चङ्गान्ताः,
'असतिवन्निष्ठातिभ्योऽङ्' (२।१।५२) इति चङ्गान्ताव भातवो चान्दनेपदसंज्ञा अपत्यस्य नहि
चङ्गान्ता अङ्गान्ता वा भातवः धातुसंज्ञात्वेन विहिताः ; नवा समायान्तादिभ्यो तेषु प्रत्ययान्त-
राणि प्रसज्यन्ते । अत चङ्गकोटिले सत्यपि, तदन्तानाम्बान्दनेपदत्वं नेति बोद्धवम् ।
इतौ धातोरिति 'सूत्रादयोधातवः' (१।१।२) इत्यतः मङ्गकङ्गान्ता—समाङ्गतम् । उपदेशे
इति किम्—बुद्धयति 'गङ्' कुटादिभ्योऽङिचङ्गित्' (१।१।२) इति धन चातिदेशिकम्
जितम् । धातोः किम्—चङ्गङ्गान्ता सा तृधू—चरीरमन् । अर्धवत् । [एतेन

* By उपदेश is here meant the धातुपाठ of Panini where the roots have been instructed or dealt with according to धृत् etc.

विदन्त्यात् 'उपमानादाहरे' (३।१।१०) इति कञ्ज्या अपि धातुः, धात्वनेपदसंज्ञा-
हारिणि स्वाध्यातम् भवति] ।

२१५८ । स्वरितवितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ॥ १।३।७२ ॥

दी— । स्वरितो विमञ्च धातोरात्मनेपदं स्वात्
कर्त्तृगामिनि क्रियाफले— ।

When the fruit of the action goes to or benefits or rests with the agent then the Aumanepada designation is directed towards the $\sqrt{\text{व}}$ of the root dropping the स्वरित pitch and $\sqrt{\text{ञ्}}$ i. e., roots dropping the स्वरित and $\sqrt{\text{व}}$ take आत्मनेपद affixes when the fruit of the action to be enjoyed by the agent is implied. By the word 'agent' here it should not be meant—'he who performs or completes the action' but he for whom the action is intended. Take for instance the स्वरित् root वञ्च which gives वञ्चति,—वञ्चते ; वञ्चति implies that the agent will not be entitled to enjoy the fruit viz. 'attaining to heaven', whereas in the latter case it does imply so. Similar is the case with भिज् roots like लुङ्गञ्—वरणे etc. [But literature does not always bear a full testimony to this sort of distinction].

मिलः । 'अनुदात्तङितः'—इतिषत् 'स्वरितवितः' इत्यपि प्रकृत्यन्तम् । समासभाव-
पूर्ववद्दिक्—स्वरितश्च अथ स्वरितञौ (इत्) ; स्वरितञौ इतो यञ् सः (वञ्चोद्दि),
तस्मात् । स्वरितवित इति पदमनुदात्तङित इतिषत् 'धातोः' इत्युक्तप्रकृत्यात् उदञ्
विशेषणम् । लङ्ग्युक्तम्— । कर्त्तृभिप्राये इति—कर्त्तारम् (अनुदात्तङितम्) कर्त्तृभिर् इति (कर्त्त-
ृभ्यो णञ्) इतिषत् + प्र—इतिषत् इति कर्त्तृभिप्राये (उपपदप्रमाणः) ; कर्त्तृभ्य-
प्रत्ययः । क्रियायाः फलम् (ईदृशम्), तच्चिन् । कर्त्तृभिप्राये इति क्रियाफले इतीदं विनिर्दि-

—तदाश्च कर्तृभामिनि क्रियाफले । यदर्थं सूचयः—यदा क्रियाफलं (यानादिव्य-
स्तर्गादीत्यर्थः) कर्तारभेदान्नित्यं भवति न तु कर्तृनिर्गमितपुरुषविशेषात् ।
तादृक्फलभामिनायमात् भातोदत्तप्रमाणनेपदीयभिन्नयो विनिवृत्त्यनो । ‘क्रियाफलञ्च
श्रुत्या—लोकतोवा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिकम् । तच्च-
पश्चादौ—भोजनादि, वस्त्रादौ (३) स्वर्णादि श्रव्यायनतम् इति, कर्तृगामिफल—फलक-
क्रियाहर्तृर्भातोरित्यर्थः । तदर्थत्वयोतनाञ्च आत्मनेपदस्य’ इति च शब्द-‘पुरुषो-
क्तम्’ इति तन्वैवाभिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च वृत्तादीनामि—‘यः स्वर्ग-
दिफलार्थं श्रुत्या इतरं व्यापारयति सयस्य प्रतिविधानमारभते तस्यैव वक्तव्यानादी
कर्तारि आत्मनेपदमिच्छते’ इति । एवञ्च श्रुत्या कृतात्मनेपदं विज्ञाप्यते इति न शङ्क्यम्—
मित्रविषयत्वात् तादृश्यं स्मिरसङ्गतम् । “लौकौतात्मनमिति” विनतां कदुराह—रज्यादौ,
‘आनिदादौ पठेते’ इत्यादौ आत्मनेपदफलं तस्यैव श्रव्यमित्यवगन् ।

२१५६ । शेषात् कर्तारि परस्मैपदम्—॥१३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तलौनादुधातोः कर्तारि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तलौनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्र) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

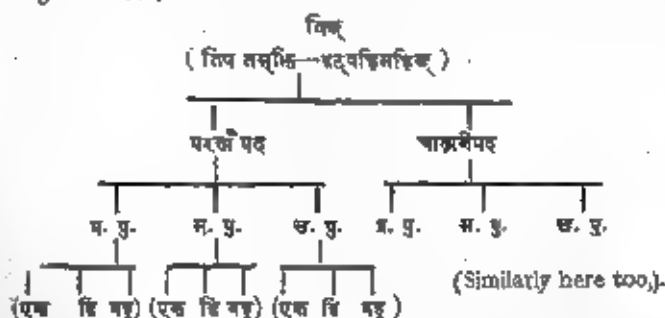
नित— । आत्मनेपदस्वप्नस्थाम् समाख्य परस्मैपदनिधिं निधने—शेषात् इति— ।
कृतात् भव्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यथात्मनेपदं निधनेन भवति । तदिदं सुख्यरमाभामि
श्रुत्युक्त्यादन्वय परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनि-
मित्तं न पूर्वसूत्रद्वये निरूपितानि । कर्तरीति कर्तृवाच्ये इत्यर्थः । मातृकस्यैवात्मने-
पदस्मैपदत्वान्नवाहिति । यत्तत्तदसंके—यत्र यत्र धादौ आत्मनेपदनिधातव्यं निमित्ते

नविद्यते च स कर्तृवाच्ये परस्मैपदसंज्ञां लभते इति । सादृश्येणैव सर्वत्रैवात्मने-
पदमिति ।

११६० । तिङ्प्रत्ययविधौ च प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ११६।१०१॥

दी- । तिङ् प्रत्ययोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्मृः ।

तिङ् means a word having three ; every one of the
persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual. and
pl.) ; and hence the designation तिङ् is applied to them.
Thus the aphorism means—the three तिङ् or triads of both
the पदस् (परस्मै— and आत्मने—) are respectively designated as such.
Observe that तिङ्प्रत्ययस्यार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद
affixes ((तिप् and मस् also त...महिक्)). Each of these पदस् is
subdivided into three persons (पुरुष) which again have each
a triad i.e. three numbers (एक, द्वि, बहु) : They may be shown in
a diagram thus :—

श्रुति- । तिङ् इत्यनेन तिप्तिदि-महिक्त्वाः प्रत्ययस्यारः चमिपीवर्तेः । चतस्रस्त-
संज्ञाः पदयोः स्मृः । परस्मैपदस्यात्मनेपदसंज्ञावर्तः । नवः (नवप्रत्ययम्) विद्यते

चतुर्थसि विक्ताः—प्रथमः, मध्यमः, उत्तमश्च पुरुष इति । तेषां प्रत्येकं वचनस्य सन्धादिभिः संज्ञा । एते वीथि वीथीस्थेति च फलितार्थकवचनम् तयः विक्ताः इति ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः ॥ १।४।१०२॥

दो । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

The three triads designated as third person (प्रथम पुरुष), second person etc. have three numbers such as sing. dual and plural.

[N. E.—Discussion on एकैकशः the reading for एकवः here].

In explaining the formation of this word in भरतविरित, विवृत-चरित we have after कैश्च taken एक to mean वचन (see Manorama quoted below). And then added शस् (by “वहुवचनार्थात् शस् कारकात् वचनरक्षात्”) after एकैक which takes द्वित्व to denote वीक्षा (pervasion). We have avoided संख्यावाचक word एक there, for then the rule for शस् after संख्यावाचक word is “संख्येकवचनात् वीक्षावात्” : And as शस् itself in this rule implies वीक्षा, so further द्वित्व to denote वीक्षा in एकैक is inadmissible. Thus Bhattoji and Haradatta take the word एकैकशः as ungrammatical. Thus Bhattoji in his Manorama says “यत्तु प्राचा एकैकवदिति उक्तं तदुक्तम् । यदेव वीक्षाया चक्षत्वेन द्विवचनायोगात्” । Some (including Madhava &c.) again hold that एकैकशः is legitimate on the authority of भाष्यकार who uses “एकैकयो ददाति” under the rule “अर्धव्ययम्”, taking शस् = a साधिक affix so to say.

But against this Bhattoji says that भाष्यकार's purport there is different ; भाष्यकार cites this as an instance in cases where वीष्ठा is not at all signified by the तद्धित affix ; comp—"एकैकयो ददातीति भाष्यप्रयोगात्.....एकयः इति सूत्रकारनिर्देशात् (in P. 1. 4, 103) उभयं साधु इति सूत्रं । तद । उदाहृतभाष्ये च तद्विपर्ययान् । यत्र तद्वितीयादुक्ता वीष्ठा भवति तत्र द्विवचनं बहुवचनं हि—तद्वयम् । एकैकयो ददातीति भाष्ये उदाहृतम्" [Manorama under the rule—सुपः (P. 1. 4, 103)]. Bhattoji is also against Kaiyyata's mode of defence of ऐकैक्यः taking एक as चत् । Thus he in his Manorama says "व्याख्यातं च कैयटेन चत्कार्षीणाक्यः चत्ति, तत्र वीष्ठायां द्विवचने 'वत्त्वकार्षीत्—' इति ननु प्रत्ययः । न च ऐकैक्यः प्रकृतौ चत्त्वति" ।

Saranadeva and Madhava however (as already said) against Bhattoji support ऐकैक्यः—taking here ऋम् as a स्वाधिक affix where वीष्ठा is not intended. Thus Saranadeva says "पदान्तरैक्यः तिस्राम् इति प्रयोगः "ऐकैक्यः संज्ञा वा" इति खानन्दवीर्यं न पठते ?... "तान्तेकवचनद्विवचनबहुवचनानि एकयः" (P. 1. 4, 102) इति निर्देशादिति ; ऐकैक्यो ददाति इति भाष्यप्रामाण्यात् त्रित्वं च" ।

[A. B.—Thus एकयः and ऐकैक्यः mean the same but prefer the reading एकयः here. We however wish to follow Kaiyata's view as more plausible to establish the use of ऐकैक्यः elsewhere].

निर— । तान्तेति तच्छब्दो पूर्वपञ्चोपात्तम् अयममध्ययोगसाध्यम् मुख्यवचनं परास्यति । एकय इत्यत्र विवरणं तु प्रत्येकमिति । "संश्लेषवचनान्—" इति अस्ति 'एकयः' पदविधिः । प्राचा तु एकय इत्यत्र वीष्ठायां द्विवचनं विधाय ऐकैक्य इत्युक्तम् । अचरमात्रायां नूनाधिकतमेवैतत् प्राप्तविरचितमप्यम् । अथवा तमदीरेन पञ्चयोः समान (एव) । किन्तु भट्टिनिबद्धतादिभिर्ये ऐकैक्य इति प्रयोगः

अभाधुरेव । तथा च लघोरना—“सत्तुमाभा एकैकमरति छत्तं तदुक्तम् । यस्यैव
 वीक्षया छत्तत्वेन विवेचनावीनात्...” । ‘एकैकमो ददाति’—इति भाष्यप्रवीणात्,
 ‘एकम’—इति सूत्रकारमिदंवात् प्रभयं साधु इति यत् तत्र । अदादतभाष्यस्य
 अन्वयविकल्पात् । यत्र तद्वितेनादुक्ता वीक्षा भवति तत्रविवेचनं इत्युपक्रम्य हि—तद्
 वचा, एकैकमो ददातीति भाष्ये अदादतम्—आख्यातं च कैयटेन अन्वयार्थेप्येकमन्वयः
 अस्ति, तच्च वीक्षायां विवेचने “तद्वत्त्वार्थात्—” “इति मत्प्रमथः । न च एवोऽर्थः
 मूलते सम्भवति ।”

११६२ । युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिग्यपिमध्यमः

॥ १।४।१०५ ॥

दी— । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने-
 प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्वात् ।

Eng.—उपपदे, समानाधिकरणे and स्थानिनि are all adj. to युष्मदि । The
 expression तिङ् वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि means—the base युष्मद्
 which identifies itself with a कारक that is expressed or singled
 out by तिङ् i.e. by an adequate or corresponding affix of the
 तिङ्गुत्वाद्वा । So the meaning of the sūtra is this ;—A verb
 takes the second person (मध्यम) whether the base युष्मद्, colloca-
 tive (समानाधिकरण) with its corresponding affix, is expressed
 or implied ; in other words, the verb must be one of second
 person conjugation whether लम् युवान् or ल्यम् used or not.
 (उपपदे has been explained as प्रयुज्यमाने and समानाधिकरणे as
 तिङ्वाच्यकारकवाचिनि) ।

नित— । युष्मदि इति भावे ङी । उपपदति सन्तोषार्थकः । उपोधारितं पदम्
 उपपन्नम्—सन्तोषोधारितमित्यर्थः अतएव प्रयुज्यमानम् । ततः वाच—प्रयुज्यमाने

इति । 'भित्तप्रतिनिमित्तानां यद्दानासेकस्मिन्नेति ततिः समानाधिकरणम्'—
(तत्त्वचोपनिषद्) । तथाहि—तिङ्न्तश्चकारकः पुरुषवदवस्थाः तैद्यदा यः पुरुष-
विशेषः अभिधीयते तै तदा तत्र पुरुष-विशेषेण समानाधिकरणम् (समानाधि-
कारणमेवाधिकारकमभिन्नतत्त्विकत्वमितिवैलक्ष्यः) लभते । अतएवासी पुरुष-
विशेषः तिङ्न्तश्चकारकः 'तिङ्न्तश्चकारकः' इति नाम यज्जाति । अतः तत्त्व-
समानाधिकरणे इत्यस्य व्याख्यानं—तिङ्न्तश्चकारकवाचिनि इति । तिङ्न्तश्चकार-
कः कारकः तदति स्वरूपत्वेन निहि' इति इति तस्मिन् (पुरुषदोषस्य—विशेषव-
न्तत्) । स्वानं विद्यतेऽस्मिन्नेति स्थाने । स्वानं च प्रसङ्गः । अतः स्वानितीति प्रसङ्गे
सतोत्पत्त्यः । यदा पुनरुद प्रसङ्गवान् भवति तदा । कदा च पुनरुद प्रसङ्गवान्
भवति ? यदा पुनरुदो न प्रयुज्यते तदा । अतएव स्वानितीत्यस्य व्याख्यानं चप्रयुज्य-
माने इति । ननु कथम् पुनरुदो न प्रयुज्यते । यदि नाम चप्रयुज्यमानेऽपि पुनरुद-
वर्णनमितिर्भवति तदा किं प्रयोगेन इति नप्रयुज्यते । ननु तर्हि सर्वदेव चप्रयुज्य-
मान एवान्ता साधयदिति चेत् - न ; प्रयोगनान्येवत्वात् प्रयोगाप्रयोगयोरिति संक्षेपः ।

अथमस्य सूत्रस्य सरासार्यः—पुनरुदः प्रयुज्यते वा ननु चप्रयुज्यते वा ननु क्रियया
सध्यमपुरुषवत्ताधिकार्येण भवितव्यमिति भाव्यता । एते यदि स्वानितीत्यस्य चर्चेयद्वयं
ना करिष्यत् तर्हि "मनुष्येन । निमूदय तन्ने सन्निमिति" पुनरुदप्रयोगे एव मध्यम-
पुरुषक्रिया अभविष्यत् किन्तु "पाणि तां मनुष्येन ।" इत्यादी—पुनरुदप्रयोगान्—
पादोप्यादी मध्यमप्रयोगी नामविश्वदिति मरुदनिष्ठापयतेति बोध्यम् । समानाधि-
कार्ये चित् ?—आ मरुदिति, स्वया क्रियते इत्यादौ प्रथम एव न मध्यमः ।

अथेदमप्यवधेयम्—यस्य पुनरुदप्रयोगः—स्वमादि तत्त्वत्वेन स्ववर्तिते तत्रैव
क्रियया मध्यमपुरुषवत्ताधिकार्येण भवितव्यम्, यमस्य स्वमादिप्रयुदः गौर्वाधप्रयामरुदस्य
न, तथाहि—अतः त्वं सन्त्यते इत्यतः तु न मध्यमपुरुषः । अत्रान् मन्त्ये इत्यादौ
च पुनरुदप्रयोगाभावेऽपि मरुदप्रयोगे प्रथमपुरुष एव । मरुदप्रयोगः,
स्वमावेनेव सन्तोष्याध्वोद्याप्राधारत्वात् पुनरुदप्रयोगः तु सन्तोष्यमात्रविषयत्वादिनि-
र्देशः इति दिक् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्वोपपदे मन्वतेदत्तम एकवच्च ॥१॥४॥१०६॥

टी— । मन्वधातुरपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते
सति मध्यमः स्यात्—परिहासे गम्यमाने । मन्वतेस्तुत्तमः स्यात्—
स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ।

This rule constitutes two sentences :—The first is up to मन्वोपपदे ; and the rest forms the second sentence. प्रहासे means 'in jest'. The verb, near which दिवादि मन्वधातु (मन्व) is used, takes the second person conjugation if the sentence (or the speaker) hints at any joke. But the root मन्व takes the first person (उत्तमपुरुष) termination of the singular number only. The root मन्व though used in the singular only may express the sense of dual and plural also. Thus there is an interchange of persons, the contiguous (उपपद) मन्व taking the first person and the next (सुब or मन् etc.) taking the second person ; for when spoken in earnest or reality, the former मन्व should have taken the second person and the latter (सुब) the first—which see under 'अथो दीर्घोऽथि' (2170).

नितः— । सुवर्णितम् पूर्वापरस्त्ववोरपवादः । यतः पूर्वमेव पुंसद्वयपदे स्थानिनि
वा मध्यम एव विहित, उत्तरत च अस्मद्वयपदे स्थानिनि वा उत्तम एव विहितः ।
अतस्तु तुभ्यतस्तस्यै उत्तमपुरुष प्रयोगात् अस्मदस्तस्यै च मध्यमपुरुषप्रयोगात् उत्तमोः
क्रिययोः (उदाहरणस्य मन्वभूयोः) पुरुषस्यन्यासः स्वह्रस्व ।

इदं सुतगतपदार्थावधारणम्—प्रहासे इति परिहासे । गम्यमाने इति श्रेयः—भार्य
(श्री) । मन्वोपपदे इति—दिवादिमन्वधातुरपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् (बहुव्रीहिः) मन्वोप-
पदे इति विशेषविशेषणवत् प्रयोगः, पीताम्बरोगच्छतीत्यत्र यथा । तथा च मन्वधातोदत्तरत्न

शी भातुः प्रयुज्यते तस्य लङ्कारस्याने इत्यन्तिर्वै पर्यवसति । अत एव चङ् तच्चिन् प्रकृति-
भूतेष्विति इति—तच्चिन् स्थाणिभूतेष्विति—तस्य लङ्कारस्य स्थाने इत्यर्थः । सन्त्यसेरिति
दिवादिगणौय—मन्—धातोः । उत्तम इति—उत्तमपुरुषः । पूर्ववत्वात्सु मध्यम इति
पदमध्याहारात् । एकवदिति—एकार्षक वाचकः द्विवचनश्चनयोरपि एकवचन एव
प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

अयमिदानीं सूत्रार्थः—सूत्रे चिन् वाक्यद्वयं वर्तते । यथा—प्रकाशे च मन्मोपपदं
इतिार्कं वाक्यम्—सौमं द्वितीयम् । ततः प्रथमवाक्यार्थात्तावत्त्वम्—[अत्र च-अन्तेन
'मध्यमः' इति समुचीयते]—प्रकाशे (परिक्वासे) गम्यमाने च मन्मोपपदस्य धातोर्नस्य
मध्यमः स्यात् । अत्र द्वितीयवाक्यार्थः—मन्मतेषु धातोर्नस्य स्यात्—त च
(उत्तमः) एकार्षक वाचकः स्यात् इति । स्वसोऽतस्य लङ्कारस्य उपदिष्टात्
'भूते दीर्घा वक्ति' (१७७०) इत्यत्र वृत्तते इति तस्यैव द्रष्टव्यम् ।

२१६४ । अस्मादुत्तमः । १।४।१०७ ।

टी— । तथाभूतेऽस्मादुत्तमः स्यात् ।

Eng.—When चङ् is of the similar nature i. e. collocative
with the लकार of any root, the verb is conj. gated in 1st person
whether this चङ् is expressed or implied. In other words
whether चङ्, वाचान् and वयम् are expressly used or not, the verb
must be one of 1st conjugation (उत्तमपुरुष) ।

नित— । मध्यमपुरुषप्रक्रियासमाप्त—उत्तमपुरुषप्रक्रिया दर्शयति तस्मात्
इति—तथाभूते इत्यस्य लिङ्वाच्यकारकाणि (लङ्काराधिकारके),
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने षेत्वर्थः । तथा अयमर्थः काकण्येन—लिङ्वाच्यकारकाण्यौ
(लकारसमानाधिकारकः) चङ् (अङ्मावाक्यमिति) प्रयुक्तौ वा भवतु वया
भवतु प्रयुक्तः क्रिया उत्तमपुरुषाधिकाराद्येवमान्यमिति ।

२१६५ । शीवे प्रथमः । १।४।१०८ ।

दो— । मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । 'भू' र सप्तम्याम् । कर्तृविवक्षायां—भू ति इति स्थिते—

Eng.—The verb takes the third person terminations when the nominative is other than युष्मद् or अस्मद् । Observe that these three rules 'युष्मद्व्यपदेशः—' 'अस्मदि—' and 'ज्ञेये—' are serviceable when युष्मद्, अस्मद् and तच्छेषः i. e. प्रथम युष्मद् are used separately. But when they are treated of in a single sentence connected by and (च) or separated by (वा यद्वा—इत्यादि) the verb will agree with the nearer one (or what follows) and the number will be determined by the number of persons spoken of etc. Thus लक्ष्मणश्च गच्छावः, स च लक्ष्मणश्च, लक्ष्मणश्च देवदत्तश्च गच्छामः । In the last two instances above the third person subject (देवदत्त) has not been connected with the verb, for it has been explained that 'युष्मदस्मदोरविषयेप्रथमः स्यात्,' but as युष्मद् and अस्मद् are present here the verb is in agreement with them only and not with तद् ।

मित्र— । सत्तादस्यः ज्ञेयः । अथ सत्ताः । मध्यमः सप्तमश्च । अतःताभ्यामन्यत्र ज्ञेय इति गम्यते । तस्य प्रथमःस्यादित्याह—युष्मदस्मदोरविषये इति । अतिसप्तम्ययम्—यदा युष्मदस्मदोः एकस्मात् क्रियायाम् सङ्घट्टितत्वा जायते तदा अस्मदधीनमेव क्रियापदम्, परत्वात् ('अस्मद्व्यपदेशः' इति सूत्रेण 'युष्मदि—' इत्यपेक्षयित्वा) यद्वा—लक्ष्मणश्च गच्छामः । यद्वा तु मध्यमप्रथमयोः सङ्घट्टितत्वा, तदा मध्यमाधीनमेव क्रियापदम् स्यात्—युष्मदः सत्त्वेन (युष्मत्पदस्य वर्तमानत्वेन—) ज्ञेयत्वाभावात् यद्वा—देवदत्तश्च लक्ष्मणश्च गच्छावः इति । एवं देवदत्तश्च अस्मद् गच्छाव इति अस्मत्पदत्वेन । तदधीनैव क्रिया न प्रथमाधीनेति दिक् ।

इदानीं साहचर्यकलात्—प्राचक्ष्यत्वाच्च भू भवति कर्तृप्रदर्शनार्थमाह—भू सप्तम्याम्

इति । (चतु + इट् = चत्), तस्मात् सप्ता (भावे वाक्), तस्मात् विद्यमानावे-
त्यर्थः । 'कर्तृविद्वद्वाभिति' कर्तृवाच्ये—साधयितुमिति—इति इति स्थितेति—

२१६६ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ॥ ३।४।१३ ॥

द्वौ— । तिङ् शित् धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाःस्युः ।

Eng.—The affixes such as तिङ् (तिप् तत् etc.—upto मदिङ्) and शित् i.e. that which drop य, as यप्, श्, चत् etc. included in the category of roots i.e. dealt with therein, are to be termed as सार्वधातुक ।

[Here it should be borne in mind that of the लृट्, छोट्, लृट् and विधिविङ् are called सार्वधातुक, and the rest are termed धातुधातुक ।]

मिति— । सार्वधातुकार्धधातुक—विधिकाभावे निवासाधनस्त्रासाध्यत्वात्—प्रयत्न-
तद्विनाशनेय इत्येयमिति—तिङ्—इति । तिप् इत्यतः मदिङ्ता सार्वधातु-
कम् । मिति—इ इत् (लोपः) वेदां ते मिति—यप्छलन्मकारात् प्रत्ययाः ।
अत्रेदमवश्यं—यङ्कारेण लृट् छोट् लृट् विधिविङ् सार्वधातुकमन्त्रादिप्रसार-
धातुकसंज्ञा इति । धात्वधिकारोक्ता इति किम् ? सुबधिकारोक्तायम् इत्येवमाद्यो-
सार्वधातुकसंज्ञा भा भुवन् इत्येवमर्थम् ।

२१६७ । कर्त्तरि यप् ॥ ३।१६८ ॥

द्वौ— । कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे धातोः यप् स्थात् ।
यपावितौ ।

Eng.—कर्त्तर्येसार्वधातुक is the technical name for तिङ् in the active voice. Hence the meaning is—यप् is attached to a root in the active voice when the सार्वधातुक affixes (तिङ्) follow

i.e. in the active voice, यप् (य) intervenes between the root and the तिङ् । यङ् drop its—य् and प् ।

नित्— । 'सार्वधातुके यङ्' ३.१.६७ इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तते 'धातोरेवाचोऽवशिष्टः' ३.१.६९ इत्यतः धातोरिति धातुवर्तते । तदाह कथमे सार्वधातुके इत्यादि—कर्त्ता धर्मः प्रवीजमम् चलेति कर्तव्यः (बहुव्रीहिः) ; तादृमे सार्वधातुकेपरे कर्त्तृवाच्यगततिङ्गिपरे इत्यर्थः । श्पाधितौ इति—अपः श्वेत्तमकार एव तिङ्ति यमौच कुपोते इत्यर्थः । शिखात् सार्वधातुत्वम्, अस्मिन्नात् लिप्ताभावे गुणवृद्धिविधायकम् एतदुपपन्नमिति ।

२.१.६८ । सार्वधातुकाच्च धातुकयोः ॥ ३.१.८३ ॥

दी— । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

Eng.—(The rule ends in the locative dual).

The यङ् ending in इक् (इ, ए, औ and ङ) is made guna when सार्वधातुक and सार्वधातुक affixes follow.

N. B.—The word यङ् stands for any base when the प्रत्यय affixed or to be affixed is present after it ; thus not only य् (when यप् follows) but also भव (when तिङ् follows) is to be taken as यङ्संज्ञा । Cp—“यङ्धातुप्रत्ययविधिः—(199—l. 4. 13). Hence गुण standing for यङ् (य, ए, औ) and that leading to अवादेशः by ‘एचोऽववाधावः,’ we have भू + यप् + ति = भू + य + ति = भव् च ति = भवति । Thus भवतः etc.

नित्— । सार्वधातुकाच्च धातुकयोरिति सप्रत्ययत्वनिश्चयपरम् । तदर्थः—अनयोः परयोरिति । “निदेशु च” इत्यतः गुणः, इति वर्तते ; तदाह—गुणः स्यादिति । गुणे च वक्तव्ये ‘प्रकीर्तयद्दी’ इति परिभाषावशात् इगन्त इति पदमुपतिष्ठते तदाह

इत्याह्वस इति । तदयमर्थः—भू इति यपि परतः इत्यन्तमङ्गम् । ततः परम् सार्धभासुक्तिकम् च वर्तते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेशश्च भवति । तेन च सू + शप् + ति = भो च ति = भव् चति = भवति इति आधितम् भवति ; एवमन्ववायूयान् भू भव् भि-इति स्थिते आह—

२१६६ । भोऽन्तः ॥ ७।१।३ ॥

दी— । प्रत्ययावयवस्य भस्वान्तादेशः स्यात् । 'अतो गुणे' (१६१) : भवन्ति । भवसि । भवथ ।

Eng.—The word 'चन' is the substitute for भ the part of the प्रत्यय (भि) । Thus भि=भू च=चन् इ=चति । Then by the rule 'अतो गुणे' (191—6. 1. 91). पररूप (the form of the latter vowel) is the single substitute for the short च non-final in a 'pada' when a 'guna,' letter follows it. Thus भव + चति = भवति । सू शप् सि = भो च सि = भव् च सि = भवसि ; similarly भवथ; etc, Now comes भवानि and we look forward :—

नित— । अत्र भि इति प्रत्ययः । अस्य भवव्यविशेषो भू इत्यपरम् तस्य स्थाने चन् इत्यादेशः विधीयते तदाह प्रत्ययावयवस्यइत्यादि । तेन 'भि' इत्यस्य 'चनि' इत्याकृतिर्जायतेति कथितम् । ततः भव + चनि इत्यतः "अकः सवर्णे दीर्घः" (८५—६।१।१०१) इति सूत्रेण दीर्घो ना भूदित्याह— "अतो गुणे" १८१—६।१।८१ इति । 'अपदान्ताकारात् गुणे परतः पररूपमन्तादेशः स्यादिति आचार्यः । तेन सवर्णे दीर्घोपवादकः पररूपादेशाभ्युपगमिसतदुपसिद्धिरिति । भोऽन्त इति सूत्रे चन् प्रत्ययान्तराकारं लुभिकरसि (चदादी) विष्णोत्यादी चकारान्तराकारम् ।

सन्निभत्वादी भकारस्यान्तादेशत्वं ना प्रहाङ्गोदित्यत आह—प्रत्ययावयवस्य भवेति । इदानीं भवानि इति परस्य साधनप्रकारमाह—

२१७० । अतो दीर्घायि ॥ ७।१।१०१ ॥

दी—। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यादयजादौ सार्वधातुके परे ।
 भवामि । भवावः । भवामः । सभवति । तौ भवतः । ते
 भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं
 भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ एहि मन्थे ओदनं
 भोक्ष्यसे इति भुक्तः सीऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्थे ओदनं
 भोक्ष्येथि । भोक्ष्यन्ते ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे ।
 मन्थसे । मन्थेथि । मन्थन्ते । इत्यादिरर्थः । 'युक्चक्षुषपदे'
 (२१६२) इत्याद्यनुवर्तते—तेनेह न । एतु भवान् मन्थते ओदनं
 भोक्ष्य इति । भुक्तः सीऽतिथिभिः । 'प्रहासे' लिम ? यथार्थ-
 कथने मा भूत् । एहि मन्थसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सीऽति-
 थिभिरित्यादि ।

An अकारान्त अङ्ग is lengthened when a सार्वधातुक प्रत्यय begin-
 ning with यच् प्रत्याहार follows ; यच् constitutes य वट् । वच् । वमन्
 वनन् । वमन् । Thus भव (हु + यप् = भो च = भव) becomes भवा for
 स of सिद् is included in the यच् प्रत्याहार । And consequently we
 get भवामि, similarly भवान्, etc.

स भवति.....भवन्ति are instances of 'इहे प्रथमः' (२१६६) ;
 त्वं भवसि.....भवथ are instances of 'युक्चक्षुषपदे समानाधिकरणे'—(२१६२) ;
 अहम्.....भवामः illustrate the rule 'अक्षुण्णः' (२१६४) ; एहि मन्थे
 .....मन्थन्ते इत्यादिरर्थः—these are illustrations for the rule 'प्रहासे च
 यक्षुषोपपदे' etc (२१६२). such expressions are pronounced in jest
 to a brother-in-law for merrymaking. The first sentence means
 —'come, do you think you would have the meal ?'—it has

been partaken of by guests. एतम् addressed to two persons. मन्वे —this is everywhere singular by the injunction 'एकवच' in the rule. भोक्तृवे refers to एतम् and भोक्तृभ्ये refers to एतः ; भोक्तृभ्यो भोक्तृवाच्ये and भोक्तृभ्यामङ् are meanings respectively of भोक्तृसि, भोक्तृवे and भोक्तृभ्ये whereas मन्वसि, मन्वेवे and मन्वभ्ये are explanations of मन्वे which is the same for all the three numbers. Hence the sentences if written in their full would stand thus—

(1) एहि मन्वे चोदन् भोक्तृसि इति सूक्तः चोदिविविदि

(2) एतम्.....भोक्तृवे.....

(3) एतम्.....भोक्तृभ्ये.....

Now मन्वे in all the three sentences implies 'मन्वसि, मन्वेवे and मन्वभ्ये' while भोक्तृसि, भोक्तृवे and भोक्तृभ्ये imply भोक्तृ, भोक्तृवाच्ये and भोक्तृभ्यामङ् in order. Thus the exchange of person (पुरुषव्यत्यय see 2163) is quite evident.

It should be noted in this connection that the root लृष् shall have an uniform application while लृङ् can be replaced by any other verb such as पा, वस etc—एहि मन्वे लृष् पास्तु इति चोदनिदमनिविदिभिरित्यादि ।

युचद्वापदे etc, i. e the rule '2162' is drawn towards or presents itself in the rule 'यदासि च etc '2163'. Hence in the application of भवान्, we cannot have मन् in the singular nor can we change the person (पुरुषव्यत्ययः) as in the case of युचद् ; for भवान् though brings out the sense of युचद्, is not a synonyme of युचद् । Thus एतु भवान् etc, here मन् does not end in the first person sing. Then nor लृङ् takes the 2nd person

conjugation ; though of course, there is an implication of प्रहास (jest).

Why say प्रहासे i.e., in jest ? Witness एहि मन्त्रे etc. Here the speaker expresses what is a fact and is not cutting joke with the sutor ; hence we have मन्त्रे for मन्त्र and भोक्तृ for भोक्तृ.

नित—। 'चक्रस्' ६।४।१—इति चक्रसमाध्यायपरिचयान्तेरधिकार इति भाष्यकारवचनात् "चतोदीर्घ—" इत्यस्य च (अ३।१०१) सप्तमाध्यायमध्यपरित्यागस्यापि चक्रस्येतिवर्तते तदाह चतोऽङ्गस्तेति । किञ्च 'तुङ्गुगन्त्यमः सार्वधातुके' ७।१।८३ इत्यस्यात् 'सार्वधातुके' इति चतुर्वर्तते । तदाह—सार्वधातुके इति : चक्रस्येति विशेष्यम् । 'चतः' इति विशेषणम् । तेन चकारान्तस्य चक्रस्येति कलितार्थः । किञ्च यच् इति विशेषणम् सार्वधातुके इति विशेष्यम् तेन यच्प्रत्याह्वान-मर्गतत्वं च आदौ प्रथमे वक्ष्य सार्वधातुकाप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति श्रुत्यर्थः । भवामीति—भव इति चक्रम्—नोति नकाररूपयत्नादिसार्वधातुकाप्रत्ययस्य सति सत्वानिति रूपम् एवमन्वमापूज्यम् । यस्मिन्निम्—'भवतः' । 'भव भव इति चक्रम्' किन्तु 'त' इति सार्वधातुकोऽपि यमादिर्न भवति ; तेन दीर्घत्वमपि न ।

अ भवति इत्यादयः 'येषु प्रथम' इति सूत्रस्य उदाहरणम् । त्वं भवति—इत्यादयः 'युञ्जुपपदि' इत्यस्य । अहं भवति—इत्यादयस्तु 'यञ्जुपपदि' इत्यस्य उदाहरण-मित्येवमर्थः । एहि मन्त्रे चोदनं भोक्तृ इत्यादीनि भोक्तृण्य इत्यादीनि 'प्रहासे च मन्त्रोपपदे मन्त्रेकत्वं एवमर्थ' इत्यस्यैव उदाहरणानि । उदाहरणान्येतानि व्याख्यानं ज्ञानात्तरं मति कोऽपि प्रयुज्याति इति व्याख्यायिकाः । तथा च मन्त्रे-मन्त्रः 'मन्त्रोदने परिहारासौख्यव्याख्याकादेर्वाक्यमेतत्' इति । अथ एहिप्रतिपदम् परिहारासौख्यम् ननु उदाहरणान्तरम् । इती 'भोक्ता' 'भोक्तृवर्ग' 'भोक्तृमर्ग' इत्यादीनि 'मन्त्रे', 'मन्त्रे' 'मन्त्रे' इत्यादीनि च तस्मिन् 'भोक्तृ' 'भोक्तृ' 'भोक्तृ' इत्येषाम् 'मन्त्रे' इत्यस्य च चर्माद्यप्यर्थः । यत्न मन्त्रे इति दिवचन-रूपवचनयोरेपि वचनविपर्ययः चर्माद्यपि मन्त्रे एव । तेनाह मन्त्रे मन्त्रे इत्यादि ।

'भवत्'—शब्दः युष्मत्शब्दसमासार्थोऽपि न तत्पर्यायः । तेन यद्यपि युष्मदुपपदे इत्यादि प्रकाशे चेति च तत्तत्तदुपपत्तेः, तथापि भवत्येवैकमसत्त्वं न वा एकवचनम्, नापि सम्बोधनस्य भुज्यादौः पुरुषविपर्ययः । तदाह—युष्मदुपपदे इत्याद्युपपत्तेः इति । अत्र चतुर्वर्त्ते इत्याह—'प्रकाशेति एते' इत्यर्थः । 'तेन' तस्मात् हेतोः 'इह' भवत्—शब्दप्रयोगे न 'एकवचनम्' नापि भवत्येवैकमसत्त्वं; (नन्वसुखोरिति शेषः) । प्रकाशे चतुर्वर्त्ते पुरुषविपर्यायो न भवति, अतः इच्छति प्रकाशे किमिति । अन्तरमाह—वचार्थकत्वेन भासते इति—प्रकृतव्यापारतोपमानादि भासते—वचा न भवेद्विपर्ययः । एहि इति । भवत्येवैकमसत्त्वं, न तु सत्ये । भोक्त्य इति न तु भोक्त्यस्ये इति परस्परं भेदः । अथमभिदं कश्चित् पति प्रयुक्तमपि तत्त्वमेकं प्रकटयेत् न तु परिहासार्थमिति ।

२१७१ । परोक्षे लिट् ॥ ३१२११५ ॥

दी— । भूतानव्यतनपरोक्षार्थवत्सर्वार्थोर्लिट् स्यात् ।
शब्दस्य तिवादयः ।

लिट् is attached to a root denoting the sense of परोक्ष (i.e. behind the presence of, hence not perceived by, the speaker) which concerns a past time not occurring to-day. In other words, a past event not occurring to-day and not perceived by the speaker himself is expressed by लिट् । अव्यतन means 'what has taken place today.' अव्य + भवार्थे ट् (लुट् च) ; and च implies the last part of the previous night plus the fore part of the next night. Thus अव्यतन (न+अव्यतन) connotes what has not occurred in this interval. परोक्ष means 'in one's back' or 'behind one's eyes.' पक्षोः पश्चात् or परम् इति परोक्षम् । Hence, in short, the implication is that लिट् is used to bring out the sense of all occurrence, past but unperceived.

[N. B.—चक्षोः परोक्षम्—परोक्षम् । मयूरस्य चक्षुः । “सर्वमिन्द्रियं इति-विषये चक्षुःस्यो वक्ति”—इति कैशटः । अस्मिन्पक्षे “चक्षोःदर्शनात्” इत्यच् । अत्रैव निपातनाद् वा । यथा “अच्छ्रुत्वात्त्वपूर्वात् सामलोचः” इति श्रौतौ निबन्धते । भक्षोऽस्मिन्ने तु परोक्षम् इति चक्षुःशोभायः । किन्तु नानिवाद्यः—उक्तमते न समर्थयन्ते । ते आहुः—“प्रतिपरवचनमुच्यते” इति नवद्वयं पर्यवश्यं प्रसिद्धम् । अतो नान्यशोभायः ॥ “परोभावः परस्वाद्ये ‘परोक्षे लिटि’ दुष्यताम् । सत्त्वादिः परादस्य लिङ् वाक्यानिपातनात्”—इति भाष्यम्] ।

सितः—। काव्यसाधनद्वयतन्त्राद्यतन्त्रनिर्देशे विविधः । द्विचक्षोऽपि भूतमविषय-
द्वयः । तत्र अनद्यतने भूते परोक्षे लिङ्गित्यर्थः । तेन चद्यतने भूते, अनद्यतने
अविषयति भूतेऽपि, अपरोक्षे च न लिङ्प्रयोगो भवति । परोक्षत्वञ्च साक्षात्परो-
क्षोक्त्याह्वयज्ञानविषयदाह्वयम् । चक्षोः परमिति चाम् दिपङ् । परोक्षत्वञ्च
यद्येवमवस्थितमित्येव । यद्येवमवस्थितमित्यपरे । द्वाह्वयत्वञ्चोभयो, कुत्रचटाद्यन्तरित-
क्षमित्यपरे । एते पक्षाः भाष्ये स्थिताः । ततः प्रकीर्तुमिन्द्रियाविषयत्वं परोक्षत्वमित्येव
सर्वसम्बन्धम् । अद्यतनापि हिवा भूताद्यैवनामिका—यथा यद्य प्रातः हृदिरभूत्
इति । तदाह—भूतानद्यतनेति । भूतञ्च यत् अनद्यतनञ्च इति (कार्यम्), तच्च तत् परोक्षञ्च
इति (पुनः कार्यम्) ; साह्वयार्थप्रकाशकञ्च भातोरिति प्रसिद्धम् । अतोऽप्यसौच्य-
मिन्द्रियाविकाराः पूर्ववासीन उचितः काव्यः अनद्यतनः ; तद्विज्ञः अनद्यतनः । भूते इति
अभिज्ञतम् । ‘अनद्यतने कुङ्’ इति वक्ष्यते । तत्र सूत्रादीनां साक्षाद्वस्तुविशेषवत्त्वं
भवति—वातोरप्यस्य उदिति भन्वातो हरी ‘अर्थोत्पत्तिः इत्याह’—इत्यसम् ।
प्रसङ्गाद् दक्षलकाराचामर्शः संयुक्ताने ‘वर्षभात् परोक्षे शोभाविशेषे’ अभिव्यक्तिः ।
विषयादौ प्रार्थनादौ च क्रमात् । अत्राह—इतिवैयाकरणभूतसंसारः ।

२१७२ । लिट् च । ३४।११५ ।

दी—। लिङादेशसिद्धार्थधातुकसंज्ञ एव स्यात् तत् सार्व-
धातुकसंज्ञः । तेन यथादयो न ।

The लिङ् affixes which are substitutes of लिट् are called भार्गवातुक् Only and not सार्वधातुक् । So we cannot have मृप् etc which belong to सार्वधातुक् only.

मित— । लिङिति—पठ्याः सोमो जुक् । तदाह—लिङादिषु इति । लिङ्गित्-सार्वधातुक्मिति लिङ्; अत्र अतुवर्णनात् पाठ—लिङ् इति । अयमर्थः—लिट् स्थाने यत्किञ्च नास्ति तन् स भार्गवातुकासंज्ञ एव भ्यात् न तु सार्वधातुकासंज्ञ इति । एकसंज्ञाधिकारवर्धितानामिदं सूत्रम् । तत् सार्वधातुकासंज्ञा सा प्रसङ्गोद्दिष्टा भ्रातृ—भार्गवातुक् एवेति । स च एवकारः 'लङ् भाषाटावगच्छेत्' (२४६१—२४६११) इति सूत्रादिसातुवर्णेते ।

२१७३ । परस्मैपदानां णसत्तुसुस्यजसुसणक्षवमाः । ३।४।८२ ॥

दी— । लिट्स्तिवादीनां नवानां णत्वादयो नव स्युः ।
'भू' 'व' इति स्थिते—

The nine affixes णत्, अतुस्, etc are substituted for the nine affixes लिप् तस् etc of लिट् । Note that these—णत्, अतुस् etc are परस्मैपदी substitutes and that सस् retains व only ; hence we have व अतुस् सस् ; व अतुस् व । अ व स । Now we have 'भू' 'व'—this being the case, we look forward :—

मित— । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वमेहेन लङादीनामिव लिङादीषोऽपि द्विविधः । तत्र परस्मैपदिलिट्ः लिप् तस् मि इत्यादीनां नवानां स्थाने णत्, अतुस् च इत्यादयो नव आदिषाः क्रमिण्य सुः । णत् इति स्मृत्तराद्यैः एकारः । तत् फलञ्च 'वषी भ्रुवि' 'अतु अणधाया'—इत्यादिभिर्बुद्धिविधानं यथा स्मृतिमुत्तरञ्च स्मृटोभविष्यति । णत् इत्यस्य णडाविधौ च-मात्रमवशिष्यते । तदाह 'भू'-'व'-इति स्थिते ।

[अनेकावधिषु सार्वध—इति परिभाषावत्वात् त्रिषु णत्, स्यादीषु । ३५५

‘आनुप्रसक्तमनेकात्त्वम्’ इति निषेधान्—कचं तत् प्रहतिरिति वाच्यम्— । च
चच् इति प्रक्षेपेन हि चनेकात्वं भवति, तस्य सम्प्रदादिगलसिद्धिः । प्रहृष-
सामर्थ्यात् आदिनात् परम् एकादेशप्रहतिरिति शब्देनुरूपरे स्पष्टम्] ।

२१७४ । सुवो वुम् लुङ्लिटौः ॥ ६॥४॥८८॥

दौ - । सुवो वुगागमः स्वात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्
वुम् लुङ्लिटौ वाचते ।

The augment वुक् is attached to the root वृ in लुङ् and लिट् when an affix beginning with an अच् or vowel follows. This augment वुक् being नित्य overrules वृच् and वृद्धिः ।

An injunction or विधि is said to be नित्य (persistent) when it applies no matter whether its rivals take place or not. Thus वुक् is here नित्य i.e. more forcible in comparison with वृच् and वृद्धिः ; for वुक् must be affixed whether वृच् and वृद्धिः (directed by “सार्धभातुकार्धभातुकयोः” (२१६८-७१८४)) and “अचोञ्जिति” (२१७३-७१८५)), take place or not.

नित्य— । ‘अचिन् वातु वा वीरियकुपकी’ (२७१—६४७७) इत्यतः अचो-
त्त्वमुच्यते । तदाह लुङ्लिटोरचौचि । अचौचि निम्—अभूत् । ‘आयानी टक्षितौ’
(३६—१११७६) इति परिभाषया सू च्यतः परम् वुक् (वृ) इति प्रयुज्यते
क्षिप्त्वात् । वुगागमो नित्यविधिः । यस्य नित्यविधिः स कृताकृतप्रसङ्गौ भवति । कृताकृत-
‘कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् तद्धिपरीतमनित्यम्’ इति । यच्च कश्चिच्छित्तं विधौ कृतेऽकृतेऽपि
वा प्रयुज्येत स कृताकृतप्रसङ्गौ इत्युच्यते । प्रयुज्यते च वुगागमः कृतेऽकृतेऽपि वा वुक्—
(“सार्धभातुकार्धभातुकयोः”—इति सूत्रेण), कृतायामकृतायामपि वृद्धौ (“अचोञ्जिति”
इति सूत्रेण) ; तस्मात् वुक्विधिर्नित्यः । यतश्च नित्यः तवः स परवर्तिभावमपि भुञ्जते

(अ० १००, अ० ११३) वाचते । “पराचितं वक्तवम्” इति परिभाषासामर्थ्यात् इति ।
यवम् सू च इत्यत्र भूव् च इति स्थितिः—

२१७५ । यकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

२१७६ । अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥

दो— । इत्यधिकृत्य— ।

These two rules are to be considered as चविचारस्तम् ।

नित— । सूत्रद्वयमिदमधिकृत्य—अनुवर्त्य, लिटिधातोर्निष्ठादिनाम् पुरविना
व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।

२१७७ । लिटि धातोर्नभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥

दो— । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य
द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । ‘भूव्’ ‘भूव्’ ‘च’
इति स्थितिः ।

When लिट् follows, the first single चच् is duplicated which is a part and parcel of a root called अनभ्यास i. e. which is not the resultant form of सन् or यञ् (where also a root is doubled as in लिट्) । In other words the first single चच् of a non-duplicated root is doubled in लिट् । But if the root is अजादि (having a vowel at the onset) then the second चच् alone (of the root) is duplicated. The drift of the rule is this :—

Though it is said that the first single चच् is doubled yet it is meant that the whole root is doubled according to the ‘अच-
मथनन्याय’ (the maxim of moving of a tree). As a tree moves
along with its parts, so the root is doubled together with its

vowels. As मृच्, मृच्, च (पच्, पच्, च etc). This is the case in इवादि roots (एकाचो द्वे प्रथमस्य) ।

In the case (अवादिश्च तिस्रोऽक्ष), when the root is अवादि, i. e. having a vowel at the beginning, then the second vowel only along with the इच् letters therein is doubled ; as ईन्द्रम् आत्मनः इन्द्रति इन्द्रीयति then again तम् इच्छति इन्द्रिन्द्रीयिषति where the portion (इन्द्र) is doubled and not the vowel इ only. In case, the root constitute a single चच् only and have no consonant following it, the root though of one letter, will be regarded as the first as well as the second according to the maxim of a single son (एकपुत्रस्यादौ) ; cp.—the परिभाषा 'अपदीयिवदीकञिन्' । Thus the root अ and च give इयाय and चार respectively ।

अनन्वाचालवदवस्य means this ;—As a root is doubled in चिट् so it is doubled in सन् and यच् also by the rule 'सन्चलो' (2395) Hence it is meant that सन्स and यच्च् root or verbal bases which have been once doubled will not again undergo the duplication in चिट् or in यच् (युच्) ।

नित—। 'एकाचः प्रथमस्येति' चालवदवस्येत्यस्य—विशेषणम् । यी चालवदवस्यः (चातीरवदवस्यः) एकाच् च भवति प्रथमश्च भवति । एकाचमिति तद्वगुपसर्गविधानो बहुव्रीहिः । एको यच् यच्चिदिति । [पतपत्र भाष्ये—'एकाच इति किमर्थं बहुव्रीहिः एकोऽयं यच्चिदिति चादौस्ति तत्पुत्रयोर्ऽपि समानाधिकरणः । एकोऽयं एकाच् इति । किं भवति । यदि बहुव्रीहिः तिच्' पपाच पपाठ । इयाय चारिति न सिद्ध्यति । अथ तत्पुत्रयोः समानाधिकरणः—तिङ्मिधाय अरिति । पपाच पपाठेति न सिद्ध्यति । अत उत्तरं पठति—'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनित्यर्थः' (वार्तिक) । एकवचने च आत्मन् । 'एकवचने अपदीयिवद वचनात्' (वार्तिक) । अपदीयिवदीकञिन्

कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एकस्मिन्प्रत्यये—विषयं भविष्यति । एकाचो वै भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो वै भवतः । वक्ष्यति सिद्धिं धातोरनभाश्रय्येति । तेन धातोरैकाच इति विज्ञावते” इत्युक्तम्— । अपदेभित्तस्य परिभाषानुबन्धेन सप्तम् “निमित्तसदभावाद् निमित्तः अपदेशो मुख्यो व्यवहारः यस्मात् स अपदेशी—” एतेन ‘इच्’ ‘अच्’ इत्यादिधातूनामेकस्मिन्निमित्तत्वेऽपि पदसाधनीचिन्तानिमित्तसदभावात् तेषां अपदेशितमिति बोद्धव्यम् । तत्राचार्यं सूत्रार्थः—सिद्धिं परे अभास-भिन्नस्य एकाचस्य प्रथमस्य भालवयवस्य—इति सहाय्ये भवतः इति एकाच इति । कर्मधारयादयस्य तु पदाचेत्यादि न सिद्धिः—इत्युक्तम् । भूच् च इत्यत आचार्यः एकाचः । भू इति प्रथमः, अच् इति द्वितीयः । अच् इति तृतीयः । भूच् इति समुदायवस्तुतः । तत्र कस्य विवक्षारथम् इति विप्रतिपत्तौ—“इच्छप्रचक्षणत्वात्” इति भाष्ये—समाहितम् । यथा इच्छः प्रचक्षन् सदाचर्यैः प्रचक्षति तथा समुदाये विवक्षमात्रे सर्वेष्वयमा विवक्षन्ते इति भूच् इति समुदायस्यैव विवक्षणम् । सदाच भूच् भूच् इति स्थिते इति ।

आदिभूतादिति—एतेन अच् चासौ आदिर्” इति अनादिरिति कर्मधारय इति कर्मवति । अनादेरिति पक्षव्यक्तम्— । द्वितीयसंज्ञकतः ‘एकाच’ इति चत्वार्यर्थैः—व्याख्येयम् । अनादिर्द्वितीयस्येति सूत्रम्, पूर्वस्य एकाचः प्रथमस्यैवस्य वाचकम् । तेनारम्भः—“अनादिधातवचकस्य एकाचस्येदं हित्वम् तद्धि—द्वितीयस्यैकाचो हित्वम् न तु प्रथमस्य । (अनादेरिति) वङ्गप्रोक्त्यादयस्य तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, तन्निच्छति इन्द्रिन्द्रीयवति इत्यादी—“नन्दाः संयोगादयः” (६।१।१२) इति द्वाकारस्य हित्वनिषेधः स्मात् । तत्र अनादेरित्यस्यानुवृत्तेः । अच् अच् इति सप्तोऽपि न केवलं अच् एव विवक्षन्ते किन्तु तद्वतीनात् व्यवहारादपि—तथा च भाष्यम्—“व्यननानि पुनर्नैतन्माय्यावद् भवन्ति । तद्वत्तया । नटानां स्त्रियोरन्यतान् यो यः पृच्छति कस्य भूयं कस्य दूष्यमिति तं तं तत्र तथैवाहुः । एवं व्यवहारादपि यस्य वस्याचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते” इति । धातोरिति किम् । तदनुबन्धे सिद्धिपरं यः प्रथमः एकाच् तस्य इति प्रथमः स्मात् । एवं च पदाचेत्यादादेव स्मात् अनादिरित्यादावपीति भाष्ये स्पष्टम् ।

[अनभ्यासोति—अयम् चञो भावो प्रत्याख्यातः । सद्व्यक्तानां यङ्गानां सम्प्रदा-
न्नासनां लुङि चकारादी लौकिकप्रयोगाभावात् । वेदि च वाचयनेन सिद्धत्वात्—इति
सङ्गमस्येन्दुशेखरे स्पष्टम् ।]

अयमत्र सरस्वतीः—(१) लिटि परे कृतादीर्वातोः प्रथमावयवस्य एकाचो द्वित्वं
विचकारणं भवति ; (२) अजादेश्वा धातोर्द्वितीयस्य एकाचो द्वित्वं भवति । तर्हि
इदमर्थोह आयाति—यत् यस्य धातोर्द्वितीयोऽच् विद्यते सोऽनेकाच् भवति । अतएव
यो धातुरजादिरनेकाच् च भवति तस्य—द्वितीयस्य एकाचः द्वित्वम् ; परन्तु यो
धातुरनेकाच् इत्यादिय भवति तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । यस्य धातुरनेकाच् भावं
भवति स इत्यादिर्वा भवतु अजदिर्वा भवतु तस्य प्रथमस्यैकाच एव द्वित्वं भवति ।

ननु यो धातुरनेकाच् भावं भवति तस्य प्रथमस्य द्वितीयत्वं वा कथं भवतीति
चेत् सत्यम्—अपरीक्षितमात्रात् तु भवति । तद् यथा दीपदत्तस्य 'असदस' एव एकः
पुनः स एव श्लोष्ठः स एव च कनिष्ठः स मध्यमो भवतीति यथा, तथा एकाज-
नामस्यापि प्रथमत्वेन द्वितीयत्वेन च व्यवहार उपपद्यते ।

ननु च सूत्राहसारेण चटगमादीनाम् एकाचाम् अकारनामस्य प्रथमस्य
विचकारणं भवेत्—न तु टकारस्य अकारसहितस्यकारस्य वा विचकारणं भवति ।
इत्येते च टकारमकारगकाराणामपि द्विराहतिः, अन्यथा चाट जनामिथादि
पदभावात् कथं सेत्स्यति इति चेत् । अत्राहुः—यथा हयः प्रचलन् सञ्चालयते
अचलति तथा—अजपिप्रचलन् अजनाद्यवयवैः सदैव प्रचलति । तेन चट—गमादीनाम्
अच् अद् गन्ममिथादिष्वपि विचकारणे सति चाट जनामिथादि सिद्धम् । एवं दरिद्रा,
ऊर्ध्व इत्यादीनामनेकाचान् धातूनाम् दरिद्रेत्यस्य इत्यादिनाम् प्रथमस्यैकाच
इकारसहितस्य अकारस्य द्वित्वम्, अर्धु इत्यस्य तु अकारसहितस्य द्वितीयस्याथ सकारस्य
द्वित्वं भवति । एवमन्यत्रेति ।

अनभ्यास इति किम् ?—सङ्गानां यङ्गानामाद्य द्वित्वं भवति । पुनश्चलि तेषां
द्वित्वं सा सूदित्वेवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सङ्गतं कृताभ्यासकार्यस्य पुनरभ्यास-
कार्यं नास्तीति मध्येः ।

२१७८ । पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥

दी— । अत ये हे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्थात् ।

Here (in the हितप्रकरण) the first of the duplication is called अभ्यासः । As for example, of the duplication भून् भून्, the former is called अभ्यासः ।

मित— । अतिति षष्ठाध्यायस्य एकाधौ हे प्रथमशेति सूत्रविहिते द्विप्रकरणे इत्यर्थः । तथाच भून् भून् इत्यनयोः पूर्वो भून् अभ्याससंज्ञको भवतीति इत्यर्थः । तस्य किमिवपेचामाह—

२१७९ । हलादिः शेषः ॥ ७।४।६० ॥

दी । अभ्यासस्य आदिर्हल् शिष्यते चन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वक्ष्योपः ।

The first हल् (consonant) of the अभ्यास (reduplicate) is retained and the other हल्s (consonants) elide. Thus भून् drops न् and retains भू । Note that the हल् exists along with the चन् । otherwise भू only would have been retained and न् would have been dropped. There also the उपप्रचक्षणवाच्य (maxim) applies. So now we have भू भून् च—

मित— । शिष्यते इति शेषः कर्त्तव्यं धञ् । 'अत लोपीऽभ्याससंज्ञतः' (२६२०-७।४।५८) अभ्यासस्येति ननु वर्तते—तदाह अभ्याससंज्ञेति । अभ्याससंज्ञस्य 'भून्' प्रथम आदिर्हल् भू इति च न् संहितः शिष्यते चन्ये (हल्) 'न्' इति च लुप्यते तदाह—वक्ष्योप इति । तेन इदानीं भू भून् च इति स्थितम्—ततः—

२१८० । क्तस्य ॥ ७।४।५९ ॥

दी— । अभ्यासस्याधौ क्तस्य ।

The long vowel (दीर्घ चच्) occurring in the चम्बास or reduplicate is shortened (becomes ऋक्) ।

मित—। चम्बापि लोपोभ्यासस्येवमतः चम्बासस्येवमुच्यते । अचक्षते (१५—१।२।२८) परिभाषावशात्—अच इति पदमुपनिषते तदाह अच इति । चम्बासस्य दीर्घस्याचः ऋक् सादित्यर्थः ।

यद्यपि पूर्वकृतस्याव लोऽप्युपवीतो नास्ति केवलं 'भवतेर' इत्यनेनैव निर्वाहः स्यात्—तथापि पञ्चम्यवत् आक्षप्रकृतिरित्यनुपगमादिदस्योक्तमिति श्रेयम् । यथा पञ्चम्याः (निष्ठाः) सर्वत्र विद्यमाना अपि कश्चिद् वर्धन्ति कश्चिच्च न तदिति । ततो न भूञ् च इति ज्ञाते—

२१८१ । भवतेरः ॥ ७।४।७३ ।

दी—। भवतेरभ्यासोकारस्य 'चः' स्याक्षितिः ।

In छिट् the ङकार of the root सू designated as चम्बास becomes च। i. e. the चम्बास सू is changed into च. Thus it should be observed in this connection that the rule ङङ् (११८०) has no bearing at all upon the formation of भूञ्च । Now we have न भूञ् च and then we look forward—

मित—। भवतेः चः इति षष्ठेः । भवतेरिति त्रयोमी इष्टार्था भूषामनुकरणान्तिम् । तेन वार्तिककार आह 'इक्षुक्षिपी धातुनिर्देशे' (५७५) इति । तत्राच धातवः प्रत्येकं नामपञ्चकेनाभिधीयन्ते यथा—गम (गम्), गमिः (इम्), गच्छति (तिप्) । नञ् छदाहरणे यथा—'वा गमः', गमेदिद् परस्मैपदेषु इत्यादि । एवं भवतेरिति भूषातीरित्यर्थः ।

चम्बापि—अत्र लोपोभ्यासस्येवमतः चम्बासस्येति वर्णते 'न्ययोक्षिति' (२३५६—२४।६८) इत्यसौ छिति इति च । तदाह—चम्बासस्येति छितोति च । एतेन न भूञ् च ङङ्ङ न भूञ् च इति संवाते ज्ञाते सति—

२१८२ । अभ्यासे वर्णः ॥ ८॥५॥५४ ॥

दो : अभ्यासे भर्ता चरः सृज्यस्य । भर्ता जगः स्वयं
चरः । तन्नापि प्रकृतिजगतां प्रकृतिजगः प्रकृतिचरो प्रकृतिचर
इति विवेकः ; आन्तरतम्यात् ।

In the चम्पास, झञ् letters are replaced by चर् letters and जञ् letters, i. e. झञ् letters are replaced by जञ् and खञ् letters are replaced by चर्. There also it is to be understood that those that are naturally जञ् letters have natural जञ् substitutes and those that are naturally चर् letters have natural चर् substitutes on account of आत्मीय (most intimacy) or similarity, झञ् = झञ्जदभजगददखखखदयचटतजपयययय ; झञ् = झञ्जदभजगदद ; जञ् = जदतदद ; खञ् = खदतददयचटतकप ; चर् = चटतजपययय । The drift of all this is—that, for the sake of similarity or sameness in pronunciation झञ् or झ-ञ-द-य जदतदद are replaced by जञ् or ज-ज-द-द । To express it more clearly झ is replaced by ज, झ is replaced by य (as झ झञ् य = यझञ् य), य by ग (as य यञ् ग = गुयुयञ् = गुयुयञ् = गुयीय), द by क (दुञ् य = दुटीय) and य by द । as य + लिट् य = य य य = य य य = द य य = द य यी = दयी । Similarly खञ् letters or खञ्ज 2nd and 1st letters are replaced by चर् or चर्ज 1st letters चटतजप । Thus खिद खिद य = खि खिद य = खिद य = विखिद (ख is replaced by य) ।

Now though all the rules bearing upon the formation of बहुल have been completely mentioned here, yet महीनि puts forward the rule 'असिद्धद्वयाभावात्' to answer the query—why बहुल is not

invalid though it follows upon the rule 'यच्चिन्ना धातुश्च वाच्योऽप्यङ्गवत्' which directs लङ् to लृः—

मित—। इदानीं न भू च इत्यत्र भव्यास—'भ—स्थाने वक्षारविधानार्थमिदं सूत्रमुपपद्यति । 'कृता भव भूमि' (५२—८४.५२) इत्यत्रः भव्यामिति चतुर्वर्ते चकारिश्च अङ् इति च समुदायवत्—तदाह भव्यावरणं स्यात्कथमेति । भव्यामिति यत्रलभिन्नानां व्यञ्जनानां सम्बन्धं गृह्यन् । चर इति चटतकपश्यदां गृह्यन् । तत्र कस्य स्थाने कः आदिश्रुते इत्यपेक्षायामाह—भव्यामिति । भव्यामित्यनेन वर्गद्वितीय-चतुर्णां वर्णां गृह्यन्ते, कस्य इत्यनेन च वर्गद्वितीया गृह्यन्ते । तेन वर्गद्वितीयादि वर्णानां स्थानेषु वर्गद्वितीयवर्णा आदिश्रुते इति बोधः । तथा च भव्याने क, भ-स्थाने क, चस्थाने न इत्यादिः ज्ञानः । एतेन प्रकृते भ भू च इत्यत्र वमुच्य इति भवति इति बोध्यम् । भव्यामिति—भव्यान् इत्यनेन पूर्वप्रत्ययद्वितीयवर्णानां संशयः । चर इत्य-नेन च चटतकपामिति ज्ञेयम् । तेन भव्याने क, ॥ स्थाने प इत्येवं आदेशप्रकारः । तथाहि—खाद् यञ्छाद् खाद् च = खाद् यञ्छाद् = क खाद् च = चखाद् (कुङ्क्षीय इति कस्थाने आदेशः) एवमन्यतः । पुनः 'स्थानेऽन्तर्गतम्' इति परिभाषानुसारतः चान्तर-तन्वयैव दर्शयति तत्रापि इति । तत्रापि तेनपि द्वितीयचतुर्थेन च—प्रकृतिजन्तुं प्रकृत्या समानेन जन्तुं प्रकृतिजनः प्रकृत्या स्वभावेन कस्य आदिश्रुते इत्यर्थः । एवं प्रकृतिचरा—मित्यत्रापि व्याख्यानप्रकारो विज्ञेयः । कृत एवा स्ववस्य व्याह—चान्तरतन्वयात् इति । भव्योक्तत्वं शेषसंभारनादप्रवक्तव्यम् । किञ्च खयचरश्च चासामोचविवारप्रयत्नपरा इति विवेकी बोधः । एतच्च भाव्यसंमतम् । तथा च भाव्यम्—प्रकृतिचरा प्रकृतिचरो भवन्ति । विचीयति । प्रकृतिजया प्रकृतिजश्च भवन्ति । जिजनिवति । कुवति दक्षी ।" विचीयतीति विधातोः सन्नि 'सन्ध्याङ्' इति सूत्रेण-हिते कृते रूपसिद्धे जिजनिवति इत्यत्र क्लृप्तातोः भूमि रूपम् ।

अथार्थेन प्रकृतं वभूवेति पदं सिद्धम् तथापि 'यच्चिन्ना धातुश्च वाच्योऽप्यङ्गवत्' इत्यत्रः कथं नासिद्धत्वमुपपद्यते कथं न सिद्धत्वेन वहीवस्यया प्राप्तिरिति विचारमित्युक्तसिद्धवत्-सूत्रनिर्णयपञ्चति —

२१८३ । अस्मिन्वदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥

ही । इत्तु जाहमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाद्ये
तस्मिन् कार्तये तदस्मिन् आम् । इति नुक्तोऽस्मिन्त्वादुक्त
प्राप्ते ।

“तुग्युटातुग्युः सिद्धौ नक्तव्यौ” (पार्तिना) । वभूव ।
वभूवतुः । वभूवुः ।

Meaning of the words in the rule :—अस्मिन्वत् means non-
existent. वत् means अधिकारे and समानाद्ये : आभात् means
literally, upto the rule “अस्” ; but here it is meant to signify
“up to the end of this chapter.” Hence the उक्ति here (अटीजि)
says, “आभीय extends from here up to the end of the chapter” ;
i. e. a rule will be treated as आभीय or अस्मिन् falling in or coming
from this अधिकार ।

When the आशय or subject matter is common, the rule
which is to act upon it, will be regarded as अस्मिन् (not having
occurred or as non-existent.) Thus भू has now the common
sphere of application of उक्त and वक्त and the rule ‘अस्मिन्वत्-
भूवोक्तव्य—उक्तव्य’ (२०१—६।४।००) directing उक्त, precedes the
rule ‘भूवोक्तव्य—उक्तव्य’ (२०१—६।४।००) directing वक्त. Then वक्त
becomes अस्मिन् or as not having occurred towards भू and thus
उक्त applies. So now we look forward :—

[(Other instances are एति, एति अस्मिन्—In the first case, the rule
‘एति—एति अस्मिन्’ (२४७१-४६. ४. ११९) directs एकार to अस्मिन्.
Thus in वीट्, the form would have been एति ; but the rule

“हुन्वथोद्देशि” directs हि to चस् । Hence चस् becomes the common sphere of application and therefore ए is चसिद्ध i. e. It is to be regarded as non-existent, for it (एत्) is कर्त्तव्य i. e. must be done. Hence it is, that though ‘ए’ is चजन and not ‘अवच’ yet we have एहि and not एहि । In the 2nd case, the rule “वा ही” = भाषिकार directs वाभाष of वास् in हि-विभक्ति so that the form becomes गहि but वा-भाष is चसिद्ध or treated as वास् in the form of वा, the rule ‘हुन्वथोद्देशि’ applies and we get गहि and not गहि । In the last case, the rule ‘हनेन’ (वी परि) directs न in place of वृन् when हि follows and as न is चवाचक so the rule ‘चतोद्देशि’ also applies and हि eliding accordingly we get न only instead of गहि but as न is चसिद्ध we get गहि and not न only.)] .

नित । ३४ कश्चिदुपमानोपमेयवोरभिर्देन निर्द्देशः क्रियते यथा—अयं ब्रह्मरूप यथा वा सोऽयं राजा भवति तत्र राजवद्विद्यतिर्देवो गम्यते । एवं शास्त्रेऽपि, यथा “बलतुकोरसिद्धः” (३६१९—६।१।८६) ; तत्र सामर्थ्यादभिर्देशो विधीयते । कश्चित् पुनर्भिर्देन यद्वचम् वतिना क्रियते यथा—राजवदयं पुदवः । एवमिहापि शास्त्रे (अथिन सूत्रे) वतिना निर्द्देशः क्रियते— । चसिद्ध + वतिन् (तुक्कार्पे) = चसिद्धवत् । चजन चिह्नमव्ययसिद्धमेव भवतीति तस्यार्थः । अथवा विद्यमानमपि चविद्यमानवद् भवतीति भावः । अनेति विषयसूत्रज्ञौ । तत्रात्र भाष्यम्, “अथातश्चक्षुर्द्विगम्यम् । ‘अतश्चक्षुर्द्विगम्यम्’ (वारिच) । विषयः प्रतिनिर्द्देश्यते । अनेतश्चिन्नामाच्छास्त्रे ‘आमाच्छास्त्रमसिद्धं यथा ज्ञानम्’ इति । आमादित्यभिनिधी आह इति । आम् । अथवा चक्षुर्वाच्यं वा यत्तत् प्रज्ञातं तदव्याप्तम् । तस्येवमिभासोऽयम् ‘अस्मिन्वचिकार मस्मिन्वाच्य इत्यर्थः । अधिकारस्य भादपरिग्रहाभिप्रेत्यमिति सिद्धान्तितम् । यथापा-
पादपरिग्रहार्थं लिख्यते । कथादारभ्येत्ताकाङ्क्षावामाह—इति ऊर्ध्वमिति अन्त्यादि

अथ तिङन्तश्वादिप्रकरणम् ।

सुप्तात् परम् । अत्रात्र सुप्तात् परम् 'आत्रलोपः' (२५७७—६।४।२३) इति सूत्रम् । तत्रात्रादिवाच्य एतच्चतुर्थपादपरिसमाप्तिपर्यन्तम् प्रतिमुद्रमुपतिष्ठते । एवञ्च आत्रलोप इत्यादि यत्तदाभीये कार्ये [आभीयमिति भाषिकाशेनाम् (आभ + ङ ; तत्संघ) इत्यात् छप्रत्ययेकम्] आत्रलोप इत्याद्याभीयकार्ये कार्ये अस्तिह्रस्वित्यर्थः पर्यवस्यति ।

अमानाशये इति सूत्रे अस्तिपदव्याख्यानम् : भावे सप्तमी । आशये आदौ समाने सति तुल्ये सति आभीये सति इति शेषः । तस्मिन् इति आभीये इत्यर्थः तत् 'आभीयम्' अस्तिह्रस्वम् अनुपस्थितम् अविद्यमानमिव स्यात् । तथा च भूधातुप्रविह्वल 'अस्तिधुधातुश्चो योरीयकृषकी' (२७१ । ६।४।७१) इति, 'सुतो बुक्' 'सुक् सिटोः' (२१७७ ६।४।८८) इति च आभीये सूत्रद्वयम् वर्तते । तत्र तुक्शाब्जस्य परस्मै अस्तिह्रस्ववर्ति प्राप्तिं "वार्तिकमारभ्यते वृत्तुटाविति" । सवक् स्थाने— तुक् सिटो भवति यत्स्थाने च तुट् सिटो भवतीति यथाशंख्यमन्वयः । तद्वैतान्तिक-वचनात् सवक्पाकम् तुक् च प्राप्तम् । अतो वभूविति सिद्धम् । एवं वभूवतु-रित्यादिः युट् उकारश्चोत्तु सिटीये इति ।

[एवञ्चाधित्तरीयादयोऽग्रादाहरणानि । तत्र वृत्तीरिहान्वाचलोपवर्ति एतस्य आभीयतया अस्तिह्रस्वम् (अस्वक्परिचितत्वात्) ह्रस्वभोदेविरिति सूत्रं प्रवर्तते । एतौति द्वयञ्च भवति । एवं 'शा हो' इति आम्भातोः शाभावस्य—आभीय-तया अस्तिह्रस्वात्—(शास तुक् : अपरिवर्तितत्वात्) 'कुभञ्जभो' इत्यनेन प्राप्ति इति पदं लभ्यते । एवञ्च 'इनेर्जः' इति अर्थादेशेन इन्स्थाने जकारः प्राप्तः । तत्रच 'अतो ह' इति द्वितीयविभावकं ह्रस्वमुपतिष्ठते । अत्र आभीयतया जकारस्य अस्तिह्रस्वात् ईर्णुक् न भवति 'जङि' इति च सिध्यति । समानाशये इति त्रिम्— । आशयोः कसौ पपिधान् इति भवति । तस्य यदि विमलौ पपुवः इति सम्पद्यते । तत्र वसोः सम्पसारणम् आभीयम्, 'आतो लोप इति चेति' (२२७२—६।४।६४) आभीये आभीये कतस्ये—अस्तिह्रस्वम् न भवति । कथयति चेत् । आत्रोपः कसौ— सम्पसारणम् अस्तिह्रस्वम् तत्रैव समानाशयविषयकं कार्यं किन्तु भिन्नानवविषयकम् ।

भाभादिति किम्—भाभीयं प्रत्येव भाभीयनचिह्नं यथा सादिवनर्थम् । तेन भाभाजि रानः इत्यस्य 'भाभीय चिह्नि' (६।४।१२), रक्षे'य' (६।४।२६), 'यनि च मावकरणयोः' (६।४।२७) इति न—क्षीपे हते तस्य चसिद्धत्वाभावात् 'यस्य उपधायाः' (२।२८९—अ२।२।२६) इति द्विर्भवतोऽप्याहुः । 'यस्य उपधायाः' इति सूत्रस्य—साधिकारमर्थेऽपत्तिरित्यादिसिद्धये ।

२१८४ । आर्धधातुकस्वेष्टवलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दौ । वलादेरार्धधातुकस्य ऋडागमः स्वात् । वभविथ ।
वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यनौटकितौ) to an आर्धधातुक—the first letter of which is one of the वक्ष्यन्त्याहारः । वक्ष्यन्त्याहार constitutes the letters beginning from व of इत्यवरट् up to the end of the चिह्नवत् । Thus वभू + यत् । Here यत् is आर्धधातुक and the letter व falls in the वक्ष्यन्त्याहार । Therefore इट् is attached to ■ and we get इट् यत् (by आद्यनौटकितौ) = इव । Hence finally वभू + इव = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविम । But as there is no वक्ष्यन्त्याहार letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

नित्त— । छिट् वेति सूत्रे छिट् आर्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वत् इति वत् प्रत्याहारस्यवर्थाः । यिनसुत्राणां प्रत्ययसुत्रस्यवाद्योन्त्यसुत्रस्यहावसाभाः । तेषामन्त्यः—वक्ष्यन्त्याहारस्यः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्धधातुकस्य आदी भवेति तस्य ऋडागमो भवति । इट् य ठ-का-रानाम् । तेन तु 'आद्यनौटकितौ' इति परिभाषास्वात्—वक्ष्याद्यार्धधातुकस्य—आदायेव इट् प्रतुल्यते । यतः यत् इति इयत् इतिव सम्प्रत्यते । ततश्च वभू + इत्यनेन योनि सति लकार-क्षीपे वभूविथ इति भवति । एवं वक्ष्यादित्वात् वभूविम वभूविम इति च । वक्ष्यादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोरेकागमोन विज्ञानदीप्तम् ।

‘नेङ्’ इति कृतीति (७११८) ‘अथ इदं पश्येत् सत्यपि पुनरनेङ्पठ्यं स्यादप्रतिपक्षे-
मिच्छातुः ।

‘आह’ धातुकल्लेति किम् ? ‘आह’—‘शेते’—‘कुशप्’ इत्यादिषु ना भूत् । एतेषां
सार्धधातुकत्वमिति बोद्धव्यम् । न च सन आह धातुकत्वात् कुशप्समीप्यत इटा
भाष्यमिति वाच्यम् । अतः ‘धातो’ विज्ञात्वा विधानाभावात् सार्धधातुकत्वमेव
नाह धातुकत्वम् । अथवा तु पिपठिषति इत्यादौ ‘धातोः कर्त्तव्यः—’ इति धातु-
पदोच्चारणद्वारेण विधानात् तत्र सन आह धातुकत्वमेव न सार्धधातुकत्वम् । एतच्च
‘आह धातुकं शेषः’ (११८७) इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते अस्माभिरित्युक्तम् । यथाहः किम्—
इत्युच्यते । अमुह । एधनीयम् । अद्य च धनीय्यादीनाम् आह धातुकल्लेऽपि अकारा-
दित्यमेव न तु क्सादित्यम् । अतो नेङ् ।

११८५ । अगच्छतने कुट् ॥२॥२५॥

दो— । भविष्यत्प्रत्ययान्तनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ।

कुट् is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day. Hence it will be errone-
ous to say लोट् तन्ता गृहम् for अद्य स भविष्यति । For this de-
fect कुट् is designated as periphrastic future ; so it should be
borne in mind that कुट् has restriction in its application
whereas लट् has not.

नित— । धातोरेव भिन्नत्वम् । ‘भविष्यति तस्याऽद्य’ इत्यातो भविष्यतीत्यनुवर्तते ।
सर्वे किम् भविष्यत्तर्हे कुट् : प्रयोगे वाच्यति—भविष्यत्प्रत्ययान्तने इति । अथोक्तं भविष्यत्
कारणं विज्ञाय प्रयोगं ज्ञप्ते इत्यर्थः । तेन लोट् तन्ता गृहम् इत्युक्ते प्रसाह एव सचेत्—
तत्र भविष्यतीति प्रयोगश्चैव साधुलाहित्यम् । कुट् : उटावित्ती— । ततो लट्—
विवादः । भू ति इति सिद्धे—

२१८६ । स्वतासी लुलुटोः ॥३१॥३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धावोः स्वतासी एतौ प्रत्ययौ स्त्री लुलुटोः परतः । शवाद्यपवादः ।

लृ = the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सूत्रकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्व and तासि are attached to a root i. e., the affix लृ is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ्, and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

नित— । स्वस् तासिचेति द्वयः । तासीरिक्कारञ्चारवायः । लृच लृट् चेति द्वयसंघी-
रिति सूत्रमोदितवचनात्मम्— । लृङिति लृटि लृङि चोभयत्र प्रथमाचरदपिण साधार-
चं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङोभयोरपि ग्रहणम् । तासीरिति आधिकृतम् ;
तदाह धातोर्लृङादि । लृङि लृटि च स्व विधीयते लृटि तु तास् इति विदेकः । कर्त्तरि
शप् इति बहुकम् तस्य वाचकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शवाद्यपवाद इति— । एतेन मृ
तास् इति स्थिति— (लृट् आर्त्तं धातुकत्वविशेषकं सूत्रमवसारयति)— ।

२१८७ । आर्त्तधातुकं शेषः ॥३१॥३४॥

दी— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः क प्रत्ययः
एतत्संज्ञः स्यात् । इदम् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्त्तधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* 'धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोर्विधिविहितः' इति मल्लबोधिना मठः । स एव
साधोयान् इति सम्मानम् ।

than तिङ् and झिन् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्झिन्-सार्धधातुकम्' (2166—3. 4, 118) that धात्वधिकारीक प्रत्ययः like तिङ् and झिन् are designated as सार्धधातुकाः. Hence प्रत्ययः other than those are, चाङ्धातुकाः i. e. as elsewhere said 'it is to be remembered that except खट्, खोट्, खह् and विधिलिङ्, all प्रत्ययः खिट्, खुट्, खट्, खह्, etc are चाङ्धातुकाः. Hence he says खट् i. e. the augment खट् comes before ताप् by 'चाङ्धातुकस्येव् अङादैः' (2184).

[अथ सूत्रे 'धात्वधिकारीकः' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिनां पादो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यस्य अमरः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति उक्तम्येते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरार्द्धधातुकसंज्ञा भवति इति बोधः । तथाच 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिभ्याम् वा' (२१०८—३. १. ७) इत्यत्र धातोरित्याद्यर्थे विधानात् सप्त चाङ्धातुकत्वम्—खट् च भवति । किन्तु 'युद्धतिङ्कितस्यः खन्' (२१८९—३. १. ४) इत्यत्र धातोरित्याद्यर्थे विधानाभावात् सप्त चाङ्धातुकत्वम् द्वादशमस्य न भवति । अतएव शुभ्रमिति तितित्येति चिकित्सयति इतोक्तञ्चरहिताः प्रयोगाः सिद्धयन्ति इति दिक्] ।

नितम्—। 'तिङ्झिन् सार्धधातुकम्' (२१६६—३. ४. ११९) इत्यत्र तिङ्, झिन्स्य धात्वधिकारीका एतत् संज्ञाः सुप्रतिष्ठाकम् । अतः इदमर्थादायामि यत्—तिङ्झिन्स्योऽस्य धात्वधिकारीकाः प्रत्ययाः खिट्खुकादयः चाङ्धातुकसंज्ञाः सुप्रति । एतेन खुट् चाङ्धातुकत्वात्—'चाङ्धातुकस्येव् अङादैः' (२१८४—३. १. ५५) इति खट् प्राप्नोति । तदाह—खट् इति । अथ खट् ताप् इति स्मर्यते—

२१८८ । खुटः प्रथमस्य द्वारौरसः ॥२॥४८५॥

द्वी—। 'डा' 'री' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डिङ्खसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलोपः ।

डा री रस्—these three come in order in खुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes for

तिप् तस् कि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a द्वित्व प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of मसंज्ञक प्रत्यय enumerated in the rule “यच्चि भम्”—(281—1. 4. 18), yet the टि (चचोऽन्त्यादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू + तास्) elides by the rule—टे: (316—6. 4. 143) and then we get सु इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or सु इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्धपाठुकार्दवाहुकजोः’ we have भौ इत्, आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मिश्र— : डा च रौ च रस् वेति ह्रस्वः । कुट् इति स्थानबद्धी । मध्यमलोति मध्यमपुरुषस्य । ननु परलोपदानेनपदमेदेन तिप् तस् कि . त आताम् भ इति षट् स्थाभिः आदेशाः, कारीरसः इति त्रय एव । तत् त्रयं यथासंस्थानमव्य इति चेत् । तच्छेते—कारीरसश्च कारीरसश्चेति एकशेषमायित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहितात्—तेन परलोपदे व आत्मनेपदे च उभयत्रैव कारीरसा समावेशः स्यात् । आभावस्य मध्यममादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘कुट्’ इत्यस्याप्रवृत्तितत्त्व सन्नादिशब्दम् । एवं ति स्थाने आ, तस स्थाने रौ इत्याद्यादेशकमो बोध्याः । एवमात्मनेपदेऽपि तत्स्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । द्वित्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य उकारो सुप्पते । तेन यस्मात् उत्तरमर्थं विधीयते सोऽयं द्वित्व इति कथ्यते । उह च प्रकृते सू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तद्वत् संघातो द्वित्व भवति । यतश्च त्रयं द्वित्व भवति ततश्च द्वित्ववक्तात् चक्ष, टे: (११६—६।४. १४०) इति सूत्रादुत्तरेश्च द्विभाषस्य ‘आस्’ इत्यस्य (चचोऽन्त्यादि टि—(७६—१।१।६४)) लोपो भवति । भ्रमस्य इति । ‘यच्चि भम्’ (२२१—१।४।१८) इति सूत्राच्चिकारे का तदि र्थमो नोपादीयते । तत्तत्प्रत्ययस्य समिद्धः, भ्रमसंज्ञकौ न भवति इत्यर्थः । द्वित्वं भवति । ततो द्वित्वसामर्थ्यादिव भ्रमस्यापि टेश्चोपो भवति । तदेतदाह—द्वित्वेति । एतेन सू इताम् डा = सु इतास् आ = (चचोऽदिहः) = भवित् आ (आस् इति टि भावस्य लोपः) इति स्थितिः—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्थेको गुणः स्यात् सार्ध-
धातुकार्धधातुकयोः । तेन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनन्तीत्यादावनेकव्यवहितस्त्रेको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् * (५) and having
a short vowel in the उपधा (चलोऽन्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्धधातुक or an आर्धधातुक
अव्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ,
उ, ऋ, ॠ changed into ए, ओ अर्च्ये चल् when a सार्धधातुक or an आर्ध-
धातुक follows. देह etc—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्; for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as हि + ता = हित्ता) is gunnated; but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (चलोऽ-
न्यात् पूर्व उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्धधातुक or
आर्धधातुक अव्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'वृ' is between हि = part of the root हि and ता (आर्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of हि is gunnated and we have हित्ता; or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an augment—cp. the rule 'चर्नि' की-वृत्ती-दी-कृ-वी-आयाया-
पुग-पी' २१४०—७।३।८६ ।

अ सार्धधातुक or an सार्धधातुक प्रत्यय follows. Take हिप् ता । Here हिप् is लघूपध and ताहाधातुक ता follows. But does ता follow invariably the इक् (इ) of हि? No. How then can it have guna? The answer is—you can not dispense with the intervenning letter त् for in that case there will be no लघुपध and consequently the root will no more be लघुपध but will be लघुन् । Thus to keep in tact the लघुपधत्व of the root the presence of a single letter which is essential is not taken into consideration. This is the authority of Panini.

But नि भिनत्ति etc, there is more than one letter present between नि and ति (सार्धधातुक) viz, नि (न इ) ति and so the इक् of नि is not gunnated (भिद्वि is रुधादि so the augment अन् comes in by the rule 'रुधादिभ्यः अन्' and as अन् is नित् or न-sliding so न comes after नि) ।

Now the question is whether in the case in hand (भवित् वा), guna will be substituted or not (for here also भवित् is a लघुपध वाह, त् is the single letter intervenning and वा is the सार्धधातुक affix following)—

निय—। अङ्गस्तेति अधिष्ठतं वर्तते । 'निदेशु' च । (२१३६—७३७८) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । गुणश्च इत् एव भवति 'इतो गुणद्वयी' इति परिभाषा-समात् । 'सार्धधातुकार्धधातुकयो' (२१६८—७३७८) रित्यतश्च सार्धधातुकार्धधातु-कार्योरिति अनुवर्तते । तदेतद् सार्धमभिधित्वाह—अङ्गस्तेत्यादि । पुक् 'वाजसः' ऋन्नी (वाजाधवः) यस्य तत् पुगन्तम् (बहुव्रीहिः) । कथौ लघुपधं यत् तत् लघु-पधम् (बहुव्रीहिः) ; पुगन्तश्च लघुपधश्च पुगन्तलघुपधम् (समाहारद्वयः) तयोः पुगन्तलघुपधस्तेति अङ्गस्तेति विशेषणम्—तदाह पुगन्तस्तेति लघुपधस्तेति च । तदर्थे

स्यटार्थः—(१) सार्वधातुके आसधातुके वा प्रत्यये परतः पुगन्तस्य अङ्गस्य इकारो-
कारादेशु यो भवति यथा—‘ओ’ इति धातुसंख्यायां वर्तते । तस्य बिच्चि पुगागमे
क्रेपि इति भवति । ततः ऋप्तिपौषच । ऊं पयति । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।
“अनिङ्गीकृतीरीकृषीणाप्यातां पुक् यौ” (२४७०—२४७६) इतिपुनः—(२) सार्व-
धातुके आसधातुके वा प्रत्यये परतो खञ्पधस्य अङ्गस्य इकारोकारादेशु यो भवति
यथा—दिष ति=दिष्टि, दिष ता इति ।

अतु सार्वधातुकार्हा धातुकयोः इत्युपपत्ते न च तौ परतो भवतः अत्रा
व्यवधानात् । तथाहि ‘अखीऽन्त्यात् पूर्वं छपधा’ इति अन्त्यादस्य पूर्वं ऋचं छपधा-
संज्ञको भवति । तत् अन्त्या अत्रा व्यवहितत्वात् इत्यः सार्वधातुपरत्वमाह धातु-
परत्व वा कथं भवति—तत्परत्वाभावाच्च परनिमित्तको गुणोऽपि कथं भवेत् ? अत्राहुः—
यैव अत्रा (यथैव) साव्यवधानम् न अस्ववधानम् किन्तु व्यवधानमेव अविवर्जनीय-
रूपेण व्यवधानमित्यर्थः । तेन व्यवहितेऽपि न भवति तत्वेन विच्छिन्नेऽपि सार्वधातुके आस-
धातुके वा प्रत्यये परतः परनिमित्तको (सार्वधातुकार्हा धातुपरनिमित्तक इत्यर्थः) गुणः
भवत्येव । तस्याच्च दिष ता इत्यस्य अकारादेश ता इति आसधातुः प्रत्यक्षो व्यवहितः ।
अकारस्यस्याप्य वा इत्येतत् अव्यवहितं कर्तुं न कर्तते किन्तु तथापि सोपधत्वमेव नास्ति ।
निरुपधत्वे—पुगन्तीति, तुल्यद्वयं पाणिनेराचार्यस्य इत्यनमेव विदुमिति । तत्
यथान्यासुमेवास्तु । अत्र आह—अचनप्राणाभ्यादिति ।

अतु तर्हि यथा एकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको गुणो भवति तथा अनेकवर्ण-
व्यवहितेऽपि स्वात् इति चेत्—तत्राह—तेनेति । एकाधिकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको
गुणादेशो नास्तीति भावः । तदेव दृष्टव्यं भिन्नं इत्यादाविति—आदिपदेन क्षिप्रं
इत्यादि साक्ष्यम् । तथाहि भिन्नं इत्यत्र भिद इति रौधादिको धातुः (भिदिर
विदा इति) । तत्र ‘रुधादिभ्यः यङ्’ इति—यम् विधीयते । यमच्च भिन्नादन्त्यादयः परो
न धातुः विधीयते तेन भिद इति जातम् । एवञ्च अनेकव्यवहित्वाद भिद इत्यस्य इको
(इका-इका) गुणो न भवति । एवं क्षिप्रं इत्यादौ ।

अत्र प्रश्नो भवितु या—इत्यतः तु वर्णमात्रमेव व्यवधानं तर्हि ततः भवितु इत्यस्य

प्रकी गुणः स्वात्—इति शब्दा निराकारिणम् चाङ्—गुणे प्राप्त इति [भवित् भा इत्यत्र
काभाभभुतस्य आकारस्य स्वाभिवृद्धभावेन सार्वधातुकतया परनिमित्तको गुणादेशो
भवत्येव तथापि]—

२१६० । दीघविचोटाङ् ॥१॥६॥

दी— । दीघविचोऽरिडश्च गुणवृद्धौ न स्तः । भविता ।—

गुण and इडि are not sanctioned to the roots दीघी and वेनी
and to an इडन्त चङ् । Thus भवित् which is an इडन्त चङ् cannot
have its इङ् grafted and consequently we get भविता, and
not भवेता ।

नित— । अस्मात् सूत्रात्—गुणो न । अर्थ सूत्रार्थः—दीघोच् दीर्घद्विवचोः
(दीर्घनं कौफा) ; वेनीच् वेतिना (वीधातुना) गुणः अर्थ वर्तते । वीधादीश्च—
नी सतिप्रजननकाव्यजनसादरेषु इत्याद्यर्थाः— । दीघी च वेनी च इट् सेति
वचः । तेषाम्— । इट् इति इडागमसहितस्य घातेरित्यर्थः । अतएव भवित् चा
इत्यत्र गुणो न । ‘भविता’ इति च सिद्धम्— । भवितारी—इति पदे साधयितुं
प्रक्रमते— ।

२१८१ । तासस्त्वोर्लोपः ॥७॥५०॥

दी— । तासिस्त्वोश्च लोपः स्वादौ प्रत्यये परे ।

When a सकारादि प्रत्यय follows the स of तास् and चस् elides.

नित— । ‘सः स्वात्’ वातुके (२१४२—७॥४८२) इत्यत्राः सि इति अनुवर्तते ।

तदाह—सादौ प्रत्यये परे इति । ‘चक्षीऽन्त्यस्य’ इति परिभाषया तासप्रत्ययस्य चस्
वातीय सकारो लुप्यते । तास् च चक्षिष इति तासस्वी—(वक्त्रः) तयोः । तदाह
तासिस्त्वोर्लोपः । अस्ति इति तिप्ता निह्नः ।

२१८२ । रिच ॥७॥५१॥

दी— । सादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारी । भविताङ् ।

भवितासि । भवितास्वः । भवितास्व । भवितास्वः । भवि-
तास्वः । भवितास्व ।

When a रकारादिप्रत्यय follows, the elision is as before (i.e. the सकार slides). Thus भवि तास री (तस) भवितारौ । Similarly भवितारः, भवितासि etc.

नित— । रकारादौ च प्रत्यये परे तासः सलोपः प्राप्नुते, पूर्व्यं सूत्रे इव इत्यर्थः ।
अस्तिन्तु नैव संभवति । असंभवात् । तथाहि चसधातोक्तं चार्थधातुका एव प्रत्यया
प्रयुज्यन्ते रकारादिप्रत्ययास्तु चार्थधातुका एव तत् कुतः सम्भवः । 'असौभू'रिति
भूमायै कृते रकारादिप्रत्यया विधीयन्ते । भू + इट् (चार्थधातुवर्गस्यैवखादेः) + तास्
(सतादौ लृकुटोः) + री = भौ (गुण) इ ताभ्यो = भविताभ्यो री (चवादेवः) =
भवितारौ (सलोपः) । एतत्तन्त्रम् । सर्वत्र भविताभ्य इति साधारणम् यत्तत्कदुर्गं
सिप् यस् प्रत्यया इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।

२१८१ । लृट् शेषे च ॥३॥३॥३॥

दी— । भविष्यदर्थात्तातोर्लृट् स्वात् क्रियासर्वायां क्रिया-
यमसत्त्वां सत्त्वां च । स्मः—इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्याथः । भविष्यामः ।

इट् is attached to a root expressing futurity no matter if there is any क्रियायां क्रिया or not. A क्रियायां क्रिया means a क्रिया or verb which necessitates the presence of another क्रिया or verb. The प्रत्यय इट् is चार्थधातुक and वखादि so the rule 'चार्थ-
धातुकस्यैव वखादि' applies and consequently the augment इट् comes in. Thus भू इट् स ति = भविष्यति (by वृत्त and चवादेवः) = भवि-

यति, स is changed into ष by the rules 'प्रवक्षोः' (211—8. 2. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So अविष्यतः etc. मविष्यामि etc.; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो षणि' as in अवाप्ति अवापः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुमुन् नृणो क्रियायां क्रियायांशम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियायांशम् क्रियायांशम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्वः शेषः) i. e. the absence of क्रियायांशम् क्रियायांशम्. The significance of च in the rule is क्रियायांशम् क्रियायांशम् also. Now क्रियायांशम् क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus अविष्यते इति स्वीयते—he stays because he will sleep—here अविष्यते is the क्रियायांशम् क्रियायांशम्. The instance of शेषे is सोऽत्र अविष्यते—he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of अविष्यते इति स्वीयते we shall say अविष्यते स्वीयते by applying तुमुन् in place of लट् in अविष्यते. This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुमुन् in place of लट् cp 'ताद्युद्गतुमुन् यत्तत्तु वाचस्पतिविधिर्वाचि' (for the explanation of वाचस्पतिविधि see the rule 'वाचस्पतिविधिर्याम्'—(2830—3. 1. 94) and m. r notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मिह—। उक्तादन्वः शेषः। उक्तादन्वः क्रियायांशम् क्रियायांशमिति परवचनम्—'तुमुन् नृणो क्रियायांशम् क्रियायांशम्' (३१७५—३.३.१०) इत्यत्र। उक्तादन्वः क्रियायांशम् क्रियायांशम् अवापः इत्येवं रूपः शेषः। अकारेण पुनः क्रियायांशमन्वाद्यादिष्यते। तदाह क्रियायांशम् क्रियायांशमन्वाद्यं सन्वाद्येति। क्रियायांशम् (क्रियायांशमन्वाद्यं) क्रियायांशम्

प्रयोगं यस्या इति नियमः । यथा शयिष्यते इत्यत्र स्थितिक्रिया प्रत्ययप्रयोगः । शयि-
शीधलोष्टे इति । क्रिया विद्यता वा नवेति तदर्थः । तत्र क्रियावाचां क्रियायामित्य-
सोदाहरणं—शयिष्यते इति स्वीयते इति । तद्विपर्ययः (क्रियायां क्रियाया-
मन्यामित्यस्य) उदाहरणम्—शयिष्यते इति । स इति लट्प्रत्ययः पार्श्वधातुकः
यत्नादिय भवति । तत् इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इति । एवमेव प्रक्रिया—भू इट्
स्य तिप् इति स्थिते पार्श्वधातुकार्श्वधातुकयोरेति गुणं सति 'एषोऽयमायाचः' इति चत्वा-
देशे च सति भविष्यति इति ज्ञाने 'इष्कोः' 'यादेशप्रत्यययोः' इति चत्वे भविष्यति इति
सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु 'एषो दीर्घो यञि' इति
श्रुत्या भवामि इत्यादिभ्यो दीर्घादेशः स्वरस्य इति संक्षेपः ।

ननु लट् इति सूत्रमस्ति । किमनेन ज्ञेयं चेति पृच्छन् तदा च शयिष्यते इति
स्वीयते इत्यादौ मुमुषा कर्त्तव्यं सत्यमानः इति चेत् । उच्यते "लृगुट् मुमुषाख-
ल्लेषु वासकपविधिनास्ति" इति निषेधात् न तदा शक्यमिति श्रियम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३॥१६२॥

दी— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enu-
merated in the rule 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधोक्तसंप्रसारणेभ्यः लिङ्' (2208—
3. 3. 161).

नित— । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधोक्तसंप्रसारणेभ्यः लिङ् इति पञ्चषड्विधपूर्व-
श्रुतम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारेण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३॥१७३॥

२१६६ । एहः ॥३॥४८६॥

दी— । लोट् इकारस्य 'उ' स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिषि (benediction); ए-

is the substitute of इकार of लोट्, affixes. Thus तिप् is changed into गुप् and जि or जनि is changed into जनु ।

२११७ । तुह्योस्तातङ्गापिथन्यतरस्याम् ॥७॥१॥३५॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकालत्वात् सर्व्व-
देशः । यद्यपि 'ङिच्च' (४३) इत्ययमपवादस्तथापि अनन्यार्थ-
ङित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणहृदिप्रतिषेधसम्प्रसारणा-
न्वयतया सम्भवत्-प्रयोजनङ्कारे तातङ्ङि मन्वरं प्रहृतः परिण-
वाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ।

To express आशिष् (benediction) तातङ् (तात्) is the optional substitute for तु and हि । तातङ् is अनेकाल् (containing more than one चच्, or letter) and so it replaces तु and हि in full i. e. तु and हि are dismissed and तातङ् (तात्) is employed in their place. Now you may rejoin 'why तातङ् is not substituted for the last letter only by the rule ङिच्च (43—1. 1. 53) which being a special rule (अपवादसूत्र) bars the application of the rule 'अनेकाल् शित्सर्व्वेष्व' (45—1. 1. 55) ? To answer this rejoinder, he (भट्टोजि) says—Though the rule ङिच्च as an अपवादसूत्र bars the application of the rule अनेकाल् शित्सर्व्वेष्व here, yet it is to be noted that ङित् has its scope in the case of चनङ् etc * in 'चनङ् ली' (See 248—7. 1. 93) where

* Cp—'चनङ् ली'—Here चनङ् replaces the last letter only of लङ् giving लङ्ङ्. ङ is attached to चन so that it may replace a part and not the whole of the word लङ्ङि ।

the क् of चनक्, has no other necessity than चलादेशत्वं (being a substitute for the last letter only). In other words, if the सूत्रकार had said 'चन सौ' instead of 'चनक् सौ' then चन being चनेनात् (containing more than one letter) would have replaced the whole of सखि, but that is contrary to his intention ; so he attached क् to चन that it may replace the last letter only of सखि and not the whole of it. But the necessity of adding क् to तात् is multifarious, viz it has been attached that it may bar गुच् (गुचप्रतिषेधः), इङि (इङिप्रतिषेधः) and that it may enjoin सम्प्रसारण etc Instance of गुचप्रतिषेधः—The rule 'हुताक्षच पञ्च च' enjoins गुच् to हिच् but as तात्क् = कित् so by the rule 'क्षिति च' (2217—1. 1. 5) it bars gunnation of हिच् and consequently we have हिच् तात्क्=हितात् and not हेरात् । Instance of इङिप्रतिषेधः—ट् रु (सुतौ) + तात्क् here the rule 'उतोऽङिर्भुक्ति इति' (2443 —7. 8. 89) enjoins इङि to सू but तात्क् is कित् so it bars इङि by 'क्षिति च' and the result is सुतात् and not सौतात्. Instance of सम्प्रसारण—वय (कासौ 'वय्यायाम्') + तात्क् here because तात्क् is कित् so the rule 'यहिज्याययिज्ययिर्वाहिविचिह्वतिह्वतिह्वतिह्वतौनां किति च' (2412—6. 1. 16) applies and वय gets सम्प्रसारण (इत्यच् सम्प्रसारणम्) giving वहात् and not वधात् ।

Thus क् has so many diverse necessities ; so the rule हिच् has a very loose hold (मथरं प्रहयः) upon तात्क् and consequently (because its hold has been loosened इत्यनं निमित्तपक्षमात्रं) it has been overruled by the परन्तु 'अनेनालक्षितं सर्वत्र' for though there runs the परिभाषा 'परमिष्यान्नापवादानामुचरोत्तरं वक्षीयः' yet here

the उत्तम or general सूत्र 'अनेकाल्'—and the अपवाद or special सूत्र 'किञ्च' have equal force. Thus by सर्वार्थेय we have—

निरु— । तुच्छोऽन्तात् + आशिषि + अन्तरस्याम् इति च्छेदः । तुच्छो (इच्छो) तयोः (वृद्धो—विचर्चन) । तुच्छोरिति स्थानबद्धौ—तात्तल् इति आदेशः । अन्तरस्याम् इति विकल्पवचनम् । तेन अयमर्थः—तुस्थाने हिस्थाने च तात्तल् इति विकल्पेन आदिश्रुते आशिषि । तात्तल् इति अनेकाल्—तेन अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषावशात्—सर्वार्थेयः ; तुम्हस्तद्वत् हि-शब्दस्तद्वत् च सत्याथ यत्तुस्थाने—तात्तल् (तात्) प्रतिनिर्दिशते ब्रह्मणः । ननु तात्तल् इति छिद्यन्तोऽप्यभा-देष्टुः । तन् 'किञ्च' इति परिभाषासाधिव्य—अथम् अन्धादेशत्वं तात्तल् न भवति अपवादमुख्येन 'अनेकाल्' इत्याद्यपि यथास्व वक्षीयस्तात् इति चेत् । तत्र सत्तरमाह—यथापीति । सत्यम् 'किञ्च' इति सूत्रम् अनेकाल्शित् सर्वस्य इत्यस्य अपवादत्वेन पठितम्—किन्तु प्रयोजनार्थं हि सूत्राणां सूत्रसर्गापवादत्वम् । तदाह यत् किञ्चस्य अन्धादेशत्वं निश्चय प्रयोजनान्नरं नास्ति तदैव छिद्येति अनेकाल् इत्यस्य अपवादो भवति । यथा 'अनङ्गो' (२४८—२४९) इत्यादिषु । अत्र अनङ्गः कित्कारणस्य अन्धादेशत्वेन प्रयोजनान्नरं नास्ति । तेन अनङ्गि किञ्चेति सूत्रम् अस्ति त्वम् भवति । तदाह—अनङ्गा-श्चिन्तेषु इत्यादि—नास्ति अन्यः अर्थः येषां ते अनङ्गाः (वङ्गमीचि) । तादृशाः कितः (कर्त्तृधा) । तेषां भावः ; तेन । अनङ्गादिषु इत्यस्य भेदकमेतत् । तात्तल् तु कित्कारणस्य—कलान्नरं विदति । तथा च कुञ्चचित् सुगः प्रतिविध्यते (किञ्चित्चेति सूत्रवशात्), यथा—हिष्तात् इति छिदात् भवति, ननु पुगल्लक्ष्यूपधस्य चेति तुचेन हेतुर्नास्ति । कुञ्चित् इति प्रतिविध्यते (किञ्चित्त्वत्वादेव सूत्रात्) यथा सु तात् इत्यत्र सूतात् इति, न तु उत्तोऽङ्गि किञ्चि हलि' (२३४४—४५२५) इति वङ्गा सीतादिति । किञ्चित् च सध्वसार-वाचकं ककारस्य प्रयोजनम् यथा—चङात् इत्यत्र यश्च कान्तो इत्यस्य तात्तल्—यश्चिन्ता-ययिद्यधिषष्टि—(२४१२—४१२५) इति वकारस्य सध्वसारणं भवति । आदिपार्द्धेन ननु वङ्गिति नूतादित्यत्र ईश्वरभाषः । एतानि तात्तल् कित्कारणस्य—प्रयोजनानि । तस्मात् केवलमन्धादेशत्वपप्रयोजनम् किञ्चेति सूत्रम् एतादृशवहुविधप्रयोजनवति तात्तल्

सत्यं लिङ्गिणप्रत्ययम् । लिङ्गदर्शनेन प्रत्ययस्य अप्रत्ययत्वं भवति प्रयोजनान्तरभूयिष्ठ-
त्वादस्य (लिङ्गस्य) । अतः परेषु सर्वोद्देशिने (अनेकाङ्गिणम्—इत्यनेन) ग्राह्यते । ननु
'अनेकाङ्गिणम् सर्वस्य' इत्युक्त्यर्थः, किञ्चेति आपवादः । तत्परिनिव्याप्तरङ्गापवादानामु-
त्तरोत्तरं बलीयः' इति आपवादशास्त्रस्य—बलीयश्च' कथं न भवति इति चेत् अत्राह—
इहोत—इह (सालङ्कृ विषये) 'सकृदुक्तम्—अनेकाङ्ग' इति आपवादसर्वेषु किञ्चेत्यनेन
तुल्यं वर्तते । कथमिति चेत्, सत्यते—परिनिव्याप्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः इति
परिभाषया ज्ञेयमिति बलीयः । प्रयोजनभूयिष्ठत्वात् पुनः सर्वोद्देश्यत्वमेव बलीयः । तदु-
भावेन समबली—अपवादस्य आध्यापेयया हीनत्वमेव प्ररोभवति । अत्र तु समबलत्वात्
न तथा शक्तः । अतः सर्वोद्देश्यो निर्वाधः । भवतात् इति च सिध्यति । सालङ्कृ इत्यस्य
उच्चारणम्— । तात् इत्यस्य उद्देश्यकारणस्य उच्चारणस्यैवम् । तेन तात्कृतस्य
तात् इति रूपं सम्पद्यते । तेन भवतात् इति ।

२११८ । लोटो लङ् इव कार्यं स्थात् ॥३४८५॥

दी— । लोटो लङ् इव कार्यं स्थात् । तेन सामादयः
सलोपयः । तथाहि ।

The operation of लोट् is like that of लङ् i. e. the process of
लोट् resembles that of लङ् । Hence ताम् etc. are substituted and
(in places of तत् etc.) ल elides, As for example—

सितम्— । अङ्गि यादृशं कार्यं समादिगते सादृशं कार्यं लोप्यपि भवति । तेन
तसादीनां स्थाने तानादयः स्युः । सलोपयः भवति । इष्टान्वयति—तथादीति—

२११९ । तस्यस्यमिषां तातंतामः ॥३४१०१॥

दी— । कृतचतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ।

ताम्, तम्, त and चम् are substituted in order for these four तत्,
चत्, य and लिप् of the लिप् (ङ् eliding e. g. खङ्, तुङ्, लिङ्
and लङ्) affixes i.e., ताम् replaces तत्, तम् replaces चत् and so on.

मित—। 'नित्यं छितः' इति पूर्वसुवम् । ततः छित इत्यनुवर्तते । तदाह छित-
सुवर्णमिति । तस् च यस् च य ॥ सिप्च (इत्); तेषाम् । तान् च तन् च तच्च चन्
च (इत्); ते । छितइति—खोट् अपि कित् भवति 'खोटो खङ्क्वत्' इत्युभौः । तेन
खोटि, खङि, छुङि, चिङि, छङि च अन्त्यस्थाने तान्, अन्त्यस्थाने तन् इति ज्ञानी
चादिवः ।

२२०० । नित्यं छितः ॥३॥४॥६॥

दी—। सकारान्तस्य छिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
'अलोऽन्त्यस्य' (४१) इति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु ।

The (final of the) affixes, ending in सकार, of the first (छत्तम)
of the छित् (लकारः) elide. According to the परिभाषा—'अलोऽन्त्यस्य'
the last letter स only of the affixes elides ; as वस्=व ; जस्=ज ।
भू+तस्=भो च तस्=भव च तस्=भवतस्=भवताम् । भू+भि=भो च
भवति (कान्तः)=भद् च अन्तु (एत्)=भव अन्त=भवत् (परस्मै—by 'अलो-
नुत्ते'—121) ।

मित—। 'इत्यस्य लोपः परस्मैपदैषु' (३॥४॥८०) इति सूत्रमात्रव्यवहितपूर्वसुवम् ।
ततो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—लोपः स्यादिति । छिदुत्तमश्चेति खोट् खङ्क्वत् खिङ्क्-
वत् छत्तमपुरुषस्य—सकारान्तस्य वया—वस् भस् इत्यनयोः । तस्य—लोप इत्यपेक्षायाम्
अलोऽन्त्यस्य इति सकारमात्रस्य लोप न तु संघातस्य इत्याह । भवताम् भवन्त्विति
आकृष्यमास्यासौ प्रक्रिया प्रोक्ता ।

२२०१ । सेङ्गपिच ॥३॥४॥८०॥

दी—। खोटः सेङ्गिः स्यात् खोटपिच ।

हि is the substitute for सि (सिप्) of the second person sing. of
खोट् and this हि is चपित् i. e., not पित् । सिप् is पित्. हि is
substituted for सिप् । So by स्थानिवद्भावः हि also becomes पित्

because the स्थातो सिप् is पिप् (p-cliding). But if हि is made पित् then the अङ्ग will be gunnated ; and forms like कृहि etc. will not be obtained. So it is made अपित् that it may become कृद्भत् by the rule "सार्धं धातुकमपित्" (२२३५—१.१.५). भव + हि this being the case—

नित । 'लोढो लङ्भत्' (१४१८२). इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते ; तदाह लोटः सेरिति । सेरिति सिपो निश्चयः । सिप् च पिद् भवति । पिद् भुवी भवति । हिमल्लघान्तु भुवी भवति । सिपः पिप्ताच्चरपि पिच्छं प्राप्तम् तत् प्रसिद्धिभ्यते । तेन अपित् वचनम् 'सार्धं धातुकमपित्' इत्यनुसारतः हि कृद्भत् (चतुर्थी) च यथा स्यात् । तेन कृद्भो-त्यादि लिङ्गम् । भू + अपिप् = भो अ हि = भव हि इति स्थिते—

२२०२ । असौ द्वेः ॥६॥४१०५॥

दो— । अतः परस्मै हेतुं वा स्यात् । भव-भवतात् । भव-तम् । भवत ।

हि, coming after an अकारात् अङ्ग elides. भव ends in अकार । Thus हि eliding we get भव । भव + तातल् = भवतात् । भू + यम् = भव-तम् । भू + य = भवत by मस्यस्यनिपातात् तं तातल् (२१९९).

नित— । अत इति पञ्चमी । सेरिति वही, अकारात् परस्मै हिमल्लघान्तु इति सूतार्थः स्यात् । 'सिपो जुङ्' (१४१८०४) इत्यतः लुङ् इत्यनुवर्तते । हेरलोपस्य चाप्रुहि कृहि इत्यादौ । भव इति सिपि परे गुणः, अवादेशः, सिपोहिवादेशः, ततो हिलोपे रूपम् । भवतात् इति 'गुणोच्चातलि'ति तातल्, गुणः, अवादेश इत्यादि सर्वत्र लज्जानम् । भवतम् इति वचः तदादेशः । भवतेति वचः तादेशः ।

२२०३ । मेनिः ॥३॥४१८६॥

दो— । लोटो मेनिः स्यात् ।

नि is the substitute for मि (सिप्) of लोटः ।

मित—। लोटो लङ्वदिति वसंते । तदाह—लोट इति । लोट उत्तमस्य—मि
(निप्रः) इत्यस्य स्थाने नि इत्यादेशः स्यात् ।

२२०४ । आहुत्तमस्य पिच्च ॥३॥३२॥

दी—। लोडुत्तमस्य आडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्वोस्तृ
न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

The augment चाट् comes in the उत्तमपद of the लोट् and this चाट् is पित् i.e., the aug. चाट् enjoins गुच् to which it is enjoined. हि and नि should not have उकार owing to the authority of the pronouncing of the इकार in हि and नि । The sense is that the सूत्रकार expressly pronounces the word हि for सिप् and नि for मिप् and not like अक for अक् where अन्त is changed into अन्तु for इ is in the स्थानी भि ; so this इ is changed into उ by 'एक'; but here the इ of हि and नि lies in the चाट्स themselves and not drawn from सिप् and मिप् । Thus the सूत्रकार intends that हि and नि should not have उक्त्वा by 'एक' । सू + मिप् = सो च मिप् = भव मि = भव नि = भव चाट् नि (चाट्वात् टञ्जितौ इति नैः प्राक्—चाट् प्रपुन्यते) = भव चाणि = भवानि (by 'चकः सवर्णे—') । भवान इति सू वच् = सव वच् = भव व (गित् कित्) = भव चाट् व = भवाव । Thus भवान । Note that मिप् वच् and नस् change into चाणि चाव and चाव ।

मित—। लोटो लङ्वदित्यतः लोट रस्यशुबसंति । तदाह—लोडुत्तमस्येति । लोट उत्तमपदविभक्तौनाम् आट् इत्यागमः स्यात्—। स च चाट् पिट् भवति । पिट्वचनम् क्षवानीत्यादौ गुणार्थम् । ननु मिप् इति पिट्वेव । तत् पुनरस्य पिट्वचनं व्यर्थम् इति चेत् । न । वस्मसोरपिस्वात्तमोरपि पित्वं यथा स्यात् । चाट् इति टित् भवति । तेन 'आट्वात् टञ्जितौ' इति परिभाषया नि इत्यतः पूर्वम् चाटोवस्थानम् । भव

आद् नि भवानि इत्यादि दर्शितं प्राक् । भवाव इत्यादौ नित्यं कृतः इति सखोपः । एतेन
 निप वसुभक्तं क्रमेण आनि-भाव-वाम इत्यादय आदेशा बोध्याः ।

२२०५। अमदातने लड् ॥ ३।२।२१२ ■

दौ—। अगद्यतनभूतार्थसंश्रुतिर्लोडः स्वात् ।

बद्ध is attached to a root expressing past tense not occurring to-day.

मित—। अनधतनेति 'अनधतने लुट्' (२१८५—२१९१५) इत्यत्र व्याख्या-
तम् । त्राह्यभूतार्थेऽपि स्यात् धातोर्नन्तरं लुट् प्रयज्यते ।

२२०६ । लुङ्-लङ्-लुङ् शब्ददासः ॥ ६।४।७१ ।

दो—। एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्वात् स चोदात्तः ।

These (बुङ्, बङ्, लङ्) following, the augment अङ्, comes in to the अङ् and this अङ् is उदात्त ।

मिति—। लुक् च लङ् च लृट् च (इत्थः) ; तेषु इति भावे ध्नी । एषु परेष्विति ।
लुङि लङि लुङि च परतः चङ्गल्ल चङागन्तः क्तात् । लीट् चोदागन्तः क्तात् इत्यर्थः ।
चङ्गल्लेति अधिकारप्रयोजनम् यत्तापि चतुर्वर्गैरे । यदाजनोऽयं चत्वारङ्गः, निम्नः परस्व । तेषु
यथायथं, तपि शपि विकरणे, गुणं यथादेशे च विकरणविनिष्ठस्य चङ्गल्ल—चङ्
विधीयते । लाट्छायात् एवाङ्गान्तं इति तु पदान्तरं भाष्ये स्थितम् । तदप्येव प्राप्तिवाट् ।
तत्तस्मिन्नादयः इति बोध्यम् ।

२२०७ । अतएव ॥ ३४१०० ॥

द्वी—। क्लृप्तो रुक्म परस्मैपदभिवारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः
 स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
 अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ।

The इकार of (the affixes of) the परस्मैपदो—किन्तु लकार slides. Thus सिप=सु; चलि=चल=चङ् (मंडीगात्वं लोपः); सिप्=स and so on.

नित—। 'इतश्च लोपः परलोपदेहः' (१४२६—१४३६) इत्यतः परलोपदेहः इति अनुवर्तते। 'नित्यं क्तिवः' (१२००—१४२२) इत्यतः क्तिव इत्यनुवर्तते। लोपेति च चक्षितं न'ते। अतो व्यापकं—क्तिवो लोपेति। अलोपनादय इति शब्दस्य परस्मै इकारलोपः। तदाह—तदन्तरीति। तदन्तरीत्यत्र 'वल्' इति पाठो दृश्यते तत्त्वबोधिन्याम्। तिप् इत्यादीनां पूर्वेषु पलोपः। अनेन च सूत्रेण—इलोपेति न न इति तिष्ठति। किं इत्यत्र पूर्वो लोपः विधानम्। ततः इलोपे—अन् इति भवति ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन तलोपे अन् इति भवति। एवमन्ववापूजम्। इयं प्रक्रिया। भू + लृङ् तिप् + चट् लो भवत् = अभवत् अतः अभवत् = अभवत् इति वक्तुं तादात्म्यः। (तद्यमस्यमिपां तांस्तानः)। अभवत् इति अस्ति इत्यस्य अन् भावे जाते रूपम्। एवमन्ववापि साधनीयम्। अभवत् इत्यादौ—'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घादेशः। ततः 'नित्यं क्तिवः' इति सकारलोपे रूपम्।

२२०८। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।
३।३। ६१४

दो—। एष्वर्थेषु श्रोत्रेषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं, मृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं आह्वानादौ दीहितादेः प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा, अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। 'प्रवर्तनायां लिङ्'—इत्येव सूत्रम्। चतुर्णां सूत्रगुपादानं प्रपञ्चार्थम्।

When these senses are expressed or implied, लिङ् is used. विधि means command or sending away to do something i.e., ordering the inferior ones as servants to do some task. निमन्त्रण means to employ i.e., ask the daughter's son etc. to partake of in an exigent ceremony like *shraddh* etc. आमन्त्रण means to request some one to do something at his will. अधीष्ट means to request respectfully some superior person to do something as 'मायवक' सवान् आजापयेत् 'sir' please take up the task of teaching the boy.' संप्रश्न means the ascertaining of a thing by judgment

“whether this is or is not to be done as ‘किं भो व्याकरणं भवान् अधीयीत’ ‘should you read Grammar (or anything else)?’ प्रार्थना—means ‘begging’ as ‘भवान् अन्नं मे दद्यात्’ ‘Please give me a dish of meal.’

The rule is better expressed thus ‘प्रवर्तनायां सिद्धः’ ‘सिद्ध’ is used in the sense of ‘mild inducement or command.’ The acceptance i.e., the mention of the four viz—विधि, निमित्तक, चान्वय and चर्चा is to make a clear expression (or to express in an exhaustive way).

नित—। कदाचिद्विधिः सिद्धः अपि कदाचिद् एव अधीयीत न विध्यादयः । तथा सति प्रवृत्त्यवस्था न स्यात् । कदाचिदानीमेव हि प्रवृत्त्यवस्था, न तु विध्यादीनाम् । अतः कदाचिद् एवमेव बोध्यम्—इति । अथ वाच्येषु वेत्युक्तम् सत् विधिनित्यकालेऽपि कदाचिदानीमेव विवक्ष्यते इति बोध्यम् । अथ तत्त्वव्याप्तिः—

“द्योत्येव वाच्येषु वेति । प्रवृत्त्यवस्थायाकरे स्थितत्वादिति भावः । अतस्त्वं तु प्रवृत्त्यवस्थायाः—विध्यादीनां प्रवृत्त्यवस्थानुचितम्—। तथाच सति कदाचिदानीमर्थानां लक्षणात्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽर्था बाधकाः स्युः । तथा च सिद्धः कदाचिदधीयकत्वं न स्यात्, ततश्च हिचचनवृत्त्यवस्थे न स्यात्, अत्रादयश्च न स्युः, प्रवृत्त्यवस्था च न स्यात्, अधिहितत्वप्रयुक्तकृतीत्यादिनिवृत्त्य न सिद्धा इति । द्वितीये लिख-
तुपपत्तिः—विध्यादिभिः कदाचिदधी न वाच्यत्वे परस्परविरोधानात् । तथा च ‘कदाचिदधी च भावे चाकर्षकेभ्यः’ (२१५२—२१५६८) इत्यत्र ख इति वृत्त्यवस्थानिर्देशेन सम्बन्धकाराणां संयुक्तत्वं लिखनीयमपि कदाचिदधीर्भावः । किञ्च कदाचिदधीऽपि निरवकाशाः । न च लङादयोऽवकाशाः । न्यायस्यामेव विध्यादिवर्तमानत्वमू-
लादपि—तत्त्वकारवाच्यत्वात्” इति । विध्यादीनां मर्थान् स्वमेव व्याचष्टे—विधिः प्रेरयति । नियोगकारश्च प्रवर्तनादर्थेऽपि प्रेरयार्थं वारयति—वाच्यमेव इति—
तथाचोक्तम्—“बोधि आह” पविताय दीक्षितः कुतपःशिक्षः” इति । पूर्ववन्विद्योऽर्थः
अथवा वाच्ये लिखदाहरणमत्र निमित्तकं तु—“इह वाच भवान् अधीतेति । आसन्नः

यथा—यथेष्टं कुर्वीत भवामिति । सञ्चार इति सञ्चारवचनम् । यद्यपि—सर्व्वं तैव उक्तं
कृतेषु निरुद्धस्य प्रवर्त्तनं विधीयते तथापि—सञ्चारप्रदर्शनपुरःसरं प्रवर्त्तनमेवात्र विरोधः ।
उदाहरणं यथा मानवर्गं भवान् अध्यापयेत् इति । संप्रसारः 'संप्रसारणं विचारः यथा कार्य-
व्यभिचरं न वेत्तादिभ्यः' इति वार्त्तायाः । इत्येवमुक्तमिति—एवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः । सर्व्वं-
तैव प्रवर्त्तनार्थत्वात् लिङ्गइति । चतुर्व्वामिति—विधिनिसम्प्रसारमन्तराधीष्टामित्यर्थः ।
प्रपञ्चार्थमिति—विकारेण चतुर्व्वामित्यर्थः । उपादानमित्यानेन ग्रन्थमभिधीयते । ए-
प्रकृते—भू भूप्—तिप् इत्यत्र गुणेन अवादेने 'इतश्चेति' इ लीये च भव त् इति स्थिते—

२२०६ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित् ॥ ३५॥१०३ ॥

दी— । लिङ्गः परस्मैपदानां यासुडागमः स्वात् स चोदात्तो
ङित् । ङित्वोस्तेर्ज्ञायते 'आदिदनुबन्धकार्य्येऽप्यनस्विधाविति
प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानचः शिखरमपोह लिङ्गम् ।

The augment यासुट् comes in to the परस्मैपद विभक्तिस of लिङ् and it (यासुट्) is उदात्त as well as ङित् । It is inferred from the saying of the ङित् of यासुट्—that the प्रतिषेध i.e., prohibition (of स्मृतिवचन by the rule 'स्मृतिवदादेशोऽनस्विधौ' (49) applies in some cases of चतुर्व्वम् also. The sense is this—यासुट् replaces लिङ् and लिङ् is ङित् (ङ—sliding) as by स्मृतिवदादेश यासुट् also is ङित् । Thus there is no need of लिङ्गविधान towards यासुट् । But the परिभाषा—runs—'आययननुबन्धकार्य्ये आदेशानाम्' i. e., the operation of an चतुर्व्वम् as ङ etc. which is enjoined in the matter of ङ (tenses) is not to come in the case of their आदेश as well. Here the चतुर्व्वम् (ङ) rests in लिङ् and it cannot extend to यासुट् also. Hence the specification 'ङित्' । Take for instance the word वल्लभा— which is formed by the rule 'लृट् लृट्' which substitutes शानच् in place of लृट् ।

the substitute शानच् by स्थानिवत् should have been टित् and उगित् for the च् of लृट् is one of the उगत् letters and consequently we should have वक्ष्यमाणी—(लीप् and not टाप्) by the rule “टिङ्गञ्च etc.” (470—4. 1. 15). But the ट् of लृट् which is a स्थानी is not an अच् (letter) and this अच् or letter prohibits the similar अनुवृत्त्य of शानच् which is an आदेशः—। Hence we get वक्ष्यमाण and not वक्ष्यमाणी । Similar is the process in यासुट् ।

आदेशस्य—etc :—The rule ‘ह्रस्वः ऋः शानच् ही’ (2557—3. 1. 83) directs शानच् in place of ऋ । Thus ऋ is the स्थानी and शानच्— is the आदेश (substitute) ; so by स्थानिवद्भाव ऋ being ह्रित् its substitute also must be ह्रित् but the substitute शानच् also is again made ह्रित् । Why is this arrangement ? The reason is that the लृटकार—hereby shows that the operation (कार्यं) due to an अनुवृत्त्य with reference to लृट् (tense) does not extend to its (लृटकार) आदेश (substitute). Cf. ‘लृट्प्रथममनुवृत्त्यकार्यं नादेशानाम्’ । It is a परिभाषा ।

नित्—। परस्मैपदानामिति परस्मैपदविभक्तौनामित्यर्थः । आत्मनेपदानां तु सी-
युट्—इति उभवेर्वा भेदः । यासुट् : टकारो लुप्यते । चकार उच्चारणार्थः । वास् इति
बिभ्यते । ‘आद्यस्य अनुदात्ता’ इति अनुदात्ते प्राप्ते उदात्तवचनम् । यासुटो क्तिञ्
तदङ्गत्वादेन अनुदात्ते आबिभ्यते । क्तिञ्चोक्तैरिति—ननु क्तिञ् : यासुट्प्रथमो विधीयते
क्तिञ्, न क्तिङ् । ततः ‘स्थानिवदादेशोऽप्रत्ययविधी’ (४८) इति यासुट् अपि क्तिञ् एव
तर्हि पुनः ‘क्तिञ्चोति’ यासुटो क्तिञ्चविधानं न्यर्थम् इति चेत्—न । आपकम् एतत् किङ्-
वचनम् । किम् एतेन प्राप्यते ? इदम् एतेन प्राप्यते—‘अनच्विधी’ इति प्रतिषेधः न ईदृशं

लृट् and शानच् are termed = ‘अच्’ ; Cf. the rule ‘ही लृट्’ (3106)
And शानच् replaces लृट् which is both उगित् (उ—अच्) and टित्.

धातुभ्योऽदिपरः क्तिन् अनुबन्धादिषीऽपि । शब्दादिषोऽनन्तविधेर्यथा—‘किञ्चत्’ इत्यत
 वकारेभ्यश्चात्रान्तिस्व सत् विधेयते । ततश्च ‘इत्थान्’ इति सप्तमं ‘इत्’
 इति शीर्षिलस्य सुलोपो न भवति अतुविचैरक्ष्मात्रादितत्वात् इति शब्दगतोऽनन्तविधिः ।
 अनुबन्धगती—यथा इहैव किङ् इत्यत । अतः किङ् ककारानुबन्धः भिजति ; तं किङ्
 ककारम् आश्रित्य यासुटः ककारानुबन्धकत्वं वशा न भवति अर्थेवन्धे यासुटः पुनः
 क्तिन्त्ववचनम् । अस्मि च परिभाषा—“सादृश्यमनुबन्धकाद्यै नाद्विगानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः क्तिन्त्ववचनं व्यापकम् । एतेष्वपि अपचितुष्यम्
 पुनराह आदेशस्येति—“इक्ष् वः शान्तकौ” (१५५७—१५८२)
 इत्यत न इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । अवनुबन्धका स्थानी भवति तद्-
 नुबन्धकः तदादीशोपि भवति । स इति इत् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिग्रन्ते
 तदपि सिद्धं भवति । तर्हि शान्तिति पुनः शित्कारणं स्पष्टम् । शान्तित्वेन यत्नवत्
 इति चेत् ? नैवम् । अस्मि शिष्यस्य पुनः करणेन प्रयोगनम्— । किञ् (व्यापकं) यथा
 स्थानम्— । कस्य च व्यापकं भवतु ? ‘कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्तविधिविति प्रतिषेध’ इत्यस्य ।
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र लोप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कस्यच लोप्प्रति-
 षेधः कथं वा टाप्विधानमिति चेत् ? उच्यते—लुटः सङ्वा’ इति वच् + लुट् इत्यत
 लुटः स्थाने शानच् आदिभ्यस्ते । लुट् इत्यस्य च आकारटकारी इत्यनुबन्धी इती मवतः ।
 आकारश्च वच्—न लुट् इति वा मच् (नकारः इत्यर्थः) भवति । तेन लोपोपात् लोपोपाच्च
 लुगिष्य’ टिप्स्व’ च भवति शानचः स्वादेश्यत्वात् । यतश्च लोपपि प्राप्नोति । तदेतन्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचलित्यनुबन्धित्वं च न भवति । कथं व्यापकं ? आश्रित्य-
 वत् शानचः पुनः शित्कारकात् । तेन टाप् न भवति न लोप् इति । तदेतदाह—
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषकम् । आ इति प्रथमः (क्तादिभ्यः
 आ इति सूत्रात्) ; तस्य स्थाने सः आदेशः शानच् इति तत्त्ववर्धः । प्रकृते भव यास् त
 इति स्थिते—

२२१० । सुट् त्रियोः ॥ ३॥४१०७ ॥

द्वौ— । लिङ्स्तकारयकारयोः सुट् स्थात् । सुटा यासुट्

न बाध्यते । लिङ्गं यासुट् तकारप्रकारयोः सुट्, इति विषय-
भेदात् ।

सुट् (स्) is the substitute for the तकार and the यकार of लिङ् । By सुट्, वासुट्, is not barred. For each has a separate task to perform. Thus वासुट् is directed to लिङ् whereas सुट् is concerned with the तकार and the यकार (of the same).

नित— । 'लिङ्गः सोयुट्' (२२५५—२४४१०२) इत्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङ्ग इति । तिथीरित्यस्य अर्थे विभक्तये—तकारयकारयोरिति । ति इति तकारे इकारः केवलमुच्चार्यार्थः । तिथ् यङ्—(इङ्) ; तथीरिति नियङ् । तकार-स्थाने—यकारस्थाने—च सुट् (स्) इत्यवगमः विधीयते । यासुडिति पूर्वः ; सुडिति परः । तर्हि परेष्व पूर्वास्वा बाधः स्यात् । अत आह—सुटा यासुडिति । कारचमाह लिङ् इति । विषयभेदात् इति—यासुडिति लिङ्-विषयम्—सुडिति तु तकारयकार-भावविषयकम् इति—परस्परं भेदः ।

२२११ । लिङ्गः मलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७२॥७६ ॥

दो— । सर्वधातुकलिङ्गोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङ् । स्सुट्तरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The चवन्त्य (not occurring at the end) स् of the सर्वधातुक लिङ् (विविचिङ्) elides. Thus both the सकारs disappear (at a time). But the सुट् is heard in त्वाशीर्लिङ् and it is distinctly or clearly heard in the atmanepada form of the त्वाशीर्लिङ् i. e. in ऐविवीट् etc.

नित— । 'सो यङ्, चवन्त्यः । न तत्रा चवन्त्यः । यथा । 'इहादिभ्यः साम्बा-
तुके' (२४४४—२४४५) इत्यतः साम्बातुक इत्यनुवर्तते । साम्बातुकादिभ्यः इति

विधिविज्ञेयते । सकारश्चक्षतेति—इत्यवसक्तकवयव्यायेन युगपत् निवृत्तिः शेषः
 इत्यर्थः । तद्धि सुटो विधानं किमर्थं वासुट एव कार्यविज्ञेय इति समाधत्ते—सुटः इति
 भूयासाभिव्यादी न्यूयते । तत्र सकारो न लुप्यते इति भावः । तत्रापि स्फुटतरं स्थितिः—
 तत्र सकारश्चक्षतेति श्रवणमित्यर्थः । यथा सेविषीष्ट इत्यादी— । तत्र वासुटः अभावात्
 चलोपविरहाच्च सुट एव सकारश्च पृथक् स्थितः श्रवणम् इति भावः । प्रकृते भव वासु
 ट् इत्यस्य सकारश्चक्षते भव यात् इति जति—

२२१२ । अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥

दी— । अतः परस्मै सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय
 स्यात् । शुभः । यन्त्रोयः । भवेत् । 'सार्वधातुके—' इति किम् ।
 चिकीर्षात् । मध्येऽपवादव्यायेन हि "अतो लोप" एव वाध्यते ।
 भवेदित्यादी तु दीधः स्यात् । भवेताम् ।

इय is the substitute for वा, a part (अवयव) of the
 सार्वधातुकलिङ् coming after a short अकार । Now वृक्ष comes in
 by the rule 'आदेशुषः' (69—6. 1. 37). (Thus भव वात्—भव इय् त्
 —भवेयत्). Then य् elides by 'लोपो व्योञ्जि' (873—6. 1. 66).
 (Hence भवेयत्—भवैत्). Why say सार्वधातुक (in सार्वधातुकावयवस्य
 का etc)? Witness चिकीर्षात् । (Here the root is चिकीर्षे (कृ + सृज्).
 And this is सार्वधातुक for the affix वृक्ष is सार्वधातुक । So इय्
 is not substituted for 'वा' though चिकीर्षे ends in short अ (अत्),
 and we get चिकीर्षात् and not चिकीर्षत् । If we did not add
 'sarvadhātuka' etc here, then according to the maxim of मध्येऽप-
 वाद छ the rule "अतो लोपः" (2308—6. 4. 48) would have been

* It is a portion of the परिभाषा—'मध्येऽपवादा मुख्यान् विधीन् वाचने
 नोचयन्, i.e., "Aparādas that are surrounded (by rules which

barred (and not the rule "अतो दीर्घो यञि" (2170—7. 3. 101) which follows, not precedes it). And if अतोऽन्ये is barred, you get चिकीर्षात् (च of चिकीर्षे not being elided). Then, though it is an आदेशात्मक, by अतो वेद्य you would have चिकीर्षेत् ; so we have added the word 'सार्थधातुः' here and चिकीर्षे (in चिकीर्षे यत्) not being a सार्थधातुः the rule अतोऽन्ये does not apply and you get चिकीर्षात् ।

N. B.—A clear exposition of the maxim of सर्वप्रकाराद् is this—An apavada rule, which rests in the middle of two rules, supercedes (or bars) the former and not the latter. The first पूर्व rule in Panini's order is अतोऽन्येः (6. 4. 48), the middle (मध्ये) rule is अतो वेद्यः (7. 2. 86) and the last or subsequent (उत्तर) rule is अतो दीर्घो यञि (7. 3. 101). [The object of Bhattoji in mentioning the सर्वप्रकाराद् here is to show that it does not apply here and consequently we must have to draw the word सार्थधातुः from the rule 'इदादिभ्यः सार्थधातुः' 7. 2. 78. and add the same into this rule so that we may safely defend the use चिकीर्षात्] । Again, if we did not add the word सार्थधातुः ■ our explanation, then सर्वेत् etc. could not have been formed. For the rule अतो दीर्घो यञि is परः (following) ; so by the परिभाषा 'विरतिषेचे परं कार्यम्' we are to accept the rule अतो दीर्घो etc and dismiss teach operations that have to be superceded by (Apavada-operations), supercede (only) those rules that precede, not those that follow them." (Kielhorn) The rule अतो वेद्य is an अपवाद rule and it rests in the middle of, 'अतोऽन्येः' and 'अतो दीर्घो यञि' ।

the rule चलो येवः here । Then भव यात् would have been भवायात्, consequently भवा not being चकारान्त, चतो येवः would not apply and भवेत् would not have been formed. Hence the necessity of drawing the word सार्वधातुक to this rule (चतो येवः) . भव यास् स् तस् = भव या तस् = भव याताम् (सर्वधातुभिर्न ततित्तमः) = भवेत्ताम् (चतो येवः) ।

नित्—। अत इति प्रथमो । तदाह—अतः परस्मैति । या इति सुतवहोर्ब पदम् । तदाह—या इत्यस्मैति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (१४७४—७५१०६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तौ प्रयोजनवशात् अवयववशात् विपरिकल्पते । तदाह सार्वधातुकान्वयवश इति । प्रयोजनश्च अनुपपत्तेश्च टीप्पणविवक्षितम् । इय—इत्यत्र चकार उच्चारणार्थः । तदाह इत् स्मादिति । गुण इति—भव यात् इत्यत्र यानावश इयादेरे भव इयत् इति स्थिति 'वाङ्गुणः' (६६—६११४७) इति गुणे सति 'लोपो व्योर्बलि' (८०१—६११६६) इति धकावलोपे च भवेत् इति कथ्यते । इत्यनौ सार्वधातुकानुष्ठितिरिह कथमिति पृच्छन्ति—सार्वधातुक इति किमिति । उत्तरमाह—चिकीर्षादिति । अदि हि सार्वधातुकानुष्ठितिरिह न क्रियेत, तर्हि चिकीर्षादिति पदं न सिद्ध्यति इति तदर्थः । कावञ्जला चिकीर्षादिति न सिध्यति इत्यत्र युक्तिं दर्शयन्ति—'मध्येऽपवादव्यायेन द्वीति' । इत्वं हि परिभाषा 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् चिकीर्षा वाच्ये नोत्तरान्' इति । एवमवयवविषयं परिभाषा । अत्रापि सूत्रमर्थं वर्त्तते । अथा—

‘चतो लोपः’ इति वदस्य चतुर्थपादगतं सूत्रम् (६१४७८) ।

‘चतो येवः’ इति सप्तमस्य द्वितीयपादगतं सूत्रम् । ७५१०० ।

‘चतो दीर्घो यञि’ इति सप्तमस्य—तृतीयपादगतं सूत्रम् । ७५१०१

तत्र ‘चतो येवः’ इति मध्यगतमपवादसूत्रम् । तत्र मध्येऽपवादव्यायेन पूर्वसूत्रगतलोपोप इतीदमेव बाधित न तु परवर्त्तते ‘चतो दीर्घो यञि’ इति सूत्रम् । यदि च चतो लोप इति बाधेत तर्हि चिकीर्षे यात् इत्यत्र चिकीर्षे इत्यस्य—‘वाङ्’धातुकत्वेऽपि भकारलोपो न स्यात् । तेन चतो येव इत्यनेन चिकीर्षे इयत् इति स्थिते ‘लोपो व्योर्बलि’ इति यलोपे च ‘चिकीर्षत्’ इत्यनित् प्रचक्ष्येत । तस्मात् सुष्ठु कं सार्वधातुकान्वयवशेति । एवमिति

मिदोषं दग्धेति वा अस्मादिहोषं दग्धवति—भवेदिह्यादी तु इति— । अतो येय इति, अतो दीर्घो यञि इति—आनयोः अतोदीर्घो यञि इति सूत्रम्—विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति परिभाषया अतो येय इति सूत्रम् भाषितं । ततश्च भवे यात् इत्यस्य अतो दीर्घो—इत्येतेन स्यायात् इति स्यात् । एवञ्च अतः परत्वाभावात्—अतो येय इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तथाचास्मादिहोषः सङ्गट पञ्च । अतः सार्वधातुभावयनमेति सम्बन्धम् । भवेताम् इति तसः तानादिभ्ये कप् अन्त्यं सप्तमम् ।

२२१३ । भेजुस् ॥ ३॥१०८ ॥

दी— । लिङो भेजुस् स्यात् । न भत् ।

जुस् is the substitute for the भि of लिङ् । ज् elides and खस् only is retained.

नित— । लिङि भिस्त्राने जभादेशो विधीयते इति अन्तापवादः । जुवः अकारो लुप्यते खस् इति शिष्यते ।

२२१४ । लक्ष्मपदान्तात् ॥ ३॥११६ ॥

दी— । अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्तं । परत्वाच्चित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (२२१२) इति प्राप्तः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'यास्' इत्येतस्य 'इय' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येय' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

The form of the latter (पररूप) is the single substitute (एकादेश) (for the two vowels) when खस् follows an अकारं which is not a पदान्त । This being the case i.e. पररूप being due (we look ahead) :—old grammarians say that the rule 'अतो येय'

(२२।२—७. २, ४०) will supercede for it is both subsequent (पर) and persistent (निवृत्त). [Observe that उत्सपदान्तात् is in the sixth chapter and चतो वेव is in the seventh chapter of Panini's अष्टाध्यायी, ४० चतो वेव is subsequent (पर) to उत्सपदान्तात् । This rule चतो वेव is also निवृत्त (persistent) for it must apply whether उत्सपदान्तात् comes in or not. Thus in भव वा उत्, according to this view, वा is first replaced by इत् (by चतो वेव;) and then comes in परस्मै thus भव वा कि=भव वा इत्=भव इत् उत्=भवीत्, उत्=भवेत्; । Bhattoji does not hold this view, for according to the परिभाषा—परनिष्पन्नरूपपदानाहुर्नतीतरं इतीति;—परस्मै being an अन्तरङ्गविधि must have earlier application. So he solves the difficulty by explaining it as—यद्यपि etc.—]

Though, to speak properly, being an अन्तरङ्गविधि * परस्मै is due, yet the वेव; of the rule 'चतोवेव;' should be explained thus—'इत् is the substitute for वास् and not for वा' । In this explanation, इत् will supercede इतीति enjoined by 'लिटः इतीतिः' २२।१. The इति in वेव; (वास् + इति;) of the rule चतो वेव; is to be treated as an आर्षप्रयोग (archaic).

* According to Nagesha 'Antaranga is a rule the causes of the application of which lie within (or before) the sum of the causes of a Bahiranga rule ; and Bahiranga is a rule the causes of the application of which lie without or beyond the sum of the Antaranga rule'. But this is against Kaiyata for which see Tika below.

N. B.—According to the परिभाषा ‘बहिर्व’ बहिरङ्गम् चकारत् which means—That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect (or—as not existing), when that which is Antaranga (is to take effect) (Kielhorn) Here उत् is चकारत् (an internal विधि) and इत् is बहिरङ्ग, for the former (उत्) replaces कि which is an important part of the root कृ and the latter (इत्) replaces या which being an augment is an external part of the same. Thus उत् has precedence over इत् ; but if उत् comes earlier and इत् later then भव या उत् would be भववत् and as there is no या the injunction (विधि) of इत् fails ; consequently, we do not get भवेत् । (So Bhattoji defends his point by saying तथापि etc)—In the rule ‘चतो वीयः’ it should be said that इत् replaces ‘वास्’ and not ‘वा’ । Then इत् will supercede सलोप directed by the rule ‘लिङ्गः सलोपोऽन्यस्य’ (२२११) for इत् must have an execution (परिष्कारः) । Thus इत् coming before सलोप we have भव वास् उत् = भव इत् उत्, then by सलोप—भव इत् उत् then by परस्मै (which is an अन्तरङ्गविधि) we have भव इत् ; lastly by पादगुणः भवेत् । It may be rejoined ‘where did you get वास्’ ; For Panini has said चतो वीयः (या इयः) and not चतो वा इयः (वास् + इयः) . To answer this he says चत्, etc —Take the Sandhi in वीयः as an ‘आर्ष-प्रयोग’ (an error coming from a sage or archaism). Nagendra says that the माध्वकार reads ‘चतो वा इय’ in the rule ‘नामे लुक्’ but this reading is wanting in the present edition of the भाष्य । कृत् लिप् = भी च लिप् = भव लिप् = भवयास् लृ (इत्येति इलोपः) = भव वा लृ 2211 = भव इत् लृ = भवेत् लृ = भवेः (व लोपः by लोपो लोपः) । Similarly

मवेतम् (वस is replaced by तम् cp.—तस्यस्त्रमिषां तांस्तानाम्) etc. भवेत्सु
(मिष is replaced by तम्) भव इत् भम् = भवेत्सु). भवेत् भवेत् (स लोप by
नित्यं कृतः—33an)

नित्त—। 'आइगुणः' (६६—६।१।८७) इत्यतः आइ (अवर्णात्) इति अनुवर्तते ।
तत्र 'अपदानाम्' इत्यनेन विग्रह्यते । तदाह—अपदानाम्—अवर्णात् इति । उचि इति
मुसः ज-चञम् उचः सप्तमत्वं अपम् (भावे ङी), तदाह उचि परेति । 'एकः
पूर्वपरयोः' (६८—६।१।८८) इत्यधिकृतम् । 'एक परापम्' (७८—६।१।८९) इत्यतः
परापमिति अनुवर्तते । तदाह—परापमिकादिम् इति—पूर्वपरयोः पराप एव धिष्यते
इति च तदर्थः । इति मार्ते नति—अव या उच् इत्यत्र पूर्वपरयीनाकारोकारयोः 'आइ-
गुणः' इति गुणं बाधित्वा एकध्वनि परापे मार्ते इत्यर्थः । प्रथमं प्राचां व्याख्यानमुपपन्नमिति
परत्यादित्यादिना—। इति मार्ते इत्यस्य 'इति प्राचः इत्यनेन अन्वयः । 'उच्छपहा-
नात्' इति परापविषयकशास्त्रादेशवा 'अतो येवः' इति साहज्यं परं नित्यम् ।
कृत्यपि—परापे—प्राप्नोति अकृत्यपि—। तत्र प्रथमे कृते परापे अव या उच् इत्यत्र
अव युच् इति स्थिते एकदेश्यविकृतत्वादेन च इत्यस्य अवत्वेन इत्यादेशः—ततश्च यथापूर्वं
गुणे सति च मवेत्पुनरिति सिध्यति । तदेवम् प्राचीनमतं 'परमित्यान्तरङ्गापवादानामुत्प-
त्तेश्च वनोयः इति 'अस्मिन्' बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति च परिभाषादध्वनिरुद्धम् । तेन
अद्वोजपरिगुह्यम् आह—वद्यपीति—परापमन्त्रानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गमुक्ते—। इवा-
देशस्तु प्रकृतिप्रत्ययीभयवापेक्षत्वाद्—बहिरङ्गम् । अतः परापमेव न्याये वक्ष्यमाण-
मित्यर्थः । तथा सति भवेत्पुनरिति न सिध्यति, किन्तु मवेत्पुनरित्वा भवति अन्तरङ्गे
परापे मार्ते बहिरङ्गस्य इत्यादेशस्य—अविज्ञत्वात् (अभावात्) अपमार्तेरिति यावत् ।
तद्वैतम् परिहरति तथापीति—'अतो येवः' इति सूत्रे इत्यर्थः । अतः याच् इय' इति
सन्धिविच्छेदः । शास्त्रं इति शुभप्रसङ्गोक्तं पदम् । ततश्चायमर्थः पर्याप्तमिति—अतः परम्
यास् इत्येतस्य—'इय' इत्यादेशः इत्यादिति । ततश्च अव याच् उच् इति स्थिते पूर्वं इय

ॐ यद् नङ् अपेक्षते तद् बहिरङ्गम् । यत्पुनरिति तदन्तरङ्गमिति द्विविधत्व-
कारः । एतत्तं अविज्ञत्वात् उक्ते वीर्यते स्पष्टम् ।

आदेशः सलोपविधायकम् 'लिङ्गः सलोपीजन्यश्च—' इति शब्दं वाचिष्यते सामर्थ्यात्
—तदाह एवञ्चेति । याम् इत्यस्य हि इयादीनी विधीयते । तत् यदि सकारो लुप्यते
सर्हि इयादीनो निर्विषयः स्यात् । तस्मात् इय इति सलोपं वाचिष्यते ।
अथवा भवइवस् सस् इति व्याप्ति 'इयस्' इत्यस्य अकारान्ताभावात्—पररूपं न
प्रवर्तते । एवंच भवेयस् सस् इति नृत्वे सति सलोपे च भवेय इति व्याप्ति पयात्—
पररूपेण भवेयुरिति सिद्धम् । ननु 'याम् इयः' इत्यत्र चङ-सन्धिः । सकारस्य हले
(विसर्गत्वे), लो भगो—इति ब्रह्मे, लोपः आकल्प्यते—ति यद्यपि च 'भतो या इयः'
इति स्यात्— । आदेशुभे कर्तव्ये सलोपस्य असिद्धत्वाद् इत्यत्राह—सन्धिराजं इति ।
ननुर्हिपाणिनिप्रतियोग्यवस्थाः इति सर्वं सोऽप्यमित्यर्थः । आनिस्तुक् इति सूत्रभाष्ये
'भतो—या इय' इत्येव दृश्यते इति आमेयः । तस्य चत्वारिर्न दृश्यम् । इति विधि-
लिङ्गं प्रकिया ।

२२१५ । लिङ्गाशिवि ॥३॥११६॥

दो— । आशिवि लिङ्गस्तिङ्गार्द्धभातुकसंज्ञः स्यात् ।

The लिङ् of लिङ् in चागीः is termed आर्द्धभातुक i. e. the affixes
तिप् तस् etc upto सङिङ् are designated as आर्द्धभातुक in चागीलिङ्
—in short चागीलिङ् is आर्द्धभातुक ।

नित— । 'तिङ्श्रित् सार्द्धभातुकम्' इत्यतस्तिङ्श्रित्यनुवर्तते । 'आर्द्धभातुकं त्रिषः'
इत्यत आर्द्धभातुकं इति च । लिङ् इति च सूत्रप्रयोगकम् । तदाह—आशिवि इत्यादि ।
चागीलिङ् आर्द्धभातुकमित्यवधारयः ।

२२१६ । लिङ्गाशिवि ॥३॥१०४॥

दो— । आशिवि लिङ्गो यासुट् कित् स्यात् । 'स्कोः—'
(३८०) इति सलोपः ।

The augment यासुट् is to be treated as कित् (क—eliding and

not क्वि as in विविक्तिक् in चायीकिक् । The object of making it क्वि is to direct सम्प्रसारण to क्व् etc in चायीकिक् by the rule 'वचिसपिप्रजादीनां क्विति' (2409—6, 1. 15,) whence we get क्व्यात् which would not have been formed, had वासुट् been क्वि । Now मू वासुट्, सुट्, तिप् gives मू वाक्, क्व्, त् (सुट् is by 'सुट्तिचोः' 2210 and तिप् drops त् by 'इतत्' 2207). N. B.—चायीकिक् being चाक्-भातुक् you cannot attach क्वप् and consequently no क्वच or क्वयादिक् । The two सकारस in मू वाक्, क्व्, त् elide by the rule (छोः संघोर्नाद्योरस्ते च' (380—8, 2. 29) and we get मूयात् । Now to bar क्वच and क्वि sanctioned by the rule 'सार्धभातुक्कार्धभातुक्चोः' (2168—7, 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

विनू—। 'क्विः सोसुट्' (२२५५—२४१२०२) इत्यतो विविक्तिसुवर्तते । 'वासुट् परकीपदेप्राप्ति क्वि' (२२०८—२४१२०२) इत्यतो वासुक्तिरिति च ; तस्मात् क्विको वासुक्तिरिति । ननु चायीकिक् अपि वासुक्त्यं किद्विभ भवतु कोऽर्थः कित्कारणेन । यथैव क्विति शुचिनिवेध एव क्विच्यपि । तदा च सूवादित्याद्यपि—क्वित्कारणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—क्वाचकार्यं किद्विभ उच्यमानं इति चेत् ? न । 'वचिसपिप्रजादीनां क्विति' (२४०८—४१२१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्यदित्यादिवाचनार्थे कित्कारणस्य सारथीनत्वान् । मू वासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इत्यत्र सम्प्रसारणं—यत् चायीकिक् चाक् भातुक्त्वात् तयो क्वयादिचो न भवतः । इतत् मूयात् मू त् (इतत् इति विप इकारलोपे—त् मात्ते तिष्ठति) इति स्थिते ('छोः संघोर्नाद्योरस्ते च' ३८०—२२१२८) इति द्वितीय सकारस—प्रधानसंघोर्नादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकारस्यापि—प्रधानसंघोर्नादित्वादि च लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'क्विः संघोर्नाद्योरस्ते च' (२२११) इति तु सार्धभातुक्कार्धभातुक्चोपनिषद्यकमिति विभाजनो-द्यम् । एवं सकारद्वयलोपे—मूयात्—इति सम्भवे । ननु मूयात् इत्यत्र मू धातो-सार्धभातुक्कार्धभातुक्त्वात् तस्य इक्षः (सकारस) क्वच न क्वचः इति चेत् उच्यते ।

२२१७— । निङ्कति च ॥१॥१५॥

दौ— । गित् विन् जिनिमित्ते इत्युक्त्यपि गुणवद् न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्व ।

The इत् (इत्तल्ल) of a root neither have गुण nor have इति, when a न्—eliding, क्—eliding or क्—eliding निमित्त (cause) exists. Here वासुद् is a क्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or इति: सू वासुद् सुद् विप्=भू यास् सू न्=भूयात् । सू वासुद् सुद् तस् (सुद् comes by 'सुदतिथोः')=भू यास् त्ताम् (by वल्लभनिपां तां तं तामः) =भू या स्ताम् (The त् of वासुद् only elides by 'स्त्रोः etc' (380) and 'हो सुद्=भूयास्ताम् । सू वासुद् कि=भू यास् कुस्=भूयास् कस् (Here the क् of वासुद् does not elide because it is not संयोगादि)=भूयासुः (by उल्लापदान्तात् 2214). सू वासुद् विप्=भूयास् सू (विप् drops इ by 'इत्तल्ल')=भूयाः (वासुद् drops क् by 'स्त्रोः etc'). भू- वासुद् चस् (here सुद् comes in because चकार follows)=भू यास् च तम् (चस् is replaced by तम्)=भू यास् तम् वा सुद् drops क् by 'स्त्रोः')=भूयास्तम् । भूयास्त (here त् replaces च) भूयास्तम् (निप् is replaced by कम्—वल्लभनिपां तां तं तामः) भूयास्त भूयास्व (कस् and तस् drops न् by 'नित्य' कितः' 2200).

नित्त— । अकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ककारलोपिनि च निमित्ते अति इको (इकारल्ल—उकारल्ल अकारल्ल) नृचो इतिर्न न भवति । 'इको गुणवद्' (४४—११२) इत्यतः 'इकः' इति 'गुणवद्' इति चातुर्वर्त्तते । 'न वातुलोपि चातुर्वर्त्तते' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'निङ्कति' इति च निमित्त-सम्बन्धो । तदाह—गित् विन् जिनिमित्ते इत्यादिना । अथ चर्त्तिनं नकारादीन् प्रक्षिप्ये

इति तत्त्वोपनिषद्धारदयः । तत्र चर्लसं चयम् चर्लः । यथा दिक् इत्यस्य—चर्लसं
 दिक् इति भवति । (जबुतेन तु दिक् इति) एवमिहापि ककारात् प्राक् ककारस्य चर्लसं
 निर्देशः । तेनायं सूत्रार्थः—गृ च क् च क् च इति त्क्क् (समाहार इत्यर्थः) त्क्क्
 इत् यस्मैति (वहुव्रीहिः) तस्मिन् इति सामान्यत्वं सूत्रम् । इत्यागो न्युत्सायः चर्लः प्रत्येक-
 समिसम्बन्धो इति न्यासात् । इत्युक्तं—‘त्क्क्’ एषां प्रत्येकसमिसम्बन्धो तेन ‘मित्
 कित् कित्’ इत्येवमर्थो भवति । अत्र भाष्यम्—‘क्किति प्रतिषेधे तन्निमित्तगुणम्
 (वार्तिक) । क्किति प्रतिषेधे तन्निमित्तगुणं कर्तव्यम् । क्कित्तिमिते धे शुबद्धौ
 प्राप्नुतसे न भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोगजम् । उपपत्तोरवबोधम् (वार्तिक) ;
 ‘उपपत्ते’ रोरवबोधं च । उपपत्ते तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः
 कारणं न सिध्यति । क्कित्तीत्युच्यते । यत्र क्कित्त्वजननो गुणो न सिध्यति तथैव स्यात् ।
 क्कित्त्वमेतत् । इह तु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवात् इति । ननु च यस्या गुण
 सत्त्वते तं क्कित्त्परत्वेन विवेचिष्यामः । पुनस्तत्तत्पदस्याङ्गस्य गुण सत्त्वते तस्यात्र क्कित्
 परम् । पुनस्तत्तत्पदस्येति नेवं विचार्यते पुनस्ताङ्गस्य लघूपमस्य चेति । कार्यं तर्हि
 पुनः क्वः पुनः लघो उपधा लघूपधा । पुनश्च लघूपधा च पुनस्तत्तत्पदम् ।
 पुनस्तत्तत्पदस्येति । ‘अस्य’ कैसदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविधौ सतीह प्रसज्यते ।
 निमित्तः । रोरवबोधं च । क्कित् बहु उपधो रोरवतीति इति । तेन क्कित्तीति
 तन्निमित्तगुणस्युक्तम् । क्किति गिति क्किति परे, सति शुबद्धौ नञ इति च
 न स्वास्वातम् तथा सति क्कित्—क्कित्त्वान् इत्यादि इत्या (क्कित् इत्यस्य इत्यादिभ्यः)
 व्यवधानात् न सिध्यति । न च येनाव्यवधानाद्येन सिध्यत्येवेति वाच्यम् । तत्र तदा
 सत्त्वपि धितः स्यात्तस्मादिह न सित्त्वतीति दिक् । मित्कारणफलं तु स्यात्तस्मात्
 गम् ‘रित्यादी गुणः इत्वं च यदा न स्यादित्येवमर्थम् । यथाच लिङ्गित्यादी गुणो-
 भवति । स्यात्तित्यादी न नलमित्यर्थम् । श्रूयात् इत्यादीनां प्रक्रियां चाङ्गस्यास्मायां
 प्रक्रिया । इति चावौलिकं प्रक्रिया ।

२२१८ । सुद्ध ॥२॥२॥११०॥

दो— । भूतार्थहृत्तेर्भातोक्तं स्यात् ।

तु is attached to a root, expressing (any) past tense.

नित— । धातोरिति अभिज्ञतम् (२५२६—२१।२१) । 'भूते' (२६८५—२।३।५३) इति च वर्तते तदाह—भूताद्यन्तेतित्यादि । अतएव भाष्यतन्मीमांस्यविधभूताहे लुक् स्यादिति श्रियम् ।

२२१६ । माङि लुक् ॥३।३।१७५॥

दी— । सर्वलकारापवादः ।

When the particle (indeclinable) माङ् is used, लुक् alone should be attached to the root. This supercedes (or overrules) every sort of लकार (tense).

नित— । यदा माङ् (मा) इति अक्षरं प्रयुज्यते तदा धातुर्लुक् एव स्यादित्यर्थः । तदाह सर्वलकारापवाद इति । माङि प्रयुज्यामाणे लुक् सर्वे लकारान्तरं न भविष्यतीत्यर्थः । मित्या ना पद इत्यादौ तु 'मा' इत्यक्षरान्तरं विधीयते चेत्तन्माङ् इति किदन्तम् । 'मा' इति ॥ चङिदेव ।

२२२० । ओत्तरे लङ् च ॥३।३।१७६॥

दी— । ओत्तरे माङि लङ् स्यात् लुक् च ।

When 'माङ्' is followed by 'च' then not only लुक् but लङ् also is used.

नित— । माङि लुक् स्यादिति स्मृतम् । यदि तु माङ् परतः 'च' इत्यक्षरं प्रयुज्यते तदा न केवले लुक् अपितु लङ्पि स्यात् । यथा—भाष्यं कृतं माङ् अवदिति ।

२२२१ । चि लुङि ॥३।३।१७७॥

दी— । यथावत्प्रवादः ।

The affix **विच्** is attached to a root in **गुह्**. This over-roles **वप्**, **कप्** etc.

नित-। कृत्वि भावोः चिञ् कृत्तु न् अभासनादयः प्रत्याह—अभासपदात् इति ।

२२२२ । च्छेः सिच् ॥३॥४४॥

दी- । इचावितौ ।

चिच् is replaced by **सिच्** which drops **इ** and **च्**।

नित-। 'चिञ्' इत्यस्य स्थाने 'सिच्' इत्यादेशः स्यात् । सिचः इकार-चकारौ सुपातौ । चकारमात्रं तिष्ठति । चकारचकारौपवीः प्रवीकनसिचि । इकार-वीपस्य प्रयोगस्य 'चनिदितां च उपमायां निरूपयि' (३१३—३१४) इति चर्चक-भट्टादी चपुष्प-वीपी तथा न् स्यात् । चकारवीपस्य स्वप्रयोगः । एवमन्व-हानि-वृत्तश्चः सामान्यश्च इति चर्चकस्य ।

२२२३ । गातिस्त्राप्तुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु ॥२॥४५॥

दी- । एभ्यः सिचौ लुक् स्यात् । गापाविहेषादेशपिवतौ यच्चेति ।

सिच् disappears ~~forming~~ after these roots [**ग** (the substitute of **इच्** गौ, **क** कृ (**इ** and **क्**), **पा** (of which the substitute is **पिच्**) and **वृ**]. Here **ग** and **पा** are taken i. e., explained to be the substitute of **गुह्** (to go) and the स्थानी of **पिच्** i. e., **पा** to drink respectively.

नित-। गतिस्त्राप्तुपाभूयः सिचौ 'लुक्' परस्मैपदेषु (भिन्नानु परेषु) इति पूर्वं सूत्रयोरम् । गतिस्त्रादि पञ्चमन्त्रम् । तदाह एभ्यः इति । सिच इति चकार-वचम् । गतिश्च स्त्रात् चव पाच भूय-गतिस्त्राप्तुपाभूयः (इत्तः) ; ततः पञ्चमौ वृत्त-वचम् । 'वृत्तयपीषातुनिहेषे' (३०५ गतिव्य) इति रूपं 'गति' इति निर्दि-

स्वति । आधातुविशेषः । स इति 'साधानुदात्' (२२०६—२२१०) इति कृ
 शब्दकोशः साधातोः धाधातीय सङ्ख्यम् । 'ग' इति 'इधो गा तकि' (२४४८—
 २४४९) इति तच्छब्दकृष्ण् वासीः स्वाने आदिष्टः आधातुः गृह्यते नतु 'गै' इति धातोः ।
 'पा' इतिनेन च 'पाषाण्मा—' इति सूत्रेण यस्य पाधातोः पिपादेशो भवति तस्यैवाय
 सङ्ख्यम् नतु पाखनार्थकस्य, तदाह—गायी इह इत्यादि [गाथ पाथ—गापी (गथ) ;
 इथादीभ्यः पिवतिथ इथादीभ्यमितौ (इन्) ; गापी इह इथादीभ्यमितौ इति पठ्यते] ।
 एवं च भू भूति तिप् इति स्थिते सिन्नादेशे सू सिन् तिप् इति जाते सिन् इकारचकार-
 लीये तिपच 'इत्येति इकारलीये सति चङामने च च भूस् त् इति स्थिते तिपः
 पित्यात् 'सार्जधातुभावेधातुकयो' इति सूत्रे प्राप्ते युचनिर्दिष्टमाशङ्क्यमुपपद्यति—

२२२४ । भूसुवोस्तिङि ॥७३॥८८॥

टी— । 'भू' 'सु' एतयोः सार्जधातुके तिङि परे युचो न
 स्यात् ।

When the सार्जधातुक तिङ् (तिप् तस् etc.) follows युच is not
 directed to the roots भू and सु । Now to bar the augment ईद
 to चभूत् he brings forward the rule :—

नित— । 'सिदेगुणः' (२२४६—२२५२) इत्यतो युच इत्यनुवर्त्येति । 'गान्धर्वाणा-
 चि पिति सार्जधातुके' (२५०९—२५१०) इत्यतः सार्जधातुके इति च ; तदाह—
 सार्जधातुके इति युच इति च । सू इति 'पूर्क्' आभिमर्शविमोचने इत्यस्य सुभिकरणस्य
 (सुभिविकरण इति सुक्, विकरणं (लकारादिभ्यः) वल्लेति विचरः) सङ्ख्यम् ।
 नतु 'सुवति' 'सुवति' इति सुभिविकरण—स्यन् विकरणयोः । अदादिगचोयस्यधातो-
 र्भङ्गम्, नतु भ्रादिदिधादित्रिचोयवीरित्यने । भूत् चत्तत् तकारस्य ईकान्तं
 चारधितुमाह—

२२२५ । अस्तिमिमीऽपृक् ॥७३॥८९॥

टी— । 'मिच' च 'मस' चेति प्रजाप्रापकः । सिक्

व्यस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तौत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः
सौत्रो लुक् । विद्यमानात् सिचोऽस्तेष्व परस्वापृक्तस्य हल
ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् ।
'हलः' किम् ? ऐधिवि । 'अपृक्तस्य' इति किम् ?—ऐधिष्ट ।
अभूताम् ।

सिच् and चस् (the root चस्) form a समाहार, इन् compound
as सिचस् । The word सिच् is a भ संश्लेष one—peculiar to the सूत्र
[भत्व is directed by 'अधिगम' ; here, however, सिच् is भसंश्लेष so you
cannot expect लुक् लक्ष्य which is sanctioned to पदसंश्लेष words
by 'चोः' (३२८) and 'भत्तो लभोऽग्ये' (८४)] . This sort of भत्व ■
not to be found in लौकिकप्रयोग—So he says—सौत्रं भत्वम् (this is
a sūtra license)]. This word सिच् is then compounded with the
word अस्ति which is an अव्यय, in the manner of a कर्मधारय comp-
ound. Then in a way peculiar to सूत्र only, the प्रथमी विभक्ति of
सिच् disappears.

The augment ईट् is enjoined to an अपृक्त (अपृक्त एकात् प्रत्ययः)
वृत् (consonant—त्), coming after the root चस् and a root in
which exists the affix सिच् । Thus we cannot get ईट् (before
the अपृक्तवृत्—त्) because here the affix सिच् disappears and we
get अभूत् । why say 'हलः' witness ऐधिवि ('एच्' चाकशिपद वृत् ईट् (३)
first person—gives ऐधिवि—Here there is no ईट् to the अपृक्त इ
though it comes after सिच् for it is not a वृत् but an अपृक्त । Why
say अपृक्तवृत्—of an अपृक्त letter—? Witness ऐधिवि (एच् (चाकने) वृत् त
—third person—gives ऐधिवि for the affix त though it follows सिच्

is not an अवृत्त being a combination of त् and च—। The argument is—In the former case (ऐविवि),—the affix इट् (च—first person) is an अवृत्त but it is not a इत्, whereas, in the latter case (ऐविवि), the affix त् is a इत् but it is not an अवृत्त । भू विच् नन् gives चट् (तुङ्खल्लङ्गुङ्कुदात्तः) भूताम् (तस्यस्यमिषां प्रातस्तमः) equal to चभूताम् ; विच् disappears by सातिष्ठा—(१२२३).

नितम्—। संमिदं विद्या व्याख्यानसङ्गम् । तत्र प्राचीनमतम्—अक्षिप्तं विद्य इति अक्षिप्तम् (समाहारश्च) तत्वादिति १०० । ' नूनं ईदं ' (२४३२—७३-८३) इत्यत ईदित्यनुवर्तते । अक्षिप्तं इति उच्यते ७० । तेन—' अक्षिप्तं विद्यं परस्य अवृत्तस्य ईडागमः स्यात् इति कामिका । तदेतन् व्याख्यानं न सम्यक् । तदा व्याख्यानव्याप्त्याने अक्षिप्तं भूमावे अक्षिप्तं न सिध्यते । समावस्य स्थानिचक्षुमावेन अक्षिप्तया तत्र अवृत्तस्य इह ईडागमस्य दुर्लभत्वात् । किञ्च अक्षिप्तं अत्रात् इत्यादौ गामिष्येति सिध्यीत्यपि तुङ्क् भवति तथापि स्थानिचक्षुमावेन विद्यः परत्वादीडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्ट—(इदमेव तत्त्वमतम् द्वितीयव्याख्यानम्), सिध्यं चम् चेति । चम् चेति चम् धातुवेत्यर्थः (अत्रापि समाहारश्चक्षुमात् जलं निद इति न समित्यम्—तत्र अक्षिप्तं सिध्येत्युक्तत्वादिति) ; एवं समाहार इह ईदं विद्यम् शब्देनाते विद्यं शब्दस्य अक्षरस्य कार्यं न कुलजन इति (प्रथमं कुलं द्वितीयम्) न तत्र इह ईदं—सिध्यन्तीति—यद्यपि वागर्थान्वित इतीव चक्षुमापि पदत्वेन कुलं जलं च प्राप्तं तथापि तत्र, कुलः? इति भवति—नेदं पदं विद्यं भं भवति तेन कुलजन्तु न । ततः समाहार इह ईदं विद्यं शब्दस्य ' अक्षिप्तं ' इत्यन्तेन समुदाहरण इत्याह—' अक्षिप्तं अक्षिप्तं (विद्यमानम्) सिध्यं, अक्षिप्तं (विद्येयं विशेष्यं चेति समासः । यत्र अक्षिप्तं विद्यमानादीम् चक्षुमावेन विद्येयम् ' सिध्यं ' इति च विद्येयम्) । ततः पक्षस्या इति । पक्षनीविमर्शो यथा हि ' अक्षिप्तं सिध्यं ' इति स्यात् तत् तु न इह ईदं चतः आह तुङ्क् इति । तुङ्क् तुङ्क् इत्यर्थः । एवमपरः सूत्रं विद्यमानं पक्षार्थं व्यनक्ति विद्यमानात् इति । विद्यमानान् इत्यस्य प्रत्यये ७० । विद्यं

असम्भवे—विद्यमानात् सिचः विद्यमानात् (अतन्मूलाभादिति तन्मूलोपनिषात्) चक्षेह
 (चक्षुःपातोच) परस्मै—अपुनस्तस्य इव ईकावन्तः स्यात्—। ‘अपुनस्तस्य’ इति
 चक्षुःपात—लक्ष्यम् । इत्यः इति—‘उत्तो—उत्तिर्लुकि इतीत्यत्र ‘इति’ इत्यस्य गच्छा
 विपरिस्थानम् । इति ईदृ न ; कचं नेत्यत्र इति—उभूत् इत्यत्र । सिचो गृहत्वादिति—
 ‘अतिष्ठति’ इति सूत्रेचेत्यत्रैः । गतं सूत्रं ‘इवः’ इति आसज्य कचं व्याख्यातम् ततोपरमाह—
 चेचिचि इति—एव (इती) आसज्यपक्षे लुकि उत्तमपुनरे इदं प्रत्यये परे ईकावन्तो न
 सन्ति । इतोऽपुनस्तस्येति सिचः परस्मै इत्युक्त्यामाणात् । अपुनस्तस्य प्रयोगेन विधिगति
 ऐहित्य इति एवभातोर्लुकि प्रथमपुनस्तस्यपनमिदम् । एव+लुक् त—तत्, तत्परस्य
 इत्यनेपि, सिचः परस्मैपि च चक्षुःपाताभावादीकान्तो न । त इति ईकावन्तस्य
 कावन्तोः (त्+च) संघातत्वेन दास्यत्वात् (दाचरत्वात्) इति । भू लुक् वस् इति
 सिचो, सिचि, तासादीषु कदाचने च चक्षुःपातमिति भवति ।

३३३३ । सिचोऽप्यस्याद विदेश परस्मै कित्स्यञ्चिजो-

दी—। सिचोऽप्यस्याद विदेश परस्मै कित्स्यञ्चिजो-
 मेकस्य स्यात् । इति प्राप्ते ।

लुक् is the substitute of कि, related to (i. e. existing in) an
 कित् (अच् लुक् लिङ् etc.), coming after सिच्, and चक्ष् root (अचि-
 त्वाद्यः षट्) and the root विद् । This being the case (i. e. कि
 existing ■ be replaced by लुक्, we look forward) :—

नित—। ‘मेकस्य’ (३२१६—३३३१०८) इत्यत्र लुक् इत्यनुवर्तते ‘नितो
 कित्’ (३२००) इत्यत्राद नित इति च । सिच् च चक्ष् च विदिच (इति
 इवः) वेद्यः (इतो), तदाह—सिच इत्यादि । इति प्राप्ते—इति लुकि प्राप्ते इत्यर्थः ।

३३३३ । स्यात् ३३३३११०९

दी—। सिचोऽप्यस्यादस्यादेव मेकस्य स्यात् । अभुङ्क्त् ।
 अभुङ्क्त् । अभुङ्क्त् । अभुङ्क्त् । अभुङ्क्त् । अभुङ्क्त् ।

When the affix सिच् disappears, कृत् is the substitute of क्—only when क् follows an अकारान्त root. Thus कृत् being ककारान्त च cannot have कृत् as substitute for क् । अभूवन्—Here भू कृत् सिच्=भू क्तिन्न क्तिन्=भू सिच् चन् (by इत्यञ्च and संघीमान्नोपः)=चट् ('लृक्चट्' etc.) भू अन् (by 'नातिष्ठा, etc. सिच् disappears)=चम् चन्=चम्भू चन् (भूवोभू लृक्चिटोः)=चम्भूवन् । अम्भूः—भू सिच् सिप्=चट् भू + च =चम्भू । चम्भूतम् चट् भू सिच् चन् =चम्भू + तम् । चम्भूत =चट् भू सिच् च =चम्भूत । चम्भूवन्—चट् भू सिच् सिप्=च भू + चन्=च भू (लृक्) चन्=चम्भू चन् (Note that लृक् comes in only when it precedes an अच्—vowel) चम्भूव =चट् भू सिच् चन् चम्भूव (च elides by नियं कितः) ; similarly चम्भूम् ।

* नितम्—। चात इति तदन्तपङ्क्तम् (यिन् विधिसदकलोपिभावात्) ; तद् व्याचष्टे सिचलुक्—इत्यादिना—यदा सिच् लुप्यते तदा आकारान्तादि चालोर्लज्जन्तलोपार्थः । चम्भूवन् इति । अल्लेः सिचि, सिचो लोपे 'सिचमादिभ्ये' लङोपान्तस्य—तकारस्य लोपे 'चम्' इति जाते, चम्भूवन्, 'भूवोभू' इति इयानन्ते च चम्भूवन् इति । एवमथवापि । यत्—यत् यत् चत्वादिभ्यश्च; परतो भवति तत्र तत्रेण इयानन्त इति द्रष्टव्यम् ।

३२२८ । न माङ्योगे ॥६॥४॥४॥

दी—चटाटी न स्याः । सा भवान् भूत् । माङ् भवत् । मूढा ।

The angments चट् and चाट् are not enjoined = a root when it is connected with (or preceded by) न् and माङ् । Thus न् भवान् etc. In माङ् etc. भवान् = understood.

नितम्—। लृक्चट्चट् लृक्चट् इति चट् प्राक् : 'माङ्वादीनामिति चाट् च' । ताभ्यां सुसप्त गोपं पुरयति—चटाटी चेति । माङ् भवत् इत्यञ्च अन्तस्य अङ्गम् इति अङ्गोपपङ्क्तम् । भवत् इति 'ओगर्पे चट्' इति चट् । इति लृक् इति लृक् ।

२२२६। लिङ् निमित्तो लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३३॥२२६॥

टी—। हेतुहेतुमद्-भावादि लिङ् निमित्तं तत्र भविष्यत्वर्यं लृङ् स्वात् क्रियाया अभिधत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यतम्। अभविष्यतः। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम।

The निमित्त (condition) of लिङ् is हेतुभाव (cause) and हेतुमद्भावः (effect) i. e. लिङ् is used to express cause and effect and this is the condition of क्रिङ्। तत्र i. e. in that sense of cause & effect, लृङ् is used in the future tense when there is indecision or non-settlement (अनिश्चिति) of action implied in the sentence. As for instance वृष्टिर्दभविष्यत् सुमित्रमभविष्यत् also कृष्णं गमिष्येत् सुखं यायात्। Here the first half of each sentence expresses the cause (हेतु) and the last half the effect (हेतुमत् = फल) for सुमित्रत्वं and सुखमाप्तिर result from वृष्टि (rain) and कृष्णमसम् (bowing to Krishna), अभविष्यत्—भू लृङ् तिप् = भू (सतासी लृङ्प्रदोः) त् (इतच्) = न् इट् (आह्वयानु-पलेश्वरादेः) स त् = चट् (लुङ् लृङ् लुच् लृदात्) सूर स—त् = नमो (सार्धधातु-कोयः) इ त् = अभवत् इ लृङ् अभविष्यत् (इत्कोः, आह्वयप्रत्ययोः)। Thus अभविष्यताम् etc.

नित—। 'हेतुहेतुमतीलिङ्' (२८१६—३३३२६) इत्यतोऽनुहेतुमदित्यनु-वर्तते। तदाह हेतुहेतुमद् भावादीति। 'अभविष्यति भव्यादावचने' (२०६३—३१॥ १२६) इत्यतोऽभविष्यतीति च तदाह—अभविष्यत्वर्यं इति। क्रियातिपत्तौ (क्रियायाः अति-पत्तिः वक्ष्यते) इत्यत्र अतिपत्तिरित्यत्र अनिश्चितिरित्यर्थे-तदाह अनिश्चिती गम्यमानावा-मिति। हेतुय हेतुमाय हेतुहेतुमत्तौ (इयः) तयोर्भावः च आह्वयेतीति रिपङ्गः। हेतुहेतुमद्भावी यथा कृष्णं गमिष्येत् सुखं यायात् एवं वृष्टिर्दभविष्यत् सुमित्रमभविष्य-

चल is enjoined to the ४ of चानि, substituted for चोट (उपसर्ग singular), when it (चानि) comes after an उपसर्ग in which exists the reason (विधि of चल i.e. २ and ४). Thus प्रसवादि (here २ lies in ४ and we get चल of चानि). It should be said that 'दुर्' ceases to be an उपसर्ग (lit. उपसर्गोन्ना is prohibited of दुर्) in respect of चल and चल i. e. the २ (रेफ्) of दुर् is not to be considered as the cause of चल or चल of a word which it (दुर्) precedes. As for example दुःस्थितिः. Here 'चल' directed by the rule 'उपसर्गात् सुनीति' etc. (2270-) is barred; दुर्मेवादि here चल is prohibited.

It should be asserted that the word चकार becomes an उपसर्ग in respect of अङ्गिविधि, द्विविधि and चल. The word चकार is not included in the list of the उपसर्ग—प्र etc. Hence उपसर्गत्व is enjoined here. चकारो—चकार् + का + चक्, then टाप् प्रियम्। चकारि—चकार् + का + कि। चकारमेवादि—चकार् + भू + चानि (चोट) here चल comes in by 'चानि चोट'—

मिल—। एवाभा नो चः संज्ञानपदे' (२१५—२१५(२) इत्यसौ 'नो चः' इत्यनु-
वर्तेति। 'उपसर्गादसमासेऽपि चोपदेशः' (२२७७—२३४(१४) इत्यत उपसर्गादिति
च। चकार—उपसर्गोन्नादित्वादि—चकार् चकारात्कादित्वादिः। चानीति चोडिति
च चउपसर्गोन्नाम्; तदाह चोकादेशोक्तिः। 'दुराणत्वे'त्यादिवाचिकम्। दुर् इति उपसर्गः
प्रपरादिषु पठितः। चलः गद्यसामान्यलिङ्गादुपसर्गत्वे प्राप्ते पचनम्। चलचलविषये
दुर् उद्गापसर्गो न भवतीति कथयितव्यमित्यर्थः। तथा च 'दुःस्थिति' इत्यत 'उपसर्गात्
सुनीतीति' सकारस्त्वकारः 'दुर्मेवादि' इत्यत्र च 'चानि चोट इति नकारस्य चकारो—
अवा न श्यात् ॥ 'चकारः' इत्येतदपि वाचिकम्। पूर्वतः दुरः उपसर्गत्वं प्रतिविबुधत्वं तु
अन्तःशब्दस्य उपसर्गत्वं विधीयते। चकार इति प्रपरादिषु न पठितम्। दृष्टव्यं
चास्य उपसर्गत्वप्रयुक्तकार्यम्। तेनैव व्यवस्था। चमर्थः—अङ्गिविधी, द्विविधी, चल

विद्यते इति । विभाविति प्रत्यये इत्यर्थः, चत्वादीः इत्यङ् विधि चत्वार—वा + (चात्तव-
पसर्गे इति) चल् दतहाप् । चत्वादिः इति किविधि चत्वार—वा + (उपसर्गे जोः
किरिति) जि । चत्वादीनां इति चत्वा चत्वार—वृ + चानि (चानि लोट इति) ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकक्षादावधाम् उपदेशे ॥८॥१८॥

द्वौ— । उपदेशे कादिखादिधान्तमर्जं गद्गदादेरन्ध-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्याचिमित्तात् परस्य नेर्गस्य चत्वं वा
स्यात् । प्रचिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाचामसमस्यो-
ऽपि संहिता नित्या, तदुक्तम् ।

‘संहितौकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः,

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।’

इति । सप्ताक्षर्यनिर्देशस्योपलक्षणम् । यागात्सर्गा भवतीत्यादा-
नुत्पक्षत इत्याक्षर्यात् । उपसर्गाद्वर्धविशेषस्य स्त्रीतकाः ।
प्रभवति । पराभवति । सन्भवति । अशुभवति । सभिभवति ।
सदुभवति । परिभवतीत्यादौ विशिष्टार्थावगतेः । उक्तं च—

‘उपसर्गेषु धात्वर्थो बलादन्यत्र नोपेतः ।

ग्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

In उपदेशे, when such roots as are not included in the title
सद्वद् etc. and as neither begin with क and ख nor end in च, चस्य
is optionally enjoined to the न of the particle नि coming after the
उपसर्ग containing the cause or condition of चस्य । Thus प्रचि etc.
Here though the उपसर्ग are not compounded, yet the conjunc-
tion (सञ्चि) is compulsory (निजं) । So it is said (by Bhatrihari)—

'Conjunction is compulsory in a single पद (as वागर्थोविश्वमिष्य-
समाच), in a root and an उपसर्ग and in a compound but in a
sentence it depends upon the intention (of the speaker).'

And pointing out the sense of 'existence' etc. (In भू सत्तायाम्
to be) is but an उपसर्गचय (general sign i.e. the general meaning)
for in sentences like यावात् क्षमो भवति, the root भू means to issue
(उगच्छति) । उपसर्गः signify (helps to bring out) a particular sense.
Thus प्रभवति etc. where प्र denotes influence परा denotes defeat
etc. सम् denotes possibility etc. भृश signifies feeling etc. अति
signifies to overpower etc. उद् implies to issue from etc. where
as परि implies turmoil or to vanquish etc. In this way we
come to learn that each उपसर्ग implies or helps to bring out a
particular sense of भू etc. And it is also said (by Bhartrihari) :—

'By an उपसर्ग, the sense of a root is forcibly led to else
where (i.e. the root is caused to indicate a special sense) like
प्रहार etc. The significations are easy to be explained.

Here ends the भूधातु and also The परस्मैपद प्रक्रिया ।

मित्र— । अथ सन्धिविच्छेदः—विभाषा + अकस्मादी + अचानो + उपसर्ग इति ।
'भेर्गदनदपुमेत्यत्र (२२८५—८३१०) से धातव उक्ता तेभ्योऽप्यः शेषः ; तस्मिन् परि
इति ; तदाह—भेर्गददपुमेत्यत्रिति । अकस्मादी अचानो, इत्यनयोर्विवरणम्—तादि-
च्छादिपालवर्त्ते इति । अकस्मात् कस्मी (इच्छा) ती चादी यद्येति (बहुव्रीहिः) न तथा
इति अकस्मादिः (नञ्प्रत्यय) तादृशे धातौ परि उच्यते । अचानो इति अकारः अचानो
अचाने यस्मात् स चानोः न तथा अचानः तादृशे च धातौ परि । उपसर्गस्यात् निमित्तादि-
त्यत्र पूर्ववदर्थोऽवगतस्तथा । नेरिति—भेर्गदनदीत्यनोऽनुवर्त्तते । ननु अत्यप्रकारं संक्षिप्ता-
विवारि यतीति । यस्मात् यदा संक्षिप्ताविवक्षा तदैव चालनमवधा तु नेति किमत्र 'विभाषा'—

यद्वेग इति चेत्—यत्र वदन्ति—इह असमसालेऽपि धातूपसर्गयोः परस्परं समासा-
भावेऽपि संज्ञिता कार्येति भावः ।

तत्र अभियुक्तोक्तिं प्रमाणात्वेनाचिपति—तत् (समासः) उक्तम् इति (भर्तृहरिवे-
न्यर्थः) । अत एकपदे इत्यनेन 'अस्त्वस्य' पदं विवक्षितम् । अस्त्वस्यलक्ष पदमिन्द्रोचर-
स्त्वलक्षम् तथा राजीयसोव्याही अतोयुक्ते इति यथा परस्पर एवादिशः पक्षे न स्यादिति
सात्वत्तमनोरताः । विवक्षानिति वक्तुरभियामित्यर्थः । अपिपति आगम्यति । तथा च
वाक्चक्षा संज्ञिता (सन्धिः) प्रयोगकतुः । (वक्तुः) इच्छाधीनेति कृतम् ।

भू सत्तायामित्येवंरूपोऽर्थनिर्द्देशः उपलब्धम् सामान्यलक्षणम्—सामान्येन सर्व-
प्रकायनमात्मित्यर्थः न लघुमेव एव सूत्रातीत्यर्थे इति विवक्षितम् । तत्र हेतुमुपपत्त्यति-
साग्रादिति । ननुव भवतोन्त्येन स्तुतपदस्य सप्तानिवत्त्यति इत्यर्थः किन्तु उत्पद्यते सप्तति
इत्येवमेवार्थः । ननु भवतिः सर्व्वेद स्तुतेवार्थः अतः तु लक्षणया सप्तपद्यति इति—इतिचेत् ?
न । नहि धातुपठे भगवता पाणिनिना सत्त्वेषां धातूनामर्था दिग्निष्ठा प्रीक्षा, असम्भ-
वात्, उक्तम्—'अनेकार्था हि धातवः' इति । 'अनेकार्था अपि धातवो भवन्ति' इति
भाष्यमप्यत मानमितिदिक् । ननु यदि धातवः सर्व्वान् अर्थान् अभिधत्ति तर्हि प्रभव-
तीत्यादौ प्रादुपसर्गा अर्था अथ आह—उपसर्गा इति । उपसर्गाच्चावन्नापि अर्था नापि
तत्तदर्थदिनेवम् वाचकाः किन्तु द्योतकाः साहायका एवेत्यर्थः । उदाहरति—प्रभवतीत्यादि-
विलक्षणार्थावशेनेतिविशिष्टाण्येकसामान्यित्यर्थः । तथाच—प्रेत्यस्य प्रकायत्रादि-
द्योतकत्वम्, परेतस्य पराभवादिविपरीतार्थप्रकाशकत्वम् ; एवमनुभवतिसम्भवतीत्यादयमपि
अथाद्यर्थं योज्यम् । अतापि—हरिप्रोक्तमेव प्रमाणात्वेन निर्द्दिष्टमिति उपसर्गेति ।

वत्तादिति प्रसक्त्यर्थः । अन्यत्रेति अन्यस्मिन् अर्थे इत्यर्थः । 'वत्तादस्यः प्रतीयते'
इति पाठभेदोऽपिदृश्यते । अर्थभेदस्तु नास्ति व । अहरीत्यादौ—अर्थः सुगमः स्वच्छः इति ।

इति भूधातुप्रकिया सामान्येन—भूदीनां परस्परद्वयप्रकिया च कथिता ।

अथ भ्वादौ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

‘एध ठञौ’ । कल्यान्ताः षट्सिंशदनुदात्तेतः ।

The root एध means to increase. Here are (collected) thirty-six अनुदात्तेत् roots (those that leave their low pitch) ending in क्त्य ।

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरे ॥३॥३॥७६॥

द्वौ— । टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरेत्वं स्वात् । एधते ।

एत्वं i.e. एकार is enjoined to the टि (चचोऽस्यादि टि—79) of the आत्मनेपद substitutes i.e. to the verbal affixes of such लकारः as drop their ts (as कृत्, क्रीड् etc.). Thus एध् + कृत् = एध्, यप् ते (here the च of त (त् + च) is regarded as टि by स्वपदैतिवद्भावेन cp.—

एकाचो हे प्रथमस्य ३८75 । एध् + चते = एधते ।

नित्— । टितः + आत्मनेपदानाम् + टेः + ए इति ऋदः । ‘कस्य’ (२१५६—३१३७७) इत्यधिकारसूत्रम् । टित इति विशेषणम् । तदाह—टितो लस्येति । लस्य यस्य लकारस्य टकारः इत् भवति तस्य तस्य आत्मनेपदानां विभक्त्योनाम् न आत्ताम्—भ्वादीनाम् टिभागस्य (चचोऽस्यादि टि—७८) एकाचत्वं भवति । यथा एध्, यप् त = एध्, य त = एध्, त इति स्थिते ‘स्वपदैतिवद्भावेन’ इति परिभाषया एक-
चिन्त्वाकारे अकारस्य टितं कस्याम् एकचत्विन्यायात् (‘एकाचो हे प्रथमस्य’ इत्येव एतत् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्) ; तेन लकारात्कारस्य एत्वं सति एध ते = एधते इति लभ्यते । ननु लङानां आत्मनेपदम् (२१५६—२१७१००) इति आत्मनेपदप्रभेदेन चान्न इत्यपि गृह्यते । आनय आनयन्मानचोः संज्ञा तवाचैवं आनयप्रत्ययात्ता यजमान-
सिखमानादयो न सेतुस्त्वानि तन्नापिटेरेत्वादिति चेदकाहुः । ‘आत्मनेपदेनात्र प्रकृत्याः तज्ज एव (तातो ऋ...इद्वचिन्महिङ्) गृह्यन्ते तेन चानय (एध्च) नेति भाष्यं स्पष्टमिति’ इति शब्देन्दुशेखरकाराः । एवञ्च टितप्रकृतां टेरे इत्येव वस्तुमचितमिति लक्षणेविनी-
काराः । एधधातुरेकचत्वंकः । तत्रात्र संवदलोकाः—

“इहिवयमयमोवितनरं कृत्वासमाहितित्वावरणम् ।

यमनमोहादिनिदीघातं धातुगणं तमनमोहमाहुः” ॥—यमोऽनुमेकरः ।

२२३३ । सार्वधातुकमयित् ॥१॥२॥३॥

दी—। अपित्ःसार्वधातुकां क्ङित् स्थात् ।

A सार्वधातुक affix, which is not a पित् i.e. which has no *व* for its Indicatory (अणुबन्ध), is to be treated as क्ङित् (an affix which has *ङ* for its indicatory). In other words an अपित् सार्वधातुक is चणुबन्धो ।

नित—। 'नाक्कुटादिभ्योऽङ्ङित्' (२४६१—२१६१) इत्यमोऽनुमेक-
ख्यं क्ङितं सूत्रादङ्ङितं विधाप्य व्याचष्टे क्ङित् स्थात् इति । ये ये सार्वधातुकाः पितो
(पकारलोपितो) न भवन्ति ते ते क्ङित् (गुणवृद्धिरङ्ङिता इत्यर्थः) । तित्, सित्, मित्,
हृत्, आमित्, आबद्, आनप्, पित्, आनहृत्, आनहृत् ; खलः—तृप्, घृप्, अमृप् ।
अप् । एतद्व्यतिरिक्ताः खलः सार्वधातुकपत्ययाः तम् किं—इत्यादयः क्ङित् भवन्ति
इति विवेकः ।

२२३५ । आतो क्ङितः ॥३॥२॥६॥

दी—। अतः परस्यङ्ङितामाकारस्य इय् स्थात् । एधेति ।
एधन्ते ।

इय् is substituted for the आ (in आत्मनेपद) of the क्ङित् affixes
(आताम्, आताम्) coming after an अ । Thus एव् + अप् + आताम् =
एव् + अ + इयताम् = एव् + इयताम् = एव्, इयते—here *इ* replaces *आ*
(by—२२३३). एधेति (by आहृगुणः) = एधेति (*अ* elides by लोपोभ्योर्द्वि ।
एव् + अ = एव् + अन्त (by ओऽन्तः—२१६६) = एव् + अन्ती (२२३५) = एवन्ते
(by अतोऽनुमे—१२१) ।

मित—। अतो येयः (२२१२—अ२:प०) इत्यतोऽतः' इति 'इय्' इति आनुवर्तते (अतः इति पञ्चत्वानम् इय् इति ध्रुव प्रथमाकम्) । कित इति चवय-
वयस्योः तदाह—अतः परस्य इत्यादि । ध्रुवेषुतात् 'आर्वा' भा इत्यादयो कितः ।
तिस्रः एध्, यप् आनाम् इति स्थिते ततः २२३२ एतेष एध्, य चाते इतिष्वाते एतेष
सुलोप एव इत्येते इति भवति । एधात् आदयुगे, य—लोपे च एधेते इति । एधने
इति आङ्ग्लत्वात्स्याद्याम् द्रष्टव्यम् ।

२२३३ । आसः से ॥३:४८०॥

दी—। टितो लस्य आसः से स्यात् । एधसे । एधेधे
एधध्वे । 'अतोयुगे' (१६१)—एधे । एधावहे । एधामहे ।

से is the substitute of आम् of § ३ (लकार as लट् etc.) that drop
its इ । Thus—एध् शप्+आम् = एध् + से = एधसे । एध्+आधाम् = एध इध् +
धे = एधयधे—एधेधे (here आ is replaced by इय् and आम्—is replaced
by ए 'by टित आत्मनेपदानां टेरे') ; similarly यम् of धस् is replaced by
ए whence we get एधध्वे । एध् + इट् (इ) = एधभए (२२३३). Now by
the rule 'अतो युगे' (१६१) we get एधे । एधावहे एधामहे—Here दीर्घ
comes in by the rule—अतो दीर्घो षट् ; and षट्, षट्ठि, षट्ठिः are changed
into वहे महे by 'टित आत्मने—' ।

मित—सुप्रसिद्धं टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्याव्यवहितपरवर्धि, तदाह—टितो
लस्य आसः । एधसे इत्यादि—इयि आसः से आदिषे च सति रूपम् । एधेधे—यपि,
आधानः आकारस्य इत्यादिषे, आदयुगे, यलोपे, आसः 'आम्' इत्यं बल 'टित आत्म'—
इति एकारादेशे च रूपम् । एधध्वे इत्यादीनामपि अर्थ कमः । एधे इत्ययं विशेष-
माह 'अतोयुगे' इति एध इति स्थिते एवे एध ए इति वाते 'अतोयुगे इति परवर्धि
एधे इति लभ्यते । एधावहे इत्यादौ 'अतोदीर्घ'— इति दीर्घः । चव एवधातो-र्षिट्—
प्रक्रिया चारभ्यते ।

२२३७ । इजादेश गुहमसोऽनृच्छः ॥११॥३६॥

दो— । इजादिर्यो धातुर्गुहमावृच्छत्यन्यस्तत आम् स्या-
तिटि । 'आमो मकारस्य नेस्वम्' । आसृकासोराभिवधानाज्-
ज्ञापकात् ।

In लिट्, आम् is enjoined to a root of which the first letter is one of the इच् प्रत्याहार (इ च छ छ र र्णि षो षी) and a long one (as ई ऊ etc.) and which is other than कृच्छ् । In other words when a root begins with a long vowel except आ it gets आम् attached to it in लिट्—but कृच्छ्, though it satisfies this condition, will not get आम् । The म् of आम् does not elide ; for we have ■ ज्ञापक (inference) in the आम्विधान (enjoin- ing of आम्) to आस् and वास् । The drift of the saying is this—आम् is enjoined in लिट्, to the roots आस् and वास् by the rules 'कास् प्रत्ययादात्मनेष्विति' (2606—3.1.35) and 'इयावाचन' (2824—3.1.37). Then had मकार of आम् been मित्, it (आम्) would have been attached after the final आकार of वास् by 'मिहचोऽप्यात्मपरः' । Then by 'अतः सर्वस्य दीर्घः' we would have वा आम्स् । Hence the same thing would have been repeated and the object of enjoining आम् would have failed. Thus it is ex- pressed that आम् is not मित् or म् eliding.

नित— । अथ सन्निविच्छेदः—(इच् + आदिः—समास) + च गुहमतः+(म् + कृच्छः—समास) इति । 'कास्प्रत्ययादात्मनेष्विति' इत्यतः (२२०६—१११३५) आम् इति 'लिटि' इति आनुमते । तदाह—इजादिरिति । इच् इति प्रत्याहारः अकाराकारौ विहाय सर्वान् सप्तवर्णान्पठति । इच् आदिः । (आदिस्थितः) यसं

यः (बहुव्रीहिः) । गुह्य-अक्षरं महत्—बुद्धमात् । इत्यादिगुह्यमात्रं बोधात्तुभवति तस्मात्-
 त्वरं सिटि आम् प्रत्ययः स्यात्—किन्तु 'गुह्य' बाहुव्रीह्यपि इत्यादिगुह्यमात्रं च भवति
 तस्यापि तस्मादात्मं न स्यात् । इत्यादिगुह्यमात्रव्यतिरेक—इ, ऊ, ए, ऐ, औ औ—कारादयः
 एवादिगुह्यत्वेन गृहीताः । ईडाचक्रे ईडाचक्रे 'उडाचकार कामादिदंनपञ्चमहर्निशम्'
 (महर्निः) इत्यादयश्च उडाचकाराणि । आम् इति सिट् भवति नवेत्यत्राह—आमो
 नकारस्य नैष्वमिति—अस्य नकारो न तुभ्यते इत्यर्थः । तत्र आपकभायसूत्रेणैतन्माह
 आम्कामोरिति । अयमर्थः—आम्प्रत्ययादात्मनोऽसिटि' इति आम्कामोः, 'इयायाच'
 षेति (२२२३—२११२३) आम् धातोश्च उत्तरं सिटि आम्प्रत्ययोविहितः । तत्
 खदि आम् इति निदम्भविषयं तदा 'निदम्भोऽन्यात्परः' इति परिभाषया अर्थः (आम्-
 प्रत्ययः) आम्धातोरासधातोश्च अन्त्यादयः आकारात् परोऽभविष्यत् । का आम्
 च् इति वा आम् च् इति च सिटि नित्याभ्युत्थिते—का वा च् इति वा वा च् इति
 च वाते चक्रः समर्थे दीर्घ' इति सूत्रेण समर्थदीर्घे आम्, आम्, इत्येवमभविष्यत् ततः
 पुनरात्मनिर्वाणं व्यर्थं स्यात् । तस्मादस्माभिरितम् ज्ञायते यस्मान्न नकारस्य नैष्वमिति ।
 नतान्नपय अस्माकं कथुकौमुदीव्याख्या दृष्टव्या । गुह्यमात्रं सिम् ? इत्यत्रातोर्लिटि इत्येष ।
 आम्काम् आम्काम् इति । एवम् एध् आम् सिट् इत्यत्र एध् आम्-खि इति सिटि ।

२२३८—। आम् : ११४८१॥

द्वौ—। आम् : परस्य से (?) लृङ्क् स्यात् ।

चि slides coming after आम् ।

सित—। 'मर्क' घञ्ङादित्यादि' (२३०२—२१४८०)—तः सिटि 'आम्नि-
 नार्पित' (२२०६—२१४८५) इत्यतो लुभित्वापुनरुत्ते तदाह—लृङ्गिति । सिटि
 भित्तिरित्यस्य प्राचा संज्ञा । अतः तु सिटिश्च आम् । अतः स्त्रीरभावात् तत्त्वोपि
 'आम् : परस्य लृङ्क् स्यादित्येव इति' इत्यत्र लृङ्गत्वं तत्रैव सिटिर्लोङ् नास्ति वचनोपमिति ।
 एवम् सिटिर्लोपि एवम् इति सिटि चननरपुनमाह—

२२३९ । लृङ्गानुप्रयुज्यते सिटि १११४०॥

दी— । आत्मनेपदप्रक्रियाः कृत्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आत्म-
प्रत्ययवत् कृत्वोऽनुप्रयोगश्च' (२२४०) इति सूत्रे कृत्वग्रहण-
सामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽप्यस्वापीति ज्ञायते । तेन 'कृत्वस्ति-
योमे' (२१२७) इत्यतः 'कृत्वो द्वितीय' (२१२६) इति अका-
रेण प्रत्याहाराव्ययणात् कृत्वस्तिनामः । तेषां क्रियासामान्य-
वाचित्वादात्मप्रकृतौनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरेभेदान्वयः सम्भ-
दितुं प्रत्याहारिऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वाच्च प्रयुज्यते । कृत्वसु
क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

(Invariably) after a root, ending in (the affix) आम् are placed or used the roots कृ, भू and चस्, all followed by लिट् (affixes) :—In other words, the लिट् forms of the roots कृ, भू and चस् (as चकार-चक्रे, बभूव-बभूवे, आस-आसे etc.) are used invariably after those roots that are आत्मन्, i.e. to which आम् has been attached. It is understood, on the authority of enlisting the root कृ (कृकृत् करणे) in the aphorism 'आत्मप्रत्ययवत् &c. (2240—1.9-63), that the अनुप्रयोग (subsequent attaching) is allowed to other roots also. [When you say give me the 'Bombay mango' (बीम्बाइ आस) then your pronouncing the word 'Bombay' leads us to think that there are varieties of mangoes ; otherwise had there been only one mango you must have had said 'give me the mango ; similarly अनुप्रयोग is surely sanctioned to other roots also otherwise Panini would not have pronounced the word कृ in the rule आत्मप्रत्ययवत् &c. and would have said

'आमप्रत्ययवत्प्रयोगस्य' and not 'आमप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य'—This is the authority or significance of the word कृञ् in the rule.] Hence we get कृ भू and अस् by forming a प्रत्याहार—(प्रत्याहाराभ्युपगन्) beginning from the rule 'कृञ्स्त्वित्योर्गे सम्प्रदाकर्त्तरि ङि' (2117—5.4.50) and ending in the rule 'कृञो द्वितीयः तृतीयश्चत्ववीजान् कथौ' (2129—5.4.58). [Note that in Panini's order 'कृञ्स्त्विति' etc. is the 50th. sūtra and 'कृञो द्वितीय' etc. is the 58th. sūtra. Here we are quoting below the rules in the order of Panini—

- (50) कृञ्स्त्वित्योर्गे सम्प्रदाकर्त्तरि ङि (2117) 5.4.50.
 (51) अस्मैगपचुषेत्तोरसोऽप्लसां लीप्रथ ।
 (52) विभाषा साति आहं क्त्वा ।
 (53) अभिविधौ सम्प्रदा च । (2124—5.4.53).
 (54) तदधीनवचने (2125)
 (55) देधे वा च । (2126).
 (56) देवमनुष्यपुरुषपुत्रमर्षेऽधी द्वितीयासप्तम्योर्वैतुल्यम् (2127).
 (57) अम्यज्ञानुकरणावजदरात्तद्विनिसौ ङाच् । (2128).
 (58) कृञो द्वितीयः तृतीयश्चत्ववीजान् कथौ (२१२८) 5.4.58.

Thus it is evident from the rules above that the 'कृ' of 'कृञ्स्त्विति' in the 50th. rule and the 'कृ' of 'कृञ्' in the 58th rule form the प्रत्याहार । This sort of forming a प्रत्याहार is openly sanctioned by Patanjali himself in his महाभाष्य—which see under this rule ?.

कृ भू and अस् being क्रियासामान्यवाची (expressing verbs in general) and आमप्रत्ययवत्कृञ् roots (i.e. roots ending in चाम्) being क्रियाविशेषवाची (expressing a particular verb), there is no

distinction in relation between them. But the root सम्पद, though it lies within the मन्वाहाद, is not made use of (after the चामन roots)—its sense having no relation with that of those (चामन) roots. The meaning of (तेषाम् क्रिया.....प्रवृत्तये)—is this :—

The roots कृ, भू and चक्ष् signify more additional senses than what they have got for their own viz कृङ्क्ष् 'करचे,' भू 'वशायात्' etc, * may also be expressed as चानं करोति, मीजनं करोति etc. But the root सम्पद has got nothing more in addition to what is assigned to it. Thus कृ भू and चक्ष् are general and सम्पद is special. And, as a rule, a relation exists between the genus and the species and not between two different species. Here भू, चक्ष् and कृ are general and एषाम् is special, thence the former roots are identified with the latter one for they can express any senses (क्रियासाध्यात्मकाश्चै) as in एषाम्कृते (increased), कृ expresses the sense of एष । But as the root सम्पद cannot so express, itself being special, it is not used after चामनकृतिक roots.

Now परस्मैपद being due to the root कृङ्क्ष्—only when the fruit of the action rests upon (by the rule कर्त्तृनिष्ठ—2153) one other than the agent, we look forward :—

नित—। कृङ्क्ष् (कृङ्क्ष् करचे) + च = कृच । 'आन्प्रत्ययादासमर्थे लिटि' (२२०६—२।१।२५) इत्यते चामिन्यनुवर्तते । अ च 'यैवविधिद्वन्द्वार्थे' ति यदन्तत्वेन यञ्जते । ततः प्रयोगनवशात् पञ्चम्या विपरिणम्याह चासन्तात् इति । लिटि इत्यस्य विपरिणम—लिट्परा इति—लिट्कृञ्चञ्च इति श्रुतेः । यगु सूते कृङ्क्ष् एव कृञ्जते

* Hence they are general verbs—as कृति, भुङ्क्ते etc.

तद् स्रुधातीरस्रुधातोश्च कृतीश्च इति चेत् तत्राह—आत्मप्रत्ययवचसि । 'आत्मप्रत्यय-
वत् कृत्वीऽनुप्रयोगश्च (२२४०)' इति सूत्रं कृत्वीऽपि आत्मनेपदं स्यादित्युक्तम् ।
यदि कैवल्यम् कृत् एवैकैव अनुप्रयोगः स्यात् तर्हि 'आत्मप्रत्ययवत्त्वे' कृत् यद्वचं गृह्यं
भवेत् । अतः 'आत्मप्रत्ययवदनुप्रयोगश्च' इत्युक्ते लघुना आयासिन कार्यसिद्धिः स्यात्
'आत्मप्रत्ययवत्' इत्यस्य उच्चारणमात्रेणैव कृष् चादिघोरात् धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगा-
भावत्वात् । चेत् 'चारय' इत्युक्ते गम्यते एकैवास्ते घेनुरिति किन्तु कृष् चारय इत्युक्ते
गम्यते यत् वर्णाक्षरोपलब्धिताः सन्त्यस्य गात्र इति । परमत्रापि कृष् यद्वच्येनैव अनुप्रयो-
गोऽन्वासाचौति सन्त्यति । एतदेव च कृष् यद्वचस्य सानर्थात्—यार्हः । तेन सुबोरोखेय
यद्वचमिति भावः । अत्राह—'सानर्थायोगात्तर्हि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यद्वचवर्ण
स्यात्' (भाष्यकाराः) । ननु कथंकारं सानर्थागमिष्यपिचायामाह—तेनेति । 'कृष्-
योगे-सन्त्ययकर्तारि चित्' (२२४०) इत्यतः 'कृ' इत्यारम्भ—'कृत्वी द्वितीय-तृतीय-
जन्मवीजात् कृत्वी' (२२२४) इति स्वल्पस्य—कृत्; अकारेण 'कृन्' इति प्रत्याहारः
आचौयते = 'क्रियते' । तेन च करोतेः, कृवः, अस्तेच यद्वचं भवति । एव च भाष्य-
संवादः—तथा च भाष्यम् :—

“कृष्चानुप्रयुज्यते लिटि (सू) । निमर्शनिदनुष्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । आत्मनमव्यक्तपदार्थकम् (अव्ययमित्यर्थः), तेनापरिचयातीत्ये
इति कृतानुप्रयोगो भविष्यति । अत उच्यते पठति—'कृत्वीऽनुप्रयोगवचननसिद्धवो-
प्रतिषेधार्थम्' (वार्तिकम्) । कृत्वीऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्मिन्बोरोनुप्रयोगो वा
भूदिति । आत्मनेपदविधये वा । आत्मनेपदविधये च (वा ?)—कृत्वीऽनुप्रयोगवचनं
क्रियते, आत्मनेपदम् यथा स्यात् । अन्वयान्तेऽप्येतस्मिन् अपञ्चमात्मनेपदार्थे भवः
कर्मण्यः । अस्मिन्-प्रतिषेधेनापि तावद्राद्यैः (न प्रयोजनमित्यर्थः) । इहः सर्वानु-
प्रयोगः (वार्तिक ?)—सर्वेषामेव कृष्चानुप्रयोग इत्यति । 'किञ्चिद्यते एव आहो-
सितं प्राप्नोत्यपि । इत्यति च प्राप्नोत्यपि । कथम् । कृन् इति नैदं धातुपञ्चमम् । किं
तर्हि । प्रत्याहारपञ्चमम् । कृ सन्निविष्टानो प्रत्याहारः । 'कृष्चिद्योगे' इत्यतः
प्रभत्याकृत्वी ('कृत्वीद्वितीय'—सूत्रम्) अत्रापत् ।”

ननु भवतु क्लमपङ्क्त्यासामर्थ्यात् क्लमस्योपात्तात् । तेषाम् एवमित्यनेन कुतो-
ऽन्वयः (सन्ध्याः), समयेषां भिन्नार्थकत्वादिति प्राप्ते आह—तेषामिति ।
क्लमस्यो हि क्रियासामान्यवाचिनः । कुक्कुब्जं करणं, भू सत्तायामित्यादिरूपविशिष्टा-
संज्ञा अपि ते चान्येषामपि चातुर्नामर्थं प्रकाशयन्ति । तद् यथा सातीत्यत्र आर्थं करोति,
गच्छतीत्यत्र गमनं करोतीत्यादि । तेन एते क्रियासामान्यवाचिनः, 'क्रियाः सामान्येन
वाचयन्ति' इत्यर्थः । एषां वक्ष्य्यं यतोः (क्रियायाः) अन्तु प्रयुज्यन्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
उपपत्तौति इति स्पष्टार्थः । अतएव एवाम् एवमित्यनेन अभेदेन (ऐक्येन) अन्वयः
(सन्ध्यां व्यवहारीया) । कुत इति चेत् १—सामान्यविशेषान्वयव्याप्तेरित्याहुः । सामान्य-
विशेषयोः सम्बन्धस्य सर्वानुभूतिविषयत्वादिति । तत्र क्लमादयः सामान्यार्थका एवमित्या-
दवस्तु विशेषार्थका इति बोध्यमिति संक्षेपः ।

ननु योऽयं मन्वाहारः प्रोक्तस्तत्र 'अभिधिवीसम्पदा च' (२१२४) इत्यपि अन्तर्भूतम्
सुप्रसूतम् । तत्र च सम्पद इति (मन्—पद) आहृतं भवति । तत् क्लमस्योपात्तमित्यपि
आमन्तात् कुतोपानुप्रयोग इत्यत्रोक्तम्—सम्पद्विहितिति । अन्वितायेत्यादिति । क्लमस्योपा-
त्तमित्यस्य धातोरित्याम् इत्यनेन अवश्यं नास्ति विशेषवाचित्वम् । समसोरपि न हि
विभिन्नार्थकस्य विभिन्नार्थकस्य सङ्गं अभेदात्तयः 'ऐक्येन—सम्बन्धः' सम्भवति । क्रिया-
सामान्यवाचिन एव क्रियाविशेषवाचिभिरभेदेन चलीयते न तु क्रियाविशेषव-
चिनोऽपीति निश्चयः । अयमर्थः यो आख्यातृपात्तः विस्तरभयास्तस्याभिप्रायवितरण इति ।

अथ इदमप्यवश्यम्—'ह्यनुप्रयुज्यते' इति । अवधाने क्लमादीनामनुप्रयोगो
भवति न वेति विचार्यते । तत्र योपदेवः 'भूस्तत्त्वान्तः' इत्याहुः । अस्तथास्त्वया रामा-
नन्दाचार्यैः—अनुप्रयुज्यते उपसर्गक्रियाविशेषव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगश्चापनार्थमिति
विकृतवान् । तस्मात् व्यवधानेऽनुप्रयोग इति मौल्यवोधिकाः ॥ विषयेऽस्मिन् गौरवो
होतिष्ठः । 'समादिक्कुम्भस्त्रिभिर्' इति आनन्दोक्तम्—यत्तम् । तस्य इत्यापि गौरवो
जुम्होऽस्तुः । परं मौल्यवोधितवान् औमदवीचीचन्द्रः । प्रादिकृतैः कुम्भस्त्रिभिर्वा-
प्रयोगो भवतीति अथवायं असाधुरिति यी यथा गृह्यते स तथा व्याचष्टे इति उच्यते-
सौकीन्यव्यवस्थिति । अर्थात् क्लमपङ्क्त्यासामर्थ्यात् इति तत्तत्र व्याख्यायां सर्वे प्रयुज्या अन्वयः

यस्य यन्तम् च तदेव लिखितवान् । शेषम् नीत्वा दुर्गादद्याः किमपि नीतुः । च
एव रुद्धेः सुत्रभागेन प्रदर्शितं चाचार्येण श्रीमता कर्मदीपरेण इति गोपीचन्द्रमहो-
निष्कर्षः । यद्युतम् पाणिनीये शास्त्रे व्यवधाने अनुप्रयोगासिद्धिः विपर्ययानिष्ठत्वमेति
वार्तिकविरोधान् । यथाह श्रीमद्वज्रटीकरः कृत्वातुप्रत्ययान् इत्यनुग्रहस्य व्यवहितनिष्ठत्वमे-
त्यात् इति । ननु 'उच्चात् प्रचक्षुर्नगरस्य मार्गान्' (भट्टि) 'प्रथ'श्रयो यो नहुषं चकार'
(रघु)—इत्यत्र प्रत्ययधानेऽपि वाच्यमनुप्रयोग इति चेत्—नगरस्य उच्चा कार्यं प्रचक्षुः (१),
मार्गान् इत्यस्य क्रियाकरान्वयित्वात् । 'उच्चात् प्रचक्षुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यपि पाठस्य
नगरस्य मार्गान् उच्चात् उच्चावृत्तान् सेकयुक्तान् प्रचक्षु रित्यन्वयः । उच्चाग्रन्दात् चर्य
चादिभ्योऽपि उच्चाग्रन्दस्य मार्गविशेषणस्य द्वितीयाया नहुषचयनम् । एतदेव गोपीचन्द्र-
मतम् । यद्योक्तं तेन 'ये उच्यन्ते ते उच्चाः । तान् चिकान् प्रचक्षु रिति स्वाक्यभा-
गव्यकाराः समादधिर इति ।' इति केचित्—ग्रन्थेऽनुवृत्त्यकारणम्—

“आत्मनाहिति निदिश्यमानपरिभाषया प्रथम्येन च भव्यवक्तिरे पुन
प्रयोगः । अनुग्रह्यात् प्रथम्येति च वीक्षणित्वाद्वाः ।” एवं च “प्रथ'श्रयो
यो नहुषं चकार” (रघु—१२—२६) “तं पातया प्रथममाद्य भषात् पयात्”
इत्यादयः प्रयोगाः आनादिका एवेति नहुषः—भट्टोजिरपि मनोरमायामेवमाह ।
उच्चाग्रन्दे इरदप्युक्ताह—‘कार्यं भट्टिकाव्ये उच्चा प्रचक्षुः नगरस्य मार्गान्, प्रथ'श्रयो यो
नहुषं चकार इति—वार्तिककारः पृच्छता यः पठति विपर्ययानिष्ठत्वार्थं
वाच्यं व्यवहितनिष्ठत्वार्थं इति । इति दिक् ॥ अथ भाष्यमयेकम्—तथा च—‘अनु-
प्रयोगः किमर्थम्—‘विपर्ययानिष्ठत्वार्थम् (वा)—विपर्ययानिष्ठत्वार्थं चास्यात् ईडाश्रय-
—चक्रे ईडामिति साम्बुत् । ‘व्यवहितनिष्ठत्वार्थं’ (वा) ईडाश्रयं व्यवहितस्य
साम्बुत्—ईडा देवकचक्रो’ इति ।

कृत्वातु क्रियाफलं इति 'स्वरितश्रितः कर्तृभिर्वाये क्रियाफल' इति सूत्रेण निष्पादकं
यदा कर्तारं भाभिप्रेति तदा नृनाम् इति श्रितत्वात्कृत्वातोः परस्मैपदत्वमेव । अनु-
प्रयोगदशायां तु नाथं निवस इति दर्शयति—

२२४० । आत्मत्वयवत् कञोऽनुप्रयोगश्च ॥१॥३६३॥

दी—। आत्मत्वयो यस्मादित्यतद्व्युत्पन्नसंविज्ञानो बहु-
ब्रीहिः । आत्मत्वत्वा तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कञोऽप्यात्मनेपदं
स्यात् । इह पूर्ववदेषात्मनेपदं न तु—तद्विपरोतमिति । तेन
कञ्चूमेऽपि फले इन्द्राच्चकारत्वादी न तद् ।

The word आत्मत्वय forms an अतद्व्युत्पन्नसंविज्ञानबहुब्रीहि—the breaking up of the words being आत् प्रत्ययो यस्मात् (after which the affix आत् is attached). [Meaning of अतद्व्युत्पन्नसंविज्ञान :—बहुब्रीहि is of two kinds अतद्व्युत्पन्नसंविज्ञान and अतद्व्युत्पन्नविज्ञान । The former is illustrated when the constituent members have any connection (चमय) with the verb ; as सुखीमामय 'Bring a woman of excellent hair'—when this is said a woman of bad hair should not be presented, Hence it is obvious that not an ordinary woman is wanted but a woman possessing of beautiful hair ; so hair also is connected with the verb आमय । This is अतद्व्युत्पन्नसंविज्ञान । The latter (अतद्व्युत्पन्नविज्ञान) is instanced when the constituent members are not connected with the verb but the possessor alone is meant to be connected with the verb. Thus चित्तगुणामय—Bring me a man possessing spotted cows. Here cows are not presented before the speaker but only the man possessing the cows. Hence the cows have no connection with the verb]. Similarly in this case, आत्मप्रत्यय—the affix आत् has nothing to do with ब्रूहि, which is affixed to a root, followed by आत् । Hence the root followed by आत् is meant.

Atmanepada is enjoined to the root कृ, also, which is used invariably after (चाम्) like the root, possessing or being followed by the affix चाम्. (Thus it is shown that the root कृ will take आत्मनेपद, when it follows एषाम् or the like no matter if the fruit of the action accrues to the person other than the agent (कर्ता). Now to show that the root कृ preceded by an आत्मप्रकृतिक root will take परस्मैपद terminations even when the result rests with the agent, he says that here in the rule 'चाम्प्रत्ययवत्—' we should draw the word 'पूर्ववत्' from the preceding rule 'पूर्ववत्त्वञ्' (2735—1.3.62) so that there will be two (different) sentences —(1) चाम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगश्च and (2) पूर्ववत्कृजोऽनुप्रयोगश्च । The latter then means that कृ will be आत्मनेपद or परस्मैपद according as its predecessor (पूर्व) एष, इत् etc, are आत्मनेपद or परस्मैपद and not otherwise. Thus even when the fruition rests with the agent, तच् i.e. ह आताम् and the like आत्मनेपद terminations are not to be attached to कृ in इत्दाचकार etc. Hence though the root इदि or इद् (with हुन्) is parasmaipadi it will act as an atmanepadi not being changed into इत्दाचकारे । Now in the present case the form standing एषाम् + कृ + त—

नित— । 'अनुवाकं कृतं आत्मनेपदम्' (२१३०—२।१।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । सूत्रे 'चाम्प्रत्ययवत्' इति दृश्यते । न च चाम्प्रत्ययस्य आत्मनेपदं भवति । तत् कस्य आत्मनेपदमित्यपेक्षायां प्रथमं तमेव शब्दं विभज्य तस्य इति दृश्येति—चाम्प्रत्ययवत्त्वादिति । अतदनुषङ्गविज्ञान इति । तदनुषङ्गविज्ञानात्तदनुषङ्गविज्ञानमेवेति किं बहुव्रीहिरिति वा विभज्यते । तव यदा इतिरूपपदस्य द्विषायामन्वयः स्यात् तदा तदनुषङ्गविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः यथा सुसुप्तामानय इत्युक्ते न चापत् इत्युक्ता

आनीयते किन्तु सुसुखा एव । तस्मात् सुसुखायाः क्षिप्र इव सुखस्यापि क्षिप्रमा अन्वयो न घटते तदा चतदनुबन्धविधानोऽयं बहुव्रीहिः । यथा—‘चित्तसुमानय’ इत्यन्ते न खलु गात्र चित्ता आनीयन्ते किन्तु यत्न ताः स एव ; एवमत्रापि आत्मप्रत्ययौ ब्रह्मादिधातो-
रुत्तरं विधीयते तस्मादात्मनेपदं न त्वात् इति । आत्मप्रत्ययवदिति तृतीयास्मानुष्यार्त्ते
वति इत्याह आत्मप्रत्ययास्तुल्यमिति । ततः अनुप्रयोगस्य इत्यत्र ‘अनुप्रयोग’ इति
अर्थेऽपि धातोरुपपन्नं (अनुप्रत्युज्यतेऽयमिति) ; तदाह अनुप्रत्युज्यमानात् इति योऽनुप्रत्युज्यते
तस्मादित्यर्थः । आत्मनेपदं स्यादिति—क्रियाफलं परगामिभ्यपि अनुप्रत्युज्यमानात्
तस्यः (क धातोः) आत्मनेवादिधातुवत् आत्मनेपदमेव स्यात् न तु ‘सरति’ (२१५८)
इति मात्रं परस्मैपदमित्यर्थः । एवमत्रात्म—आत्मनेपदस्य प्रातिविहितता इदानीं
मात्रस्य आत्मनेपदस्यविधिं धारयिष्यन्ताह—इति । अस्मिन् आत्मप्रत्ययवत् कञोऽनु-
प्रयोगस्येति सूत्रे, ‘पूर्ववत्सम्’ (२०३३—१३३३१) इति सूत्रान्—पूर्ववदिति
पहलनुबन्धे अनुप्रत्यय वाक्यसंज्ञेन विभिनवाक्येन सत्यहोरे अन्येयते अस्माभिरिति शेषः
मात्रकारप्रत्ययनुसारवितिभावः । तथाच सूत्रनिर्वाणं वाक्यव्याख्यानम्—‘आत्मप्रत्ययवत्
कञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं वाक्यम् । ‘पूर्ववत्कञोऽनुप्रयोगस्येत्यन्तम् । तत्र पूर्वश्राव्यैः
प्रागिव व्याख्यतः । वितौषस्य ख्यनर्थः पूर्वेष्व एधादिधातुना तुल्यमनुप्रत्युज्यमानम्
कञोऽपि आत्मनेपदं स्यात् । ननु च मात्रविधिः (आत्मप्रत्ययवदित्यत्र) एवमेव प्रोक्तवत्
कोऽपि विशेषः इति चेत् निश्चयार्थोऽयमारम्भ इत्याह—पूर्ववद्विधात्मनेपदं न तु तद्विपर्यय-
मिति । नियमकलमाह—तेनेति (इति ऐश्वर्ये इति प्रागुः परस्मैपदौ । इदित्युम्
धातोरेति नुम्—ततः आसि लिटि इपम्)—अत्र आत्मस्य इदिधातोः परस्मैपदित्वेन
अनुप्रत्युज्यमानस्य तस्यः विल्लपयुक्तं ‘सरति’ (२१५८) ति सूत्रात् आत्मनेपदं
प्रतिनिध्या कृतं कर्त्तारमेव अभिप्रेति, चातुष्य विदेव भवति तत्रापि (हेतुव्यसने-
ऽपि) कञोऽव (इन्द्राश्वकार इत्यत्र) परस्मैपदीय भवति । अत्रायं संक्षेपः—‘आत्-
मप्रत्ययवतोऽनुप्रयोगस्य’ इत्यनेन परगामिभ्यपि फले—आत्मनेपदं विहितम्—(परस्मैपदं
निवृत्तम्) ; पूर्ववत् कञोऽनुप्रयोगस्य इत्यनेन तु कर्त्तृगामिभ्यपि फले—परस्मैपदमेव
विहितम् (आत्मनेपदं निवृत्तमिति नियमव्ययम्) ।

अथ भाष्यम्—‘आत्मन्यवदिति । लृप्तवृत्तं नियमाद्यम् । इह मासु
ईहाभासः । कश्चैवाधेरनुप्रदीगो भवति । प्रत्याहारः सहचं हि तत्र
विधायते । कश्चं पुनर्विधायते तत्रप्रत्याहारवृत्तमिति । इह लृप्तवृत्तम् ।
अथैव कश्चात् भवति । उहृत्प्रत्याहारः । उहृत्प्रत्याहारः । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते ।
ननु चाम्प्रत्ययप्रत्ययान् आत्मन्येपदं पश्यामः न त्वस्येति । किं तर्हि । स्वरितभितः
कश्चैवमिति कश्चात् आत्मन्येपदं भवतीति । नैव दीपः । इह नियमाद्यं भाष्यमिति ।
चाम्प्रत्ययवदिति । यदि नियमाद्यं विधिर्न प्रकल्पते । ईहासत्ते । कश्चात् ।
विधिरप्रकल्पतः । कश्चम् । पूर्ववदिति वरीति । चाम्प्रत्ययवत्—पूर्ववत्तेति ।

एवं प्रकृतिं लिटि एषाम् लृ त इति स्थिते—

२२४१ । लिटस्तभयोरेशिरेच् ॥३॥४८१॥

दी—लिङादेशयोस्तभयोः ‘एश्’ ‘इरेच्’ एतौस्तः ।
एकारोच्चारणं प्रापकं—‘तङ्कादेशानां टेरित्वं न’ति । तेन डारौ-
रसा न । ‘लृ’ ‘ए’ इति स्थिते ।

‘एश्’ and ‘इरेच्’ replace respectively ण and झ, the substitutes
for (affixes of) लिट् । The pronunciation of एकार in एश् and
इरेच् indicates this—that एश् i.e. एकार is not enjoined to the टि
(चर्चोऽप्यादि-) of the substitutes for तङ्क् (आत्मन्येपद affixes), [derived
by the rule ‘टित् आत्मन्येपदानां टेरि’ (२२३२)] । Hence लृ, रौ and रत्
the substitutes for third person triad of लृट्, which is a टित् (द-
eliding), have no एल् (एकार) in their टि portion. Now the
form being एषाम् + लृ + ए—[Note that एश् is लिट्, and therefore
it replaces the whole affix लृ (and not ण only of it) by the परिभाषा
—‘यनेकाल् लिट् सर्वत्र’ (४५,)—इरेच् also being यनेकाल्—containing
more than one चल् or letter replaces the whole of लृ] ।

मित—। तच्च मय 'तन्वी' (इणः), तवीः (स्त्रान्तवी) स्थाने एच्, इरेच् च क्रमात् स्वात् । तस्याने एच् भूस्थाने इरेच् इति विवेकः । 'द्वित चात्मनेपदानां टरे' (२२१६) इति सूत्रेण लिङादेशतत्त्वोपनिमित्तस्य एत्वं (एकारः) स्वात् क्तिट्-द्वित्वात्—तथापि यत् 'अच् इरेच्' इत्यनुष्ठा 'एच् इरेच्' इति एकारत्वेन निङ्गोक्तः क्रियते तैश्च प्राप्यते यत् तदादीनां तदात्मनेपदप्रक्रियाणां स्थाने ये चादिस्त्री तेषां टेः टिभागस्य एत्वं एकारत्वं न भवतीत्यर्थः । किञ्चित् तदुपपन्नकलमिदमेव यथा-माह तेनेति—कटः क्, चाताम्, भ इत्येषां स्थाने जा, रौ, रम् इत्येते निधीयन्ते । अत्र कृट्द्वित्वेऽपि तदादीनां ऊरीरसां टरेत्वं न भवति । अथ प्रकृते एषाम् क इति स्थिते ('अदेकाच् मित् सर्व्वेति परिभाषया एणः मित्वात् इरेच् च अनेकाच्-त्वात्—अर्वादिभः) ।

२२४२ । असंयोगाक्षिप्त् कित् ॥१॥२॥५॥

दी—। असंयोगात् परोऽपि क्षिप्त् कित् स्वात् । 'क्ङिति च' (२२१७) इति निषेधात्—'सर्व्वधातुकार्धधातुकयोः' (२१६८) इति शुभो न । द्वित्वात् परत्वाद्वयसि प्राप्ते ।

An अपित् क्तिट्, coming after a non-conjunct letter (single letter), becomes (is to be treated as) कित् and not कित् by the rule 'सर्व्वधातुकमपित्' (2234) for क्तिट् substitutes are चार्धधातुः । Here त् (the चात्मनेपद affix) has no ए after it hence it is अपित् and thus the rule applies. According to the prohibition enjoined in the rule 'क्ङिति च' (2217) the ञ् of क् is not gunnated by the rule 'सर्व्वधातुकार्धधातुकयोः' (2168) for ए (here) is कित् । After the root क् is first reduplicated by 'क्षिटि धातोरन्यासस्य' (2177), the क्वादेश (र) being due by the subsequent rule 'इरी यच् चादि' (47—5. I. 77)—(एषाम् क् क् ए) we look ahead :—

मित— । असंयोगात् + छिट् कित् इतिच्छेदः । 'सार्धपातुकमपित्' इति पूर्वसूत्रम्—तस्मादपिदित्यनुवर्त्य चाह, असंयोगादिति—असंयोगात् (इत्योऽनन्तराः संयोगः इति) संयोगसंज्ञावद्भिर्न तादृ दक्षात्—परः परवर्ती यः अपित् छिट् 'चिच्चादेयः स कित् = अगुची' स्यात् । ततः 'सार्धपातुकात्पातुकादीरिति शुभे विहितेऽपि—अन छिट् कित्वात् 'किङ्तिचेति' निषेधात् न गुञ्जः । ततः एषाम् ङ ए इति कृते द्वित्वे (छिट् प्रातोःनभ्वासस्य इति सूत्रेभ्यश्चैः) 'इतो यणचि' (४७—६।२।४७) इति सूत्रस्य परवर्तिन्यात् चकारश्च सच्चादेशेन रेफे प्राप्ते विशेषमाह—(यदि तु प्रथमं सच्चादेशः क्रियेत तदा 'ङ' इत्यस्य 'क' इत्येवंद्वये जाते एकाच्चाभावात् छिट्प्रातोःरिति न प्रवर्तेत त्विं च नो भवेदित्युक्तं—द्वित्वादिनादि—)

२२४३ । द्विर्वचनेऽचि ॥२।१।५६॥

ही— । द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये ।

When an अच् (vowel) due to which reduplication is enjoined (to what precedes) follows, then the substitution for a vowel (अच्) is prohibited—if (i.e. on condition that) reduplication has to be done. Here in एषाम् ङ ए—ङ्ग has reason to be duplicated owing to the existence of (छिट्) 'ए' after it, for the substitute ए for त is चाईपातुक (छिट्) by स्थानिवद्भावात् । Again this ए being an अच् the अ of ङ must be replaced by यच् (य्) । Thus we are between the horns of a dilemma. But this rule 'द्विर्वचनेऽचि' solves this difficulty with the help of the exposition 'द्वित्वे कर्तव्ये अच आदेशो न स्यात्'—'substitutions for vowels are not enjoined when duplication has to be done.' Thus द्वित्व or duplication comes in first and then follows दक्षादिश्च though the

rule 'इको यचचि' (47—6, r. 77) follows upon the हित्वविधायक rule 'छिटिवातोऽङ्गभ्यासस्य' (2177—6. 3. 8). Note that the terms हित्वनिमित्तं etc.—has special significance. What is the significance of हित्वनिमित्तं ?—Witness दृद्वावति । Here in दिद् (दिवृक्षोऽयाम्) + उठ यन् लिप्—ऊद् is not a हित्वनिमित्तं ; hence by ऊद् we first get दूद् and then we duplicate दूद् and the form = दृद्वावति ; but if the duplication would have been first adhered to we would have got दिद्वावति and not दृद्वावति which is the correct form. For the significance of यचि and यचः see the 'मित'—Tika below. The form yet remaining एषाम् छ छ ए—

मित—: 'स्यानिबद्धदीर्घोऽनङ्गविधौ' (४८—१११५६), 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०—१११५७), 'न पदान्तद्विर्वचनद्वययोः सारथ्यार्थानुसारं दीर्घं अचार्थविधौ' (५९—१११५८) 'द्विर्वचनेऽचि इति पाणिनेः सूत्रम् । तदत्र द्विर्वचनेऽचि इत्यत्र 'स्यानिबद्धादेः' इति परस्मिन् इति 'पूर्वविधानि'ति 'न' इति चानुवर्तते । द्विर्वचने इत्यत्र च द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विर्वचनम् (वृत्तौष्ठः) इति ग्रन्थः = द्विर्वचन—निमित्तमिति लभ्यते ; अथवा द्विः वचनम् द्विर्वचनम् (सुपसुपा) तदचि अस्मि इति अर्थं आदिभ्योऽच्—ततः द्विर्वचनघ्नं द्विर्वचनसंज्ञकमेव ; अथवाऽनङ्गमपि द्विर्वचननिमित्तमिति गम्यते आसुर्हं तम् इत्यत्र यदा—आयुषो निमित्तम् घृतमिति बोधः । तदेतत् घर्मे मलाङ्ग—हित्वनिमित्ते इत्यादि । हित्वे कर्त्तव्यो इति अचः पूर्वोऽङ्गं इत्यस्य हित्वस्य विधौ कर्त्तव्यो घृतौल्यः । एवं छ ए इत्यत्र हित्वं कर्त्तव्यम् । तेन 'इको यच' अचोऽयं तेन इच्छः (अचः—सकारस्येति शायत्) स्थाने यच् (रिफः) प्राक्—न कर्त्तव्यः । प्रथमं अजादेशे तु क् इति भवति । ततो क्पातिदेशपञ्चाशये वचापि 'क्वे' इत्यमुनेन स्यानिबद्ध—मलाङ्गं हित्वा 'क्वे' इति लभ्यते तत्रापि 'पञ्चाशदादि पञ्चस्य दूराद-स्यार्थेन वरमि'ति आपात् प्रथमं हित्वं कर्त्तव्यं ततोऽजादेशः कर्त्तव्यः साधनः इति आहः । किञ्च क्पातिदेशपञ्चाशये बोधान्तरमपि भवति । 'क्वे' इतीदं स्यानि

बन्धस्तु यदि हिल' विधीयते तर्हि—'क्रे' इत्यतः (४७९) ऐकीऽपि स्त्रानिबन्धावात्
 स्त्रात् एव भवति तस्य एकाच्च् न भवति किन्तु इच्छाकलमेव ततः कृतो हिलमत्तः
 —सुदृक् हिले कर्त्तव्ये प्राक् चणादेशो न कर्त्तव्य—इति । प्रथमं ज क ए इति
 कर्त्तव्यं ततः छत्ररश्मिच्छस्य (द्वितीय 'ज' श्रव्यस्य अन्त्यसंनिधौत्यर्थः) यच्चादेशो
 विधातव्यः । हिलनिमित्तं इति किम् ? इदूयति । हिन् (विबुधौङायाम्) + सन्
 इति हिले "ङोः 'यङ्गुनासिके च'" (२५६—६।४।१०) इति वकारस्य कठि
 दिच् + छ + सन् इति जाति ककारस्य न हिलनिमित्तत्वं किन्तु सन् एव तस्य च
 व्यवहितत्वात् परत्वं न भवति तेन प्राक् कट्—कार्ये कृते इर सन्
 इति सम्प्रदाने हिलं ततो हलादिभ्यश्च—दुदूयति इति लभ्यते, प्राक् हिले कर्त्तव्ये
 तु दिदूयति इत्यनिष्टं प्रसज्यतेति बोध्यम् । अथि किम् ? लेट्रीयते । दीधीयते ।
 लेट्रीयते इत्यस्य धा + यक् इति हिले ईजायोः' (२६४८—७।४।११) इति 'जा'
 इत्यस्य ईकारान्तत्वे निहिते ईकारस्य हिलनिमित्तत्ववक्तो निमित्तत्वं, न तु हिलनिमित्ताच्च
 निमित्तकत्वमिति प्राक् ईत्वं ततो हिलम् । एवं दीधीयते इत्यस्य । अथः किम् ?
 अशुपुपत् । स्त्रापि (सप् + चिच्) + यक् + तिप् इति हिले चकि (२११५—६।१।११)
 इति चको हिलनिमित्तं 'स्त्रापेचकि' (२५८४—६।१।१८) इति स्त्रापेः सम्प्रसारणम् ।
 तेनाथ कार्यद्वयं वर्त्तते । स्त्रापेहिलमित्येकं कार्यम् । तस्य च सम्प्रसारणमित्यपरम् ।
 तद्वन्धोः कतरत् प्रथमं क्रियताम् इति कार्यसन्देहे "सम्प्रसारणं तदाश्रयकार्यस्यवत्तव-
 दि"ति परिभाषया—प्रथमं सम्प्रसारणमेव कार्ये ततो हिलं स्त्रापे ईकारस्य यत्
 सम्प्रसारणम् 'च' इति यावत् (इग्यथः सम्प्रसारणम्) तस्य चणादेशाभावात् । अर्थः
 एवार्थः—स्त्रापेईकारस्य—सत्यं विधीयते । तद्वन्ध इति स्त्रानी च इति चादेशः ।
 च इति तु यच्च् न भवति । किन्तु इत्येव तेन ककारस्य चणादेशत्वं नास्ति (यच्च्
 चादेश इति चणादेशः) किन्तु इत्यादिमत्वमेव । तेनाथ निर्वाच्यं सम्प्रसारणमेव प्राग्
 भवति ततो हिलम् (सन्पक्षदोषत्ववत्तापि च) इति । सम्प्रसारणेन सुप् इति जाति
 सुप्सुप् चक्षि इति हिले लुकादेशत्वाद्वागने चट् सुप्सुप् च तिप् इति सम्प्रदाने
 'दोर्धो लघोः' (२११८) इति अभासदोर्धे चत्सुपम् इति लभ्यते (चादेशप्रत्ययवोरिति

यत्तम्) । [यत्त भाष्यम् 'द्विवचनेऽपीति—आदेशो स्थानिवदनुदेशः तदतोद्विवचनम्
(वार्तिक) । आदेशो स्थानिवदनुदेशतद्वत्, किंवत् । आदेशवती द्विवचनं
प्राप्नोति । तत्र चो दीप्तः । तत्राभ्यासरूपम् (वार्तिक) । तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति ।
अकमुच्यते इति । 'अकमुच्यते' तु आपकं रूपस्थानिवद भाष्यम्, (वार्तिक) । यदयमन्-
-रूपं करोति तद् आपकस्याप्यो यद्वदपस्थानिवद भवतीति । क' कृत्वा आपकम् ।
अकमुच्यतेतत् प्रतीयमानम् । इह ना भूत् । औघोषते दीप्तोयते । यदि च रूपं स्थानि-
-वद भवतीति ततोऽन्त्यरूपमर्थवदभवति । अथहि कार्यम् । नार्थोऽन्त्यरूपेण ।
भवतोऽवाव द्विवचनम् । तत्र साङ्गप्रतिषेधः (वार्तिक) । तत्र साङ्गः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अधिकते । इवर्त्ताभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । साङ्गं शिष्टोति द्विवचनो
निर्द्देशः । शिष्टि लकारादिति । कर्तृजन्यादिवादि-नामधातुभ्यासरूपम् (वार्तिक) ।
कर्तृजन्यादिवादिनामधातुभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्त्तत् । एकान्त-
नम्—मन् । हिवादि । दृष्टवति । सुष्ठु इति । नाल धातुः । भवन्मिच्छति भवनीयति
भवनीयतेः सन् विभक्त्योऽपि । एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि । प्रत्यय इति चेत्
प्रत्ययनामधातुभ्यासरूपम् (वार्तिकम्) ।

'प्रत्यय इति चेत् कर्तृजन्यादिनादिनामधातुभ्यासरूपं न सिध्यति । हिवाद्य एक-
परिहृताः । एवं तर्हि द्विवचनमिति चेत् अत्रादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स
तर्हि निमित्तस्य चपादेव । नञ्जन्येव निमित्तस्य निमित्ताद्यौ गम्यते । तद्
यथा । दक्षि तपु (दक्षा इति भाषायां) संप्रत्ययो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते ।
खट्वोद्वक्त्रं पादरोमः । (खट्वोद्वक्त्रमिति पुण्यादिगन्धविशिष्टं दूधितं खल्वजिन्मयः)
पादरोमनिमित्तमिति गम्यते । आयुषु तत् । आयुषोनिमित्तमिति गम्यते । अथवा
अक्षरान् अत्रार्थः । द्विवचनमप्यिति सोऽयं द्विवचनः द्विवचने इति । एवमपि न
प्राप्नोति क्रियमानसौ कालं स्थानिवदभवतीति । यः पुनराह द्विवचने कर्मण्ये इति ।
काले तत्र द्विवचने स्थानिवद भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः खीजुपरिष्यति ।
क प्रकृतः । न पदान्द्विवचनेति । द्विवचनमिति चेत् अत्रादेशो न भवतीति ।
एवमपि न प्राप्नोति क्रियमानसौ कालमनादेशो न भवतीति । पुनराह द्विवचने

सम्बन्धे इति कृते तस्य द्विवचने भजादेशो भविष्यति । ए' तर्हि लभ्यमानेन क्रियते । प्रत्ययश्च विज्ञेयते द्विवचनश्च । कथं पुनरेकैव यत्रेनोभयं लभ्यम् । सम्बन्धित्वाद् । कथम् । एकशेषनिर्द्धेयात् । एकशेषनिर्द्धेयोऽयं द्विवचनश्च द्विवचनश्च द्विवचने । द्विवचने कार्ये' द्विवचने अति प्रत्यये इति ।] ॥ एषं प्रकृते पदान् ज्ञातुं ए इति स्थिते ।

२२४४ । उरत् ॥७॥६६॥

दी— । अस्यासकृदर्थस्य' (?) अत् स्वात् प्रत्यये परे ।
रपरत्वम् । 'ह्लादिः शेषः' (२१७६) । 'प्रत्यये' किम् । वक्ष्ये ।

The चकार of the चभ्यास is replaced by अत् when a प्रत्यय or affix follows. च of अत् is followed by a र् (by the rule उरपरः 70—1. 1. 51.). This र् disappears by the rule—ह्लादिः शेषः (2179). Why say प्रत्यये परे? Witness वक्ष्ये । वक्ष् (वीक्ष्युर्लक्ष्मि) + शिङ्गल् (च) = वक्ष् वक्ष् (वित्) च = वक्ष् (सिद्धाभाससोभयैषाम्—2408) इति (सम्प्रसारणम्) = वक्ष् = वक्ष् (उरत्) वक्ष् = वक्ष्ये by ह्लादिः शेषः । Here the चभ्यास 'च' is first changed into ह by सम्प्रसारण then into वृ by उरत् (अत्)— Hence, because अत् (च) in वृ is the substitute च्, which is a सम्प्रसारण (वक्ष्यः सम्प्रसारणम्), has to be treated as स्थानियत् i. e. like the स्थानी 'च'. Thus वृ of वक्ष् is not allowed to have सम्प्रसारण, for it is followed by a सम्प्रसारण च (स्थानियत्) cp. the rule 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (888—6. 1. 27). Thus the rule न सम्प्रसारणे etc is valid here. But had the word 'प्रत्यये' not been mentioned (in the हलि of Bhattoji), the i. e. च (अत्) of वक्ष् would not have been treated as स्थानियत् (वक्षत्), there being no परनिमित्त cp. the rule 'वचः परनिमित्त' (50—1. 1. 57). And च (अत्)

not being a स्थानिक), the rule न 'रश्च' etc does not apply (for there is no संप्रसारण following). Thus the अभ्यास 'र' of वज्र is going to have सम्प्रसारण but in that case you cannot get वज्र- but you are to get ओजस. Thus it is clear that the expression 'प्रत्यये परतः' should be mentioned in the इति ।

मित—। अः + अन् इति ऋः । उरिति ऋकारस्य वज्रं रूपम् 'नातृपितृ' इत्यत्र यथा । 'अन् लोपोऽभ्यासः' (२६२०—७।४।५८) इत्यतीऽभ्यासस्य रूपम् वर्तते । 'आसप्रमाभ्याथपरिसमाप्तं रक्षाधिकारः' इति मायवचनात् 'अन्' लोपमिति वर्तते । तदाह—अभ्यास-सर्वस्य इत्यादि । प्रत्यये परे इति । 'अन्' इत्यनेन प्रत्ययः आचिप्यते एव अथवा प्रत्ययपरत्वान्नावेन तस्य अङ्गसंज्ञात्वस्यैव अभ्यासात्—उक्तं हि भगवता स्वकारिण्यैव—'यस्मान् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति' (१६६) । अत एव प्रत्यये परे इति । अपरत्वमिति—'उरन्' रूपः' (७०—१।१।५१) इति सूत्रेण 'अन्' इत्यस्य अकारः रूपम् सन्नेव प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च 'ऊ' ऊ ए इत्यस्य 'क' ऊ ए इति स्थिते 'इत्यादिः प्रियः' (२२७७) इति सूत्रेण—रसोप इत्याह—इत्यादिरिति । एवञ्च क ऊ ए इति स्थितम् ।

अव्याख्यानं प्रत्यये इति पदं कवचमुत्तुङ्गं इति कारणं साधयन् निर्देश्यम् दृश्यते, प्रत्यये किमिति । अथरक्षाह—वज्रचेति । ओजसु ऋदने इति प्रातः । तस्य लिटि अलि रूपम् । तदित्य' प्रक्रियाः । तथ्, लिट् अल् (अ) इति स्थिते द्वित्वम्, लिट्याभ्यासयो- भयीयाम्, (२३०८) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम्, 'उरन्' इति अभ्यासस्य ऋकारस्य अकारादेशः, अपरत्वम्, इत्यादिः शेषः (प्रत्य, प्रथ, अ=इत्थ, प्रथ, अ=अन्, प्रथ अ=वज्रश्च) ; अतः अभ्यासस्य 'प्रथ' इत्यस्य सम्प्रसारणेन यः अकारोभवति (तथ) स स्थानी । तस्य स्थाने पुनरुपस्थित्यनेन सोऽकारोविधीयते अथ 'अथः परस्मिन् पूर्वविधा' स्थित्यनेन स्थानिकम् । अकारोऽयं द्वाभ्याः सम्प्रसारणं स्थित्यनेन सम्प्रसारण-संज्ञकमित्युक्तं भवति । अस्यात् तत् स्थाने यः अदिश्यते अकार इति सोऽपि स्थानि- कत्वेन सम्प्रसारणसंज्ञकमेव भवति । ततस्तत्पञ्चाक्षरानि 'न सम्प्रसारणे सं-

सारणम्' (१६१) इति नियमः अवर्तते वकारस्य तत्त्वं च न भवति चञ्चेति च सिद्ध्यति । किन्तु यदि अत्र 'प्रत्यये' इत्यर्थं नाभविष्यत् तर्हि परतः प्रत्ययाभावात् वकारस्य स्वानिवृत्तमपि नाभविष्यत्, प्रत्यये परतः सत्येवहि अङ्गभञ्जविधानात् । तत्रच स्वानिवृत्ताभावेन सम्प्रसारणलक्षात्प्राधात् 'न' संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधोऽपि न प्रावर्तनीयत । तेन च वकारस्य सम्प्रसारणेन 'वचस' इति रूपमपि दुष्टपदादमभविष्यदिति तुच्छं 'प्रत्यये परे' इति ।

२२०५ । कृहोक्षुः ॥७॥६२॥

टी— । चभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गदेशः स्यात् । एधाचक्रे ।
एधाचक्राते । एधाचक्रिरे ।

चवर्ग (चङ्गजभज्ज) replaces both कवर्ग (कङ्गजभज्ज) and हकार existing in an चभावः । Thus the क् of कङ्ग is replaced by च and then by वकारदेशः ('हको यचचि') we get चके । Then एवाम् चके = एधाचक्रे ।

नित— । कुरिति कर्त्तुः । पुरिति चवर्गः । ह इति हकारः ।
ऊ च ह च कृहो (वक्तुः) कर्त्तुः (स्तानवहो) । 'अत्र वीरोऽभ्याससीत्यभ्यास-
क्षेति चतुर्वर्तते तदाह—चभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गदेशः इति । अत्र चवर्गोऽवर्गानां
हकारस्य च-समस्या नष्टतय चवर्गोऽपिनाच पक्षतया यथा संस्थानं नात्ययः । किञ्च
यद्यपि कर्त्तुः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये प्रथमनेदोऽप्यसि तथापि स्वार्थ-
सामर्थ्यात् चादिहो बोध्य इति । एवञ्च प्रकृते एवाम् च-ऊ ए इत्यत्र एवाम् च ऊ ए
इति जाते वकारदेशे 'चतुस्सारस्य भवि परसदक' (१२४ —२७॥३५) इति परसदर्थे च
एधाचके इति लभ्यते । एधाचक्राते इति 'टित् चाननेपदानो टेर' इत्यातामिष्यमैल
रूपम् । एधाचक्रिरे इति भस् इरेवादिने रूपम् ।

इदानीं 'यासः सी' (२२०६) इति यासः 'सी'भावे सकारस्य वखादित्वात् चार्थेयात्—

आलोह्यतादिविति इति कथं न भवति इति दर्शयितुमिदं निषेधपरं सूत्र-
वशात्प्रति :—

२९४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७।२।१०।

दी— । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वला-
देराधेधातुकस्य इट् न स्तात् । उपदेशे इत्युभयाम्बयि । एकाच
इति किम्—यङ् लुक् व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्रज्जि हि—इतिपा
शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पश्यं तानि
न यङ् लुकि ।—इति । एतच्च इदं च एकाजग्रहणेन प्राप्यते ।
अथ इत्येव एकत्वविवक्षया तदन्तोग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहण—
सामर्थ्यादनेकाच्चाप्युपदेशो व्यावर्त्तयते । तेन यधेर्हन्तुपदेशे
एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्चात् । अनु-
दात्ताच्चानुपदमैव संग्रहीयन्ते । एधाश्चकृषि । एधाश्चक्राये ।

The augment इट् is not enjoined to a क्तादि-धातुधातुक which
follows a root that is mentioned ■ be अनुदात्त and एकाच् (having
a single vowel only) ■ उपदेश (i.e. अनुपाठ) । The word 'उपदेशे'
is related with both 'एकाच्' and 'अनुदात्तात्'; why say एकाच् ?—It
(i.e. the word एकाच्) is enlisted ■ the rule so that इडिवि may
be barred to एकाच् roots in यङ् लुक् । In other words एकाच्
■ included with a view to prohibiting the augment इट् to
एकाच् roots in यङ् लुक्—cp.—the saying (of old Grammarians) :—

Rules, in which the roots have been taught in these five
sorts or ways, viz.—by affixing तिप् (ति), इप् (ञ), अनुबन्ध, by
taking up the whole class (क्त्वा) and by pronouncing the
qualifying word एकाच्, beforehand, will cease to have, in यङ् लुक्

(the operations which they exercise upon the simple roots in चद् लिद् etc.).

[1. वितप्—(By वितप्) :—The rule 'भरतेरः' (2181—7.4.32) contains the root भू ending in वितप् or ति and enjoins च (चकारान्तव) to the reduplicate or चम्यास in लिद् consequently भू is replaced by ■ । But this rule will not apply to the same root भू in यङ्लुक्—thus भू + यङ् लुक् लिद् च = बीमयासकार and not भवमयासकार (for formation see under the rule 'यङो वा' 2651). Similarly the rule 'निवेदनद् etc.' (2285) directs चल् to नि (प्रविहन्ति) but as चन् is expressed by adding वितप् (हन्ति) after it, the नि cannot have, by this rule, the चलविधि in यङ्लुक् as प्रखजङ्गनीत् ।

2. यप्—By यप् :—(This यप् is a Vikarana). The rule 'सनीवतधंसज्जदश्चिङ् यङ्भरत्तपिसनाम्' (261—7.2.49) enjoins the augment इद् optionally to the roots mentioned here. But as च is pointed out with the affix यप् attached to it (च + यप् = जप्) it will not have, in its यङ्लुक् form, the augment इद् । Thus चर्चर्षि, चरिमर्षि, चरीकर्मि are without इद् ।

3. अनुबन्ध—By an अनुबन्ध or an indicatory (as the eliding word—क् in क्त and क्तवत् or ल्त् in लुट् &c.) ; Direction by अनुबन्ध is possible in two ways (1) by लङ्प, i.e. by attaching an अनुबन्ध such as क्त to the root itself and (2) by an इत्तुल्यकपद or word :—

(1) By लङ्प is illustrated in the rules 'शीकः' 'सार्ज्जवातुके युष्' (2441—7.4.21) and 'दीङो युडचि' (2507—5.4.63)—वेधितः—दीधितः—(शी + यङ् लुक् तच्)—(दीङ् यङ् लुक् तच्) where शी and दी are gunnated in the चम्यास by the rule 'युषो यङ्लुङी' (2630—

7.4.82) and not by the rules cited above ('भ्रीकः सार्धे'—and दीक्षो मुकचि).

(2) इत्संज्ञकपद is exemplified in the rule 'अनुदात्तञि आत्मनेपदम्—(2157—1.3.12). Now the root स्वर्ध् is अनुदात्त and the root भ्रीक् is ङित् but they will cease to be so (आत्मनेपद) when यङ्गुक् follows—पापयति, वेद्ययति (स्वर्ध् + यङ्गुक् + तिप् :—भ्री + यङ्गुक् + तिप्) ।

4. सञ्ज्ञेन—By a सञ्ज्ञेन—a class or group ;—This is illustrated in the rules 'वधादिभ्यः ञञ्' (2543—3.1.78) and 'द्विधादिभ्यः झञ्' (2505—3.1.89) etc. But भिद् (a root of the वधादि class) and दिव् have no ञञ् (ञ) and झञ् (झ) in their यङ्गुक् forms—वेभिदीति देदिदीति ।

6. यत्रैकाक्षरपदम्—By the mention of एकाक्षः—It is illustrated in the present rule एकाक्ष उपदिशेऽनुदात्तम्—which prohibits the augment इट् to वलादि चार्धधातुक affixes with reference to एकाक्ष (single अक्ष or vowel-consisting) roots. But witness वेभिदिता [भिद् + यङ्गुक् ता (लुट्)] and वेष्टिदिता [ष्टिद् + यङ्गुक् ता (लुट्)] where this rule does not hold good and we have the augment इट् prefixed to वलादि चार्धधातुक—ता ।

In this verse श्रित्वा शप् etc., take the word यद् in यद् नञ्ज्ञेन कम् mean यत्र—where (in which rule).

It is thus explained by prof. Kielhorn in his valuable and faithful translation of परिभाषेऽनुशेखरः—

P. CXX, 3. (परिभाषा—120. (ग) page 517).

“(Of operations which concern primitive roots there are)

five (that do) not (take place) in case (those roots) are followed by यच् छृच् ; they are :—[(a) and (b) an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with (the termination) ति or with (the Vikarana) च् (c) (an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with an Anubandha or Anubandhas attached to it as well as an operation which is stated (to concern generally all primitive roots) that have a particular; Anubandha or particular Anubandhas (attached to them). (d) (an operation) that may concern a whole class (or group of primitive roots); and (e) (an operation that may be taught in a rule) in which the word एकाच् mono-syllabic has been employed.”

Examples are nearly the same as we have given above.

N. B.—(This परिभाषा—is not adopted by the सायणकार hence Nagesha gives a different explanation and एकाच् in the rule is taken up to be related with the rule युक्तः किति (2381—7.411). See the ग्रन्थेष्टुमेषार—‘under this rule beginning with परित् etc. and also the परिभाषेष्टुमेषार under this परिभाषा No. 120—(न) P.—105)].

एतच् etc.—The existence of this परिभाषा (कितिपा यपा etc.) is inferred from Panini's using the word एकाच् in the rule (except this rule ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ there is no other ऋपक् rule where—by we can come to a conclusion that Panini admits the authority of this परिभाषा) । Hence ब्रह्मकि says इदम् etc. (In this very rule

etc.) Had Panini used the word 'अक्ष' only in place of एकाक्ष then this अक्ष would have been sufficient to give the sense of एकाक्ष (consisting of only one vowel) hence through the authority and significance of एक्ष in the rule, roots having more than one vowel (अनेकाक्षोपदेश) have been excluded (आवर्तयति) ।

तेन etc.—Now in reply to the rejoinder 'why the augment इट् is prefixed to the वलादि आर्षवधत्तक (in वृद्ध्) affix (तिप्) coming after the root वक्ष which is the substitute of वृद्ध्, which is taught to be एकाक्ष (monosyllabic), he says तेन etc. It is true that the root वृद्ध् is replaced by the root वक्ष in वृद्ध् and वृद्ध् (cp.—'इदी वक्षति' (2.4.33—2.4.42) and 'वृद्धि वृ' (2.4.34—2.4.43)). But it (वक्ष) ought not to be considered एकाक्ष or monosyllabic by स्वानिवृत्त for in the rule 'इदीवक्ष etc.'—वक्ष is taught to be अनेकाक्ष or having more than one vowel. Hence the rule एकाक्ष उपदेशेऽनुदात्तात्—will not hold good there and consequently वक्ष will have the augment इट्—giving वक्षीत् (in वृद्ध्) though the prohibition of the augment इट् applies to वृद्ध् which gives वृद्धीत् and not इतिवृद्ध् ।

[N. B.—Here we quote the opinion of Nagesha as to the authority of this परिभाषा ।

“एकाक्ष उपदेशेऽनुदात्तात्—(अ२।१०) इति एते एकाक्ष उपदेशेन एकाक्षानु-
मत्या एषा (परिभाषा) आच्यते । अथवा उपदेशेऽनेकाक्षानुदात्तत्वस्यैव सङ्घट्टेन उपदेशेऽने-
काक्षत्वमिति तदपि न भाष्यादुक्तत्वादेकाक्षवृद्धस्य वधिम्याहवर्षमात्रकत्वाच्च । ने-
च सतिः स्वानुपदेशे एकाक्षेति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसंभवेन एतद्विषये स्वानु-
पदेशावच्छाद उपदेशत्वावच्छेदेन एकाक्षित्वार्थः । किञ्च उपपत्त्यर्थम् एकाक्ष उपदेशः ।

अथएव जावदितवान् इत्यादी उपदेशे अजन्तवशादाय 'एकाचः किति' (७।१।११)
इति इद् निषेधो न । ततोपदेशे इत्यनुष्ठिपश्च स्त्रीर्भिमत्यादी इन्निषेधाय इत्याकरी
(= तदाभावे) स्पष्टम्' । इत्यादि—

परिभाषेन्दुबेद्धर Page—150.

Translation :—'(The existence of) this (परिभाषा) is indicated by the word एकाचः in the rule P. VII. 2. 10., the employment of which proves (that at any rate) part of the Paribhasha must have been adopted by Panini ; (had the Paribhasha) on the other hand (not exist) then एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10.), would clearly be superfluons, because (the roots) which in the original enunciation (उपदेश) are not monosyllabic, are all *Udatta*.

'All this (can) likewise not (be admitted to be correct), for the above Paribhasha has not been given in the Bhashya and the word एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10., which was supposed to indicate the existence of it because it would otherwise be superfluons) is necessary (in that rule) to exclude (from it) वच्, (the substitute of इच्) । Nor can one object that, as the original (इच्) is monosyllabic in the original enunciation, (its substitute) वच् may (likewise be regarded as) monosyllabic, (and that it therefore cannot be excluded from P. VII. 2. 10. by the word एकाचः) ; for when it is possible (for the expression एकाच उपदेशे in P. VII. 2. 10) to denote something which is actually enunciated as monosyllabic, (that expression) cannot, so far as regards the (prohibition of इद्,

taught in that rule), be taken to denote something which (though it is itself actually enunciated as dissyllabic or polysyllabic), is substituted for something else which is enunciated as monosyllabic; besides (the words उपदेशे एकाच्) denote that which in *any and every* original enunciation is monosyllabic. Moreover the word एकाच् (of P. VII. 2. 1. is necessary) for the subsequent (rule P. VII. 2. 11.;) it is (namely) for the validity of एकाच् in P. VII. 2. 11. that (the addition of) इद् is not by that rule forbidden in (the formation ज्ञानरित्वाच्) etc., notwithstanding that (ज्ञान्) in the original enunciation does end with one of the vowels (contained in the Pratyahar) इत् । उपदेशे 'in the original enunciation' however, is valid in the latter rule in order that that rule may forbid the addition of इद् in the formation of forms like जीर्णे (from जृ) etc. All this is clear from भाष्य etc.—Kielhorn's परिभाषेतुल्येष्टर P.—519-20.]

अनुदात्ता etc.—We shall later on collect the roots that are अनुदात्ताः । Thus एषाम् + क् + त्वाच् = एषाम् + क् क् इति = एषाम् क्कच् = एषाक्कच् । आवाच् = आये by टित् आत्मनेपदानां टेरे ।

नित्—। 'अत इहातोः' (२३२०—अ१।१००) इत्यतो वातोर्विबुधचर्चते । नैद्वयि कृति' (२६८१—अ१।२०) इत्यदी न इति च । 'एषाक्' इति 'अनुदात्तादि'ति च एषाक्कच्—वातोर्विबुधचर्चम् । तदाह—उपदेशे यी वातुरित्वादि । उपदेशे इति वासिनीये धातुपाठे इत्यर्थः । एकाच् च यस्मैति बहुव्रीहिर्न कर्मधारयः न्यायान्ताम् । आर्धधातुकस्मैति । इद्विधान् आर्धधातुकाधिकारि विहितम् गान्धर्व, तेन एवेष्टुक्तमपि अनुवृत्तिरसम्भवंति अर्धधातुकादिदं सम्भवेति इति भावः । उपदेशे इष्टुमशान्वयोति । उपदेशे इति पदम् मध्यमचिन्तात् 'मध्यमचिन्ताविन'—'इद्विबोदीपन्यायेन पूर्वोपपत्त्या

संबध्यते" इति तु तत्त्ववीथिनीकाराः—'एकाच' इत्यत्र 'अनुदात्तादि'भ्यश्च च 'अन्वेति । यदि 'उपदेशे' इति 'एकाच' इत्यत्र अन्विती नासन्निवृत्तिर्हि कर्तुमिच्छत इह्नविधौ नासन्निवृत्तः । कम्प्रातीरुदुर्दरेरित्यादिना—अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि सुसङ्गमत्वेनैव ज्ञाते निव्यादिर्बिम्बम् (२६५६—२६५७) इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि च उपदेशे इति शब्दम् अनुदात्तादिसमाप्यन्वितो न स्यात्—तर्हि एकाच ज्ञेये इत्यादौ इह्नविधौ न स्यात्—नहि त्वित्ते ज्ञेये ज्ञेय एकाचोपदेश्यत्वं सम्भवति किन्तु चनेवाच—त्यनेव । ततोऽपराधस्य कर्तुं अनुमित्यादौ इह्नविधेः फलम् । नित्करीच सम्प्रत्ययत्वत्वात् । विपश्चति (पश् + चन् ति) अविभित्सति (भिद्वन्ति) इत्यादौ इह्नविधेस्तु पुष्पांन्दवस्य फलम् । त्वित्तेज्ज्ञेये अ-एकाचत्वादिति तत्त्ववीथिनी ।

एकाच इति किमिति—सूत्रे यदि 'एकाचः' इति पदस्य यद्वचं क्रियते तर्हि उपदेशे इति पदेन तस्य अन्ययः प्रवक्ष्यः सूक्तस्यः । यथादेकाचः इति पदस्य यद्वचं नास्तु केवलं 'उपदेशेऽनुदात्तादित्वेन सुप्रसङ्गः का चतिरिति चेत् न । यक्'लुकि इह्नविधेस्तु व्याहृष्टार्थं व्यपेक्षायं यथा स्यात् । यक्'लुकि एकाचः धातूनाम् पश्चिभि-यादीनाम् चनेन (२२५६) सूत्रेण इह्नविधौ यथा न प्रवर्तते (किन्तु इह्नविधौवते एव) इह्नवन्निवृत्तिरुच्यते । अर्थः स्पष्टतरोऽर्थः—चनेन सूत्रेण सति एकाचः धातवः पश्चिभिर्यादयः (विपश्चति विभित्सति इत्यादयः) इह्नं न सम्भवे । किन्तु यक्'लुकि एत एव धातवः चनेन सूत्रेण इह्नं न, सम्भवे इति न किन्तु इह्नं सम्भवे एव तत्र इह्नविधौवत एव । कुत इति चेत् सूत्रे एकाच्यपचसामर्थ्यादिति दूतः । अथ ज्ञेया आधत्ते इति चेत् । एकाजित्वित्तेनैव । किञ्च तत्र मानम् । अत्राह कारान्तिर्हीति पुष्पांदाय्या इत्यर्थः ।

'यत् (धव) जितपा, यपा, अनुवन्नेन चनेन च निहिं'त्तम् धातुपदमित्यर्थः यत् च एकाचं यद्वचं (क्रियते) एव—एतानि पक्ष यक्'लुकि न भवन्ति—(विषय-यानि सूत्राणि विविधपक्षविधेयार्थकानि च सूत्राणि निषेधपक्षाणि न भवन्तीत्यर्थः) । यत् सूत्रे जितपा इति प्रत्ययेन (यक्' जितपो धातुनिर्द्धेय इति चार्थिकान्) निहिं'तः अत्रिध धातुर्धित्यते च धातुचनेन सूत्रेण विहितसुपपत्तिविधेयादिकं कार्यं यत्—

शुक्तिं न समते । यथा—नेर्मदनदपवपद्वुमास्तिहनिवातिवातिश्रादिप्रातिपदितवहति-
शाम्यतिपिनेतिदेमिषु च' (१२५५—२५१२७) इति सूत्रेण गदनदादेः प्राक्
स्त्रियस्य 'नि'रित्युप-सर्गस्य चत्वं विधीयते—तथा च प्रचिह्ननीत्यादिद्वयं भवति ।
परन्तु यदा 'हन्ति' इति ङन्धातुः सितया सितप्रत्ययेन (हन् + सितप् = हन् + सि)
निर्दिष्टः अतः ङन्धातीर्थङ्लुकि तस्मादपूर्वस्त्रियं निरित्यमर्थं 'चनेनैव' एतेन चत्वं
न समते ; तथाच पञ्चमङ्गनीत्यादि द्वयं सिध्यति ।

यथा निर्द्देशो यथा 'सनीवन्मर्धधृज्जदन्मस्त्रिसूयुर्धुभरश्चपिषणाम्' (२६१८—अ२६
४८) अथ सधातोः सनि इटविकृत्यः प्रातः यथा—भिभरिषति वुभूषति इति किन्तु
अथा निर्द्देशत्वाद यङ्लुकि निव्य एव प्रणिषेधः—यथा वर्धति वरिधति वरीभति
('वर्धिकौ च शुक्ति' २६५२ तथा—अथय २६५२) इति क्विपिक्वि रौक्वि च रूप-
वयम् । तत्त्वबोधिन्यां तु 'तेन विभर्तेः सनि भिभरिषति' इत्यत्र 'सनीवन्मर्ध'
इति इटविकृत्यो न, किन्तु 'निव्यसेवेट्' इत्युक्तं ; तच्चिह्नम् 'तुभूषति' इत्यस्यापि
धिवतेः पाणिनावादिति दिक् ।

अनुबन्धेन (अनुबन्धो यथा क् इति तत्त्वबलीः, ए च च श्रुतिः) निर्द्देशो दिशा,
सूक्ष्मेण इत्संज्ञकेन पदेन च । तत्र सूक्ष्मेण यथा—'शीकः सार्धभातुके गुणः'
(२३४१—अ४१२१) 'दीको युक्चि शिफति' (२५०७—६१६३) इति च । अतः
एकेन शीको युको विधीयते चनेन दीको युट् । यङ्लुकि परे तु तदेतत्सर्वत्रयमपि
व्यवह्य यथा—देवितः देवितः (यङ्लुकि शीकोर्दीकश्च तमि रूपम्), इत्संज्ञकेन
पदेन यथा—'अनुदात्तकित आत्मनेपदम्' (२१५७) तदेतत् सूत्रं यङ्लुकि न
भवतीति, यथा शोकोर्धङ्लुकि श्रेयसीति इति परञ्जयपदितनेवेति द्रष्टव्यम् ।
तथैव निर्द्देशो यथा—वेभिदीति (भिद् + यङ्लुकात् तिप्) अथ भिद्घातो रुधादिन्तेपि
'रुधादिभ्यः च'मिति अस्य न । एकाग्रपद्वयेन 'निर्द्देशो, यथा अनेन ; तेन वेभिदिता
(भिद् यङ्लुक् लुट् ता) चेष्वदिता (भिद् यङ्लुक् लुट् ता), इत्यादिषु इङ्निषेधो
नास्ति ।

एवमेति—एतत् शिवपाशयेति परिभाषायास्त्वमित्यर्थः । इह चकिन् इहे एकाग्र-

गृह्येन 'एकाचः' इति एकस्मत्पदस्य गृह्येन श्राव्यते बहुमीयते । एकाजिति श्रौतार्थ-
मात्रगृह्येन एकदेशानुमत्या—(यो हि कस्मिंश्चिद्विवक्ष्य एकश्चमपि गृह्याति
स तेनैव गृह्येन कृतश्चमपि विषयं गृह्याति इति एकदेशानुमतैरर्थैः—परिभाष्यं
यदि पाणिनेरभिमतं सौमविषयं तर्हि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिव्यत्य—एकानुदात्तं
नाकरिष्यत् किन्तु 'यच्च उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवमनुवदिव्यत् इति फलितार्थः)—कृत-
स्यापि परिभाषा गृह्यते इति भावः ।

न च श्रितपात्रपात्र्ये कश्चमिदं आपनमिति बहुमन्मन् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र
आपनस्य 'उपपदमतिक्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपपदानां
कृतिः सद्यः समाप्तमचनं प्राक् सुनुतपत्तौ' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यापेः स्वति-
हन्मिमेत्यादिभिः श्रितपादिभिरेव आपनसंज्ञायाः । 'यत्परस्परः'—इति सूत्रे सातत्य-
गृह्येन एकदेशानुमत्या 'कृत्य' इत्यनः कृत्यः इत्येव पूर्वाचार्यादौ भाषित इति
सु तद्वैवाचीयम् । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाया
आपनस्य—'गतिकारकोपपदानांमिमादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् । तदनुमतिमिति कथाः । 'वति-
कारकोपपदानां—' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तत्र आपने तद्वैव
दृष्टमिति युज्यते बहुमिति तत्त्वबोधिनौ (३४८ इति) । ननु 'इतो वच सिक्' 'कुक्-
च' (२४१२—२४२४) इत्यत्र वचवातीरनेकाचकृत्येऽपि एकाचो इन्पाचोपादिमत्तत्वात्
'स्वानिबद्धादिभ्य' इति सूत्रेण तस्यापि (वचवातीरपि) एकाचत्वादित्यभिप्रेतोः स्वा-
दिति प्राप्तिं चाह—यचः इति । एकाच उपदेशे इति सूत्रे चकृतेऽपि 'एच' गृह्ये
केच'मचः' इत्येवमेव सति (यच्च उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे सतीत्यर्थः) तद्वतः
एकाचवतः (एकाचसंख्यां वीधयतः इत्यर्थः) चकृते सिक् वतः पुनरेकचकृत् करोति
तदेकचकृच्चामन्यान् श्राव्यते—यत् उपदेशे सर्वत्र एकाचैव न तु कश्चिच्चिदुपदेशे
चनेकाचिव्यर्थः । अतएव चनेकाचोपदेशोऽनुदात्तावर्णयते—अद्यात् इत्येव सिद्धते—
एकाचोपदेशस्याविषयी भवतीत्यर्थः । फलितमाह—तेन चचेरिति वचवातीरस्य पदमे
(यदायम् उपदेशे इन् पाचोः स्वस्य चादिव्यत्य इत्यर्थः तदा) एकाचोऽपि न निविष्ट
एकागमस्येत्यर्थः । तत्र चारः इत्येवमिति—आदेशोपदेशे इति—इतोवच सिक् इत्यत्र

भाद्विंशत्यक्षरेणोक्तार्थेन (यम = य + य + य + य) निह्निंशादित्यर्थः । यतएव
अथर्थादिव्यवहृतमवतोर्ध्वेति भावः ।

['यधेरिति—यस्य सङ्ग्राहणमे (यधिव्याहणमे) अनिष्टकारिकासु च दसपर्वदास
उक्तौ व्यासभूतिना स एव प्राचा चतुस्ततः । 'चतुर्दशसङ्ख्यसु योयुतसङ्ख्यलौक्यमिः ।
सङ्ख्यज्ज्ञां च विनैकाचः स्वस्या धातवोऽनिष्टा' ॥ स चादसपर्वदास इहोपेक्षितः ।
सूत्राननुसृत्य । तथाहि 'सङ्ख्य' शब्दपदादेशा इति न्यायेन क्व इत्यादेः कश्चिद्या-
द्यादेशस्य यथा स्यात्तदपदेशं गृह्येता कर्त्ता कर्त्तव्यतादौ निषेधः प्रवर्तते तत्रैव यथा-
देशेऽपि प्रवर्तमानः केन वाच्यतान् । अत्र पर्वदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्र-
कारिणांपर्वदसत्वादिति भावः ।
---इति सङ्ख्योपनिषद् ३५ सूत्रे]— ।

इतो 'एवमवयवद्वयान्यादमीकाचोपदेशो ध्यायमाते' इति वदुक्तं च तदानीमसम्बन्धम् ।
तथाच तद्वचनम् :—'परे त्वेकाग्र्यरूपव्यावर्त्येति वदिरिव । किञ्च उत्तरार्धमिकाच-
रूपम् । अतएव आगणितवानित्यादौ उपदेशे लग्नमादाव युक्त इति दृष्टान्तिषो न ।
ततोपदेशानुवृत्तिर्य श्रीर्यमित्यादौ दृष्टान्तिषां इत्याक्षरे स्पष्टम् । शिष्टं शेषा—इत्यादि-
नाम्ने, भाव्याशङ्कनादि'त्यादि ।

[N. B.—यत्र भाष्यम्—“एवात्र उपदिशेत्तुहावत् । २० ॥

एकाग्रचक्षुः प्रियदर्शम्—। एकाग्रं चक्षुः आगच्छायम् । एकाग्रचक्षुः
 द्वितीयः । आगच्छेत्प्रतिषेधो ना भूत् । आचरिता आचरितम् । नैतद्वति
 प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्वाच्चेति । आगच्छेत्प्रतिषेधे चकार । न भूत् । इहा
 आगच्छायम् एकाग्रचक्षुः कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्तरायम् । श्लाघः
 द्वितीयोऽनुदात्तप्रतिषेधं बन्धयति च आगच्छेत् सृष्टिः । आचरितः आचरितवान् इति ।
 एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आगच्छेत् च इत्याच्चेति । उच्चिष्यति—प्रतिषेधः
 विषये च न बाधको भविष्यति । यत् न सुखे कृते रपरक्षे चतुर्गत्याप्त्य
 इत् प्रतिषेधो न भविष्यति । नह्य च उपदेशाधिकारान् प्राप्नोति । उपदेशचक्षुः
 द्वितीयोऽभिव्यक्ते । यदि निवर्तते । शीलां पूर्णां । इच्छोत्तमोः ज्ञापको रपरक्षे

चातुर्वर्त्यत्वादिप्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैव होषः । आतृपूर्व्यान् सिद्धमेतत् । नात्राहुते-
 इत्प्रतिषेधे इत्योष्ये प्राप्नुतः । किङ्कारणम् । न का सेदिति किञ्चप्रतिषेधात् ।
 इदं तर्हि प्रयोजनम् । आसीत् निरूप्यताः पिब्याः । इत्योष्योरपरत्वे चातुर्वर्त्यत्वादि
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । सा भूदेवम् । इदं सति वेति सति विभाषाः । यस्य विभाषेति
 प्रतिषेधो भविष्यति । इदार्थमेतर्हि पञ्चम्यस्येकानुपपन्नम् । यत्र इत्प्रतिषेधो ना भूत् ।
 यद्विबोदति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वै एकाक्षरकृते यत्र
 इदं प्रतिषेधः प्राप्नोति यद्विबोदति । किङ् कारणं यत्र इदं प्रतिषेधः ।
 यद्विपाते एकाक्षत्वात् प्रकृत्यानुदात्तत्वात् । यद्विपाते चैव हि यद्विरेकाच्
 भूयते प्रकृतिचातुदात्ताः । त्रिं पुनः कारणम् । विभाषते उपदेशोऽनुदात्तादेका-
 चः भूयमाणादिति । यङ्छोपार्जनम् । यङ्छोपे ना भूदिति । वेभिदिता वेभिदिदम्
 वेभिदिता वेभिदिदम् । एकाच उपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेष-
 चेत् कृत्वादिभ्यो सिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य (वार्तिक) । एकाच
 उपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम्—यमुदात्तविशेषं चेत् कृत्वादिभ्यो सिटि नियमानु-
 पपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य । द्विचने कृते उपदेशोऽनुदात्ता-
 दीकाचः भूयमाणादित्युपदेशप्रतिषेधो न प्राप्नोति । अद्यति इत्प्रतिषेधे निवसो नोपपद्यते ।
 अद्यति निवसो होषः । तत्र पचादिभ्य इङ्त्वचनम् (वार्तिक) । तत्र पचादिभ्य
 इङ्त्वचनम् । वेचिर जेकियः सनचेत्प्रतिषेधः (वार्तिक) । सनचेत्प्रतिषेधो
 यत्तव्यः । विभिनृद्यति चिच्छित्तद्यति । द्विचने कृते उपदेशोऽनुदात्तादीकाचः भूय-
 माणादित्युपदेशप्रतिषेधो न प्राप्नोति । इदं च नीचः (नि-दा + त्र) । तत्वेऽनच्त्वादि-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैव होषः । आतृपूर्व्यां सिद्धमेतत्— । नाम कृते इत्प्रतिषेधे
 तत्त्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । सि किनोऽन्युच्यते । यदप्राच्यते एकाच उपदेशोऽनुदात्तादिभ्यः
 उपदेशवचनमनुदात्तविशेषमिति चेत् कृत्वादिभ्यो सिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रति-
 षेधस्य इति । ना कुत्रियमः । ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इङ्त्वचनम् इति । नैव
 होषः । उक्तं तत्रयत्पञ्चम्यप्रयोजनम् । समुच्चयो यथा विद्यते । यत्ति च
 सेटि किङ्कति च सेटीति । यदप्राच्यते सनचेत्प्रतिषेध इति । सनचविशेषणत्वात्;

सिद्धम् । उभयपदसंयोजनं विशेषयिष्यामः । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति । यत्त्वोपे शब्दम् । यत्त्वोपे च तदन्तर्निर्गमनात् । सन्त्यक्त्यन्तः स्थानि द्विवचनम् । तत्र सन्त्यक्त्यन्तात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यां अ एकाच् उपदेशे अनुदात्तः । अथापि द्विः प्रयोजो द्विवचनम् एवमपि न दोषः । न ह्यस्य (आचार्यस्य) भिदुपदेश उपदेशः । द्विं तर्हि वैभिदुपदेश उपदेशः । अथापि भिदुपदेश उपदेश एवमपि न दोषः । अकारश्च व्यङ्गितत्वात् भविष्यति । अनु च कोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिपदभावादव्यवधानमेव । न सिद्ध्यति । पूर्वविधौ स्थानिपद—भावः । न चाद्यं पूर्वव्यादपि विधिः पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो न्यायः । यः कृत्यः । कथं कृत्यः । य उभयोः । वहि तर्हि य उभयोः स कृत्यः स च न्यायः । यत्र इदं प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिवीर्येति । नैव दोषः । आनुदात्तनिपातनं करिष्येति । स निपातस्वरः प्रकृतिसंस्वरश्च वाचको भविष्यति । एवमपि उपदेशिवदभावो वक्तव्यः । यत्नं चि स निपातस्वरः प्रकृतिसंस्वरं वाधते एवं मन्मथस्वरमपि वाधेत । आत्मनिर्गतेति । नैव दोषः । आदेशात्तुकोपः सामान्येन भगवन्वचनव्यतिरेकं प्रत्ययेषु । तत्राहंवातुक्—सामान्यं वचिभावे कृते सतिविद्यत्वात् प्रत्ययस्वरौ भविष्यति ।]—नृहामाशब्द—अरे

वि अनुदात्ता इत्यपेक्षायाभाह—अनुदात्तावेति—अनुपदेशेवेति अन्तरमित्यर्थः । एधाचक्रमे—कृती द्वितम्, उरदत्तम्, रपरत्तम्, हकादिः शेषः, तुलम्, पाचः शीलम् ततः पठम् । एधाचक्रावे—आशाम् प्रत्ययं 'दित आत्मनेपदानां टिरे' इति एत्वम् एधाम् + चक्र + ष्वे इति स्थिते—

२२४७ । अणः षीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ॥८३॥७८॥

द्वौ— । इत्यन्तादङ्गात् परेषां षीध्वं लुङ्लिट्ठां धस्व मूर्धन्यः स्यात् । एधाचक्रादेः । एधाचक्रादेः । एधाचक्रादेः । एधाचक्रमहे । एधाचक्रमहूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भभावो

न । अथवा हि 'क्रञ्चानुप्रयुज्यते' इति 'क्रभू-' इति वा ब्रूयात् ।

The *v* of वीचम् and of (i.e. coming after) कृञ् and चिट् become cerebral (३) when this वीचम्, also कृञ् and चिट् follow an *श्च*—ending इचस् चञ् or root (इच is a प्रत्याहार constituting all the letters from the beginning up to इच except च ।) Thus एचाम्चक्रञ् = एचाम्चक्रञ् (by टित् चान्नने etc.) = एचाम्चक्रञ् । एचाम्चक्रञ् इट्—of first person singular (उत्तमपुरुष, एकवचन) has been replaced by ए by टित् चान्ननेपह—etc ; similarly वहे, महे etc.

नित्—इच् इति प्रत्याहारः । अनेन चइलच् इत्यस्य कृञ्च इत्यादात् चारभ्य चञ्चुतादिति—वर्णाः संयोजनी । बहुदित्सवर्षे विहाय पूर्वोच्चारणार्थं परेष्वेयद्वयमिति भावविज्ञानात् । वीचम् (चान्ननेपदी चामीर्लिङ्) च कृञ् च चिट् च इति वीचम् कृञ् चिट् (वचः) त्रीनाम् । 'चः' इति वचनो वसत्यर्थः । 'अप हान्तस्य सूचकः' (२१०—२१३।५५) इत्यतो सूचक इत्यनुवर्तते । इच् इत्यनेन तदन्तमङ्गमाचिपद्यते ; तदाह—इचन्तादिख्यादि । इचकी (२११—२१५।५५) रित्यनुवर्तमानेषुनरिण्यपह्वयम् कवर्गात् परस्य मा सूक्ष्मेतद्वयम् । तेनेहम पचोचम् इति तत्त्वबोधिनी । एचाम् चक्रञ्चम् इति स्थिते टित्—इति एत्तिञ्चने एचाम्चक्रञ्च इति ज्ञाने अनेन वकारस्य लकारादेरेव एचाम्चक्रञ्च इति । एचाम्चक्रञ्च इति । इट्ः एत्वम्, यच्चादेयः । एचाम्चक्रञ्च महे—टित् इत्येतन्निति ।

'क्रभू' इति सूत्रवशात् अनुप्रयोगकास्त्रिणि अस्मिन् भूभावे कर्तृ एवमास इत्यादि पदं न लभ्येत इति मत्वाह—अनुप्रयोगसामर्थ्यात् इति । यवः अयम् असधातुयाम्प्रकृतिश्च—धातुमनुप्रयुज्यते अतः अस्मिन् भूभावे च । कसं जानीमः इति श्रुत् । लभ्यते । अथवा—इति 'क्रञ्चानुप्रयुज्यते चिट्' इति 'क्रभूनुप्रयुज्यते चिट्' इत्येव वा उच्येत सूचकारेण, ननु कथं स्यादि । क्रस् इति—क + अच् । क्रस् इत्युक्ते अस्मिन् भूभावे लभ्येत । ननु क्रस् इत्युक्ते आद्यवमसि इति कस्या एव मन्व्यते इति श्रुत् । न । ततः प्रत्याहार-

अथै द्वौ यत्तच्च द्वौरिति द्वौ एव । तर्हि कचं कच्चात् इत्यादि गौत्रमिति चेत् ;
चतुर्थयोगे 'अथैभू'भावो यथा न स्यात् इत्येवमर्थं न तथोक्तम् । अतएव—'चतुर्थयोगे
तु नाक्षेरवाधनमिच्छते' इति 'चतुर्थयोगेवाधनमुक्तम्' नाम्नं सक्तम् ।
अथर्वदं शब्देऽनुबन्धे इति दिक् ।

२२३८ । अत आर्देः ॥३४॥

दी— । अभ्यासस्वादेरती दीर्घः स्वात् । परकृपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्वादिति । एधिता । एधितारी ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाये ।

दीर्घ (च्) is the substitute of च्वात् of a root having
चत् (च) for its beginning letter. This overrules परकृपा directed
by अतोऽनुबन्धे (191—6. 1. 97). Thus चत् + चिद् च = चत् चत् च
= च चत् च = चा चत् च = चास (by चकः सवणे 85—6. 1. 101). Then
एधाम् + चास = एधामास । Similarly एधामासतु, etc. [Note that as a
primitive root चत् will not have the form चात् in चिद्. In that case
it will be वक्तु by the rule 'चत्'भूः' but here it is चास be-
cause it follows an आत्मनेपद conjugation root. Note also that neither
चत् nor च् like क् will have आत्मनेपद conjugation ; for भाव says
that क्त्वा occurring in the rule आत्मनेपदयत्तुक्त्वोऽनुबन्धेन (in the active
voice) is not the result of प्रत्ययान्तर (see भाव on—कृत्वात् etc. 2239)
but it is the primitive root क्.

एधिता etc.—एध + चिद् ता = एध् इत्ता (by चार्धभातुकासिद् etc.) =
एधिता । Similarly in तारौ तारः । एध् + चिद् + ता + चास् = एध् + च् + ता +
से (by चासः से) = एधितासे । For further clear explanation see
Sanskrit Tika below.

नित—। अतः + आदेरितिभेदः । 'अथ खीषोऽस्यासस्ये' (२६२०—अ३।५८ इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । दीर्घं इत्यः किति (२४२६—अ३।७६) इत्यतो दीर्घे इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (२६१—६।२।६६ इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तमानत्वं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात् परत्वाच्चेति भावः । 'कर्तुः कञ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यत्र अत्रापरति अति इत्यत्रास्य भामिधातोः 'अ'-इत्यस्य लिटि मङ्गोष्मिना यदुक्तं तदेतेन विशद्वात् अभ्याह-साख्यवीथिनीकाराः । [तथाच वदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति—। अपवाद इत्यर्थं चन्यो नातमानुप्रक्रियास्यस्यर्थे च सङ्गं विदधते । तत्र हि च इवापरति अति । प्रत्ययसङ्गमपनीय आस्यनेनावि-स्तुक्तेर्नाम् । औ अतः छः । हित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः । अथ औ इतिद्विस्तुक्तत्वात् । हलादि—मेधात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे कृते तु पररूपमहापि तत्र नास्ति इति चिन्वोऽयं चय इति नभ्याः इति । (तत्त्व-वेधिनो प्र—२४८-७६)] । एधितेति—एध + कृट् त इति स्थिते 'अतासौ कृत्तुटो'-रिति मरुपवादत्वात् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, कृटः प्रथमस्य वा री रश्चः इति आदेशे—एध् + तास् + ता इति किलधामन्यादभस्यापि टेर्लोपे—आर्द्धभातुकस्येदं इति इटि च प्राप्ते—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीर्घवेधोऽन्यमिति लघूपचगुणो न । एध + तास् + आताम् = एध + इद् + तास् + री = एधितारी—रि भेति सलोपः । एध + इद् + तास् + अ = एध् + इद्—तास्—रस् = एधितारः ; रि भेति तासिः च लोपः । ततो रश्चः संकारस्य इत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासौ इति अत्रा-पञ्चमैव प्रक्रियायां आसः से इति स्वधिकम् । एधितासाये 'टित्वात्तने—' इति आध्यात्मिकस्य आये गति इयम् ।

२२४६ । धि च ॥८॥२१५॥

दी—। आदौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताभ्ये ।

When an affix beginning with a सकार follows, the सकार

slides. Thus एव—इद् तास्—ख=एवितास् ख=एविताखे (टित आत्मने etc.—enjoining ए to ख).

नित—: “संसार्वधातुकिः” इत्यतः सस्येत्यनुवर्तते तासस्वीदीप इत्यतो लोप इति च । नि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लस्यते । तदाह वादाभिति—एविताखे इति—एव् इद् तास् ख=एव इ ता (सलोप) खे (टित आत्मने) इति एवम् ।

२२५० । च एति ॥३॥५२॥

दौ— । तासस्वीः सस्य इः स्यादेति परे । एविताहे । एवितास्वहे । एवितास्वहे । एविष्यते । एविष्येते । एविष्यन्ते । एविष्यसे । एविष्येथे । एविष्यध्वे । एविष्ये । एविष्यावहे । एविष्यामहे ।

इकार is the substitute of सकार of the affix तास् and the root चस् when an एकार follows. Thus in the first person sing. एव्+इद्+तास्+इद्, (इद् कश्चिन्निङ्) = एव् इ तास् इ = एव् इ तास् ए (by टित आत्मने etc.) = एविताहे । एवितास्वहे एवितास्वहे here by 'टित'—बहि and बहि are changed into वहे and महे, and तास् has not dropped its स् because no इ or ए follows.

एविष्यते etc—एव् इद् स व (इद् by वत्तादि, स for इद्) एविष्यते (वत् and सकार by इङ्गोः and टित etc') एविष्येते—एव् इद् स आताम् = एव् इ स इताम् (by आतोक्तिः ३३३५) = एव् इ स इते (by टित etc) = एविष्येते (by आदगुणः) = एविष्येते (सलोप by लोपो व्योमिति). एव् इद् स ख = एव् इ स खन्ते = एव् इ स खन्ते = एविष्यन्ते (by आतोक्तौ cp. भवन्ति etc). एविष्यसे by तासः से । एविष्येथे = एव् + इद् स आताम् (same as एविष्येते ; एविष्यन्ते like एविताखे) । एविष्ये—एव् इद् स इ (ए). एविष्या-

कहे—एच् इट् स् बहि, स=सा by अतो दीर्घं बहि and बहि=वहे by 'टित
etc. Similarly एधिष्यामहे ।

नित—। इः+एवि इतिच्छेदः । सखात् धातुने इत्यतः सखेभ्यनुवर्तते ।
तासश्चोर्वि इत्यतः तासश्चोरिति च । तदाह तासश्चोरिति । अतोऽस्यसेवि
तासश्चोः सकारमात्रस्यैव इकारादेशः । इकारस्य अकार इकाराकारः । एतोति
एकारस्य ग्रथयन्तः । एकारस्य च अन्वयवृत्तिपरत्वं बोध्यते तेन 'एधितासहे' इत्यादौ
एकारस्यन्वयवृत्तित्वात् सकारस्य इकारादेशो न । एधिताहे इत्यादि—एच् + इट् +
तास् + इट् (उत्तमैकवचनम्) = एध इ तास् ए (टित—इति उत्तमैकवचनस्य एत्वम्) =
एधिताहे । एच् इट् तास् बहि = एध इ तास् कहे = एधितासहे । एवम् एधितासहे ।
छटि एधधातो रूपमाह एधिष्यसे इति एच् इट् स् (वलाधित्वादाहधातुकत्वाच् इट्)
स = एच् इकसे (टित इत्येत्वम्) = एधिष्यसे (इच्छोः आदेशप्रत्यययोरिति वक्तव्यम्)
एधिष्यसे—अथ आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादिभ्यः (आतोक्तिः) आम् इत्यंभस्य
एत्वम् ततः पविष्य इत्येति इति स्थिते चाकुमुभ इति एधिष्यत्वे निमित्तात् लोपो न्योर्वेति
इति यलोपे एवम् । एवम् एधिष्यसे इत्यत्र । एधिष्यसे—अथ आसः से अन्तम् सप्तमम् । एधिष्यसे
इति पररूपे च पूर्ववत् । एधिष्यसे—अथ आसः से अन्तम् सप्तमम् । एधिष्यसे
इट्त्वत्वात् । एधिष्ये उत्तमैकवचनस्य इकारस्य एकारादेशे पररूपे पूर्ववत् ।
एधिष्यामहे एधिष्यामहे चतुर्थमयत्न इट्त्वत्वादीर्घत्वं (अतो दीर्घं बहि) लामि ।

चतुर्था एधधातो छटि रूपमाह—

२२५१ । धामितः ॥३॥३०॥

द्वी—। छोट एकारस्याम् स्थात् । एधताम् । एधेताम् ।
एधन्ताम् ।

आम् replaces एकार of छोट् विभक्ति । Thus एध + एप् + से (by टित
etc.) = एध + य + ताम् = एधताम् । * एध् + एप् + आते = एध् + य + आताम् = एध
+ आताम् = एध + इह ताम् (by अतो क्ति—२२५१) = एधेताम् (by आह

गुणः) = एषेताम् (by लोपो व्योर्णि) ; एषताम् अत्र भ्र - चने = चनाम् — then परस्मै by 'अतीतुषे' ।

नित— । भाम् + एम् इतिच्छेदः । 'खोटो लङ्घन्' (११८८—११८९) इत्यतो खोट इत्यनुवर्तते । तेनाह—खोट इत्यादि । खोट इति यष्टात्मनिति द्रष्टव्यम् । अनीनात् शित् सर्वस्वेषि सर्वोद्देशः । इपमाह—एषताम् इति । एष् + यप् + से (टित् इत्येत्वम्) = एष् + यताम् ततो रूपम् । एषेताम् अत्र यप्, इत्यादिभः, गुणः, वसोपा (एष्, यप् इत् आताम् (इत्ताम्)) । एषताम्—अत्र चत्वारिणो एतः पुनराभादेन परस्मै च रूपम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ ॥३॥४॥६॥

दो— । सवाभ्यां परस्मै लोडितः कृमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एषस्व । एषेश्याम् । एषध्वम् ।

'व' and 'अम्' come, = order, in the places of ए coming after 'स' and 'व' in खोट । In other words, से is changed into स्व (वात् = से = स् + ए = स + व) and अ is changed into अम् (अ = अ = अ + ए = अ + अम्) । Thus एष् + यप् + से = एष् + व + स्व = एषस्व । एषेश्याम् (गुणः by चातोक्ति (2235)) । एषध्वम्—एष् + अम् = एष् + अम् ।

नित—खोटो लङ्घन् इत्यर्थः अद्यापि खोट इति यष्टात्मननुवर्तते, आसीत् इत्यत एत इति च । सवाभ्यामिति च पञ्चम्यन्तम्—सव वष सवौ (इहः) ताभ्यामिति । अत्र भाम् आव नौ अद्यापि इहः । सवासंख्यमन्वयः, तनाह—सवाभ्यां परस्मैति । लोडितः इति खोटः एकारस्य इत्यर्थः । तवाचावं क्रमः—वाचः से इति घः से इति भवति तत्र एकारस्य स्वामि वः भवति तेनादौ 'स्व' भवति । एषम् अनित्यस्य खोटि 'टित् आत्मने' इत्येते अति पुनरे-तेन सूत्रेण लक्ष्यकारस्य 'अम्' इत्यन्तं विहितं तेन अस्मैव भवति । तनाह—एषस्व इति—एष् + यप् + वाक् = एष् + व + से = एष् + स्व = एषस्व ; एषमव्यभिचयः । एषेश्यामिति—एषेताम् इतिवत् द्रष्टव्यम् ।

२२५३। एत ऐ ३३।३।३३।

दी—। खोङ्, समस एत ऐ स्मात्। आम्नोऽपवादः।
एवै। एषामवै। एषामवै।

ऐ is the substitute of ए of the first person singular, dual & plural. This bars आम् directed by 'आम्नः' (2251—3. 4. 90.) Thus एवै etc—एच् + अच् + इट् = एच् + अ + ए = एच् + ऐ = एच् + आट् (by आङ्मुचनस—2204—3. 4. 92) + ऐ = एच् + आ + ऐ = एवै (by आङ्मुच 269—6. 1. 90) and इतिरेचि—72-6. 1. 88). In एषामवै, एषामवै—अ is transformed into आ by चतो दीर्घो यङि; and यङि-नङि = नङि-सङि = नङि-नङि।

नित—। एतः + ऐ इतिच्छेदः। अनापि खोटो खङ्गन् इत्यतः खोट इत्य-
नुचरति। आङ्मुचनस इत्यत उचनस इति च। तदाह खोङ्मुचनस्येति। खोट उचनस—
पुरुषस इत्यर्थः। आम्नोऽपवाद इति आम्नः (२२५१) इति सूत्रविहितस्य आम् इति
भावः। एवै इति—एच् + अच् + इट् = एच् + अ + ए = एच् + ऐ = एच् + आट् + ऐ
(आङ्मुचनस्येति स्यात्) = एच् + ऐ (आट्चेति (२६८) इति) = एवै (इतिरेचि
(७२—६।१।७८) इति पुनर्इतिरेकादेयः)। एषामवै एषामवै इत्युचनस्य चतो
दीर्घो यजोति दीर्घः। अन्वदिविहितम्। एषामतोर्विहितं कपमाह—

२२५४। आङ्मादीनाम् ३३।३।३३।

दी—। आङ्मादीनामाट् आङ्माङ्मादिषु। अतोऽपवादः।
'आट्च' (२६६)। ऐषत। ऐषेताम्। ऐषन्त। ऐषेथाः।
ऐषेथाम्। ऐषेथम्। ऐषे। ऐषामङि। ऐषामङि।

The augment आट् comes in before the roots beginning with a vowel in कृक् कङ् and खङ्. This overrules अट् direct-

८८ by 'सुख्खस्सुखदुदायः' (2206—6. 4. 71). [The object of prohibiting the augment चट् from being prefixed to चवादि roots is to bar परस्म्य enjoined by अतो गुणे in which case the form would have been ऐषत् and not ऐषत्]. The rule चाटच् (289—6. 1. 90) comes in and enjoins the single इङ्गि substitute in place of the augment चाट् (चा) and the following चच् or vowel. [We could have the इङ्गि substitute here by the rule इङ्गिरेचि (72—6. 1. 88) also, but as forms like ऐषत् (इच् + लङ् + त) cannot be obtained without this rule (चाटच्) so it has been laid down here.] Thus ऐषत् etc.—एच् + लङ् + त = एच् + यप् + त = चाट् + एच् + य + त = चाएषत् = ऐषत् । ऐवेताम्—एच् + यप् + चाताम् = चाट् + एच् + य + चाताम् = चा + एच् + चाताम् = चा + एच् + इत्ताम् (आतोऽङितः 2235) चाएच्यताम् (by चादगुणः) = चाएच्यताम् (वक्षीय by वीदी व्योर्देहि) = ऐवेताम् (इङ्गिः); ऐच् + यप् + भ् = ऐच् + य + चत् (by लोऽङीः) = चा + एच् + चत् = चा + एषत् by परस्म्य like भवति etc.) = ऐषत् (इङ्गिः); लङ् not being टित्, the rule टित् etc does not apply. एच् + यप् + चास् = चा एच् चास् = ऐषचाः । So ऐचभ्यस् । ऐवे—(ऐच् + इ by चादगुणः), एचा-वकि—मङि (by अतोदीर्घ etc.)

मित ।—‘हृदिरेचि’ (७२—६१।५५) इति हृदि वाचिना चतो गुणे (१६१—६१।६१) इति परत्वात् पररूपे प्राप्ते आद्य—आङिति । आद् + अजादीनाम् इति ऋः । अजादिस्ति अच् आदिर्देवानिति विपक्षः । कुक्लक्लक्लक्लदुदास इत्यतः परमेव आङनादीनामिति सूत्रम् । तत्—कुक् चक् इत्यादि सर्वमनुवर्तते । यदाह कुक्दि-
भित्ति । अटोऽपवाद इति—वार्तिभक्तता तु ‘हृदिरेचि’ इति सूत्रमत्रात्—अटव
ऐवतेत्यादि सिद्धमिति एतत् (आङनादीनामिति सूत्रं) प्रमाद्व्याप्तम् । न च
हृदिरेचोऽन्येन ऐवतेत्यादि सिद्धापि ‘ऐन्दत्’ ‘आष्टाम्’ ‘आमन्’ इत्यादि कथ्यता

सिद्धेदिति वाच्यम् 'उपसर्गादिति धातो' इत्यसौ धातुविवरणस्य भ्रमादौ भावाविति व्याख्यानात् । भाष्यानित्यादौ च भ्रमरहत्वात् । भातेन चङान्तमे कृते ह्रस्वो ज्ञायां पश्चात् चक्षुरङ्गोपस्य चक्षुस्तेरित्यादि ३४८ पृष्ठे तत्त्वबोधिनोक्तम् स्पष्टम् । आटर्षेति—इङि-रित्यर्थः, यद्यपि चक्षुस्कारेण इङिरेषीति एतेष्वहोदक्षिति वा ह्रस्वी सत्याभिदं ऐषतेत्यादि सिद्धं तथापि असते ऐषत ऐषदित्यादि न सिध्येदिति व्याख्यादिनापि उपपन्नम् । ऐषतेति—एष् + षप् + त = चाट् + एष् + च + त = चा एष त । तत—चाटर्षेत्यनेन ह्रस्वो रूपम् । आक्षिप्यस्य टिप्तादायनी टगिताधिति भातोः प्राक् प्रयोग इति सर्व्वेव बोध्यम् । ऐषेताम् इति—चाताम् इत्यस्य आकारस्य इवादिरे, कुषे, यक्षोपि, क्षित्वा-दीनामावे च रूपम् । ऐषत भक्ष्य चत्वादिरे—पररूपे च पूर्व्ववत् । ऐषमाः—चङी टिप्ताभावात् 'धासः से' (२२३६) इति धासः सेभावानामे पूर्व्ववद् रूपम् । ऐषेयानिति ऐषेतामिति वत् । ऐषध्वम् शमादयः पूर्व्ववत् । ऐष इति शपि चाकादेरे कुषे च रूपम् । ऐषावाहि ऐषानहि इति । चमं समयत् शपि, चाकादेरे 'चलो दीर्घो यङि' इति दीर्घादिरे एलानामे च यद्योक्तं रूपं सिध्यति । इति खङ् प्रक्रिया ।

एषवातोः शिङ्प्रक्रिया—

२२५५ । शिङ्ः सौयुट् ३३४१०२॥

दी-- । शिङ्गात्मनेपदस्य सौयुडागमः स्वात् । सञ्ज्ञोपः ।
ऐषेव । ऐषेयाताम् ।

The augment सौयुट् comes in before the आत्मनेपद affixes of the उकार—शिङ्, सञ्ज्ञोप etc.—The स of सौयुट् disappears by the rule शिङ्, सञ्ज्ञोपोऽनन्त्यस्य (२३२१—७. २. ७९), the उकार is for facility in pronunciation and the ट्कार stands as an indicatory (टित्-करवाच्यम्). Thus एष् + षप् (this is विधिशिङ् which is a साक्ष्यवाचक and therefore षप् comes in) + सौयुट् + व = एष् + च + सीय् + व = एष-

सीदत् = एध्सीदत् (यक्षीप by 2211) = एधेयत् (चादनुवः) = एधेत् (यक्षीप by लोपो ल्योभिति (878—5. 1. 65). एधेयाताम् = एधेय् आताम्, here there being no letter of the लृप्प्रत्याहार the preceding य् does not elide by लोपो ल्योभिति and we have एधेयाताम् ।

नित— । यद्यपि इति आत्मनेपदानां टेरे इत्यत्रात् परं परस्मैपदानां यच्चतुसि-
त्यादिना परस्मैपदमपि प्रकृतं तथापि व्याख्यातौ विज्ञेयप्रतिपत्तिरिति आधातु
आत्मनेपदसिवात् सूत्रेणुक्तमिति आध्यात्मत्वात् यौग्यस्याच्चेति बोध्यम् । तदाह
लिङ्गात्मनेपदकेति । यक्षीप इति । लिङ्गः यक्षीपः अगच्छत्योञ्जनेन (२२११—अ२।७६)
इतिभावः । संयुटि—ठकार चचारवार्ध ठकारश्च टित्करणार्थम् । ततश्च सीद इति
तिष्ठति । ईय् इत्यस्यापि पुनर्बलि परं यक्षीपो भवति, भवएव कक्षापादौ ईत्,
इयाताम् ईरन् इत्यादि पठितम् । एधेत् इति एध्+यप्+सीयुट्+त इति स्थिते
पूर्वदर्शितप्रकारेण एध्+इय् इति स्थिते चादनुवे यक्षीपे च रूपम् । एधेयाताम्
इति भद्रापि पूर्ववत् एधेय् आताम्—इति ज्ञाते 'आताम्' इत्यस्य आकारस्य
यक्षप्रत्याहारस्य आत्मनेपदस्य यक्षीपाभावे ययोक्तं रूपं सिध्यति ।

२२५६ । भस्व रन् ॥३॥१०५॥

दौ— । लिङ्गे भस्व रन् ज्ञात् । एधेरन् । एधेयाः ।
एधेयाताम् । एधेयम् ।

रन् is the substitute of ऋ of the लिङ् (in आत्मनेपद) Thus
येधेरन् etc एध्+यप्+सीयुट्+भ = एध्+य+ईय्+रन् = एभ इवरन् = एधेरन्
(यक्षीप and the ऋ has not become cerebral (सूक्ष्म) by इय्बोः
for it is a पदान्व witness the rule पदान्वस्य (198—8. 4. 37). एधेया
—एध्+यात् (गद्यः यक्षीपः and यात् becoming याः) एधेयाताम् like
एधेयाताम् । एधेयम्—एध्+इय् भवम् (यक्षीपः)

नित— । 'लिङ्गः सीयट्' इत्यतो 'लिङ्गः' इत्यनुवर्तते ; तदाह लिङ्ग इति ।

एधेरन्ति एध् + शप् + सौयुट् + क् इति स्थिते 'क्षिक्' सलोपेति' सलोपे 'आद्यगुणः' इति । 'लोपो व्योर्बलि' इति बलोपे रक्षादेशे च रूपम् । एवमन्वयः ।

२२५७ । इटोऽत् ॥३॥४॥१०६॥

दी— । लिङादेशस्येडोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।

अत् replaces इट्, the substitute of क्षिक् (in first per. sing.). Thus एध् + शप् + सौयुट् + इट् = एध् + च...ईय् + अत् = एध् + ईयम् (च elides) = एधेयम् = एधेय । Similarly एधेवहि एधेमहि—(here, after वृत् the वकार elides by लोपोव्योः—')

नित— । 'क्षिक्' सौयुट्' इत्यसोऽन्तापि—क्षिक् इति सम्बन्धार्थः । यदाह लिङादेशस्येति । इट् बहिर्गमिह् इत्यन्वयस्य इटः चदादेश इति बोध्यम् । 'अय्' इत्यस्य तुकार सकारसंज्ञ इति शब्देऽङ्गुलीकरे 'अयवे' इति 'दिवधीन्' इति चानयोः सूत्रयोः व्याख्यानान्तरे निरूपितम् । इत्तंशकमेतदित्यर्थः । सकारणार्थे वा नवतु इत्याद्यं वा भवतु त—कारस्य उभयतापि श्रुयते । तदेकम्—एध् + शप् + सौयुट् + इट् इति स्थिते पूर्वदर्शित-प्रकारेण—एध् + ईय् + अत् इति जाते एधेय् च इति भवति । अत एवेय इति । एवमन्वयाप्याश्रयम् ।

दी— । आशीर्लिङि आशीर्घातुकास्त्राक्षिक्ः सलोपो न । सौयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् सत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयाताम् । एधिषीरम् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्वाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ठ । एधिषाताम् ।

(Now in connection with आशीर्लिङ forms he says that—as

आशीर्लिक् is आर्षधातुश्च so the सकार of सीयुट् does not elide by 'लिङ्; सौपीथीजन्यस्य' (1211) which concerns लिङिणिङ् or आर्षधातुश्च लिङ् । The सकार existing in सीयुट् and सुट् (see सुट्तिथी: 2210) becomes cerebral (सूक्ष्म), being a part of the affixes or augmentis सीयुट् and सुट् cp. 'आदेशः' (219) । Thus एषिवीट् etc. एष् + आशीर्लिङ् + त् = एष् + सीयुट् + सुट् + त् (note that here मप् does not come in for आशीर्लिङ् is आर्षधातुश्च) = एष् + इट् + सीयुट् + सुट् + त् (the augment इट् comes because the स of सीयुट् is वहादि आर्षधातुश्च) = एष् + इ + सीय् + सू + त् = एषिवीय् सू त् - एषिवीट् (य elides by 'सौपीथी व्योमिति' (873—6. 1. 60) ; एष of both the सू is by the above way (प्रत्ययावयवत्वात्) and the सकार at the end becomes ट् by 'हना टुः' (1113—8. 4. 43) ; एष् + इट् + सीयुट् + आ सुट् ताम्—(Note that the rule सुट्तिथी: directs सुट् before त् (ताम्) and not before आ hence it (सुट्) stands in the middle) एषिवीय् आसूताम् = एषिवीवास्याम् । एषिवीरन् here ऋ is replaced by एन् (by भस्स एन्) and ■ being other than सकार or यकार there is no सुतामम् । एषिवीवाः = एष् + इट् + सीयुट् + सुट् + आर् = एष् + र सीय् सू आर्—य is changed into ठ by—हना टुः (1113) । एषिवीवास्याम् like एषिवीवास्याम् (here the स of 'स्याम्' is not cerebral for it is intervened by आ) . एषिवीचम्—easy)

एषिवीष—इट् (first per. sing.) is changed into चम् (च) by 'होऽय' (2250) . एषिवीचदि एषिवीमदि—easy. ऐषिट् etc. :—These are the कृद् forms—एष् + कृक् त् = एष् + लिङ् + त् = एष् + सिङ् + त् = एष् + इट् + सिङ् + त् = आट् (आङगादीनाम् (1123)) + एष् + इट् + सिङ् + त् = आ + एष् + इ + सू + त् = आ + एषिट् (चत् and टत् as before) = ऐषिट् (before

इति comes in by 'आटव' (२४६)). एच् + इट् + सिच् + चात्ताम् = चाट् + एच् + इट् + सिच् + चात्ताम् = चा + एच् + इ + स् + चात्ताम् = ऐविचात्ताम् (चल + इटिः) । Now to bar the अकारादेश of इ (in चा—एच् सिच् + इ) he reads :—

मिह—। चार्द्धभातुकात्वादिति—'विजगमिदि' (२२१५—२१४।११६) इति सूत्रादार्द्धभातुकत्वमित्यर्थः । चार्द्धभातुकात्वादिषु च सौयुटः सौयीषी न, 'विष्णुः ससोयोऽनक्यस' (२२११) इत्यस्य सार्द्धभातुत्वमात्रविषयत्वमिति ध्येयम् । सौयुट्, सुटो इति सकारस्य इत्यर्थः । प्रत्ययस्य सौयुटः सुटश्च अवयवत्वाद्वत्त्वात् चलमिति चार्द्धम्—प्रत्यययोरेति सूत्रात् (२१२—च२।३८) । एधिषीट् इति—एच् + इट् + सौयुट् + सुट् + त (चार्द्धभातुकसिच्, वत्तादेरितौट्) = एच् + त + सौयुट् + स् + त = एधिषीय् त् (चलविधिरुक्ता) = एधिषीष्ट (इ, नाट् इति तकारस्य ठकारादेशः = यलोपः प्राग्वत्) । एच् + इट् + सौयुट् + सुट् + चात्ताम् = एच् + इट् + सौयुट् + चा + सुट् + ताम् (सुट् विधोरिति तकारात् प्रायेण सुट्, नतु चाकारात्प्रागिति द्रष्टव्यम्) = एच् + सौयुट् + चात्ताम् = एधिषीयात्ताम् (चाकारस्यवहितत्वात् सुटः सकारस्यान्वयत्वाभावात् नञा-न्वावाच तकारस्य टुलं न) । एधिषीटाः इति पूर्ववत् इट्—सौयुट्—सुट्—चलट्—स्वामि ; चलसकारस्य इत्यविवर्गी चेति । एधिषीयात्ताम् इति एधिषीयात्तामितिवत् । सुटःप्रत्ययात्ताम् सकारस्य च टुलभावात् । एधिषीञम्—एच् + इट् + सौयुट् + ञ = एच् + सौयुट् + ञम् = एधिषीञम् ('सोयी ल्योर्वलि' (५७२—६।१।६६) इति यलोपः) ; अतः 'सौयुट्' इत्यस्य—इच् इत्यप्यन्वयत्वात् सकारात् परत्वेऽपि 'इच् सौयुट्' कुक्खिटो धोऽज्ञान' (२२४—च२।३८) इत्यादिना 'सकारस्य ठकारादेशो न भवति सूत्रे चर्द्धादिशब्देन नञ् (इच्) चर्द्धविषयकत्वात् इट् इकारस्य च प्रत्ययमात्रविषयत्वेन भग्नत्वात् 'नीचमुत्थ-वीमु'स्ये काये संप्रत्यय' इति व्यापारोति विविचनीयम् । एधिषीय इति : एच् + इट् + सौयुट् + इट् (सप्तमैकवचनम्) = एच् + सौयुट् + त (च)—ततः चलं सौयीत्वं रूपं चेति । एधिषीवदि—अहोवि स्पष्टम् । इत्यामीमेधवासीत्, चिदप्यन्वय—एधिष्ट इति—एच् + सुट् + त = एच् + सिच् + त = एच् + सिच् + त = चाट् (चाकजादीनामित्य-

जैनाद्) + एष + इट् ('चिच्'—चाटचतुर्वल्गादिट्) + चिच् + त = आ एष च सत् =
आ एषिच (यत् टुल्य) = ऐषिच (चाटयति (२६२) तदिः) ; ऐषियाताम्— एष् +
चिच् + आताम् = आ + एष् + इट् चिच् आताम् = आ एषि आताम् = आ एषि-
आताम् = ऐषि आताम् ; अथ भस्त्र चलादिषु प्राप्ते तं चारयन्नाह—

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ॥३॥१॥५॥

दो— । अनकारात् परस्यात्मनेपदेषु भस्त्र 'चत्' इत्या-
देशः स्यात् । ऐषिचत । ऐषिष्ठाः । ऐषिषाथाम् । 'इष्ठाः वीध्व'
बुद्ध् सिटांघोऽङ्गात्' (२२४७) । ऐषिचुवम् ।

इड्भिन्न एव इषिह मृह्यते इति मते ऐषिधम् । ढधयोर्वस्व
मस्य च हित्वविकल्पात् षोडशरूपाणि । ऐषिचि । ऐषिच्यहि ।
ऐषिच्यहि । ऐषिच्यत । ऐषिच्येताम् । ऐषिच्यन्त । ऐषिच्यथाः ।
ऐषिच्येथाम् । ऐषिच्यध्वम् । ऐषिच्ये । ऐषिच्यवाहि । ऐषि-
च्यमहि । उदात्तत्वाद् वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संमृह्यन्ते ।

चत् is the substitute for झ् (of झ), coming after a letter
other than च in the आत्मनेपद । Thus ऐषिचत—एष् + बुद्ध् + झ = एष्
+ चिच् + झ = एष् + चिच् + झ = एष् + इट् + चिच् + झ = चाट् + एष् + इट् + चिच्
+ झ = आ + एष् + इ + झ् + चत् + च (N. B.—चत् replaces the झ् only
and not झ् (along with च (झ = झ् + च)—आ + ऐषिचत + च = आ
ऐषिचत = ऐषिचत । Why do you say आत्मनेपदेषु ? Witness चदणि
here झ् comes after an अनकार (other than च) letter but the
root is परस्मै—, hence (झ् is not replaced by चत् । Why say चनतः ?
Witness एषन्ते, ब्रूवन्ते etc—here एष (एष् + मए = एष् + थ = एष is
आत्मनेपदी but झ् is not replaced by चत् because there is an

वैकार (of इप्) in एप् so the rule does not apply. ऐविष्ठाः—चाट् + एप् + इट् + सिच् + घञ्। ऐविषायाम् easy. एप् + इट् + सिच् + घञ् = चाट् + + एप् + इ + स् + घञ् = आ एप् इस् घञ् (here स् elides by the rule 'चि च' (2249) and इ stands in place of the elided सिच् ; so इ has been a part of सिच् and consequently एवि forms an इदन् चङ् ; hence the rule 'इवः वीच' लृक्छिटौ वीङ्गान्' applies and we get by डत्त = ऐविडुम्.) (In case of ऐविवीचञ्—observe that इट् was not thus connected with लीचञ् and hence no ड for व)।

Here there are two different opinions :—

(1) Some (along with दीर्घित also) say that the इप् प्रत्याहार of the rule इवः वीचञ् etc, suggest that any इ (e. g. the इ of इट्) is concerned with वीचञ्, लृक् and छिट् and (चङ्छट्) will change the following designating itself as an चङ् प्रकार therein, to ड। Thus ऐविडुम्—

(2) Others hold that the इप् प्रत्याहार of the rule इवः वीचञ् etc does not so suggest, so that the च coming after such an इकार will not be transformed into डकार—thus ऐविचञ् is the correct form in their opinion. (The latter is not insinuated in the भाष्य while the former is).

द्वयदीर्घसं नञ् च etc—There are sixteen forms in all due to the duplication of ड, च, ङ and न. Thus—when the form is ऐविडुम् then because the न् which is a ण् letter follows an चप् and precede another letter (व्) which is not an चप् (चनच्) therefore by the rule 'चनचि च' (48—8. 4. 47) it (न्) is optionally doubled, hence this gives two forms—two ड (ड् ड्) and one (ड्). Similarly

ऐधिष्यम् gives *two forms*—two ष (ष) and one (च). Again by the Vartika 'बन्धो मयो वी वाच्ये' under the rule 'संयोगान्तरं चोपा' (54—8. 2. 23), we have *two forms* more in ऐधिद्म् (once two ष and then one च). Similarly ऐधिष्यम् gives *two forms* more (once two ष and at another time one च). Thus these *two forms* are fourfold and therefore give $2+2+2+2$ —eight forms. In each case again the last letter न् will once be doubled and at another time remain as it is ; thus 8×2 —sixteen forms in all. ऐधिषि etc.—एध् + लृट् इट् = आद् + एध् + सिच् + इ = ऐधिषि । Similarly ऐधिष्यदि etc. Now he gives लृट् forms—ऐधिष्यद्—एध् + लृट् त = आद् + एध् + स्य त = चा + एध् + इट् + स्य त = चा ऐधिष्यत = ऐधिष्यत (चल and इति). ऐधिष्यताम्—आद् + एध् + इट् + ख + आताम् = चा + एध् + इ + स्य + इट्ताम् (by आतो डित्—2235) = ऐधिष्यताम् (बन्धोप) । ऐधिष्यस्य (by पररूप by प्रती गुणे). ऐधिष्यस्य; easy. ऐधिष्यताम् like ऐधिष्यताम् and ऐधिष्यस्यम् easy. ऐधिष्ये—(by आद् गुणः 69—8. 1. 87). ऐधिष्यवदि and ऐधिष्यामदि (दीर्घ by चतो दीर्घो यङि—2170—7. 3. 101) Though the root एध is अनुदात्त yet when the अनुदात्त pitch disappears (इत्), it becomes उदात्त and hence its क्तादि भाईचातुक affixes take the augment इट् and consequently the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2248) does not apply. By the by, we give a list of अनुदात्त roots :—

मित—। आत्मनेपदेषु + चणत्—इतिच्छेदः । न चद् = चणत् (नवत्तम्) उच्छादिति पञ्चमी । कलिभमाङ्—चकारान् इति—चकारभिन्नादिति भावः । 'कोऽना' इत्यतः क इति षष्ठ्याम् अनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति च षष्ठ्यसंयोगिका सहस्री । आत्मनेपदाद्यवक्ष्य चकारक्षेति चार्थो भवति । 'अदभ्यसात्' (२३७२

—७।१४) इत्यतः अत् इत्यनुवर्तते । तदेतत् सर्व्वमनसि ज्ञातुं—अस्य अत् इत्यादीश्च इति । अत् = 'अ + त्' इति संघातकम् । तस्य भावार्थस्य अदादिभ्यश्चरिणश्च अकारस्य मिथिला—'अत' इति भवति इति विभावनीयम् । उदाहरण—नाह—एधिक्व इति । एच् + कुक् भ इति कृते कुक्प्रत्ययस्य सिच् तस्य यथायाङ्'भावकत्वादिद्—भाङ्नादीनाम् (२२५४) इति आङ्नादिसः अस्य च पूर्व्वदेशितनियमेन 'अत्' इत्यादीश्च—ततः आदिप्रत्यययोः (२१२) इति बलम् तेन—आ + एध + इ + स् + अत = एधिक्व । एधिक्वाः—आट् + एध् + इट् + स् + वास् = आ + एधिद्वास् = एधिक्वा इति—बलम्, अकारस्य ह्नाट् इतिट्त्वम् च । एविभाषाम्—सुगमा प्रक्रिया ।

इहः वीष्मि—(२२४७) अतः मतमयमव्यति । तदेकैव मतेन अनेनैव सूत्रेण इट् इकारस्य सुतसिञ्जभक्ततया सिञ्जन्त्यस्य अङ्कस्य अन्तर्भूततया इत्थाङ्गत्वं सम्भवति तेन प्रकारस्य इत्वं तथाच—एध + इट् + सिच् + ध्वम् = आ एच् इस् ध्वम् = आ एधि ध्वम् (धिवेति सलोपः) = एधिध्वम् (ततो अकारस्य उत्तम्) । अपरेषाम् मतमाह इङ्भिन्नएवेति—'विभाषेडः' इति परवर्त्तिसूत्रेण इटो विशिष्य-इङ्वाद् गोवलीवह्'न्यायेन इङ्भिन्न एव इच् इङ् स्यात्ते तेन इत्थाङ्गत्वं न सम्भवति चेदो इत्थाभादे एधिध्वमिति रूपम् । अर्थ स्पष्टार्थः—यथा 'गो'रित्प्राक् तद्विशेषकस्य वलीवह्'स्यापि प्रत्यायने सत्यपि वलीवह्'वदर्थ कचचिद् विशिष्यविशेषाभादादेव प्रयोगः तद्वदत्रापि 'इहः वीष्मिन्ननेनैव गतायेतेऽपि 'विभाषेडः' इति इङ्त्वचन-विशेषविशेषाभादादेव तेनेटो इत्थाङ्गत्वं न सम्भवति इति । उदाहरणस्य मूलवेति—वीङ्ङ्ङपावीति— । मतमेदेनेति शेषः । तथाच 'एध्—इ—इ—वम्' इत्यत्र इकारस्य अत्त्वम् इकारस्य अत्त्वम् अकारस्य च अन्तर्भूतं तेन 'अन्तर्भूत' (४५—२४१४७) इत्यनेन सूत्रेण इकारस्य विकल्पेन द्वित्वम् । तदेकैव द्वित्वमिति रूपवचम् । मतान्तरेण अकारस्यापि विकल्पेन द्वित्वे एकैव द्वित्वमिति रूपवचम्, एदे चत्वारि रूपाणि । किञ्च यथोक्तो नो इ' वाच्ये (३५-) इति वार्त्तिकानां अकारस्यापि प्रत्येकं द्वित्वे एकत्वे च रूपद्वये सति पूर्व्वचतुर्मेदिन सह गुणचन—(४ × २ = ८) अटो रूपाणि ; किञ्च अनेनैक

यत्तिष्ठेत् । मकारश्चापि पाणिनिद्वितीयादिकम् द्विमिति पुनः रूपवत् । तेन
 पूर्वार्थमेवेति सङ्ग युक्तिरिति सति (2×2) दोषश्च कपादि । सम्भवत्यने । ऐधिषि इति
 एवधातीर्षुकि उत्पन्नैकरचने रूपम्—पा + एध् + इ + श् + इ इति—(इक्षिपत्ते)
 ऐधिषुकि—भङि—सुनमी । ऐधिष्यत् इति । एतानि लुकि स्याद्वाच्यानि । भाऊआदीना-
 मिति अत्रापि आद् । तद्विष्य' प्रणिधा—आद् + एध् + इद् + स + त (इक्षिपत्ते) ।
 ऐधिष्यंतामिति । आद् + एध् + इ + स + आताम् = पा + एधिष्य + इत्तास् (आतो क्तिप्
 (२२३३) इति आकारस्य इय् आदेशः) । ततोयुष्यलोपप्रत्यय इति बोध्यम् ।
 ऐधिष्यत् इति । भक्ष्य अनादेशे प्रत्यये च रूपम् । ऐधिष्यथाः स्वतम् । ऐधिष्येवात्
 इति ऐधिष्यंतामिति कत् । ऐधिष्यन्त् स्वतम् । ऐधिष्ये इति आद्युच इति युचः ।
 ऐधिष्यारङि—भङि—अतो दोषो यङि इति दोषादेशः । उदात्तादिति—एवधातीर्यु-
 दात्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इत्यो निवेधे प्राप्ते अथनम् यद्यपि एवधातुस्तदा-
 येत् तथापि अनुदात्तस्य इति लोपे सति परिशिष्टो नानुदात्त किन्तु उदात्तश्च ।
 तेन चार्द्धधातुकस्तेर्ललादेरितिसूत्रप्रवृत्त्या लृट्—लृट्, लुकादिषु इत्—चिञ्चितमिति
 भावः । प्रसङ्गादिति । अत्र प्रतिज्ञानुसरणं प्रसङ्गः । उक्तञ्च पुरुषम्—एकाच
 उपदेशे' इति सूत्रम्यास्यानालो 'अनुदात्तास्यानुपदेशेन संसर्गोच्यते' इति तद्विधानात्ते
 संसर्गज्ञानी—

दो—। जट्टदन्तैर्यौतिरुच्छ्रुधौर्द्ध्वनुष्ठसिद्धौत्त्रिभिः ।

वृक्षवृक्षभ्यां च विनैकाचोऽजस्रेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Of the अव्यय roots (ending in vowel)—all the एकाक्षर roots having only one vowel are remembered (treated) as अनुदात (निद्रत means अनुदात) except the अकारान्त, आकारान्त, इ, ऊ, ए, ओ, औ, अ, ए, ओ, नि, की, नि, इ, and इ (इ, and ए elides hence they are also अव्यय).

नित्य—। एते संयुहीतपातवः पाणिनिना अनुशासनेन कथयिता इति

विभाज्यम् । तत्र शब्द चत्वारान् आह—चत्वारोऽपि खदौः (लकारादौः) खदौः (चकारादौः) च धातुभिर्विना यु र् च शीर्षं च ह च वि कीर्षं वि एभिश्च धातुभिर्विना इत्येव च भाष्ये धातुर्भा विना सर्वे एवम्भौ धातवः निरुद्धाः अनुदात्ताः पाणिनिप्रत्ययपरम्परया प्राप्ता इत्यर्थः ।

द्वौ— । शङ्ख पच मुचिरिष वच विच सित् प्रच्छित् खज निजि र्भजः ।
भङ्ग भुत् भ्रसृज् मसृजि यज युज् रुज् रुञ्चि विजि स्खि सज् खजः ॥२॥

अदृ दृदृ चिदृ किदृ तुदिदृदः पद्य भिदृ विद्यति विनदृ ।

यदृ सदो सिद्यति स्तदिहदो कृष् क्षुधिक्षुध्यती ॥३॥

वक्षिर् मुधिरुधो राधिव्यधशुधः साधिसिधुरति ।

मन्थहन्तापृच्छिपृक्षिपितृप्तिपः हृष्यति हृष्यती ॥ ४ ॥

क्षिप् क्षुप् वप् शप् स्तप् सृपि यम् रम् सभ् गम् वम् यमो रमिः ।

क्र शिदंशिदिद्यो दृष्ट दृष्ट् विश् रुय् क्षिप् विष् सृशः क्षविः ५॥

क्षिष् तुष् क्षिष् दुष् पुष् पिष् विष् शिष् शृष् क्षिष्यतयोधसिः ।

वसतिर्दृदिदिदृदो नदृ मिह, रुह, स्निह, वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता इत्यन्तेषु धातवो द्वाधिकं गतम् ॥ ६ ॥

Of the इत्यन्त roots ending in consonants the under-mentioned one hundred and two are known as अनुदात्त beginning from वृक्ष in the 2nd verse and ending in वधि in the sixth verse.

नित— । अथ इत्यन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परित्यज्यति । ते च संख्यया द्वाविंश—
शतम् (१०२) इत्याह—वृक्ष, इति वृक् (अनुवधरहित एव भाष्ये पाठः), इत्येव
एव धातोषु अनुदात्तः ।

भानोऽङ्—अप्, इप्, रिप्, यप्, विप्, सिप् इति अङ्गुदायाः अणिटश्च (सर्वत्र अङ्गुदाया धातव एकाच अपदैवे इति सूत्रादणिट इति श्रियम्) ।

भानोऽङ्—अच्छ इत्येकः । अच्छ इति अच्छासीतिप्रत्ययेन निह्येभः ।

भानोऽङ्—अङ्, निजिर (निज्), भङ्, भङ्ग, भृङ्, भृङ्ग, भृङ्गि (भृङ्) इति पञ्चदश (निजिर विजिरित्वादिवृ इतिस्वरचम् इत्यस्यम्)

भानोऽङ्—अद, दद, सिद, क्तिद, तद, गुद, पय (पद इत्यस्य भ्राना निह्येभः) भिद, विद्यति (विद इत्यस्य भ्राना निह्येभः तेन भ्रानविकरणो दिवादिष्टोचते), विन्द (विद इत्यस्य भ्राना निह्येभः तेन भ्रानविकरणो दधादिष्टोचते), भद, सद, सिद (सिद्यति इति भ्रानविकरणस्य शिषा निह्येभः), कन्द, दद इति पञ्चदश ।

भानोऽङ्—अध्, बुध्, भृध् (भृध्यति इति भ्रानविकरणस्य शिषा निह्येभः) भम्, भृध्, रध्, दध्, व्यध्, यध्, साध्, विध् (दिवादि), इति एकादशः ।

भानोऽङ्—भन्, इन् इति द्वौ अणिटौ इति चण्डाये ।

भानोऽङ्—आप्, बिप्, कुप् (स्यौ), वप्, तिप्, दप्, छप्, विप्, लुप्, कप् यप्, खप्, झप् इति त्रयीदश अणिट इति श्रियम् एतदभ्यन्त ।

भानोऽङ्—यम्, रम्, कम् इति त्रयः ।

भानोऽङ्—भम्, भस्, यस्, रस् इति चत्वारः ।

भानोऽङ्—अङ्, दङ्, दिङ्, कङ्, खङ्, रिङ्, कृङ् विङ् (विङ् अलीभावे दिवादिः), पिङ्, सृङ् इति दश ।

भानोऽङ्—अप्, सिप्, इप्, दिप्, इप्, प्रप्, पिप्, बिप् (विष्णु आत्मी), शिप्, भृप्, शिप् इति एकादशः ।

भानोऽङ्—अस् (अस्मै अदने) यस् इति द्वौ ।

भानोऽङ्—अह्, दिह्, दुह्, गह् (गहो हन्ते), मिह् (शिषेने), बह्, दिह् गह् इति चर्षी । अङ्गुदायाः (अणिटः) ।

एवं सप्तधा (एकाः + अट् + एकाः + पञ्चदश + पञ्चदश + एकादश + द्वौ + त्रयी-दश + त्रयः + चत्वारः + दश + एकादश + द्वौ + चर्षी) द्वाधिकशतमिति द्रष्टव्यम् । तन्म

पञ्चमीत्यादिषु सर्वत्र हन्वसमासेन निर्द्देशः । खन्दोर'घाघं' कश्चिन्मिपु, कश्चित्
 मनेत्वादिनिर्द्देशः कृत इत्यपि विभाष्यम् । त्वपाति इत्यपि इत्थं तु 'दृप् दृप्'
 इति धातुद्वयम् कश्चित् तुदादी पुरादी च पठन्ति । तत्र तुदादित् वारयितु' श्रुत्या
 १६ निर्द्देशः कृत इत्याह तुदादाविति—

दो— । तुदादी मतमेदेन स्थितौ यौ च पुरादिषु ॥७॥

तृप्हपो तौ वारयितु' श्रुत्या निर्द्देश आहृतः ॥ ७॥ ॥

The roots दृप् and हृप्, through difference of opinion, are
 read as तुदादि and पुरादि in the धातुपाठः ; but we prefer them
 to be read in the दिवादि class ; so, to bar their तुदादित् and
 पुरादित् they are here read by adding अन्विकरण and not
 without विकरण ।

मित्र— । यौ तृप्हपो मतमेदेन तुदादी पुरादी च स्थितौ (धातुपाठे
 इत्यर्थः) तौ (कर्म) वारयितु' श्रुत्या अन्विकरणेन दिवादित्वमेत्यर्थः आहृतः
 (अक्षरपाठः) अस्माभिरिति शेष इत्यन्वयः । कस्यमेवं विहितमिति चेद्व्याहृतः—
 दिवादितादिव 'शेष्ठादीनामितितुल्यभावे' 'कश्चितो कश्चित्' इत्युदाहरणं सङ्गच्छते
 इति शब्दशुद्धेरे स्पष्टमित्यवम् ।

दो— । कश्चि—, स्थित्यपयो सिध्यवधौ मन्त्रपुष्पश्लिषः श्रुत्या ॥८॥

वसिः शपा मुक्ता यौतिर्निर्द्देशोऽन्यनिष्ठसये ।

चिञ्चिर्विजिगंस्तु इति सानुबन्धा समौ तथा ॥ ९ ॥

Moreover, to exclude other विकरण from सिद्, पद्, सिप्,
 हृप्, नृप्, पुप् and कृप्—they are read by attaching the विकरण
 अन्व to them, दृप् with दृप् and तु with तुक् (तुक्विकरण which is
 an indicatory of अदादि class). And also (for the same purpose):

निज् विज् and वज् are directed by adding the indicators (इत् and कृ).

मिति— । मनु खिद्यतोव्यादि कर्ष्यं श्रुत्वा निहिं'त इत्यवाह—किञ्च इति—चत्त-
श्रिति तदर्थः । अन्वनिहतये अन्वस्य उत्तरस्य विकरस्य निहतये चारवाय सिद्ध,
पद, सिद्ध, वृद्ध, मन्, पुन्' द्विच इत्यादयः श्रुत्वा खन्विन्वरसेन सिद्धित्वेन निहिं'ता
अलिखिताः । तथा चत्तिः वस् धातुः मया (मध्विकरसेन) निहिं'तः कश्चितः
अन्वभिधिति मेवः । तथा—किञ्च, अन्वनिहतये इत्यपि योजनीयम् । निज्, विज्,
वज् एते त्रयोऽपि भूतवन्मेव इत् इत्यनेन सृ इत्यनेन च सह निहिं'ता इति वचन—
विपरिवादिनाम्नयः ।

दौ— । विन्दतिस्त्रान्द्रदीर्गादेरिहो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याप्तभूत्यादयस्त्वेनं मेव पैठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रक्षिमसृजौ यदिपदौ तुद् कृष् कृषिपुषी शिधिः ।

भाषयानुक्ता नवेहीता व्याप्तभूत्यादिसम्पत्तेः ॥ ११ ॥

The root विद् is seen to be enlisted in the तुदादि class in the grammars of Chandra, Durgasinha (Kalap) and others and also in महाभाष्य; but व्याप्तभूति and others did not read it here.—This is the custom.

The nine roots इज्, मज्, चद्, पद्, वृद्, चुप्, कृप्, पुप् and जिप्, though clearly not stated in the महाभाष्य, are enlisted here at the instance (lit. according to the opinion) of व्याप्तभूति and others.

N. B.—These nine roots though not expressly mentioned in the महाभाष्य—yet they are not rejected by the भाषकार ।

मिति— । विन्दतीति—विन्दुव्याप्ति इति 'च'-अनुवचकः पिदधातुः । चान्द्र-

दीर्गह्रस्वः तैः तुदादी पठित इत्यर्थः । आन् इति चङ्निमित्तस्याकरणम्, दीर्ग इति ह्रस्वसिन्धौ नाम अन्तापस्याकरणव्याख्याता । किञ्चाद्यं विदधातुर्भाष्येऽपि तुदादात्तं पठितः । व्याससूतिप्रवृत्तयस्तु वैयाकरणा इमं भातुं ऋ तुदादी न पठुः न परित्यज्या-
मासुत्यर्थः ।

रश्मिन्जीवि—रश्मि, मस्त्र, अद, पद, दृढ, चुद्, मध्, पुष्, विष्, एते नव धावन्तः मात्तेशुक्ता धातुपाठेऽनन्तधृता न तु प्रत्याख्याता इति बोध्यम् । अतएव नास्ति मात्तेश विरोधः । व्यासभृत्यादिभिस्तु पठिता इति तद्वहरोच्चादिह अनिद-
वाःरिकायास्तुक्ता अस्माभिरिति शेषः ।

दी—‘स्पर्ध संघर्ष’ । संघर्षः पराभिभववेच्छा । आत्ययेनोप-
संघर्षादकर्मकः । स्पर्धते ।

स्पर्ध means to challenge (to overpower). It is intransi-
tive for the object is implied in the meaning because to
challenge means ‘to call some one to fight.’

नित—‘टिड आत्मनेपदानां टिड’ (२२६१) इत्यत्र एषधाती रूपप्रदर्शनावसरे
‘कल्याणाः षट्त्रिंशदुदाचैतः’ इत्युक्तम् तद्विहीतः स्पर्धधातुः तस्यां नवधायां
द्वितीयः । अनुदानेष्वात् ‘अनुदापठित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदम् । स्पर्धे
इति—संघर्षे इति । परेष्वात् अस्मिन्वः पराजयस्तु तद्विजयिनी इच्छति विदधः ।
आत्ययेनोपसंघर्षादिति । अमेयं युक्तिः—यदि सकर्मकः स्यात् तर्हि ‘गतिवृत्तिप्रत्ययसामर्थ्ये
—अर्थकर्मकर्मकाधारसिक्तार्थं च यौ’ (५४०—१:४१३९) इति सूत्रेण ‘दिक्कृत्
यजदत्तं स्पर्धवति’ इत्यादी अप्रिक्तपुंषो कर्मकं न स्यात् । अकर्मकत्वाभावात् ।
यदि अकर्मकः स्यात् तर्हि—धातोरस्य अर्थ एव निवेद्य नहि कश्चिदनुद्विग्नं स्वर्थां
अभवति । तस्यात् कर्मकं नास्ति इति न किन्तु तद्विधितोऽर्थे अन्तर्भूतं सद्विद्यति
न नहिः प्रकटभित्तिभावः । सुप आत्मनः अस्मिन्ति (२६५०) सूत्रभाष्ये च ‘आत्यये—
तद्विभूतस्य कर्मत्वमेव सकर्मकत्वम्’ इति विधारेण प्रतिपादितम् । तत्त्वबोधिनी-

कारासु—‘अत्र शेषित् । अभिभवेष्वा धात्वर्थत्वात् च अर्धार्थकस्य सकर्मकता
इत्यते—‘आह्वाच’ मीराजनरायती या’ इति । उदाहरिजले च ‘स्पर्धाधामाक’—
(२००४—१।१।२१) इत्यत्र स्वमेव ‘ह्यचपापूरमाह्वयते’ स्पर्धते इत्यर्थः इति ।
चोडर्षोऽपि प्राकृता—‘यत्रास्ययुगान्तं वा प्रेभा स्पर्धि’ इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं
न्यायम् इत्याहुतिरिति । वस्तुतस्तु यच्चिरोधो नः तत्र स्पर्धधातोर्भिभवं-
पूर्वकात्तानि हनेरिति । उक्तम्—

‘धातोर्धान्तरे हनेर्वाजिह्वोपसंयङात् ।

प्रसिद्धे रविचाराः कर्मोऽप्यधिक्येन क्रिया ॥’ इति दिक् ।

२२५६ । शर्पूर्वाः खयः ॥ ७।४।६१ ॥

ही—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिष्यन्ते । ‘इत्यादिः शेषः’
(२२७६) इत्यस्यापवादः । पश्यर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते ।
स्पर्धताम् । अस्पर्धत । अर्धत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धि-
ष्यत । ‘गाष्ट ४ प्रतिष्ठालिप्सयोश्च’ इत्ये च । गाधते । जगाधे ।
‘वाष्ट ५ लोडने’ । लोडने प्रतिष्ठातः । वाधते । ‘नाष्ट ६
नाष्ट ७ याच्ञोपतापैस्त्रास्याशीः’ इति ।

“आशिधि नाष्ट इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अस्याशिष्ये-
वात्मनेपदं स्वात् । नाधते । अनाध नायति । भाधते । ‘दध ८
धारणे’ । दधते ।

Of the क्वाच (reduplication) the खय letters (खफह.....
क्षय्) only, which are preceded by शर् letters (शचक्ष), are re-
tained and the शर् letters (श्, ष् and झ्) slide. Thus here the
खय letters are retained and the beginning ones are dropped.
So this rule (शर्पूर्वाः खयः) overrules इत्यादिः शेषः (२१७९—७.४.७७)

where the beginning letters only are retained. Thus by 'सिद्धिधातोरनभ्यासश्च'—(277—8.1.8.) स्पर्ध् + सिद् त = स्पर्ध्, स्पर्ध् ए (by 'सिद्धिधातोरनभ्यासश्च' (2241—3.4.81) = स्पर्ध्, ए = पस्पर्ध् । स्पर्धिता — स्पर्ध् + सुट्, ता like हविता । स्पर्धिष्यते—स्पर्ध् + खट् णे । स्पर्ध्ताम् in जोट् । असर्धत in खट् । स्पर्धत in विधिविङ् । स्पर्धिषीष्ट in आद्यौलिङ् । असर्धिष्ट in लृक् and असर्धिष्यत in खट् ।

N. B.—The order of conjugation is—

खट्, सिद्, सुट्, खट्, जोट्, खट्, विधिविङ्, आद्यौलिङ्, लृक्, and खट्.
(This order should always be kept in mind in our Kaumudi).

वाध् means प्रतिष्ठा (establishment), धिष्ठा (hankering) यय (collection)—आधत्ते etc. बाध् means लोचन (obstruction) बाध् and बाध् means begging etc. Vartikakara says that it should be stated that the root नाध (नाध्) is used in the आकरोपद only in the sense of आशीः (blessing) Thus नाधति—elsewhere नाधति (परस्मै—), The root दध् means to hold दधति—

मित— । 'शर् पूर्वो धेय' इत्यवदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरः (वषट् इत्येवा) न धेयः किन्तु खयान् (खफवट्पटतकपाम्) एव धेयः । 'पत लोपोऽभ्यासश्च' (१६९०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येवमुपपत्तेः । तदाह अभ्याससीति । शर इति वषट्वा इति । खय इति खफवट्पटतकपाम् इति । इत्यादिः धेयः इति शब्दम् । इत्यादिः धेया इति खयान् धेयपदमनुवर्त्य दिधने इत्युक्तम् । चनादि—रित्यन्यमुपपत्तेः । तत शर्त्तिरित्यवचोपेक्षया आत्मादिभूता इत्यर्थः । तेन पत्रयत्नश्च यय न धेयः । नन्दाः संशोभादयः (१४४६—६।१।१६)—इति निषेधस्याप्रवृत्तेः पक्षे रेकस्यापि दिधम् । द्वितीयैकान्वयवशेन तद्विधेयान् इति बोध्यम् । पस्पर्धे इति स्पर्ध् + सिद् त = स्पर्ध्, स्पर्धत स्पर्ध् ए (सिद्धिधातोरनभ्यासश्च—(२२४१) इति एतादृश) पस्पर्धे । अधितेत्यादीनामयं कनः—(खट् सिद्) खट्, सुट्, जोट्,

लङ् विधिलिङ्, आशीर्षिङ्, लुङ्, लृङ् इति सर्वत्र लङ् । एषा (अर्धिलिङ्-आदीनाम्) उपस्य एवमाहुवद् बोध्यम् ।

माह इति प्रतिज्ञा—आस्पृष्टं, स्थापनं, चकस्वापनं वा प्रतिज्ञा । एकात्र स्थापनं सन्दर्भोक्तम् । सन्द (सन् + च्) । प्रतिभासी वाच्यम् । नामुनाह इति । चम चार्तिवसाह—आशिषीति । अस्यार्थमाह अस्याशिषि एव आत्मनेपदं नाश्ववेति । अस्त-इति नवासीति । दधधारणे इति । लिटि रूपं बल्यमाह—

२२६० । अत एकहल्मध्ये णादेयादेर्लिटि । ६।४।१२०॥

हे— । लिट्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ् तदवय-
वस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्याकारस्य एकारः स्यादेवमाश्लोपश्च किति
लिटि ।

When in लिट्, a लिट् (sliding) affix follows, then एकार is the substitute of the short च (चत्) existing between—two non-conjunct (‘असंयुक्त’—‘simple’ as इ (च) र्) consonants which चकार or short च is a part of a verbal stem (चङ्) that (the चकार or the reduplicate of which) is not preceded by an आदेश or substitute due to लिट्, and also the reduplicate (चकार) elides. Thus दृ + लिट् व = दृ + दृ + ए (लिट्-हल्बोदीर्घरिच् (2241)) = दृ + दृ (च) व + ए = ० + इ (र) + व + ए (Here by this rule the reduplicate or the चकार elides and च is replaced by र) Thus we have दृव । This किल is instructed in the rule असंयुक्तात् लिट् लिट् (2242—1. 2. 5).

नित— । ‘अतः + एकहल्मध्ये + णादेशादेः + लिटि’ इतिच्छेदः । अत इति शब्दः । एकहल्मध्ये इति सप्तम्यनामपि प्रचलन् द्रष्टव्यम् । ‘एक’ मध्यमाश्लोप-वचनः । ‘एकं सुखाचकैक्या’ इत्यमरात् । एवमात्रं इतिवर्धः । अतएव इति

असंयुक्तकृत् मध्यस्थस्य इत्युक्तम् । अनादेशादिरिति च 'अंत' इत्यस्यैव विधीयमानम् । तद्वि-
 शत इत्यस्य विशेषणमयम्—एकह्रस्वमर्थे ('असंयुक्तकृत् मध्यस्थस्य') इत्येवम्—
 अनादेशादेः (लिङ्गिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) इत्युक्तम् । 'घृसोरेखाव-
 म्भासलोपच' (२४७१—६।४।११८) इत्यत 'एदिति' 'अम्भास लोपयति'ति चानुवर्तते ।
 यद्वाङ् 'अकारस्यकारः अम्भासलोपयति' । 'अमङ्जनजनमङ्गुली लोपः
 किङ्कलनङ्गि' २२६३—६।४।२८) इत्यतः 'किति' इत्यनुवर्तते ननु 'किति' इत्यपि—
 असंभवान् 'असंयुक्तकृत् किति'—(२२४९—१।२।१५) इति किङ्कलनात् आपन्नात् ।
 ननु प्रसिद्धताङ्—किति लिटीति । 'एकह्रस्वमर्थे' इत्यस्य व्याख्यानम् 'असंयुक्तकृत्-
 मध्यस्थस्येति—एकौ असंयुक्तौ द्वौ एकह्रस्वौ (अर्न्तवारयः)—तयोर्मध्यम् (इहोतम्)
 तस्मिन् तिष्ठतीति तत्तुल्यः, तस्य । व्यञ्जनान्तरिकासंयुक्तम्यञ्जनद्वयमध्यवर्तिन इत्यर्थः ।
 अनादेशादिरिति—आदेशः आदिर्हस्येति (बहुव्रीहिः) । न तथा अनादेशादिः तस्य ।
 अङ्गुलीव्यधिकृतं वर्तते 'आसप्तमाध्यायपरिसमाप्त'रङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् ।
 लिटीति परनिमित्तकसप्तमौ अनादेशादिरित्यस्य एकदेश 'आदेश' इत्यत सम्बन्धात् ।
 अतो व्याचष्टे—लिङ्गिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गमिति । लिङ्गेव निमित्तम्
 लिङ्गिमित्तम् । तस्मात् आदेशः च आदिर्हस्येति द्वौ लिङ्गिमित्तेति विग्रहः ।
 समासालोः । कार्प्रत्ययः एवञ्च अङ्गमित्यस्य विशेषणमिति विशेषणम् । तद्वयमस्य सूत्रस्य
 व्युत्पत्तिः । लिटि निमित्तं (हेतुं) अवलम्ब्या यस्य अङ्गस्य आदौ आदेशः (वैकल्प-
 यम्यादकः 'विक्रान्तिविधायको' यच्चविशेषः यथा—चक्रचतुरित्यत्र चकारः ककारस्य
 वैकल्प्यसंपादकः 'रूपान्तरप्रतिपादकः तद्वत् कश्चिद्वचः) न विद्यते (अम्भासे
 ह्रस्वः) तस्य तादृशस्य (अङ्गस्य—यस्मात् प्रत्ययविधिसंज्ञादि प्रत्ययेऽङ्गम्—१८८—
 १।४।१६) असंयुक्तकृत्प्रत्ययस्य अकारस्य (तर्कभाङ्गभाष्यवदस्य) एकापादेः
 क्त्वात् किति लिटि परे इति । किञ्च न केवलमकारस्य एकापादेः किति चकारात्
 प्रोत्पन्नमोऽम्भासस्यापि लोपः कान् किति लिटीति इति । 'इष्ट' इत्यादाहरणम् ।
 इष्ट् + किट् त इति स्थिते किति कृते लिटकशुभयोरेङ्परिच् इति (२२४९) एकादेशी
 किञ्चि च इष्ट् + इष्ट् + ए इति जाते पूर्वस्थाने (अम्भासे इष्ट इत्यस्य) न कश्चिद् विदोपता-

विधायकः यच्चः आदिभ्यस्ते । ततः सभरणस्य (चक्षस्) दध्, (द(च) ध्) इत्यस्य—अकारस्य एकारादेशे कृते दध् + इ एध् + ए इति सभरणानि चभ्वात्तदीयेन • + देध् + ए = देधे इति सिध्यति । एवं दध् + खिट्, आत्म = दध् + दध्, चात् ('खिट् आत्मनेपदानामिति एत्वम्) = • + देध् + चात् = देधाते । ननु सूत्रे 'खिटि' इति सकृदेव चक्षम् इती तु 'क्षिप्तिमिति' 'क्षिति खिटि' इति च विरुद्धव्यतिरेकः । तदसद्विधिवत् । न । इच्छासुरोद्येन खिटोभ्यास्येन आदेशविशेषचर्मात् न निमित्तं सिध्यति इति विभावनीयम् । किति किम्—ननाद—(यक्षः पिप्पलादेत्याभ्यासस्योपौ न) । खिटि किम्) पापुष्पात् (सङ् खुक् विधिलिङ्) । यक्षः किप्पामात् पूर्वसुतेषां प्राप्ती 'यक्षिषे'ति धृत्वनवत्प्रवर्तते ।—

२२६१ । अलि च सेटि ॥६॥४॥१२१॥

दी—प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिज-चरा तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासस्योपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिर । 'अतः' किम् ? दिदिबतुः । 'तपरः' किम् ? ररासे । 'एक—' इत्यादि किम् ? तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् ? अक्षपतुः । खिट् आदेशविशेषादिह स्यादेव । नेमिश्च । सेटि ।

'स्तुदि आप्रवसे ।' आप्रवशस्तुप्तवनस्तुद्धरणं च ।

The fore-going explanation applies here (also). In other words, when in the perfect (खिट्), the affix दध्, having the augment इट follows, then ए is the substitute of the short च existing between two non-conjunct or simple consonants—this short च being a part of the verbal stem or चक्ष that is not preceded by an आदेश or substitute due to खिट्, and—

also the चव्यास or reduplicate elides. Here (in the rule चतएकद्वयमधी etc) by the term 'बादेशः' of the expression चनादिबादे: we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एल and चव्यासलोप so वृत्ति (प्रस) and वृत्ति (वृत्ति) in the rule 'न शस-ददवादिमुच्चारणम्' (2263—6. 4. 126). Hence, though in the चव्यास of दध, पठ etc, there are प्रकृति ल (natural ल, व, न, ञ and इ i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, ब, म, य), there must be एल of the ल of the चव्यास and the elision of the reduplicate (चव्यास)—in as much as the first letters of the चव्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition चनादिबादे:—has nothing to do with वृत्ति, वृत्ति, etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'चव्यासो न-चे' (2182—8. 4. 54) that 'प्रकृतिवर्गो प्रकृतिवर्गः प्रकृतिचरं प्रकृतिचरं' i. e. लर् letters are replaced by लर् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पठ etc and शस-दद. As in the वृत्ति form of दध (दध दध ए) there is no change (वेदध) in the first letter of चव्यास so also there is no change in the वृत्ति form of शस (शस शस ल) and दद (दद दद ए). Hence if एल and चव्यासलोप were enjoined to all वृत्ति forms alike then the rule 'न शसदद—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एल and चव्यासलोप are enjoined to those वृत्ति forms alone where the चव्यास has no dissimilar or deformed (विदध) letter i.e. where the first letter of the चव्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in चक्षतुः कक्षतुः etc. where क and ख are changed into क्ष । Thus दक्ष and दृक्ष have no एत्त and चान्दोग्योप for they are specially prohibited from having them (एत्त etc.), whereas दक्ष पक्ष etc have एत्त and चान्दोग्योप, though they have प्रकृति कक्ष (द) and प्रकृतिपर (प) letters in the आदेशादि or चान्दोग्य, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतश्चक्षकमर्थे—' and it is therefore that सिट् forms like दक्षे and -पक्षतुः etc are valid. And consequently the expression 'आदेशश्च..... एवाश्रयते' ■ rightly guessed. दिशिरे—दक्ष् + दक्ष् + क् = दक्ष् + दक्षेष् (by सन्धोः etc) = दक्ष् + दरे । Why the rule reads अतः (in अतएवकक्षकमर्थे etc) ? Witness दिक्षितुः (where there is द् (in दिक्ष) and not च, so एत्त and चान्दोग्योप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness राक्षी (राक्ष यक्ष् + सिट् ए) । why the expression एकक्षकमर्थे (in the rule) ? See that कक्षरतुः (कक्ष् कक्षमती to creep—कक्ष् + सिट् अतुम्) has no एत्त and चान्दोग्योप for the क् of कक्ष् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why चान्दोग्यादि (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चक्षतुः (कक्ष् = यक्ष् + सिट् अतुम्) where the verbal stem (कक्ष्) has a deformed (विकृत) letter (च) for its आदेश in the चान्दोग्य, so the rule अत etc. does not apply and consequently there is no एत्त and चान्दोग्योप ।

खिट् etc.—In the rule चत etc. the word खिट् is taken by Bhattoji twice—once as an adjective ■ चादेश (लिङ्गिनिपादेषादिकं न भवति यदङ्) and next as an adjective to एत् (चकारस्य एकारो खिट्) । Because खिट् is an adjective to चादेश—also ; so we have एत् and चत्थास्योप in the खिट् form of जम् (जम्) प्रह्वे (to be modest) and शब्दं च (to make sound), and वह (सह्) मर्षेणे (to endure to tolerate) for the च is changed into न by 'चो नः' (2286—6.1.65) and न is transformed into स by 'नात्वादिः नः सः' (2264—6.1.64)—and not by the reason of खिट् following. Hence नेमत्तुः, नेहः and नेमिच and सेहं etc. are valid (नेमिच—जम् + खिट् यच् = जम् + जम् + इट् + यच् = ० + नेम् इव and सेहं = सह् + खिट् ए = सह् + सह् + ए = ० + सेह् + ए) ।

The root कृदि (कृद्) means चाप्रवच (to leap and to extract) :—

मित—सूत्रमिदं “चतएकङ्” श्रुतः चत्थवर्द्धितपरवर्ति ; खिच तस्य यदुक्त-
मिदमपि तदेव वक्तव्यं वज्राघवादाह—प्रागुक्तमिति । तथाचायमर्थः—लिङ्गिनिपादेषा-
दिकं न भवति यदङ् तदवयवस्य चरंशुताङ्गमध्यस्थस्य एकारस्य एकारः साहचर्या-
क्षीपच सेटि (यङ्विभित्) यसि खिट् च इति । ननु प्रकृतिस्य प्रकृतिस्य चादेशा-
भवन्ति प्रकृतिचराश्च प्रकृतिचराः इति ‘चत्थासे चम्’ (२२८२—८.१.६४) इति
सूत्रे उक्तम् । ऐदे पेततुः (दृच् + खिट् ए—यट् + खिट् अङ्) इत्याहोक्तम् (इव
इत्यम्) प्रकृति जम् (इ) चादेशः चत्थ च (यत् इत्यम्) प्रकृतिचट् (य) चादेशः ।
अस्य चादेशस्य निमित्तस्य लिङ्गः । तस्मात् लिङ्गिनिपादेषादिस्यात्—कृत इह एका-
व्यास्योपी विहितो इति चेदताह—चादेश इति । ‘इह’ अस्मिन् चत एकङ्
मध्यःप्रादेशदेहिटीति सूत्रे इत्यर्थः । ईद्वयसंयादक इति । ईद्वयं निरूपता विहित-
वैकान्तरालमिति यावत् तस्य संयादकः प्रपञ्चः । ‘चादेशे’ सौमित्रये सूत्रकारिच इति
मित्रः । अयमर्थः—अस्मिन् कृतादिरे विप्रोक्तमाने स्थानिनः यथावयव भवति तादृश

एव आदेन इह विवक्षित इति भावः । कुत एतत् ज्ञातमिति नैदमाह—नसिद्धोपिति ।
 'न मन्त्रद्वयविशुद्धानाम्' (१२६३—६।४।१२६) इत्यत्र प्रतिषेधविधानात् आपत्तात् ।
 तथाहि यदि विरुपादेयानामपि सङ्गमादेयानामपि एवाभ्यासलोपी न भवेताम् तर्हि न
 मन्त्रद्वयविशुद्धानामित्यस्य चानर्थक्यं स्पष्टमेव, नेदमाभावात् । तस्मात् यदि एवाभ्यास—
 लोपी भवतस्तर्हि सङ्गमादेयानामपि अङ्गमादेयानां तौ भवतः न तु विरुपादेयानामभ्यासा-
 दीनामिति फलितम् । अत्र प्रकृतिक्रमः प्रकृतिचरणं यथा सङ्गमादेयाः तदर्थं विरुपा-
 देयाः । तत्रस्यानिसङ्गमादेयानां (प्रकृतिचरानां) पक्षे—विधिरत्र (एवाभ्यासलोपी)—पक्षे-
 दासत्वेन प्रकृतिक्रमस्यैतत्त्वमपि एवाभ्यासलोपी भवत एवेत्याह—तेनेति । प्रकृति-
 चरानां दकारप्रकारादोनाम् । तेषु दकारप्रकाराद्यादेशेषु । सत्त्वमपि यस्मान्नेत्यपि ।
 सत्त्वचरणमाह—द्वेषे इत्यादि द्वेषे दीपति इति प्राग् दर्शिते । द्वेषिरे इत्यपि—
 पूर्ववद्वेषाभ्यासलोपी ततो मस्य इत्यादिषु रूपम् । 'अत एकहल्मध्ये—' इति
 सूत्राख्यानां दर्शनां प्रत्येकमुपशोभे कर्मवति—अतः सिम् इति । द्विद्विषुः (द्वि +
 'लिट्' चतुस्) अत्र दकारस्य स्थानिसङ्गमादेयेन प्रकृतिक्रमत्वं दकारप्रकारयोश्च एकहलत्वं
 किम्पु तयोर्दकारमध्यत्वं नास्ति किम्विचारमध्यत्वमीव । अत एवाभ्यासलोपाभावात्
 इति भावः । तपरः किमिति । अतु इति किमिच्छते । इत्यसि इति । रास्य (रास्)
 म्बु इति धातुः । तस्य चाक्रमेपदित्यादिप्रतिषेधम् । अत्र र् भू इत्यसंयुताहल्मध्ये-
 ष्यस्य भवर्षस्य ऋक्षाभाषादेवाभ्यासलोपी नेति बोध्यम् । एक इत्यादि किमिति—
 एकहल्मध्ये इति किमिति इति प्रश्नः । तदुत्तरतरिति । अत्रह्रस्वगती इति धातुः ।
 तस्य षिटि चतुसि रूपम् । अत चकारस्य मध्यवर्त्मनमसि किम्पु क इति एव;
 (चसंयुक्तः) इत् न भवति तेनायं विधिर्न प्रवर्तते इति भावः । अनादेशादिः किमिति—
 'आदेशादिकं न भवति यदकमिति' किमिति । अत्रचतुर्द्वि । अत्र भवत् इति
 धातुः । तस्य भवति रूपम् । अत चकारस्य विरुपादेयचकारस्येत्यभ्यासलोपी न
 भवतीति सिद्धिमिति भावः । अत्राभ्यासस्य प्रत्ययः—लिट् आदेशादिक्रममाह । इह
 इति नेतिव अन्त्यः सङ्गमादेयः । अत्र (मूर्ध्नादिः) प्रकृतं म्बु इति धातुः ।
 अत्र षिटि चतुसि रूपम् । अत्र (मूर्ध्नादिः) मर्ध्वे इति धातुः । अत्र षिटि

प्रथमैकवचने रूपम् (चम् + शिद्—चम्—चद् + शिद् त = चम् चम् चद् चम्—चम् चद्
 ए—नेम इ य—सेह ए) अतः चकारचकारयोर्वैक्यमसि सत्त्वं किमु एतद् विकृत्यं
 क्तिटं निमित्तमवलम्ब्य न भवति किमु कमेण 'शीमः' (२२८६—६।१।६५) इति
 'धात्वादेः भः सः' (२२६४—६।१।६४) इति च सूत्रवचनमवलम्ब्य । तेन सिद्धि-
 निमित्ताभावाद् विकृतादेर्योरपि एताभ्यासङ्गीवी भवतः ।

स्तुदि (स्तुद) अत्ररथे । आप्रवचसार्यमाह—उत्पन्नमिति । उत्पन्नमिति
 सिद्धयः—

२२६२ । इदितो नुम् धातोः ॥ अ१।५८ ॥

दी— । स्तुन्दते । शुस्तुन्दे । 'क्षिदि १० श्वैत्ये' । अक-
 र्माकः । श्विन्दते । श्विन्दि । 'वदि ११ अभिवादनमुल्लोः' ।
 वन्दते । ववन्दे । 'मदि १२ वाक्याणे सुखे च' । मन्दते ।
 ममन्दे । 'मदि १३ सुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । मन्दते ।
 ममन्दे । 'सदि १४ किञ्चित्तत्त्वे' । (अकर्माकः) । सन्दते ।
 पसन्दे । 'क्षिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्माकः ।
 क्षिन्दते चैत्रम्—(laments over Chaitra) । चिक्लिन्दे ।
 'मुद १६ इयं' । अकर्माकः । मोदते । (मुमुदे) । 'दद १७
 दाने' । ददते ।

The aspirated root (स्तु) becomes after an un- (इकारान्) root,
 which drops its इत् (प्रकार) । This स्तुदि ends in इकार, which
 is its इत् । So स्तुद + चद् से—स्तुदम् इ + च (निमित्तमवलम्ब्य मत्)
 स्तुद + च्—स्तुन्दे—familarly चुस्तुन्दे (चित्) ।

नित— । इदितो + नुम् + धातोरिति दत्तः । प्रथम इद—उत्पन्नमिति, द्वितीय
 इत्—ननु संज्ञा । नुम् (उत्पन्नः) इत्—ननु संज्ञाः) दत्त (धातोः) च इदितो

(वङ्गरीहिः) तस्य । निनायमर्थः—यो वातुरिदित् भवति तस्य गुनात्मनः स्यादिति ।
 वातुरिदित् 'इदित् इति कर्त्तृधारयोश्च धातौर्भिन्नेष्वम् । तेन इदन्तस्य धातौर्मुम् विधान—
 मत् चचिङ्कादौ न दीभः' इत्याह । 'सिद्धोऽन्तात् परः' इति परिभाषया गुनात्मनः
 'कृदि' इत्यस्य अन्तात् परो भवति—कृदि + कृद् वे—कृदुन् २ वे—
 कृन् २ वे (तुम् इत्यत्र चकार चकारार्थाद्यः—सकारस्य चेतम्)—कृन्दते । एवं लिटि
 चकृन्दे (अथ किल स्वयमेवत्वम् (सकारमेवत्वम्) कृद्योश्चरिति पुलम् (चकारत्वम्)
 लिट्समन्वोरिति चकारकृते च रूपम्) । वन्दते इति—इदित्वाङ्गम् । मदि इति ।
 कान्तिरिच्छा । दद दाने इति—इदित्वाभावात् ददते इति त्रयि रूपम् ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ॥६॥१२६॥

दौ—। शमेर्ददेवकारादीनां गुणशब्देन भाषितस्य च
 योऽकारस्तस्मैत्वाभ्यासलोपी न । ददद । दददति । दददिरे ।
 'षद १८ स्सर्द १८ आस्त्रादने' । अयमनुभवे सकर्माकः
 (यथा—आम् स्सदते स्सर्दते वा) । रुचावकर्मकः ।

एव and च्चासलोप (the elision of the reduplicate) are not
 enjoined to the च (existing in the middle of the roots) of शस्,
 दद, वकारादि roots (having a वकार in the beginning as वम् to
 vomit) and of that root where the word गुण has been made to
 operate. In a better way—Neither the च्चास appears nor is ए
 enjoined in place of the च of such roots—as वम्, दद, वकारादि and
 that (root) has undergone an operation of गुण (as व् by गुण becomes
 वृ and thus begets an व in the middle (व् (व्) व्)). This ए
 gives (शस् + अतुस् (कित्)) शसतुः ; दद gives (दद वृ ए—ददवृ)
 दददे ; वकारादि gives (वम् + लिट् अतुस् = वम् वम् अतुस्) वयमत्तुः and गुण-

शब्देन भाषित gives (पृ + खिट् चतुस् = परं परं चतुस्) परपरतुः । (Note that पृ, कृ, गृ etc are first changed by कृच (सार्वभौतकार्थं चानुसृत्योः) into पृ चर्, कृ चर् and गृ चर् etc and then the prohibition एजा-
न्यासलोप)—applies. दददति etc easy.

पृष्ट, खादौ to taste ; चयम् etc i. e., वृद्ध and खादौ (both) are transitive in the sense of feeling, but they are intransitive in the sense 'to taste as, अपां हि दद्याव न वारिवारा खादुः सुगन्धिः खादति गुणारा (नैषधे) ;

नित—। मन्त्रश्च ददत्य भाषित्य मुचय—एषां वचः । मन्त्रवद्व्यादिगुणाः, तेषाम् । मुचयवदे चयं भाषितोऽन् द्रष्टव्यः । तेन मुचयान् इत्यर्थो भवति । तेन सार्वभौतमाह—मुचयवदेन भाषितस्येति—मुचयवदेन विहितो मुचयवदेन भाषित इति-
बोध्यम् । अतएकइत्यस्येति इत्यादिमादिसिद्धि इत्यतः अत इति 'चूर्णेरेद्व्यापम्यास-
लोपश्च' इत्यतः एदिति अम्यास लोपश्चेति चानुवर्तते—तदाह घोडकार इत्यादि ।
दददति इत्यादि स्पष्टम् । मसु इत्यस्य अदाहरणम् अयमनुवर्तते ; पकारादीनाम्
इत्यसौदाहरणम्—अयमनुवर्तते । मुचयवदेन भाषितस्य—परपरतुः अकचरतुः इत्यादि-
। अद अदह इति—अयमिति प्रत्यासत्त्याभावादपि उक्तवचनेन निश्चितम् । प्रत्येकाभि-
प्रायं वचनमिति च मनोरमातत्त्ववीचिनोक्त्यादयः । अकर्त्तव्य इति वयैतत् फलसाक्षात्
अदः सदर्शनेति । अकर्त्तव्यः यथा—अपां हि दद्याव न वारिवारा खादुः सुगन्धिः
खादति गुणारा इति नैषधे ;

२२६४ । आत्मादेः यः सः ॥६।१।६४॥

दौ—। आतोरादेः अस् सः स्वात् । 'स्वात् पदासौ'
(२२२२) इति चत्वनिषेधः । अमुखादौ । अखादे । खादति ।
अस्वदे । अदौ २२ अने कोट्याय ॥

The cerebral α occurring in the beginning of a root is

replaced by the dental स. The क in चतुस्रदत्ते is barred by the rule 'सान् पदाब्धौ' (2123—8. 3. 111). चदे to demand respect, to play etc.

नित—। सुखे च इति चकारस्येष्वाह—बलेति । आत्मादेरिति धातुयङ्गं क्तिन्—बट् (अथ धातुत्वाभावाद् दन्त्यसकारत्वं न) । भादौ क्तिन् ! लभति (चादित्वा भावान् न सः) । कथं तर्हि वक्तारोयति—तस्य नामधातुत्वेन उपदेयान्मर्मापत्वाभावात् (धातुपाठात्कीर्तत्वाभावात्) न सत्यमिदमाहु रितिदिक् । चदे नामे इति 'नावचित्त-समुत्पत्तिः' इत्यनरः ।

२२६५ । उपधायां च ॥ ८२॥ ७८॥

दी—। धातोरुपधाभूतयो रिक्रवकारयोर्बलपरयोः परत इको दीर्घः स्वात् । अर्दते । अर्दा'चक्र । 'कूर्द २१ खूर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायाभेव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गुर्दते । गीदते—(गुदधातोः शपि लघूपधगुणः) । लुगुदे (असंयोगादिति क्तिच्चात्रगुणः) । 'षूद २५ चरये' । सुदते । सुषूदे ।

सिक्-सृप्-सृ-सृष्टि-सृज-सृष्ट्वाऽन्धं दन्तराजन्तसादयः ।

एकाचः प्रोपदेशाः षक्-सिद्-सदृ-सस्त्रि-सपस्त्रिडः ॥ ११ ॥

दन्त्यः केवलदन्तगो न तु दन्तोऽपि । अकारदीनां प्रथमग्रहणात् प्रापकात् । 'काद २६ अय्यक्तो शब्द' । अर्दते । अर्दादे । 'कादौ २७ सुखे च' । आदय्यक्तो शब्द । आदते । 'काद २८ आस्त्रादने' । स्वादते । 'पेद २९ कुतंसिते शब्द' । गुद-रव इत्यर्थः । पर्दते । 'यती ३० प्रयत्ने' । यतते । येते । (अतः

एकहलित्वेस्वाभ्यासलोपी) । युल्ल २१ जुल्ल २२ भासने । योतते
युयुते । जोतते । जुजुते । विष्टु २३ वेष्टु २४ याचने ।
विविधे । विवेधे । 'अथि २५ ग्रैथिल्ये' । अन्यते । 'अथि २६
कीटिल्ये' ग्रन्थते । 'कल्य २७ आघायाम् । कल्यते । (चकल्ये)
एधादयोऽनुदात्त लो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तन्वर्गधात्ताः परस्मैपदिनः । अत २८ आतस्-
गमने । (अतएवाततीति = आत्मा—कथादिमनिन्) । 'अत
आदे' (२२४८) । आत । आतसु । आतुः । लुकि 'आसिस्'
'ईत्' इति स्थिते ।

The इक् letters (इ च छ ज) are lengthened of a root which
has रेक् and वकार, (both of which are) followed by conso-
nants, as its penultimate letters. Here in the root लई—ल is
one of the इक् letters, रेक् which is followed by the consonant इ
is its penultimate letter ; hence the इक् (ल) is lengthened—
लईति. लईत् चत्—The root is लज्जति and also लुज्जमान् hence by the
rule "लज्जादीन् लुज्जमतीन् लुज्जः" (२३३७—३. १. ३६) it gets लाम् and then the
चतुर्थयोगः of ल (लज्जानुप्रत्ययत्विति (२३३९—३. १. ४०१) comes in and
lastly ल becomes लामनेपद (as लई is itself लामनेपदी) by लाम्प्रत्ययवत्-
लज्जोऽनुप्रयोगत्वात् (२३४०—१. ४. ६३). लईति like लईति । लुलई—लई + लिट्
त=लुलई, ए=लु लई, ए (लज्जतिः शेषः (= लुलई, ए by इल्लः—२१८०—
१. ४. ३९) = लुलई, लुलाम्—२३४५—१. ४. ६३). लुल—लो लिट् लुलते.
(लज्जति शेषः—२३४२).

All monosyllabic शीर्ष (having a-s in the beginning) roots
the ल of which is such that it is dental as well as invariable

followed by an **अन्** (vowel) excluding **ऐक्, ऋप्, ऌ, कृ, ऋक्, नृ** and **ऋ** and including **युक्, खिद्, खद्, खण्, खप्** and **खिङ्**, are **घोषदीर्घ** (i. e. instructed or read to be **वादि** in the **वातुपाठ** of Panini). By **दन्त्य** the dental sound—we mean the dental sound only and not such as is dental and at the same time labial. This is inferred from the separate reading of **दृढ** etc. **वाद्** etc.—from the **ञ** in **सुखेच** it also means 'to make indistinct sound. **पद्** to eject wind from the **गुद** or the anus. **कृत्वा** to extol—The thirty-six **अनुदात्त** roots end here.

Now we shall mention the thirty-eight **परकीपदी** roots ending in the **तन्वीव** letters :—**चत** to move always. The **च** receives a long substitute (becomes **चा**) by the rule '**चत चादिः**' (7. 4. 70). In **कृक् चातिन्** (**चा + चत् + ऋद् + सिच्**) ई (the augment **ईद्** is enjoined here by the rule '**चलिसिचोऽप्ली**' (2235 —7. 2. 96) त्—this being the case we look ahead :—

मित—। '**सिचि चादी दर्वा**' (२४८०—८. १. ७४) इत्यतो **भातोरिति** अनुवर्तते ; तदाह **चादीरिति** । '**उपधायायाम्**' इति कस्यर्धे **उपधाया** तदाह '**उपधायायाम्**' इति । '**वर्द्धपधाया दीर्घ इकाः**' । (४२२—८. १. ७५) इत्यतो **दी** (**एकारवकारयोः**) इत्यनुवर्तते '**इति च**' (२५४—८. १. ७६) इत्यतो **इलीति च**, तदाह—**रेफवकारयोः** इति इत्यनुवर्तते **च** । '**वर्द्धपधाया यमः दीर्घ इकाः**' इति अनुवर्तते—तदाह **इको दीर्घ इति** । तदाह **उपधायायाम्**—**उपधाया** इति (**उद् + उप + त**) **उप** **चादी** **रेफवकारयोः** इति **वर्द्धपधाया** इत्यस्य **प्रोधाया** । **इति** **वर्द्धपधाया** **वाप्रादि** । **उप** **उपधायायाम्** इति **वचनम्** । **उपधायायाम्** **किम्**—**उप** **किम्**—**उपधाया** । **उप** **उपधायायाम्** इति **किम्** **परतो** **रेफ** **वकारो** वा **गोष्ठ** । **इलीपरतो** **किम्**—**चिरिचोति** । **मिरिचोति** । **अथ** **उपधाया** **रेफवकारयोः** **इत्** **वादि** **मिरिचो** **दीर्घ** **मिरिचो** ।

इतः सिम्—सर्गः । गर्दति चम इत् नाति । अर्द्धाचक्र इति इत्यादिषु मुद्रमन्त्रो-
 ऽवृष्ट इति—(२२२७) चम् । कुञ्जानुप्रमुञ्जते सिटीति छत्रः चतुर्भोगः ।
 'चानुप्रमुञ्जत कुञ्जोऽनुभोगस्य' इति (२२४०) कुञ्जः आत्मनेपदम् । क्रीडाभावेति ।
 सत्यं क्रीडारम्भा इत्यर्थेनिर्दिष्टः । 'घावादिः घः घाः' इत्युक्तं । इदानीं के घातः
 घोषदेश इत्यपेक्षायामाह—बूट इति सेक्-सप्-स-स-सङ्-सू, खान्धे (खै +
 चम्) एकाचः दन्त्याजन्तस्यः (घातः तथा) भक्, सिद्ध, क्त्वर, स्रजि
 खय—खिक्तः घोषदेशः इत्यर्थः । सेक्...खै इति इतः । खै + चम् = खायन्ते ।
 कन्दोरन्ध्रं यकारलोपः छत्रः । सेक् इत्यादिभ्योऽन्ये इति चार्थः । इत्येति—
 दन्त्यस्य चञ्च—दन्त्याचौ (इत्यः) ; तौ चञ्चौ चञ्चवहितमरी यस्य सः (बहुव्रीहिः)
 इत्याजन्तः । दन्त्याजन्तयोश्चौ सञ्च (कर्कषा) दन्त्याजन्तस्य, स चादिर्ध्वं घातूनां
 ते दन्त्याजन्तस्यः (बहुव्रीहिः) । दन्तोच्चारणस्थानभाः चञ्चपरञ्चाश्च धे
 चकाराश्चदादयः एकाचो घातवः सञ्चारादित्थेन परिद्वयमाना अपि बाह्योपिघातव्याः
 'ते पाणिनिना चकारादित्थेनैव उपदिष्टा' इति बोध्या इत्यर्थः । किञ्च भक् सिद्ध इत्या-
 दीनां, दन्तपरकत्वामात्रे चञ्चनरहितत्वेऽपि घोषदेशत्व' समाकलनोद्यमिति । वैषम्यद्वय
 इति । केवलं दन्त एव यस्मात् सञ्चारचञ्चानम् न तु दन्त्यस्य चोहस्य दन्तोष्टी (दन्तोहयोः
 सञ्चाष्टे वेति पाञ्चिकदीर्घाभावः) तत्र आति इति विषयः । तादृशो नैसर्गः
 कुतः । एवम् दीर्घमिति स्पष्टम् । कुत्सित इत्ये इति अधोवायुनिःसरणे इत्यर्थः ।
 मुहर्षे इति—मुहमणनम् मुह्यमित्यर्थः । कौटिल्य इति कौटिल्यं यज्ञीमन्त्रम् ।
 तथाः—समाधाः । अथेति—तदर्थोपाना—तकारचकारदकारादयना इति । सतत्त्व-
 नमने इति—सतत्त्वमने इत्यर्थः (सतत्त्व—सार्धे यत्ना) । यत चादिरिति चञ्चन
 त्वेच 'चाञ्च' इतिवत् भगवाधोऽपि भाव इति भवत्युक्तम् । चञ्चोतिः चञ्चोति
 इति । चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (चञ्चोतिचञ्चोति) (२२२८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२२९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३१)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३२)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३३)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३४)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३५)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३६)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३७)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२३९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४१)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४२)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४३)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४४)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४५)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४६)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४७)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२४९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५१)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५२)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५३)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५४)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५५)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५६)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५७)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२५९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६१)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६२)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६३)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६४)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६५)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६६)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६७)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२६९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७१)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७२)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७३)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७४)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७५)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७६)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७७)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२७९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८१)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८२)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८३)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८४)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८५)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८६)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८७)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८८)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२८९)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२९०)—
 चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति चञ्चोति (२२९१)—
 चञ

२२६६ । इट ईटि । ८।२।२८।

दौ— । इटः परस्म सस्य लोपः स्वादौटि परे ।

“सिन्लोप एकादेशे सिद्धोवाच्यः ।” (वार्त्तिक) ।

आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिवुः ।

The स which comes after इट् (the augment) disappears if followed by the augment ईट् । Thus the form being आति ईत्, how it be joined in Sandhi as सलोप, instructed in 8. 2. 28, is असिद्ध (invalid by the rule पूर्वैवासिद्धम् (12—8.2.1), towards सिच् which is taught in 3. 1. 4 (स्त्रीः सिच्) : To effect the Sandhi therefore he reads the Vartika—सिन्लोपः etc. When there is an एकादेश (a single substitute सन्धि) to be performed the elision of सिच् has to be treated as सिद्धः (valid). Thus—आतीत् by चकः सप्तमं दीर्घः (85—6. 1. 101). आतिष्ठाम्—आतिष्+तव्=आतिष्ठाम् (तस्यस्यम् etc—2198). Here there being no अट्त्वङ् there is no ईट् and therefore the स does not elide आतिवुः—आतिष्+भि (सिन्+—2213) then वल and विस्मः ।

नित्— । इटः+ईटि इतिच्छेदः । ‘एत् सस्य’ (३८०—८।२।२४) इत्यतः सलोपस्तुवर्त्तते । तदाह—इटः परस्म सस्येति । ‘संयोगात्स लोपः’ (३४—८।२।२२) इत्यतः लोप इति चातुर्वर्त्तते, तदाह लोप इति । ‘इटः’ इति पञ्चम्यन्तम् । ननु एवं ‘आतिष् ईत्’ इत्यत्र अनेन हर्षेण स—लोपे तस्य असिद्धत्वात् सस्ये सप्तमं दीर्घः इत्यत आह—सिन्लोपे इति—वार्त्तिकमिदम् । सलोप इति वक्तव्ये सिन् एवम् ‘अलोपसि’ (२२८१—८।२।२६) ‘इच्छाद्वयम्’ (८।२।२७) ‘इट ईटि’ (८।२।२८) इति च समसस्ये सिन्विषयकमिति ज्ञापकम् । तत्रैव न—संयोगात् ।

सोऽपः । चिह्नम् । चिह्नम् । 'धिच' इति श्रुतेः चामनमते चिचो चोपः ।
 भाष्यमते सस्तेति मेदो चोध्य इति इति तस्यवोधिनीकाराः । चिञ्चोप इत्यादीना-
 मग्रमर्थ—'(रुहोः सिमिति' इति सिञ्जुपदेशः । द्वितीयाध्याये वर्चते, 'इटईटि' इति
 सञ्जोपस्य अष्टमाध्याये । तेन 'पूर्वोदाविष्टम्' (१२) इत्यनेन अमिवाह दीर्घाभावेन
 वचनम् । एतादृशे इति—एतादृशे कर्तव्ये सतीत्यर्थः । न सिद्ध इति अमिह
 इत्यर्थः । तेन चातिच् ईत् इति सञ्जोपात्—परम्—उपदेशोद्वेगं चातीत् इति भवति ।
 चातिटमिति—तस्यस्यनादेशे (तस्यस्यनिमो तां तंताम्) नञि च यवोक्तं रूपम् ।
 चातिपुरिति किञ्चित्—रुतमिर्चययोश्च कृतयो रूपम् । अचञिहृत्पाणि—चातीः ।
 चातिहृत् । चातिह । चातिवृत् । चातिवृत् । चातिवृत् । चातिवृत् ।

सम्यक् अत चातीर्लुलि इति वारयितुमाह—

२२६७ । वदत्रजहन्तन्तस्याचः ॥७॥२॥२॥

दो— । वदेर्त्रजेर्हन्तन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने हृदिः स्यात्
 सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

The हृदि substitute recommends itself in place of the
 चच् (vowel) of the अङ्ग (verbal stem) of the roots वद्, ज्ञ
 and those that are followed by consonants (इत्यन्य), when सिच्
 occurs in परस्मैपद । (Here it is to be noted that वद् and
 ज्ञ have been specially mentioned that they must not get
 the optional हृदि substitute taught by the rule 'अतो हृत्तादिसोः
 (2284) but have नियहृदिः e. g. अयादौत् अयाजीत् । इत्यन्य roots
 like वद्, पच् etc by this rule get the नियहृदि substitute e. g.
 अयाचीत् अयाचीत्) इति—this being the case i. e. अत् being हन्त and
 thus हृदि being due :—

मित— । वदत्रजहन्तन्तस्य चच् इति चोदः । चङ्गस्यविज्ञतम् । 'सिचि'.

इतिः परस्मैपदेषु' (२२८०—४२।१) इत्यतः सर्वमव्ययवर्गैः । तदाह—अहोति
इतिरित्यादि च । 'अथा' इति स्वानपठौ ; तथाह 'अथः स्वाने' इति । यद्वच
प्रत्यय इत्यन्त्याह नद्वज्जलनमिति (समाहारः) तथेति विग्रहः । (अवेर्द
बोधम्—'अतो इत्यादेशघो' (२२८४—४२।७) इत्यनेन पाथिकसहिवा—
अनर्थे नद्वज्जलीभिर्मिथ्य गृह्यम् । तेन अवादीत् अमासीदिति नित्यवृत्तिः । इत्यनेन
सदाहरणम् अमासीत् अमासीत् इत्यादि । 'नद्वज्जलनः' इत्येवमित्ये अन्वयः
साधप्रतिपत्त्यर्थम् । इति मात्रे इति अनेन च अन्वयातोर्वृत्ति इती मायायामित्यर्थः :—

२२८८ । नेटि ॥४२।४॥

दी— । इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् ।
(माभवन्ती) अतिष्ठाम् । (मा भवन्तः) अतिष्ठुः । 'चित्ती ३८
संभ्रानि' । चेतति । चिचेत् । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिष्ठुः ।
'चुरातिर ४० आसेचने । आसेचममाद्रोकरणम् । आसीषदर्थ-
ऽभिध्यासौ च ।

“इर इत्संभ्रा वाच्या—” (वार्त्तिक) । चोतति । चुचरीत् ।

What is enjoined in the former rule. (नद्वज्ज etc.) does
not hold good when the affix सिच् is preceded by the augment
इत् । Thus मा सचन् etc अत् + चुच् सिच् = अतीत् here the augment आठ
taught by 'आठमादीनाम्' (2254), is not prefixed to the root अत्
in accordance with the prohibition 'न आह्वयेने' (2228). Hence
it is clear to see that here there is no इत्ति substitute ; (but if it
would have been shown without 'मा' the form would have
been अतीत् without the इत्ति also ;) for the addition of the
augment आठ (आठ् + अतीत् = अदीत्) । It is therefore, only no

make the prohibition obvious in case of चत् that Bhattoji has attached the indeclinable 'माङ्' before the root. Similarly चतिष्ठाम् and चतिष्ठु; with the indeclinable 'माङ्' preceding, but without 'माङ्' the forms are आनीत् आतिष्ठाम् etc.

चिति etc.—संज्ञानि to know well'. चेतति—(चित् + षट् + तिप्—
 नृत्त comes by पुनरुक्त्युपपन्न च (2189). चित् + षिट् + चञ्=चिचेत्
 (reduplication and नृत्त, चञ् being substitute of तिप् which
 is पित् is itself पित् and not षिट् and therefore असंवीगात् षिट्
 षिट् does not apply.) चचेत्तौत् (चित् + षुक् तिप्=चट् चित् इट् षिट् ईट्
 नृ=चचेत्तौत् ईट् here षिट् slides by इट्: ईटि and इटि is prohibited
 by 'चेटि')। चतिर (चत्) means: 'to wet'—the indeclinable माङ्
 in चासीचम् means a little and pervasion.

चर etc.—It has to be stated that चर् gets the designation
 चत् i. e. चर् elides with all its letters at a time, and not one
 by one (this चर्चिक् is introduced here to bar the augment
 नृत्त to चतिर which if it first drops र and then being इटि,
 should have got नृत्त giving चोत्ति and not चोत्ति which is the
 correct form).

नित—। न + इटि इति च्छेदः। इटि इत्यनं पूर्वसूत्रात् (सिचिर्निति
 प्रत्ययेपदेशे) 'सिचि' इत्यनुवर्गो माङ्—इडादौ सिचि इति। प्रायश्चित्तमिति 'वदन्न-
 इत्यन्तसाध' इत्यनं यदुक्तं तदत्र, नित्यर्थः। लडाहरचमाह—मा भवान् इत्यादि।
 इडिनिषेधस्य अक्षरप्रतिपत्त्यर्थम् माङ्प्रत्ययम्। तथापि चक्षते माङ्प्रत्यये माङ्
 इत्यागमोऽपि (माङ्वाङ्गोनामितिसूत्रम्) चमोपस्थास्यते। तेन च संहितायां माङ् +
 चनीत्—चानीदिति स्यात्। तेन च भेदो नोपपत्त्यति चतोऽत्र माङ्प्रत्ययं कृतम् एवम-
 तिष्ठाम् चतिष्ठु; इत्यपि 'माङ्' इत्यव्याहार्यम्—मा भवन्तौ चतिष्ठाम् मा भवन्तु; चतिष्ठु;

इति । अङ्गते भाङ् गङ्गे नृमयस इयं तुल्यामिति बोध्यम् । चित्ती इति (चित् ई) । अत ईदित्प्रकरणं 'श्रीदितो निशायाम्' (२०२८—अ२।१४), इति इविनेधो यथा स्यात् । 'संज्ञाने' इति अयम् ज्ञाने इत्यर्थः । चेतति इति चित् + यप् + तिप् इति स्थिते चितो लघुपदान्तात् 'इगन्तव्यपदान्तात्' (२१८८) इति गुणः । चित्तेत इति । चित् + चिट् चल् इति स्थिते चल्ः तिवादीभ्यस्तेन पिलात् 'असंयोगाच्चिट् कित्' (२२४२) इत्यस्याभावेः गुणाभावो नः पिलादि पूर्ववत् । चर्चतीत् इति । 'चुङ्चल्' इत्यट् । चर्चिः चित् इति चित् । 'असिचिचोऽप्रतो' (२२२५) इति ईट् । यतो नेटोति इति निवेधः—इट् ईटि इति सन्तोषे च रूपम् । अतितर इति—अरित्प्रकरणम् अङ्गविधिर्वा स्यात् । 'आसिचनमित्थं आलोऽयमाह—ईषदर्थे' इत्यादि । इर इत्संज्ञेति वार्तिकमिदम् । इर् इति संधास्यैव इत् (लोपः) इत्यर्थः । अथवा इर प्रत्येकं लीपे इदित्वात् गुणागमः स्यात् । तदाच चोनाति इत्येव भवेत् न तु चोतति इति भावः । प्रत्येकमित्यंज्ञा तु 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति (२३०२) 'इत्त्वान्' इति च (२३०२) विहिता इति बोध्यम् ।

२२६८ । इरितो वा ॥३।१।५७॥

दी— । इरितो धातोश्चलेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु परे । अचुरतत्—अचरोतीत् । 'अचुरतिर् ४१ अरण्ये' । चरोतति । चुचरोत । अचचुरतत्—अचरोतीत् ।

The affix चि coming after such roots as drop इर्, is optionally replaced by चङ्, when परस्मैपद terminations follow. Thus अचुतत् (अद् + अच् + ति + तिप् = अचुत् चङ् + त् = अचुत् च त् = अचुतत्) । चङ् being कृत्, the root अच् is not gunnated. And without चङ् अचोतीत् (अद्—अ त् + इट् + तिप् + ईट् + त् = अचोत् + इ + ० + ई + त् = अचोतीत् here there being no कृत् affix अच् becomes चोत् by लघुपदान्तात् and तिप् disappears by इट् ईटि) and then

रकादिभः । इत्युत्तर (इत्युत्) means 'to drip' योतति by गुच्, ऋप् and तिप् । पुच्योत by 'अपूर्णाः खयः' (२२५९) in चिट् ऋप् । अच्युतत् with अच् and अच्योतीत् with चिट्, गुच्—सिक्खोप and एकादिभः ।

मित— । इतिः ('इत्' इत् येषां ते) + वा इतिच्छेदः । 'भातोरेकाचो च्वादेः क्रियासममिहादि यच्' (२६९६—३।१।२२) इत्यतो भातोरिति, 'चक्षिः सिक्' (२२२९—३।१।४४) इत्यतश्छेपिति, 'अक्षतिरक्षित्वातिभ्योऽङ्' (२४२८—३।१।३२) इत्यतोऽङिति चागुवर्गते ; तदाह—भातोरिति, छोरिति, अङिति च । परस्मैपदे परे इति—'प्रकादिद्वयादिषु द्विभ्यः परस्मैपदेभु' (२३४—३।१।३५) इत्यतः परस्मैपदेविभ्यश्चोरिति भावः । 'अच्युतदिति—अङि रूपम्—तद्यप्येवं प्रक्रिया अच् + च्युत् + सिक् + त् = अच् + च्युत् + अच् + त् = अच् + च्युत् + च + त् ('अच्' इत्यस्य कित्वाद् गुणभावे रूपम्) । आच्योतीत् इति—अच अक्षमावे सिक्चि प्रसक्तत्वाच्च-स्येति भातोर्भुषे च्वादाविटि अक्षिसिचोऽप्रकृते इति ईटि, 'इट ईटि' इति सिक् खेपे—एकादिभ्ये च अच्योक्तं रूपं सिध्यति । अच्युत्तर इति शपि लघुपञ्चगुणे योततीति । 'अपूर्णाः खयः' इति अकारमात्रमेवे च्वात्स पूर्वपञ्चगुणे अकि पुच्योत इति । अच्युतदिति—इतिहादित्तरूपम् । प्रक्रिया अच्युतदितिभत् । अच्योतीत्—अक्षमात्रमेवे सिक्चि अच्योतीदितिभत् रूपम् ।

दो— । यकाररहितोऽप्ययम् । योतति । 'मन्य ४२ विलो-
चने' । विलोचनं प्रतिधातः । मन्यति । ममन्य । यासुटः
'किदाशिषि' (२२१६) इति कित्वात्—'अनिदिताम्—'
(४१५) इति ग्लोपः । मन्यात् । 'कुथि ४३ युथि ४४ मथि
४५ द्विसासंक्षेपमयीः । इतिहाज-ग्लोपो न । कुन्यात् ।
युन्यात् । मन्यात् । मिथु ४७ गत्याम् । सेधति । सिधेधः ।
सेधिता । असेधीत् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति
यत्वनिषेधे प्राप्त —

The root **बु**—is also read without **यकार** (e.g. **बु** न्) । **बिबोधन** means hindrance. **बासुट्** being **किन्** in **बायीलिङ्** by the rule “**किदागिति**” (2216) the **न** of **मन्** elides by the rule “**अनिदिता इव उपधाया क्किति**” (415). **कुचि**, etc. being **इदि** they do not drop (in **बायीलिङ्**) their **न** (which is the result of **इदिङ्करण**) in accordance with the rule—**अनिदिताम्** etc. **विधु** (**सिध्**) ‘to go’—**सेधति** by **कषुपधनुषः** ; **असेधीत्** (**सिध्** + **कृष्** तिप् = **अ सिध् इट् सिध् ईट् त्** = **असेध् ३ ० इ त्**) here there being **इट्** the **इङ्** substitute does not come in, **सिध्** drops down as before. The prohibition of **इत्** (cerebral **व**) being due to **सिध्** by the rule—**घात् पदाद्योः** (2123), we look forward :—

मित—। **यकारइति** **सोऽप्यधमिति**—**अधमिति** **इत्युन्धानुस्मिन्** ;। **उदाहरति**—**बोधाति** इति । **बिबोधनमिति** **आध्यात्मनमित्यपि** केचित् । **मन्** इत्यस्य **नकारस्य** **इदिङ्करणकलाभावात्** **बायीलिङि** **विधेयमाह**—**बासुट्** इति स्पष्टम् । **बोधीनि** । **इदिङ्गादिति**—**अतएव** **बायीलिङि** **अनिदितामिति** **न** प्रवर्तते । **विधु** इति । **सेधति** इति शपि **कषुपधनुजेन** रूपम् । **सिधेय**—**आदिमप्रत्यययोरिति** **बलं**, पूर्ववत् **घातोर्गुणश्च** । **सेधिता**—**कृटि** **इडावने** रूपम् । **असेधीत्**—**नेटि** (११६८) इति **इङ्गन्तपञ्चाश** **इङ्गिडादी** **सिचि** **निषेधान्** **‘इट् ईटि’** (१२६६) इति । **सिङ्क्षीपात्** **एकादिमे** **अ** रूपम् (**इङ्गिनिषेधेन** **इतिना** **पुनस्तत्पूपधस्य** **चेत्यस्य** **भाषी** **गुणवति** **नियम्**) । **सात्पदायोरिति**— **सिध्** **घातोः** **सकारादित्वादिति** **भावः**—

२२७० । **उपसर्गात् सुनोति-सुयति-स्वति-स्तौति-स्तोमति-स्वा-**
सेनय-सेध-सिध-सञ्ज-स्वञ्जाम् ॥ २॥ २॥ ६५ ॥
दौ—**उपसर्गस्याभिहितत्वादेवां सञ्ज यः स्वात्** ।

The dental **स** becomes cerebral of these roots (**सुनोति** = **बु** न् **अभियन्ते** (स्नादि), **सुयति** = **बु** **मरेवे** (तृदादि), **स्वति** = **बोऽन्तकर्मणि** (दिवादि),

सौति (= स), सभ्, सग, सेनम्, सिध (सिध्), सिप्, सस and सस्र) owing to some condition lying in the उपसर्गस्य preceding them.

नित—उपसर्गादित्यस्य व्याख्यायाम्—उपसर्गस्यात् नितितादिति । मुनीतीत्यादीनां समाहारश्चास्ती वडौवहुमचनम् । मुनीतीति श्रिमा मिहोषः अकलुग्नित्त्वर्थ इति प्राच—अष्टादशमिति तु प्रौढमनोरमायां स्थितम् । अभिषुषीतीत्यदाहरणम् । सेनयति चित्रको नामधातुः । अभिषेकयतीत्यदाहरणम् । 'सिध' इति सिधधाती । यथा निहोषः । तेन सिधयति इति दिवादिर्न वक्ष्यन् । निषेधति । एवमनन्त । सस्रेति—'सहः साकः स' इत्यतोऽनुकृतेरिति भावः । सः इति = उपदान्तस्य दूर्ध्व इत्यधिकारादिकर्मः ।

२२७१ । सदिरप्रतिः ॥८॥३॥६॥

दौ—प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः सस्य यः स्यात् ।

The स is cerebral of the root सदृ (सद्), coming after an उपसर्ग, other than प्रति, that has the cause for such change. निषीदति etc. are examples.

नित—। सदृदिति इति निहोषः—अष्टादशे १भा । अशेरिति प्रति-निषादित्यर्थम् । सदाहरणम्—निषीदति निषीदतीत्यादि । उपसर्गस्यनितिना-भावात् "तत्ताससाद्" इत्यत, 'प्रसोद दीव्ये जगन्निवास' (गीता ११३) इत्यादौ च वताभाव एव बोध्य इति । अतः इती 'उपसर्गात्' = उपसर्गस्यात् नितितात् । तथा-दिमः प्रसोदः इति रत्नौ ।

२२७२ । स्तुत्यैः ॥८॥३॥७॥

दौ—। सौतस्य सस्य प्रस्य स्यात् । योगविभाग उक्त-रार्थः । किञ्च—'अप्रतैः' इति नानुवर्तते । 'वाहुप्रतिष्ठश्चवित्तव-मनुः'—इति ।

The root स्तुत्य also, taught by the rule ('जुस्य सु सुसु च etc

—2291—3. 1. 58) changes its स into व owing to a condition lying in the उपसर्गः. The योगविभाग—breaking up of the योग or a rule i. e. the taking up of सञ् (here) apart from चङ (of the rule 'सदिरप्रते:' i.e. not enlisting सञ् with चङ so as to make the rule 'सदिसञ्चोरप्रते:') is for the subsequent rule 'अवा-
साञ्चानामिदृश्योः' (2273) so that सञ् alone may be attracted by the चकार (in चवात् च) and not सदिर also. Moreover, the term 'अप्रते:' in the preceding rule does not follow here; so that applications like बाहुप्रतिपद etc (cp.—रत्न and canto) are safe to have सञ् even with प्रति preceding.

नित—। सौमसेति—सूत्रोपायस्य इत्यर्थः । सूत्रस्य इदम्—'अवासाञ्चानामिदृश्योः' (२२७३—२२७५) इत्यादि । योगविभागः इति । सदिरप्रतेरिति सूत्रकृपस्य योगस्य विभाग इत्यर्थः । सदिरिति सूत्रे सञ्चस्यानुक्तिरिति वाचत् उपसर्गस्य इति । अवासेति परवर्तिप्रसार्थः इत्यर्थः । तथाच यदि 'सदिरप्रतेः' 'सञ्चोः' इत्यस्यैव स्यात् 'सदिसञ्चोरप्रतेः' इत्येकमेव सूत्रं क्रियेत तर्हि 'अवात् च' आवासाञ्चानामिदृश्योः' इत्यस्य चकारस्य सञ्चिसञ्चोः समाधिवाचकप्रयोगात् । इत्यते च केवलं सञ्चोरनु-
कारणं न तु सदिरपि । अतः सदिरप्रतेः सञ्चोः इति प्रवक्ष्यमम् । योगविभागस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति—किञ्चेति । नानुवर्तते इति—तथा सति 'सञ्चोः' इत्येव-
मुक्तं न तु केवलं सञ्चोरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिपद' इत्यादि महाव-
विप्रयोगा अपि सञ्चयन्ते इति ।

['बाहुप्रतिपद' इत्यस्य सञ्चोः समाधिवाचकप्रयोगात् । इति ।

तथा सति 'सञ्चोः' इत्येवमुक्तं न तु केवलं सञ्चोरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिपद' इत्यादि महाव-
विप्रयोगा अपि सञ्चयन्ते इति ।

२२७३ । अवासाञ्चानामिदृश्योः ॥८॥३॥६॥

दी—। अवात् सञ्चोरितयोरर्थयोः पत्वं स्यात् ।

The स of सञ् changes into व in the sense of 'resting on'

and 'proximity', when the root comes after the उपसर्ग—अव । Thus: 'बल्लिमवष्टभ्य तिष्ठति'—'stands resting on a club' and 'अवष्टभ्य गौः'—'The cow has been tied (and it is here).'

नित— । अवात् + च + आत्मनविहृष्योरिति ऋदः । आत्मनश्च आनि-
हृष्योति (हवः) तयोः । आनिहृष्यम् इति समीपम् इत्यर्थः । आत्मनश्च
आश्रय इत्यर्थम् । अदाहरणम्—बल्लिमवष्टभ्य तिष्ठति—आत्मन इत्यर्थः । अवष्टभ्य
गौः—एवम् समीपे तिष्ठतीत्यर्थः ।

२२७४ । वेद्य स्वनी भोजने ॥८॥३६८॥

दी— । व्यवाभ्यां स्वनतिः सस्य षः स्याद्भोजने ।

The स of स्वन् becomes ष in the sense of 'eating' when
वि and अव precede it (i.e. स्वन) । Thus विवृणति अववृणति—'eats' in
such a way as to make a sound.

नित— । वेः + च, स्वनः + भोजने इति ऋदः । अदादिषु 'अव' इति पूर्व-
सुप्तादनुसृज्यते । विरिति च मध्यस्थं तदाह—व्यवाभ्यामिति । विवृणति अववृणति
सम्यक् सुप्ते इत्यर्थः । भोजने कित् ? विवृणति शेषा । अयं पठं न ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितमयसिबुसहस्रसुखस्राम्

॥८॥३७०॥

दी—परिनिविभ्यः परेवामिषां सस्य षः स्यात् । निषेवति ।

The स is cerebral of these (the root सेव् = वेष्ट सेवायाम्, words
सित and स्र derived from बिष्-दधने by adding ङ् and ञ्
respectively, the root सिव् (बिह् मनुमन्त्रानि to weave or sew), the root
सह (वह् मर्षणे to bear), the augment सुट्, and the roots सु-

(हृञ् स्तुति to praise) and स्तब्ध् (to embrace), when they come after the उपसर्ग—परि, नि, and वि । Thus परिवेष्टे, निवेष्टे, विवेष्टे । परिविष्ट, निविष्ट, विविष्ट । परिवध, निवध, विवध and so on. निवेष्टेति—this is an instance of the rule 'उपसर्गात् सुनोति etc.' (2270)

The roots स्तु and स्तब्ध are again mentioned here to form the subject matter of the rule 'सिवादीनां वाङ्मयायेऽपि' (2359—8. 2. 71.) so that they may obtain the optional वञ् when coming after परि-नि-वि ।

नित्—। परिनिविष्ट इति स्वरम् । सेवेत्यादीनां समाहारश्चान्ते वष्टी—
महुवचनम् । सेव इति वेष्ट सेवायामिति चातुः । परिवेष्ट, निवेष्टे,
विवेष्टे इत्युदाहरणम् । नित्—सम्—इति मध्यवचनम् । विञ् चम्प इत्यस्य निडाया
अपि च कर्त्तव्यं भवे । विविष्ट विवध इत्याद्युदाहरणम् । सिष्ठ (विष्ठ तन्मसनाम्) ।
परिचीयते इत्यादि । सञ् (सञ् नर्षणे) परिपश्यति इत्यादि । सुट् इति धागमः ।
सुट्कात् पूर्व्यः (१२५५२—६।१।१५५) इत्यस्य यञ्चम्, ॥ १३ सुट् तिथोः (२२१०—
५।४।१०७) इत्यस्यापि । परिचरति, विशिर इत्यादि । श्रु (हृञ्) स्तुति=परिचीति
परिचुवाते इत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' (२२७०) इत्येव सूत्रे सीये हवे
चिद्धे 'सिवादीनां वाङ्मयायेऽपि' (२३५९—८।३।७१) इत्यत्र उपसर्गस्य परिनिविष्टः
परिचामिषां वेङ्गश्चिद्धवत्परिचामायेऽपि पुनर्यञ्चसिति विभावनीयम् ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्मयायेऽपि ॥८।३।६३॥

दी—। '—सिवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितमभ्यात्—
प्राक् ये सुनोत्यादयस्ते प्राग्मङ्मयायेऽपि पठन् स्यात् । न्यषेधत् ।
न्यषेधोत् । न्यषेधिषत् ।

The च is cerebral of those roots that are instructed, hereby, beginning from 'उपसर्गात् सुनोति—सुवति etc' and ending in the

root स् (in the rule परिनिविभ्यः सेवसित etc.), even when they are intervened by the augment चट्. Thus fifteen roots in all fall into the jurisdiction of this. अवेधत् etc नि—सिध्+लङ् ल=निचसेधत् । अवेधीत्—(लृङ्); अवेधेधत् (लृङ्) ।

१ मित—ः प्राक्सितात् + चट्+अवाये (चट् + अवाये) + अपोतिच्छेदः । प्राक्-सितादित्याद्येमाञ्—सेवसित इति । सितव्यादात् प्रागिति । परिनिविभ्य इत्यत्र सित—व्यादात् पूर्वनिवर्त्यः । ये सुनीत्वादय इति—'उपसर्गात् सुनीति-सुवति-स्यति-स्यति—' (२२७०) इति सूत्रीमात्रा इति भावः । सेवमिति—समष्टा पञ्चदशानामित्यर्थः । अवायव्यस्यो यद्यपि मैतुनवाची स्याध्वस्य व्यवहितार्थो बोद्धः । चट् इति 'लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ्' इत्यत्र विहित आगमः । तदुदाहरति—अवेधत् (लृङ्), अवेधीत् (लृङ्), अवेधेधत् (लृङ्) इति । एवम् अन्धबुनोदित्याद्यपि सहाहरणम् । प्राक्सितादिति—सितव्यादात् पूर्वविलेति च यं तत्र चकारगमस्यासम्भवात् ।

२२७७ । स्यादित्यभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥८॥३॥४॥

दो—ः प्राक्सितात् स्यादित्यभ्यासेन अवायेऽपि यत्वं स्यात् । एवमेव चाभ्यासस्य न तु सुनीत्वादीनाम् । निविधेभ्यः । निविधेभ्यः ।

The roots स्या, सेनय etc preceding the word सित (in the rule 'परिनिविभ्यः सेवसित etc') take the cerebral च, even when they have the चट् (reduplicate) between them and the उपसर्गः । It goes without saying that roots beginning from स्या (in—उपसर्गात्सुगति etc) and ending in स् (in परिनिविभ्यः etc) are ten only in number—स्या, सेनय, सिध्, सिष्, सक्ष, सक्ष्, सट्, सान्, सान् and सेव । यत्वं is enjoined to the च of the चट् of these

roots alone and not of सुनोति etc. also. The full import of the rule is this—प्ल is enjoined to the above-mentioned ten roots, coming after the उपसर्ग even when the अभास stand in the middle and also (प्ल is enjoined) to their अभास but not to the अभास of सुनोति etc. Thus निविषेह etc.—here though the अभास, 'वि' stands between 'नि' and 'षे', yet षे is changed to वे and वि itself is changed to वि for the sake of नि ।

नित— । स्यादित् + अभासिञ च + अभासश्च—इति शब्देः । पूर्वसूत्रात्—प्राक्सितादिति व्याघादिति इति आनुवर्तते । तदाह प्राक्सितादित्यादि । एते अकारश्च, 'अभासश्च' इत्यस्य च अर्थमाह—एवमित्येति । तेनायमर्थः—उपसर्गस्याभिनिधात्—प्राक्सिताद वर्तमानेषु स्यादित् इत्यस्य आनुवर्तते यस्यकारः ते अभासस्यवहतिता अपि प्लं सन्ने, किञ्च ते एव अभासाः प्लं प्राप्नुवन्ति न तु सुनोत्यादीनामभासा अपौहि । तेन निविषेह इत्यादौ अभास अभासश्च चेत्याभयो-रपि प्लम् । अभिविषित् इत्यति अभिसंप्रति इत्यत्र तु सुनोतेरभासश्च प्लं निति नियमः । (सूत्रेण वाक्यद्वयं वर्तते (१) स्यादित् अभासिनेत्येकं वाक्यम् (२) अभासश्च प्लपरम् । तत्र चाद्यं प्लविध्यर्थम् । द्वितीयञ्च नियमार्थम्—अभासस्यसकारकं चेत् प्लं तर्हि स्यादीनां दृष्टानामेव न तु सुनोत्यादीनामित्येवंपो नियमः । अतएव इती—'एवमित्येति' विविच्योक्तम् ।

२२७८ । सेधतेमंती ॥८॥११३॥

द्वौ— । गत्यर्थस्य सेधतेः प्लं न स्यात् । गङ्गां निसेधति । 'विधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

When the root सिच् means to go, it does not take प्ल owing to उपसर्गस. Thus गङ्गां etc. विधू (सिध्) etc. शास्त्र here means

शासन 'forbiddance or prohibition and आङ्ग्लम् means an 'auspicious performance'.

मित—। सेवतेरिति विप्रवातोः शिप्या मिहोयः। गती इति अर्थप्रकाशकम्।
 यदाङ्—अत्यर्थमेति। 'न' इति—'न रपरष्टजिह्वलि—'(८।१।११०) इत्यतोऽनुवर्तते-
 इतिभावः। विधीयति—गच्छति। विभू (विष्) इति। अस्त्रं जडितकरणफलम्
 प्रवृत्तिकल्पार्थम्। तत्र परवर्तितं 'स्त्ररति—' इति सूत्रे ऋटौमविष्यति। आस्त्रं इत्यस्त्र
 जन्तो नाशः क्षिप्ता शस्त्रेण नियन्त्रणं कारणं चेत्त्वर्थः। नास्त्रेति इति मन्त्रप्रतिपाद्याम्।
 अथ सप्तसर्गवशादेव धत्वं वेति बोध्यम्। तेनेदं सूत्रं सप्तसर्गात्सुमोतीत्यादेरेव
 वाचकं न तु आदिप्रत्ययस्योक्तित्वात्। तेन च विशेष इत्यादी धत्वं भवत्येवेति
 धीवम्।

२२७८। स्वरतिसूतिसूयतिधूजुदितो वा ॥७॥२।४४॥

दो—। स्वरत्वादेरुदितश्च परस्व वलादेराधेधातुकस्योद्ध्वा-
 स्यात्।

The augment इद् (instructed by the rule 'आधेधातुकस्योद्ध्वा-
 स्यादेः') is prefixed optionally to the वलादि आधेधातुक affixes
 coming after the roots खृ, सू (अदादि), वृ (दिवादि), धृ and
 those roots that drop the indicatory (अनुवन्ध) क (as विधू is here
 जडितम्)

मित—। स्वरतिसूतिसूयतिधूजुदितः (१।१।१८) + वा इति ऋटः। आधे-
 धातुकस्योद्ध्वादेरित्यत इष्टमनुवर्तते आङ्—वलादेरित्यादि। स्वरति इति 'सू' बन्दी-
 यतापयो'रिति वातुः आदिः—तस्य शिप्या मिहोयः। कत् (क) इत् (कोपः)
 येषां ते जडितः। स्वरतिश्च सूतिश्च सूयतिश्च धूज् च जडितश्चेति समाहारबन्धात्
 प्रत्ययैकवचनम्। सूति इति कृग्विकारश्च—(अदादि)—एषातोर्ण्डपम् (धूज्-
 प्राविगर्भाविषीचने)। सूयति इति दिपादीः एषातोर्ण्डपम् (धूज् प्राविगर्भने)। न तु

भू प्रेरणे (हुदादिः) इत्यस्यापि । धून् इति धून् कथ्यते (स्वादिः आदिभ्यः) इत्यस्यैव यङ्गम् न तु धु विधूने इत्यस्यापोति चयम् । एवञ्च 'सरतिवृत्तुभिविचो वेत्येव संज्ञेयां साधवादिति न नाथम् । तथा सति 'निरनुवन्धक्यङ्गणे न साङ्ग-वन्धकस्य'—[परिभाषा (२१)] इत्यनेन चतुर्वन्धकितस्य धु प्रेरणे इति लौदादिकस्यैव यङ्गं प्रसज्येत न तु साङ्गवन्धकयोरादादिकदेवादिकयोरिति । न च तर्हि 'धु' इत्यत 'धून्' इत्येव पठ्यतामित्यपि वाच्यम् । तथा हि सति 'सुगुनिकरणासुगुनिकरन्धोर-सुगुनिकरणस्य' [परि—(६०)] इत्यनेन चतुर्गुनिकरणद्वैवाधिकस्य सूत्रेरेव यङ्गं स्वात्र तु सुगुनिकरणस्य (आदादिकस्य) सूत्रेणैव विमान्यम् । एवञ्च सूत्रमिदमुक्त—परिभाषाद्वयस्यापि शापकमिति उक्तम् । धु विधूने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं धुमिति साङ्गवन्धकः पाठः स्वीकृतः । 'इट् सति वा' (२३२५—७२/४१) इत्यत गृहीतस्य रामानुजा-मुनिदलादनीपस्तितलेऽपि पुनर्वाच्यम् 'खिल्लिवावाक्यमेपर्यु' (२३००) इत्यस्य विनिवृत्त्यर्थमिति नाथम् ।

२३०० । भवस्तयोर्धौऽधः । ॥८॥१४०॥

टी— । भवः परयोस्तयोर्धः स्यात्तु सधातेः । जगत्त्वम् । सिधेदध—सिधेधिदध । सेधा—सेधिता । सेधसति—सेधियति । असेधोत् ।

त and स coming after the भव् letters (भववदध) are re-
placed by ध, but this is not the case when त and स follow the
त of the root in सधाति (उधाव् चारवपोषययोः—धदादि) । जगत्त्वम् etc =
सिध् सिद्ध् = सिध् सिध् य = सिधेष् ॥ = सिधेदध (by भवो जगत् स्मृति (52—
8.4.53). सिधेधिध—सिधु being ऊदित् here is इट् optionally. Similarly
in सेधा—सेधिता । सेधसति (this is the case in absence of इट्) सिध् +
सति = सिध् + सति = सेधसति (by स्मृति—1.21—8, 4. 55). In case of

इत् it is सिधियति । असेत्सीत्—सिध्+सिच् त (in the case of absence of इत्
 1. e. इत्भावपक्षः) = अद् सिच्+सिच्+ईद् त् (by अक्षिसिचोऽपक्षे 2234—7.
 3.96) = असेत् स ईत् (इत्ति by 'वदत्रगदलनस्याचः' 2267—7.2. 3) = असेत् स
 इत् (च is replaced by त् by 'छरिच' 121—8. 4. 55). Then
 अद् सिच्+सिच्+तस् (चावाम्) :—

सिधे—। अयः (३मीं)+तपोः (६ही २च)+घः (१मां)+अचः (५ही)
 इतिच्छेदः । तकारादकार सकाराचार्यः । घः इत्यन्त्याकार सकाराचार्यः ।
 अथ इति कुधाच् धारणयोग्ययोरिति चाभिन्नस्य भागोदित्यस्यैवादाह—म ह् दधातेरिति ।
 प्रसव्यप्रतिषेधोऽसौ इति, भावः । जम्ब्वम् इति । 'अलो 'अच्' कश्चि' (५२—
 ४।४।५५) इति, सूत्रेण—इत्यर्थः । सिधेत्—सिधेधिय इति—विधुभावोदित्यादित्-
 विमलः । तत् पूर्वम् इत्भावपक्षे । परन्तु इत्पक्षे इति विवेकः । सिध्+सिद् यत्
 (नन्वसकचपनम्)—सिध्, सिध् य—सि सिध्, य—सिसेध्, ध (पुनश्च-
 नृपयस्य च)=सिधेद् य (चादेःप्रत्यययोरिति यत्नम्—ततो जम्ब्वम्)
 सिध्+सिद् यत्=सिध्, सिध्, इत्, यत्=सिधेद् य य—(इत्पक्षे-
 यत्नम्) । सिद्धा—सिधिसा इति । नृटि पूर्वगत्य रूपद्वयम् । एवं सेतुसति—
 सेधियति इति । पूर्वस्य त्कारः 'छरिचे'ति (१२१—८।४।५५) सूत्रेण ।
 असेत्सीत्—(इत्भावपक्षे छुक्ति रूपम्) अद् सिच्, सिच् ईद् त् = असेत् (वदत्रजेति
 इत्ति, छरिचेतिचत्वेन) स ईत् (अक्षिसिच—इतीद्) । अद् सिच्+सिच्+तस्
 (चाम्) इत्यत्र सिधः संज्ञोपाधिमाह—

२२८१ । अलोभक्तिः ॥८॥२॥१॥

दी—। भलः परस्मै सस्य लोपः स्यात्भक्तिः । असेचाम् ।
 असेत्सुः । असेत्सीः । असेदम् । असेह । असेत्साम् । असेत्स्व ।
 असेत्स्य । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टाम् इत्यादि । आह ४८

मन्त्रे' । अकार इत् । आदिति । चक्ष्वाद् । 'खद ५० खैर्यो
हिंसायां च' । चाक्ष्मणे । खैर्यो अकारस्यः । खदति ।

च, coming after a भक्ष् (भक्ष्...इत्) is dropped, when भक्ष्
letters follow. Thus च सिध्, स् (सिध्) ताम् (तस्) = चसैध् ० ताम्
= चसैध् भाम् (इति by वदन्त्य etc, हकार by कर्त्ता जश् etc, सलोप by
this rule and न of ताम् is replaced by ध by कण्ठस्योः etc) ;
चसैत्तुः—चद् सिध् सिध्+कि=च सिध् स् जुस्=चसैत् स् उस् । चसैत्पीः—
चद्—सिध् सिध् ईद् सिप्=चसैध् स् इ स्=चसैत् सी स् । चसैद्भम्—च सिध्
सिध् वस्=चसैध् स् तम् (तस्यस्यसिपो तातंताताः) =चसैद् ० धम् । चसैद्—च
सिध् सिध् च=चसैध् स् तम्=चसैध् = च=चसैद्भ । चसैन्धम्=च सिध् सिध् मिप्
=चसैध् स् धम्=चसैन् ('खरिच') स् धम् । And so on. These are ■
in the इत्भावपक्ष—but in the इत्पक्ष we have चसैधीत्—च सिध् सिध्
ति=च सिध् इत् सिध् ईद् त=चसैध् स् ईत् (absence of इति by 'नेति'
(2268) =चसैध् स् ० ईत् (सलोप by इत् ईति (2266), then there will be
एकादेशः) । In the same way चसैधितान् etc. The सकार of खाद् is
इत्संज्ञक—the result of this इत्कारण will be clear in नास्तीमिषास् दितान्
(2572—7. 4.2). खैर्यो means 'stability' and हिंसा—injury ; and
the अकार here implies 'to eat' also.

सित—। भक्ष् (प्रती) + अक्षि इतिच्छेदः । 'राम् खद' (१०८—
८. १२५) इत्यतः सस्येति. 'संघोक्तानस्य लोपः' इत्यन्तो लोप इति चानुवर्तते ।
तदाह—सस्य लोप इति । चसैद्वान् इति—चसैद्भामित्यारम्भ चसैत्तु इत्यस्य लुकि
तस् इत्यतः कर्मण—इत्भावपक्षे कर्माणि । सिध्+लुक् तम्=चद् सिध् सिध्
ताम् (तस्यस्यसिपोः) =चसैध् भाम् (वदन्तीति इति, भवमाद्यैरिति तकारस्य
धकारः) =चसैध् भाम् (अक्षत्तम्, भक्षो भक्षोति सलोपः) चसैत्तुः—(चत् प्रक्रिया
पूर्वगत, धवं विज्ञेयः—खरिच्छेति सकारस्य तकारः (चत्तम्) निम्नं दत्तविधौ

इति । चसैतसीः (पूर्ववत् इतिधर्तृसंज्ञोपेक्षादिनाः—चसैत् स् ईद् स्=चसैत् सीस्) । चसैधम्—चद् सिध् सिध् तम्=च सैध् स् तम्=चसैध् स् भम्=चसैध् भम् ऐभनत्ववाप्राङ्गोपसम् । चसै इति इटपक्षे इत्यर्थः । चद् सिध् सिध् तिप् इति सित्तै च सिध् इट् सिध् ईद् त् (वलादिरेट्, चसिसिध्—इति 'ईट्') =च सैध् इ स् ईत् ('मेट्' इति अतिमिधेयान् पुगलकायूपधस्येति गुणः) =चसैध् इ ० ईत् (इट् ईटि' इति सखीपः) =चसैधीन् ('सिन्लोप एकादिरे सिन्ही' वाच्यः इति वार्तिकदिक्षादिरे चपम्) । एभमसिध्छानित्यादि तामायादेशे भविष्यति । छकार इदिति । अलोपकरणाफलम् 'नाम्लोपिमास् इतिताम्' (१५७२—अ४।२) इत्यत्र छट् टी—भविष्यति । स्यैर्यो—छिरत्वे इत्यर्थः । चकारस्यैर्यमाद्—आदिति । छद् इत्यस्य छिति रूपं दर्शयितुमाह—

२२८२ । अत उपधयाः ॥७।२।११६॥

टी— । उपधया अतो इतिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे । चछाद् ।

The इति substitute replaces the penultimate अत् (अ), when it is followed by an affix which drops स् or क्—as its indicator. Thus छद् + लिट् कल् = छद् छद् च = छ छाद् च = चछाद् च (by अभासे चर्च — (2182—8. 4. 54) = चछाद् (by कृदोच् — २२४५) ।

नित— । अतः + उपधायाः इतिच्छेदः । 'अमेवैति' (अ२।११४) इत्यतो उद्विरिति, 'चको जिति' (अ२।११५) इत्यतो 'जिति' इति बाहुवर्णत्वे । तदाह— इतिः स्यादित्यादि । उपधाया इति अतो विज्ञेयम् । चछाद् इति चलो विलम्ब अभासे चर्चैति चर्चम् कृदोद्विरिति पुल्लिङ्ग । एताभ्यामलोपी तु नाम भवतः । छद् इत्यत्र आदेशादित्यात् इति वीक्ष्यम् । अतः किम् । गुणोद (हुद् + लिट्, कल्) । उपधायाः जित् ?—गच्छति ।

२२८३ । अलुप्तमो वा ॥७।१।८१॥

दी— । उत्तमो अल् वा णित् स्यात् । अखाद्—अखद् ।

The affix अल् of the first person singular is optionally णित् (ण—eliding). Hence when it is णित् we have अखाद् by इति otherwise अखद् (without णित्) ।

नित— । अल् + उत्तमः + वा इति खेदः । उत्तम इति अल् इत्यस्य विधीयम् ; तदाह उत्तमो अल् इति । अखत् खटम् ।

२२८४ । अतो हलादेर्लघोः ॥७।२।३॥

दी— । हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरि सिद्धिं छद्भिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'अद ५१ स्त्रीयं पवर्गीयादिः' । अदति । अवाद । अदतुः । वेदिय । अवाद—अवद् । अवादीत्—अवदीत् । अद ५२ व्यक्तायो वाचि । अदति ।

The लघ्व substitute is enjoined optionally to the च which is लघ्व (short) and which begins with a इल् or consonant, when in परस्मैपद the affix सिद्धि with the augment इद् prefixed to it follows. Thus अखादीत् with इति and अखदीत् without it. पवर्गीयादिः i. e. पवर्गीयत्वादिः । अवाद—Note that this च (चर्गीय) being different from चनाःस्त्र य we cannot expect to have समप्रसारण for इगदचः सम-सारणम् directs समप्रसारण to चनाःस्त्र only. अवाद—अवद् (this is उत्तम अल्) । अवादीत्—अवदीत् = like अखादीत्—अखदीत् । अद to speak distinctly :—

नित— । अतः (इतो) + अवादिः (इतो) + लघोः (इतो) इति खेदः । अवादिरेति लघोरेति च 'अतः' इत्यस्य विधीयम् । तदाह हलादेर्लघोरकारस्येति ।

‘सिचि इतिः परलीपदीपु’ (२२८७—अ२।१) इत्यतः सिचोति इतिरिति च, नेटि’ (२२८८—अ२।४) इत्यत इटोति, स्वर्चोतिविभाषा (२४४८—अ२।६) इत्यतो ‘विभाषा’ इति चातुर्वर्त्तते; तदाह इडादाभिव्यादि । एते ह्यतः परलीखेन सिद्धे आदिब्रह्मम् स्पष्टार्थम् । किञ्च यत् इति तपकरचनपि स्पष्टार्थम् । असादौदिव्यादि स्पष्टम् । पवर्गीवाहिरिति पवर्गीकृतौयादिविषयः । ववाद इति वगौयत्वाद वकारस्य ‘वग्वचः’—इति सम्प्रसारणं न तस्य अन्तःस्थवकारविषयत्वादिति शेषम् । अतः किम् अदेवोत् (दिव् + लुङ्) । इडादोः किम्—मा भवामेवोत् । लघोः किम् ? अगहोति—अरघोत् । इडादौ सिचोति किम् । अपाघोत्—वदन्नोति पञ्चवातोर्गमिद्-त्वाद इति । परलीपदे किम्—अयतिष्ठ (यतो भवन् लुङ्) ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियाति-वाति-द्राति-
स्वातिवपतिवहतिशाम्यतिचिभोतिदेग्धिषु च ॥८४१७॥

दौ । उपसर्गस्वान्वित्तात् परस्य—नेर्चः स्याद् गदादिषु ।
प्रणिशदति । जगाद् । ‘रद ५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम् ।
रराद् । रैदतुः । ‘यद् ५४ अव्यक्ती शब्दे’ ।

The *च* of the उपसर्गे नि, coming after another उपसर्गे which contains a condition (of चत्) becomes cerebral, when roots नद etc (enumerated in the rule) follow. नद etc are eighteen in number :—नद, नद्, पत, पद्, घृ (घा, वा) मा, सी, हन्, या, गा, द्रा, श्रा, हप्, बह्, बभ्, चि and दिह । Of these the first four are pronounced by adding यप् to them and the last eleven इन्ति etc, are expressed with the addition of णिप् with a view to prohibiting चत् from this नि in यङ्लुङ्—cp. the परिभाषा द्विषा वपातुवच्चेन—etc under the rule ‘एकस्य उपसर्गे’ (2246). Thus

प्रतिज्ञानदीति प्रविशं चनोति etc. are without एत् । In the case in hand, we have प्रविशदति etc. 'दाशधुदाप्' (2873—1. 1. 20) teaches that there are four दs and two धा; thus रुदाप् दाने—प्रविशदति ; दाप् दाने—प्रविशच्छति, होऽवखच्छते—प्रविशति, हेङ् रचये—प्रविशयते, शेट्पाने—प्रविशयति, रुभाज् भारणपीनचयोः प्रविशयति । एद् means विस्मृत्य to pierce. एद् means to make an indistinct sound.

मित— । 'रथास्त्री षो नः सनामपदे' (२३५—पञ्च१२) इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासोऽपि—' (२२८०—पञ्च१२) इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्य सुत्रानु-
गुणेन स्याच्छे—उपसर्गादसामितिपादिति । प्रविशदतीत्याहुदादाहरणम् । गदादीनां चतुर्णां यथा-निर्देशः, अन्यदीनां चैकादशानां शिष्या यथानुवर्त्येन— इति यस्मान्
स्यात्तस्यै शितगमिह्वेन । एतेन प्रतिज्ञानदीति प्रतिज्ञानदीति प्रविशं चनोति इत्यादी
एत्वं न । इ इत्यनेन मद् धातवो गृह्यन्ते—रुदाप् दाने—प्रविशदति । दाप् दाने—
प्रविशच्छति । होऽवखच्छते—प्रविशति । हेङ्—रचये—प्रविशयते । शेट्पाने—
प्रविशयति । रुभाज् भारणपीनचयोः—प्रविशयति । एद् इति । एत् उपसर्गा-
दिति उद्दि । अनादेशादित्येऽपि भक्तिस्वादीत्याभ्यासलोपी न । रैदमुदिति अनादेशा-
दित्यात् किञ्चाच्च इत्याभ्यासलोपी भवतः । एद् इति—ओपदेशत्वाद् नमिषिमाह—

२२८६ । षो नः ॥६॥१॥६५॥

दी—धातोरादिर्णस्य नः स्वात् । नदति ।

ओपदेशस्त्वनर्देनाटिनायनाध्वनन्दनकनृत्ततः ।

नाटेर्दीर्घाईस्य पर्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । तद्वर्ग—
चतुर्थान्तनाध्वनेनृन्मथोश्च कीचिओपदेशतामाहुः ।

A standing at the beginning of a root is changed into
न (dental) । Thus एद् gives नदति ।

All roots are शोपदेश save and except नर्द, नाट, नाध, नाध्, नन्द, (टुनदि), नह, नृ and नृत् (eight only).

It has to be noted in this connection that there being a पर्युदास (1) in नाट् (ननाट्) which has a long penultimate, the root नट् 'to dance', which is read in the घटादि class is शोपदेश i. e. begins with a नः । Some hold that चकारान्त नाध्, नृ and नन्द also are शोपदेश (but भाष्य holds that all the eight above are not to be taken as शोपदेश) ।

नित—। धातोरिति—अरम् । शोपदेशादिति—नर्द शब्दे, नट् (चुरादि) चरस्वरद्वये, नाध्, नाध् याच्न्यादी, टुनदि (नन्द्) सवर्ती, नह नामने, नृ नये, नृत् (नृ) नामनिषेदे इत्यदी र्वर्ध्विला चर्ध् धातवी, नकारादित्तेन पठित्वा अपि शोपदेशा विधेया इति । भाष्ये एतेषामेव शोपदेशरहितत्वेन पठितत्वादिति भावः । 'शोपदेशाः + तु + अनर्द'—नाटि—नाध्-नाध्-नन्द-नह-नृ-नृत् इति चर्ध्दः । अनर्द इत्यस्य नञः प्रतीकं द्योत इति बोध्यम् । तेनाह—नाटेरित्यादि । 'दीर्घार्द्धेण' चुरादी पठितस्य इति भावः । 'पर्युदासात्' शोपदेशभाष्येन पठितत्वात् (पर्युदासस्य नाम् दर्शितः) इत्यर्थः । घटादिरिति—तस्य पठित नट् इत्यादिति धातुरित्यर्थः । तस्यैवतुल्यान इति चकारान्तो 'नाध्' इत्यर्थः । केचित् इति असामान्यविपर्ययम् । अहं उपदेशो यस्मिन् स शोपदेश इति स्वयिवाच्य विग्रहः ।

२२८७ । उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य ॥८॥१४॥

द्वौ—। उपसर्गस्यासिमित्तात् परस्य शोपदेशस्य धातोर्जस्य च; स्यात् समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रखिनदति । नर्द ५१ गतौ याचने च । 'अस आदेः' (२२४८) ।

(1) पर्युदासं विधेयं प्रतिषेधः प्रमाणता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो धातोरपदेश-नञ् ॥ साहित्यदर्पण-७म. अ. ।

The न of a खोपदेश root, coming after an उपसर्ग containing a condition of चत्, becomes च—whether there is samasa or no samasa. In प्रणिनदति there is no चत् in नदति because it consists of two different words. (Here the word 'समासे' is inferred from the use of अवि in the rule). अर्दे to go and to beg. In अर्द + चिद् च, there दीर्घ being effected of the चत् by the rule 'अत आदि:'—

नित—। उपसर्गस्योपनिनादित्वादी पूर्ववदनुवृत्तिर्वाप्या । असमासेऽपि चत्त अपरेत्येसाह—समासोऽपीति । 'पूर्वपदात् संज्ञाप्रसङ्गः' (८३१२) इत्यत्र 'पूर्वपदात्' इत्यस्य 'एवाभ्यां नो चः समानपदै' (८३१२) इत्यत्र च 'समानपदै' इत्यस्य च संज्ञात् समास आचिन इति ज्ञानेयावयः । वक्तव्योपनिनादौ तु 'समासेऽङ्गुलिः सङ्गः' (८३१८०) इत्यत्र समासे इत्यस्य यदि अनुवृत्तिर्न क्रियेत तर्हि असमासे न स्यात्—इति तु उपसर्गस्य इति समासे न स्यादित्येवम् इह हतमिति सिद्धम् । प्रचिनदतीत्यत्र 'नेर्गदगद' इति चत्त्वम् । भातु—नकारस्य तु 'उपसर्गादसमासेऽपौ'ति चत् न भवति । 'चट्कुप्पाकुन्मुनिर्न भवधामात्' अत आदिरिति अर्द—धातोर्भावाकारस्य दीर्घे कृते ।

२२८८ । तस्मादनुवृत्तिरुक्तः ॥७॥४॥७॥

दी—। हिहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । चानर्द । आर्दति । 'नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे ।' खोपदेशत्वाभावाच्च यः । ग्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । तर्द ५८ हिंसयात् । तर्दति । 'कर्द ५८ कुम्भिते शब्दे' । कुम्भिते कौत्से । कर्दति । 'खर्द ६० दन्दशूके' । दंशर्दिसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । 'अति६१ अदि६२ भयने' । अन्तति ।

आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।
इन्दाचकार । 'मिदि ६४ अवयवे' । पवर्गलृतीयदिः
बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'मिदि' इति पाठाभ्तरम् ।
'गडि ६५ वदनेकदेशे' । गण्डति । 'अन्तत्वादयः पञ्चैते न
सिद्धविषया' इति काश्यपः । अन्धे तु तिङ्मपीच्छन्ति । 'निदि
६६ कुक्षायाम्' निन्दति । अनिन्दति । 'टुनदि ६७ समृद्धौ' ।

The augment नुद् is prefixed to the root (itself) contain-
ing two consonants (at the end and a vowel at the beginning),
after the अच्चाच् of the root has been lengthened (लृतादीच) ।
Thus आनङ्—आनङ्नुः etc. चर्द् + छिद् च=चर्द्, चर्त्, च=चा चर्द्, च=चा
नुद्, चर्द् च=चान् चर्द् च=चानङ् (of नुद् the उच्चार is for the faci-
lity in pronunciation and the टच्चार elides, and being टित् it
is prefixed and not affixed to the root by the परिभाषा ह्य—आचनौ
टितौ । Note that the word तच्चात् in the rule is used to be connec-
ted with the rule 'चट् आदिः' which precedes it, hence Bhottoji first
reads 'चट् etc' and then 'तच्चात् etc'. दन्दयुक् means 'a snake'
'दन्दयुक्तो चिकमयः'—(Amarakosha), दन्दयुक् having meant a snake
cannot express an action—thus Bhottoji says दण् etc. अन्तति—
अन्ति being रदित्, हुन् comes in. आनन्त the lit. form of अन्ति which
becomes चान् with हुन् added to it and thus the rule 'तच्चात्नुटदि-
ङ्चः' applies. इन्दाचकार—Here चान् comes in by the rule
'ङादेशे गुरुमतीवचः' (२२३७—३. १. ३६)—for इ becomes नुद् by
the rule 'संयोगे गुरु' (३२—१. ४. ११), 'अन्तत्वादयः' etc—the five roots
अन्ति, चर्दि, इदि, मिदि (निदि) and गडि do not fall in the category

or jurisdiction of लिङ् affixes according to Kashyapa, but according to others they do. अचिन्दति etc—अच by 'उपसर्गादचमात्रेऽपि ओपदेशः' । To elide the beginning letter (दु) here, he reads the rule—

नित— । तस्मात् + तुद् + दिङ्लः इति कृद्देः । धातोर्विधितं वर्जते । तेन तस्मात् इति दिङ्लः इति च प्रत्ययान्तपदद्वयं तस्मै विधेयम् । अथ तस्मादिति 'अत आदि'रित्यत्र अतदीयादिशाखाकारादिभ्यनेन सम्बन्धः । अतएव 'अत आदि'रिति याक् पठित्वा आचष्टे—दिङ्लो चातोर्दीर्घादकारादिति । दिङ्ल् इति दी क्सी ष्येति नियमः । अत दिङ्ल्यङ्पुपलक्षणात्तेति—'आनङ्'—पदसाधनावसरे तुदादौ 'विज इट्' (२५२६) इत्यत्र अयमेव वक्ष्यति । तेन तत तत चमेकह्रस्वोऽपि मुञ्जामः आदिवेति विभाव्यम् । (अमादिदिङ्लो धातुरिति तु तत्त्वम्) । नुट उच्चार-
चचारणायः, उच्चार इत् । टिप्पणादयमर्थः 'आद्यस्यो टकितौ' इति सूत्रेण । तेन अर्ह + लिट् च इति स्थिते त्रित्वेन अर्ह अर्ह अर्ह अर्ह इति जाते अनेन आ नुट् अर्ह च इति सम्प्रयमाने आन् अर्ह् च इति । ततः आनर्ह एवमा-र्ह तुपित्यादि । आदौ नु इति लुकि । ओपदेशादि नर्ह इत्यस्य इत्यर्थः । 'कौन्ते' कृत्यां अर्थ कौन्म् तस्मिन् । नर्ह इति । दन्त्यस्य इत्यस्य सर्वनाम्निनेन विशेष्यत्वात् त्रियावाचकत्वावभावाद् दन्त्यस्य-
त्रियावासित्वेन विवक्षित इत्याह दस इत्यादि । "द्वौकरो दीर्घप्रटो दन्त्यस्यो विवे-
शयः । अतः एवमेव धोनी"त्याद्यमरः । अन्त्य इति । इतिह्यत् नुम् । आनस इति । इतिह्येन नुम्संज्ञान् 'असि' इति 'अन' इति भवति तत संज्ञात् इतिह्यत् । इत्यनेन नुञ्जामो विटि रूपम् । इन्दासकार इति—इदि इत्यस्य इदित्वात् नुम् । तत इन् इति भवति । ततश्च 'संयोगे नुम्' (६२—११११२) इत्यनेन इकारस्य सुदन्तात्-
'इनादेव नुञ्जमतोऽनुञ्ज' (२२२७—११११३) इत्यनेन आम् । ततश्च आम्भ-
त्वात् कञोऽनुपगतः । पूर्वपदेवात्मनेपदमित्युक्तमेव उक्त् । इदि परस्मैपदित्वादिति न्यम् ।
निदि चयने इत्यत्र चयनस्यात्तेनाह—चयनं करोति इति । अन्तोति—अति, अदि-
अदि निदि (भिदि), अदि अत्येते पञ्चत्यर्थः तिङ्विभक्तौनामविधयोभूता इत्यर्थः—
कास्वपस्य मतेन । अन्तोति मते तु एते तिङ्गन्ता अपि भवन्तीत्याह्वानं इति । निदि

(निन्द्) इत्यपि लोपदेश इत्याह प्रकिन्दति इति ('उपसर्गाद् चसमासीऽपि' इत्यनेन
 चतुर्थम्) । टुनदीति सञ्चक्षित्य प्रजापत्यादिभ्यः । अथ 'टु' लोपविधायकसुत्रमुपन्यस्यति—

२२८८ । आदिनिर्दुष्टवः ॥१॥३॥५॥

दी— । उपदेशे धातोराध्या एते इतः स्युः । नन्दति ।
 इदित्वात्तलोपो ॥ । नन्धात् । 'चदि ६८ आह्लादे' । चन्दति
 चचन्द । 'अदि ६९ चेशायाम्' । अन्दति । ततन्द । 'कदि ७०
 कदि ७१ क्कदि ७२ आह्लाते रोदने च' । चकन्द । चक्कन्द
 चक्कन्द । क्किदि ७३ परिदेवने । चिक्किन्द । शुन्ध ७४ शुद्धौ ।
 शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कनर्गीयास्ता अनुदानेतो विचत्वारिंशत् । 'श्लोक् ७५
 सेचने । तालव्यादिः । 'दन्धादिः' इत्यने । श्लोकते । विश्लोके ।
 श्लोक् ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । 'श्लोक् ७७ संचाते । संचातो
 ग्रन्थः । स चेद् ग्रन्थभानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको
 द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'श्लोक् ७८ श्लोक् ७९ शब्दनोक्तादयोः' ।
 वक्ताशौ वृद्धिरीदृशं च । 'एष इग्नस्वादेशे (२२२) इति
 क्कसः । दिद्रेके । दिभ्रंके । 'रेक् ८० शङ्कायाम्' । रेकते ।
 'रेक् ८१ स्नेक् ८२ शक्ति ८३ अकि ८४ शक्ति ८५ गतौ' ।
 त्रयो दन्धादयः । क्षीतालव्यादी । अषोपदेशत्वाग्रजः । मिसेके ।
 शक्ति ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' ।
 चङ्कते । आनङ्के । 'अकि ८८ कौटिल्ये' । चङ्कते । 'मकि ८९
 मण्डने । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' । लौल्ये गर्भस्थापनं च ।

काकते । चकके । 'कुक्क ८१ लक्क ८२ आदाने । कीकते । चुक्कते ।
वक्कते । वक्कते ।

“अदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।

‘चक ८३ लक्ष्मी प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ८४
वकि ८५ म्मकि ८६ त्रकि ८७ ठौक ८८ तौक ८९ चक्क १००
वक्क १०१ मक्क १०२ टिक्क १०३ टौक्क १०४ तिक्क १०५ तौक्क
१०६ रवि १०७ लवि १०८ गत्यर्थाः । कक्कते । कुट्टीके ।
तुल्लीके ।

“सुवधातुष्ठिबुध्बकतीनां मत्वप्रतिष धोवत्त्वव्यः” (वार्त्तिक) ।
धक्कते । धक्कते । ‘अल लतीयो दन्तग्रादिः’ इत्येके । टेकते ।
टोकते । एवं तेकते । तौकते । लघिर्भोजननिष्ठसावपि । ‘अधि
१०९ अधि ११० मधि १११ मत्वाद्ये’ । आद्येपो निम्दा ।
‘गती गत्यारम्भे च’ इत्यनेन । अक्कते । आनक्के । वक्कते । मक्कते ।
‘मधि’ क्तवे च । ‘आह ११२ लाह ११३ द्राह ११४ सामर्थ्ये’ ।
राधते । लाधते । ‘आह’ इत्यपि कैचित् । ‘द्राह आयागे’
आयामो दैर्घ्यम् । द्राधते । ‘आह ११५ कलने’ । आधते ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ‘फक्क ११६ नीचैर्गती’ ।
नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ।
‘तक्क ११७ हसने’ । तक्कति । ‘तकि ११८ लक्ष्मजीवने’ ।
तक्कति । ‘वक्क ११९ भक्षणम्’ । भक्षणं श्रवणः । वक्कति ।
‘वक्क १२० हसने’ । ग्रन्थिक्कति । ओक्क १२१ राक्क १२२ लाक्क

१२३ द्राख् १२४ घ्राख् १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति ।
 ओखांचकार । ग्राख् १२६ आख् १२७ व्याप्तौ । ग्राखति ।
 'उख् १२८ उखि १२९ वख् १३० वखि १३१ मख् १३२
 मखि १३३ यख् १३४ यखि १३५ रख् १३६ रखि १३७
 लख् १३८ लखि १३९ इख् १४० इखि १४१ ईखि १४२
 उख् १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७
 मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० अगि १५१ झगि १५२
 ञगि १५३ रगि १५४ लगि १५५ गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः
 पञ्चदश । तृतीयान्ताश्चयोदश । च च खान्तेषु—'रिख्' 'त्रिख्'
 'त्रिखि' 'शिखि' इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति ।

These (viz जि, टु and डु) standing at the beginning of a root, read in the चातुपाद, are to be treated as इत् (i.e. they elide when any operation is carried out on the root). Thus टु eliding, we have (by तुम्) नन्दति etc; other instances are निखप्—खाये, निमिदा—खेदने etc, and कृपयप् पादौ, दुधाक् चारथवीचथयोः etc. These जि, टु and डु will be required in rules like—'वीरः कः' (सुप्रः); 'द्वितीः चतुर्' (नन्दः) and 'द्वितीः त्रि' (पङ्क्तिम्) । इति being इति we cannot have नलोप in आजीर्णम् (though the augment यासुद् is इत्) by the rule 'अनिदिताम्'—(415—6. 4. 14). Thus नन्दात् । आह्लादे—to please or feel pleasure. चेदायाम्—to be active. परिदेवने—to weep, mourn etc, as 'तत्र का परिदेवना'—(गीता—2) नलोप etc. i. e. by the rule 'अनिदिताम्' ।

Now we enlist forty-two अतुदात्तेन् roots which end in the

कवरीय letters. शील or शील् as some hold—शीकने being चहवातेन it is चाकनेपदो similarly in other cases. दिशोके here the चम्भात् is हस् by the rule 'हस्' (see under वभुव्) and एकार comes in by 'हस्कोरेरिदिरेच्' । शील (शील्) etc संघात means a संग्रह (collection) and this root शील is सकर्मक or सकर्मक according as the collection (संग्रहः) refers to the thing collected or the collector himself i. e. when the thing is collected of itself without any agency (कर्तृव्यापाररहित्य) the root (is intransitive (अकर्मक), but when the thing is collected with the agency (कर्तृव्यापासहित) of some one it is transitive (सकर्मक) । शील प्रेक्ष means to make sound (शब्दन्) and to have exuberant growth (वृद्धि) and to be proud or haughty (बौद्धय) । By the rule 'एच इग् प्रसादिके' (323—I. 1. 48), we have शील+किट्=दिशोके (इकार being the उत्तम form of ए), similarly दिशोके । ऐल means apprehension, गृह् etc.—शील, शील् and शिकि (these three) have दन्तसंवार at the beginning and शिकि शिकि the two begin with a तात्पर्यम् । These having not fallen in these जेपदेश class, their स्वर do not change into वस् (cerebral), शिकि (शङ्) means to apprehend, fear etc. शिकि (शङ्) means to make a sign, point out etc. शील means pride and fickleness. लुक् and लृक् (लृक्) mean to take. लृक्, लृक् being लृच्पुष्प receives गुच् by the rule 'पुनर्लृच्पुष्पस्य च' । लृङ्कि—लृङ्कि—here the root is not gunnated according to the rule "चसंयोगाद्भिद् किन्" ।

लृङ्पुष्पस्य etc (चालिक)—पूर्वविप्रतिषेधः gives the opposite sense of 'परविप्रतिषेधः' । Hence for the sake of the forms like लृङ्कि etc

you should read 'विप्रतिवेक्षे पूर्व' (and not परम्) कार्यम्'. Thus 'असंयोक्तम्—' (1. 2. 5), though preceding gets greater force than 'प्रवृत्तम्—' (7. 3. 36), which comes later. Hence 'by पूर्व—विप्रतिवेक्षे, लिट् coming after roots having short लृ for their penultimate becomes क्ति after barring' the injunction of युष् । वक्तृ etc—it means to be satisfied and to obstruct—in the former case it is intransitive and in the latter it is transitive. संक्षे by एत् and अन्नासन्नोप । कुटीक्षे, मुनीक्षे are लिट् forms of क्षीक् and क्षीक् । The अन्नासन्नोक्षी and क्षी are changed into दु and तु (by प्रसृः) and by लङ् लृ is changed into लु । Now सल (i.e. सकारादिल) being due, by the rule 'आत्मादेः वः सः' (264—6. 1.64), to the पूर्व which is सौपदेश in the धातुपाठ, the Vartika is laid down here to prohibit the same.

सुप्धातु etc—It should be stated that वक्तृ is forbidden to सुप्धातु (नामधातु as वक्तरीयति etc), to the root डिक् (डिक् निर्वीचने) and to वल्ल etc वक्तृ etc द्वितीय । c वक्ति is also read वक्ति by some. वक्ति (वल्ल्) also means 'not to take food (to fast)'. Cp.—'होषावादीय सा शक्तिर्वक्तृने या सतिष्ठात् । न हि होषधये वक्ति सतिष्ठात् सङ्गनादिकम् ॥' (धातु० २२२४)—where सङ्गना means fasting. वक्ति etc [all roots that are read in the धातुपाठ (सपदेश) as वक्तृनाम् such as वक्ति etc become वल्ल् व etc by 'इदितो लुप् धातुः'. In अन्नासन्नोप the word आक्षेप means निन्दा (slander). Some say that these roots mean 'movement.' वक्तृ—वा by 'अतः वादेः' (2248), and व by 'तन्नाम्नुट्—' (२२२८); वक्ति (वल्ल्) also means 'the conduct of an unfaithful lover.' आक्षेप means 'length'. आक्षेप (आक्षेप) means 'to praise oneself.'

अथ etc.—Now we are putting down fifty परलोपसी roots. फल—
जीर्णैर्गति means 'to walk slowly, and to behave in a bad way'.
पकक—क in the अन्त्या comes in by the rule 'अभ्यासी'—(२१०२) तकि
(तक्)—means 'to maintain with difficulty. भदकम्—means
'the barking of a dog.—कङ् means 'to laugh.' शोय (शोय)
etc.—mean 'to suck up' and 'to have plenty of'. शोखायकार—
शोय being रणादि, आन comes in. Of the roots छद् etc.: :
first fifteen (ending in ईङि) end in छ and the next thirteen
beginning from वल्, end in 'ग'. Along with the fifteen खान्
(ending in छ) roots above some include four roots more such
as रिख् etc.

नित । आदिः + जिट्ठव—इतिच्छेदः । “सूवादयोभातव” इत्यतो चातुरिखन्-
वर्तते । आहिरिति च आतावैकवचनम्, तदाह—धावोऽस्या इति । तच्च
टुरिखन्लोहाहरचं—नन्दति इति । अथयोस्तु नि स्वप् सापि—डुपधम् पाके इति—
एतेर्वाकलनम् जीतः कः—सुवा । द्वितोऽस्तुचं वैपधुः नन्दसुः (वैपधुय शरीरे मे
रोमद्रूपं आचलते—गीता १८) । द्वितः किः “होर्मेभित्यम्”—पक्षिणम्
(विपक्षिणघानततिर्मेभित्यम्—भट्टि—१८) इत्याद्यम् । इदित्वादिति ‘अनिदिताहल
उपधायाः क्किति’ इति । अनेन आशीर्लिकि यासुटः कित्थोऽपि ग्लोपी मेभ्यः ।
न लोपः—अनिदितामित्यनेनेति भावः ।

अपीति—अनुहासित इति आत्मनेपदित् इत्यर्थः । (अनुहासजित आत्मनेपदम्) ।
इत्येके इति । शेषाश्चिन्तनित्यर्थः । त्रिशीके—‘उख्’ इति आभासस्य उखादीभ्यः ।
लुधोके इति—अभ्यासे लोकारस्य हखादीभ्य लकार (एषल्लग्नखादीभिः) । लोक्
इति । ‘संघातकार्यमाह—अथो अय्यगम् । स च अय्यर्थत्यर्थः इह अस्मिन् गतौ
अय्यमात्रस्य अदुम्यर्थे तस्य व्यापारः, यस्मिन्, येन प्रथ्यते तस्य वा व्यापारः तत्तन्निहा
क्रिया इत्यर्थः । आशी अय्यमात्रव्यापारि (लङ्गीभ्रमने इति यापन्) ; द्वितीयो

नित्यतुल्यापारे (सङ्गीकरणे इति भावः) उत्साहसाधनाद्—चौहत्यां प्रागल्भ्यम् ।
 द्विके इति । अभ्यासकसविधायकं सूत्रमाह—एष इति । अथोप इति—वोप-
 देशलाभावादिभ्यः । अकि अकि इत्यादेरितित्वात् तुमा—यङ्, भङ्, इत्यादि
 भवति । एवमन्यत एषि अणि इत्यादिषु । पुस्तके-पठके इति 'पसंयोगादित्त्वित्'
 इति कित्साह जयपधगुणाभावः पूर्वतः चर्तम् च । अदुपपेभ्य इति वार्तिकमिदम् ।
 अकारोपदेशः इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । अत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
 नावश्यकमीयमित्यर्थः । तेन पसंयोगादित्त्वपेचया 'पुगमलवृत्तक' च इत्यस्य
 परत्वेऽपि नित्यत्वेऽपि च गुणान् प्रागिव किल' ततो गुणाभाव इति भावः । अकि
 अकि इत्यादौ पठितस्य 'यक्'इत्यस्य वोपदेशत्वात् पूर्व' प्राप्ते चाह—सुव्भातु
 इति । सुवन्तात्मा भागूनां (नामभातृणाम्) अङ्ग प्रसूतोन्मार्त्त्यम्' । अथेति—
 अकि अकि इत्यादौ तृतीयः अकि दन्वादि रिति (सकि) केषित् पठन्ति । भोजन-
 निवृत्तिरुपवासः । अङ्ग (अणि) इत्यस्य वैद्यके एव साङ्गलीन प्रयोगः । तथाच
 'होवापानेव सा अत्रिलेङ्गने वा सङ्घिच्'तेत्यादौ सङ्घने इति=उपवासे इति अर्थः ।

अथेति—यकेति अर्थः स्पष्टः । यकञ् भक्त चर्तने अभ्यासस्य प्रकारः ।
 लङ्प्रयोगेन कृच्छ्रं च मङ्गला कष्टेन जीवनयापने इत्यर्थः । अत्रिकलति इति ।
 शीघ्रं विभाषाङ्कस्यादावपान्त उपदेशे' (२२३२—७४।१८) इत्यत्र अकसादाविति
 पर्युदात्तत्वेन कृतं नैवार्थः । शोषसात्तमर्मयोरिति । शोषये इति अकनलमतेनेत्येवं
 रूपे चार्थे इत्यर्थः । शोषाचकार इति इत्यादित्वाद् गुह्यमस्याच चाम् । एङ् शोषाचकार
 कामाग्नि'इत्यवर्त्तमहनिधमित्यादि भवति । कवर्गेति उह्य सङ्घि इत्यारभ्य इति ईङि
 इति यावदित्यर्थः । तृतीयास्तेति नकारात्मा अत्राङ्गिहा इत्यर्थः । इह सांसेष्विति
 उह्यसङ्घि इत्यादिषु इत्यर्थः । उह्य इत्यस्य तुचे रूपमाह—चौहत्या इति ।

२२८० । अभ्यासस्यासवर्चे ॥६॥४॥७८ ॥

हो— । इवर्णीवर्णान्तस्य अभ्यासस्य इयङ्गुवङ्गौ स्तः असवर्चे
 अचि । उयोश्च । सविमातपरिभाषया 'इजादेः—' (२२३७)

इत्याम् । अखतुः । अखुः । इह सर्वर्षदीर्घस्य अभासप्रत्ययेन
प्रत्ययाद् ऋः प्राप्तिरिति न भवति । सकृद्वृत्तत्वात् । आहत्वादि
प्रत्ययवृत्तत्वात् प्रत्ययाद् ऋः प्राप्तिरिति न भवति । अखतुः । अखुः ।
इति न्यायात् परत्वाच्च ।

An अथाच्, ending in इवर्ण (short इ) and एवर्ण (short ए)
is replaced by इवर्ण and एवर्ण, when a dissimilar (अथवर्ण)
अच् follows. Thus अथाच् + लिट् अ = अ एवर्ण अ। Now सर्वर्षदीर्घ
being 'due by the परिभाषा—वर्णदीर्घ' इति—(An अथाच् is more
powerful than an operation that relates to वर्ण (or letters) comes
in and therefore अथाच् (being the अथाच् verbalstem) is first gunnated
by 'पुनरावृत्तपक्षे अ' and we have अ एवर्ण अ। Now अच् directed
by 'इदीर्घ' is barred by this rule 'अथासंज्ञासर्व' and thus अ is
replaced by एवर्ण giving अ एवर्ण अ = एदीर्घ अ (अच् being इति, the
परिभाषा 'इति' applies). Here the rule 'अथिन्नातुम्' does not apply for two reasons (i) (in अ एवर्ण अ because अ is
an अथाच् and not an अच् and because (ii) एवर्ण following अ is not
a प्रत्यय but an अथाच् hence the application of the rule 'अथासंज्ञासर्व'
is quite evident. Now the question is :—Why the affix आम् will
not be added to अथाच् when it is turned into एवर्ण by अच् प्रत्यय
in connection with लिट् । To answer this Bhouji brings for-
ward the सन्निपातपरिभाषा (सन्निपातवद्विधिरिति नित्यं नद्विधातेति) (पठि-
—४५)—'An injunction which is the cause of two operations
(सन्निपात) (on a certain thing) is not (cannot be again) the
cause of an injunction which destroys both these operations')

Here in 'उ उख्, उख्', उख् being चाङेवातुक् and पित् is the cause of द्वित्व (reduplication) and युक् । Again उख् being turned into खोख् and उख् following, the affix उख् cannot be the cause of भाम् (because खोख् is not इजादि and गुरुभाम्) which affixes itself to a primitive इजादि गुरुभाम् root and not which is derived with any other affix such as उख् etc. Thus भाम् necessitates the destruction or disappearance of उख् and consequently of the सन्निपात (द्वित्व and युक्) । कसः—उ उख्, उखुक्—उखुक् being चित् the verbal stem (उख्) उख् is not gunnated and hence the सवर्णदीर्घादेश (उखः सवर्णे दीर्घः) applies and not 'उख्वासस्त्रासवर्णे' ।

इह etc.—in उखुक्, उखः etc., there is no chance of इजादेश directed by the rule 'इसः'; because सवर्णदीर्घः (उ+उ) खुक्—(उ खुक्) has been effected along with the (taking up of the) उभास (उ), and also because the rule 'इसः' has once operated on ('the पूर्वसख् i. e. the उभास') । To put it more clearly—having been in the jurisdiction of उख् (उभासिकार), इस् acts first and then comes सवर्णदीर्घ according to the परिभाषा 'पञ्च'सवर्णचपप्रवृत्तिः—परिभाषासुशीलर page 100—परिभाषा (111) । The परिभाषा means 'As a cloud rains both where the ground is moistened and where it is not, so a rule operates both where the need of operation is nil and where the need exists'. Thus the drift of all this is this :—Though the उभास (उ) of the root उख् is इस by itself and hence may dispense with the rule 'इसः', yet according to the पञ्च'सवर्ण परिभाषा it (इसः) operates first and next there is सवर्णदीर्घ; but when सवर्णदीर्घ

has operated you cannot, by taking advantage of the *दीर्घ* क in सक्तुः, bring the rule क्तः to act upon it (क) again for it has once (सक्तु) operated. And this operation is not groundless for there runs the maxim—‘सक्त्ये यच्चक्ष्य सक्तदेव प्रज्ञातिः’ ‘An injunction (सक्त्य) operates once only on its proper object (क्त्य)’.
(कृत्य).

The operation of a verbal stem (क्त) being superior to the operation of conjunction (सक्ति) and the क्तकार्य being यत् (subsequent) the above argument is allright.

नित—। अभ्यासस्त + असवर्णे इतिच्छेदः । ‘अविभुधातुभूवां स्त्रीरियङ्गुवङ्गौ’ (६।३।२०) इत्यतः ‘भूवङ्गाम्’ इति वङ्गं सर्वमज्जहृवर्गानि तदाह—इष्योवङ्ग-
आस्तेत्यादि । असवर्णे इति = असमानवर्णे । अवीक्ष इति । छञ् छञ् चञ् =
छ छञ् च = छ षोष् च = छञ् षोष् च = छञ् षोष् च = छञ् षोष् च = छञ् षोष् च । अत्र पूर्व-
विले इत्यादिवेषः, ततोऽहञ्—अनुपधनुचः, ‘द्विवचनेऽर्थाति’ इत्यानुमाक्य अण-
देशस्य निविज्ञानात् । न च नुयान्—माक् (छ छञ् च इत्यत्र) ‘यकः सवर्णे
दीर्घः’ इति—‘सवर्णदीर्घः’ प्रकृतः, सवर्णदीर्घस्य (संज्ञिताकार्यस्य) वर्णान्वितत्वात्
गुणस्य च क्तकार्यत्वात् संज्ञितापेक्षया गुणकार्यत्वं हि वलीयस्त्वम्, अतो च
‘वार्त्तादात्र’ वलीयो भवति’ (परिभाषा—५५) इत्यत्र अर्धेन्दुशेखरकारः ‘इत्याद्य
इत्यादौ क्तकार्यमपि सवर्णदीर्घे स्थापितं चनेन तद्विरिति’ । अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयङ्विधावक्तृत्वस्यसवर्णमस्या अपाठम् । - तदीयतुरित्यादौ इयङ्गादिभ्या-
हतापेक्षम् । एतत् परिभाषाभावे तु ईयतुरित्यादावन्तरङ्गं सवर्णदीर्घेन वाचा-
नदध्यक्षम् । इत्यङ्गुवङ्गौहि अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वात् पठिरङ्गी इति परिभाषेन्दुशेखर
(५३—५५ पृ) । एवञ् छ षोष् च इत्यत्र सकारस्य मच्चादिभे (इतो यच्च) प्राप्ते
‘अभ्याससीत्यनेन’ एवञ् । क्तिनादव्यावयवः । छञ् इति तिष्ठति—अकारस्य
सञ्चारसाधेत्वात् । ननु छ षोष् च इति ज्ञाते षोष् इत्यादित्वादनुवर्तमानाच्च अञ्

स्वादिभ्यवाङ्—सन्निपातपरिभाषयति 'सन्निपातलघ्वस्य विधिरिति' तद्विधातस्य
 इति परिभाषा । अर्थश्चात्र—'सन्निपातो—इत्योः सन्त्यः तन्निमित्तोक्तिः, तं, सन्निपातं यो
 विधिरिति तस्यानिमित्तम्' । अत्र प्रकृते यस्मि परतः चातोर्हि त्वे सुचस्य विधौयते इति—
 सन्निपातत्वम् (कार्यद्वयप्रवृत्तिः) । अत्र सन्निपातस्य चत् एव हेतुः पुन—सन्तिव निमित्तं
 कृत्वा चाम् प्रत्ययो न स्यात्—अतएव 'सपत्नीत्यविरोधस्य अयुक्तमिति' न्यायसूत्रेण इति
 नाशयः । आसि स हि चातोर्लक्ष्मणस्याघातादिति । अस्तुतु, अस्तुतिजत विधेयमाह
 —इहैतमर्थदीर्घं इति । इह अस्तुतिव्यय सवर्णदीर्घस्य 'लकारस्य' अथास्यइति
 'लकारस्येव' पठन्वात्—(कृत्वादिमस्येत्वर्थः) (पुनः) कृत्वाः प्राप्ते—विधौव-
 —नामो न भवति, पूर्वमेव विहितत्वात् । कर्म कृत्वा पूर्वमेव विहितः इत्यवाङ्-
 सक्तमपठत्वादिति । 'लघो लघ्वस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति' न्यायादित्यर्थः । सकृत्
 प्रवृत्त्यन्वपि विशदयति—आज्ञात्वादि इति । अत्राधिकारत्वेन 'पञ्च'त्ववक्तव्यप्रवृत्तिः
 (परि—१११) इत्यनेन सर्वं सिध्यति इति भावः । तस्य चायमर्थः—यथा पञ्चैवा
 उहाहृष्टदेयनिरपेक्षमेव यदि वर्धयति तथा सूत्राद्यापि कृतकृतं (खण्डितावच्छिन्नं वा) विधयं
 नगाहमी । तेन चात उ इत्यस्य कृतत्वेऽपि कृतविधानमविच्छेदम् । अत्र नाशयः—
 'ननु लक्षधातोर्हि लो सत एव कृतत्वात्—पूर्वमभ्यासकृतत्वाप्रवृत्तौ—इत्यादिष्वे-
 सवर्णदीर्घे च कृत्वापरितरुणाह—'पञ्च'त्ववक्तव्यपठयिः । एवं च कृतत्वापि कृतत्वे
 कृते लक्ष्यं लघ्वस्येति न्यायेन न पुनर्कृतः । तुदन्तमिकोक्तम् (१।१।८) इति सूत्रे
 भाष्ये 'कृतकारि खलुपि शास्त्रं पञ्च'त्ववदिति । विद्वेऽपि कृत्वादिकारोत्तर्यः ।
 इति । कृत्वा—ततो—दीर्घं इति सवर्णदीर्घं इत्यर्थः । अयमत्र सिद्धान्तः—लक्ष्य-
 रत्नार्थं चातुर्दीर्घसम्प्रदायो वास्तु कृत्वाचसम्प्रदायो वास्तु 'कृतः' इति सूत्रोपात्तं
 कृतविधिं समते । ततोऽभ्यासकृतोर्मिलित्वा सवर्णदीर्घः । एवमस्तुतिरिति कर्म पुनः
 'कृतः' इति सूत्रं न प्रवर्तते खल्वे लघ्वस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः ।
 ननु कृतविधिः कः सङ्गच्छताम् ? 'पञ्च'त्ववक्तव्यप्रवृत्तिरिति परिभाषैव तत्र
 मानमिति दिङ् । आर्षादाहमित्यादौ प्राग्व । परत्वनङ्कारार्थस्य चर्चस्यापारोप्येति
 वीर्यम् ।

दो—उङ्गति । ववाण । ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः ।
ममङ्ग । मङ्गति । नङ्गति । रङ्गति । लङ्गति । लङ्गति ।
इङ्गति । ऋङ्गति । ॠङ्गति । वल्गति । रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति ।
वङ्गति । मङ्गति । तङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । अङ्गति ।
ङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रिङ्गति । वङ्गति । त्रिङ्गति ।
शिङ्गति । 'त्वग्' । कल्पने च । 'युग् १५६ जुग् १५७ ।
वुग् १५८ वर्जने । 'वच १५८ वचने' । वचति । जचाच ।
'मचि १६० मचने' । मङ्गति । 'मिचि १६१ आग्राने' । मिङ्गति ।

अथ चवर्गीयाभ्याः । तत्रानुदासेत एकविंशतिः । 'वच' १६२
दीप्तौ । वर्चते । 'वच १३२ सेचने सेवने च' । सचते । सेचे ।
सचिता । 'लोच १६४ दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच
१६५ व्यक्तायां वाचि' । शेचे । 'अच १६६ अचि १६७ गतौ'
अचते । अचते । 'कच १६८ वचने' । कचते । 'कचि १६८
काचि १७० दीप्तिवन्धनयोः । चकाचे । चकाचे । 'मच १७१
मुचि १७२ कल्पने' । कल्पनं दक्षः शाक्यं च । 'कथनम्
इत्यन्धे । मेचे । मुमुधे । 'मचि १७३ धारणोच्छ्रयपूजनेषु' ।
ममचे । 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे' । पचते । एच १७५
प्रसार्दे । स्तोचते । तुष्टुचे । 'अच १७६ गतिस्थानार्जनो-
पायनेषु' । अर्जते । तुष्टुविधौ ऋकारैकदेशो रेफो हस्त्येन
अङ्गते । तेन दिङ्मत्वान्नुट् । आनुजे । 'अङ्गौ १७७ अङ्गी
१७८ भर्जने' । अङ्गते । 'उपसर्गादृति' (७४) इति ह्रिः—
प्राङ्गते । अङ्गाचक्रे । आङ्गिष्ठ । भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ठ ।

एज् १७८ अजेज् १८० भ्राज् १८१ दीप्ती । एजाश्चक् । ईज् १८२ गतिकुलनयोः । ईजाश्चक् ।

अथ द्विसप्ततिर्नञ्जस्ताः परस्मैपदिनः । 'युञ् १८३ शोके' । शोचति । 'कुञ् १८४ शब्दे तारे' । कोचते । 'कुञ् १८५ कुञ् १८६ कौटिल्याल्लोभाकयोः' । 'अभिदिताम्' (४१५) इति न-लोपः । कुच्यात् । कुभ्यात् । 'लुञ् १८७ अपनयने' । लुच्यात् । 'अञ् १८८ भक्तिभूजनयोः' । अच्यात् । गती नलोपः । पूजार्था-त्—अच्यात् । 'वञ् १८८ वञ् १८९ तच्च १८९ त्वञ् १८२ स्तुञ् १८३ क्लृञ् १८४ क्लृञ् १८५ क्लृञ् १८६ गत्स्वयोः' । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अस्तुञोत् । अस्तुञोत् ।

उज्जि—उज्जि being इति, नञ् comes in. अथ etc—वच् means to shine. वच् is also read as 'वच् सनवाये' in the साधनभाष्य । अथ वच् कश्चने—कश्चन means pride and cheating. Some read कश्चने (to speak) in place of कश्चने । वच्—to please or praise. वच् (वच्) व्यञ्जोक्तये to express clearly. From this we have वच् and thence वच्वति । वच् being वीपदिष्ट, व is replaced by च and consequently ष by त । Thus by वच् and वच्वति it gives वीचते । वच् means 'movement', 'accomplishing' and 'earning'. Regarding the attachment of the augment नृत्. One part रेक् (र्) of the अकार is taken as a इत् and then it being द्विहत्—(अत्), the rule 'तथावृत् द्विहत्' (2283) applies and we get वीचते । अथावृत्—वच् by 'वगादिश्च गुणनतो-

प्रमादे' । युच्छति । 'उच्छि २१५ उच्छे' । 'उच्छः कनश
आदानं क्षमिशाद्यर्थे'न शिलम्' इति यादवः । उच्छति ।
उच्छाचकारः । उच्छी २१६ विवासे' । विवासः समाप्तिः ।
प्रायेषाय विपूर्वः । युगच्छति । धृज २१७ धृजि २१८ ध्रज २१९
ध्रजि २२० ध्रज २२१ ध्रजि २२२ गती'—धर्जति । ध्रजति ।
ध्रजति । धञ्जति । धञ्जति । 'कूज २२३ ध्वज'त'
शब्दे' । चुकूज । 'अज' २२४ अज' २२५ अज'ने' । अजति-
आनज । सजति । ससज । 'गज' २२६ शब्दे । गजति' ।
'तज' २२७ भर्तृसने' । तजति । ततज । कज' २२८ व्यथने ।
चकज । खज' २२९ पूजने च । खखज । 'अज २३० गति
क्षेपनयोः । अजति ।

स्वि coming after these roots is optionally replaced by
चङ् । Thus with चङ्=चञ् चत् and without it—चञ्चोचत् (चङ्चिच्
चङ्) like चञ्चतत्—चञ्चोचत् ; लोयकरण means to 'steal'. The स
of चञ्च first becomes य by लोःयुना य ; and then becomes ज by
'भञ्जो ज य भञ्जि' । गुञ्जि (गुञ्ज्) cp. 'न चट्प्रसोऽसौ न जुगुञ्ज वः
चञ्जम्' (भट्टि) । भञ्जने—दीर्घादिय of चञ्चस्य by 'अत चादेः', and then गुट्
by 'तस्यान्तुद्दिष्टम्' । भिञ्चिञ्च—इकार in the चञ्चस्य is by 'एच इगुचस्य-
देशे' । वाञ्जि (वाञ्ज्) by जुम् । वायाम् means length. The root
वाञ्जि (वाञ्ज्) does not take वृद् giving the form वाजाञ्च in लिट्
for the rule 'अत चादेः' being in relation with natural short
as only—on account of the तपरस्पर in चत्, there is no chance
of दीर्घादेश and the absence of दीर्घादेश bars the वृद्धिविधि directed

by तपरात् ह विट्त्वः। But according to those who opine that the तपरकारण (of चत्) is for the facility in pronunciation (सुहृसुखाद्यम्), the form is चानाच्छ with तुम्। कौटिल्य means, according to मैत्रेय to move or flee away. सूक्ष्मा means 'to swoon' and to be superior to, have influence over etc. उद्धि (उद्ध्) means to glean. याद्व holds that उद्ध् means to glean the smallest parts of things whereas शिञ् means to collect a bunch containing so many parts. उद्धाञ्जकार—उद्धि becomes गुरुमान् in connection with तुम् and then चान् comes in. उद्धी means to end or to come to a close. It is generally preceded by the उपसर्ग—वि। अञ्ज means 'to move or throw into'.

नित—। गृ—खम् (कम्) गृह्—गृह्—गृह् (गृह्)—गृह्—गृह्—
—विञ्; + च इति च्छिहः। एव्यः इति—एवम्। शीरङ्वेति—‘एक्षीः सिच्’
इत्यत एव शीरिति, ‘अस्मिन्विजिह्वातिभ्योऽङ्’ इत्यस्योक्तिरिति, ‘श्रीयोवा’ इत्यस्यो वेति
आनुवर्तते इति भावः। अस्मिन्—अस्मिन्; अस्मिन्—सिच् पक्षे इति ईति च
याते सिञ्जोपे च रूपम्। एवमन्वयः। शीरङ्कारम्—अपङ्कारम्। गृहोच इति—
गृह् इत्यस्य लिटि गुणे अभ्यास-ज-त्वे रूपम्। एवम् इत्यस्य सस्य अकारपरकत्वेन
सोऽयुनेति युक्तम् (३) तस्य च कृत्वस्य (सकारस्य) ‘आत्मा अय् आशीति’
जञ्त्वम्। गुह्यात्—आशीलिङि रूपम्। इतिह्यादनिहितमिति न—सोपो जेति
बोध्यम्। आनञ् इति लिटि गुह्यान्ते रूपम्। सिञ्जिह्व इति ‘एच इति’ इत्या-
दिहः। आहि इति—आशानो टेष्वम्। अत आदीरिति—अत सतस्यमन्वयः—
सत प्रथमसतमाह—तपरकारणं स्थाभाविककृत्यपरिवर्तार्थमिति। एतन्नते अत आदी-
रित्यस्याप्रत्ययतत्वादिषि गुह्यान्ते न, तेन आच्छ इति च लिटि रूपम्। तपरकारणं
सुहृसुखाद्यम् उच्चारणसौकर्याय इत्यस्मिन् सते तु गुह्ये भवति तेन चानाच्छ
इत्येव लिटि रूपमिति। सुच्छेति! असुच्छयानो यथा—‘न पादपोच्छयस्त्विति’ इ-
तिस्मिन्नेव सूच्छेति भावतस्य’ रच्य २५ सर्गः।

मुञ्चति इति लाटिः' इति अण्वेदः । अजेति—मत्वा चपटो विलस्यः ।

२२६२ । अजेर्व्यञ्जपोः ॥२॥४॥५॥

दी—। अजेर्वी' इत्ययमादेशः स्वादार्धधातुकविषये—
घञमप च वर्जयित्वा । 'वसादार्धधातुके विधत्ते' । विवाय ।
विध्यतुः । विध्युः । अत्र वकारस्य इत्यरत्वात् 'उपधायां च'
(२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते, 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति
स्यानिबद्धभावेनापपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (५१)
इति निषेधः । 'स्वर-दोर्घ-ग्रन्थोपेतु—लोपाज्जादेश एव न स्यानि-
बद्धित्युक्तेः । यत्ति 'एकाचः—' इतोऽस्मिन्ने प्राप्ते—

In respect of आर्धधातुक, the root अज् is replaced by (the substitute) वी, except when चल् and चर् follow. This substitute is optionally enjoined (intended) when a वसादि आर्ध-
धातुक affix follows. विवाय—अज् + लिट् यल् = वी यल् = वीयो यल् = विवैच
(अन्त्यासङ्गः by 'अल्' and अङ्गस्ति by 'अपी लिटि' (254—7. 115)
then आयादेशः) । विध्यतुः—वि वी + चतुस् and विध्युः—वि वी + उट् । In
विध्यतुः and विध्युः, a long substitute was due to the इ of वि, वकार
(वि इ च् चतुस्) being followed by a य ; but this इ being treated as
vowel by स्यानिबद्धभाव (इ being changed into उ due to चतुस्
which follows) by the rule 'अचः परस्मिन् etc' this वि cannot
have a long substitute taught by the rule 'उपधायां च' । And
it cannot be rejoined that the स्यानिबद्धभाव of यकार is barred
by the rule 'न पदान्तविर्जनपरिग्रहोप etc' (51.) ; for there is

the saying (of the Varttikakara) that 'in the matter of स्वर (accent), दीर्घ' (lengthening) and खण्ण (the elision of व्) only that sort of च्वादिश् (substitute of an चच्) which elides, is to be treated as not स्थानिवत् । But here the यकार does not elide hence it is स्थानिवत् and consequently the इकार is not lengthened by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus विव्यत्, विव्यः are defended. Now the prohibition of इद् being due to the affix यल् on account of the एकाचल् (monosyllableness) of the root वी by the rule 'एकाच उपदिशेऽनुदात्तात्' (2246) :-

नित्— । चजेः + वी + अचञपोरिति च्वादिश् ॥ । 'चाईधातुके' इत्यधिकृतम् । चच् च चम् च चञपो (चञः) । न तथा—यद्यो, चञि अपि च परतोऽवर्तमाने सति अचञपोः स्थाने 'वी' इत्यादिभ्यः स्मात्—चाईधातुकविषये । 'चाईधातुकविषये' इत्यनेनै-
तच् विधायते यद् 'चाई' धातुके' इति यदधिकृतं विद्यते यद् विषयसम्प्रत्ये न परसप्तमी (परायिका सप्तमी) । तेन यच्च अनेवौभाषोत्तरं वेवोयते इति सिध्यति । परसप्तम्यायचो तु चजेईषादित्वाभावे यच् न स्यादिति । अचञपोः क्तिम्—समाजः (चच्) ; 'ससुदीरजः पद्यु'—समजः । सज्जः । इति चप् । समानो मतुधायां समजः पद्युनाम् । इह अचञपोरित्यभ्युपगम्येऽपि इहसिद्धिः स्मात्—छिटि वेवायुवर्तते । इयच्च व्यवस्थितविभाषा । तेन यच्च अपि च न भवति, सुप्रति यथाचाईधातुके तु निश्चयः । अथतस्तु 'चाईधातुके नित्यमिति' भाष्यकैयट—सम्मतम् । विधाय इति । चच् + छिट् चच् इति स्थिति रीभावीत्तरं वीनी च इति । यच्चो विख्यात् 'चच्चोज्जिति' इति इषी, चावादिषी, च्वासज्जस्ते च रूपम् । विव्यत्—विव्यः अतुसुचोः चित्वाद्यभावात् ह्रस्वभावे 'इकोयचञि' इति यथादीर्घे रूपम् । ननु यथादीर्घेन विव्य् अतुप् इति भाति द्वितीय वकारस्य इह परत्वात् 'उपधायां च' (२२६५) इत्यनेन प्रथमवकादादिकारस्य दीर्घः स्यादित्यत आह—अत्र वकारलोपेति । अनेति विव्यदुरित्यम् । 'वकारलोपेति' वितीयवकारस्य । इह परत्वात्

चकारपरत्वात्, दीर्घे इति प्रथमवकारादिकारणम् । स्थानिवद्भावेन अन्परकलम्
इकारपरत्वमेव, न यकारपरत्वमिति भावः । अतु 'न पदान्तद्विवचनपरत्वलोप—'
(५१) इति दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निवेधात् कश्चमन्परकत्वमिति चेदत्रापि—
न चेति । कारणमाह—स्वरदीर्घेति । स्वरविधौ—दीर्घविधौ यलोपे च विषये
केवलं श्रौपाभावात् एव—वीज्यादिषुः सुप्यति स एव न स्थानिवत् इत्युक्तेः कारिकाकृतमिति
शेषः । तेषाम् यलोपाभावात् स्थानिवद्भावेनान्परकत्वं भवतीति चेदयम् ।
इदानीं विदो यत् इति स्थिते वी इत्यस्य एकाचत्वेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२९४६) इत्यनेन रश्मिपेवे पाठः, अपेक्षतेति समाधितुमर्हाह—प्रकीर्ति— ।

२२८३ । क-ख-ङ-घ-च-ट्ट-स-सुषो लिटि ॥३२।१३॥

दी— । एभ्यो लिटि इच्छ स्वात् । आदीषां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्स्नाश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिच्छिपेक्षः
स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतूर्णां यन्त्रि
भारद्वाज-नियमप्रापितस्य वसादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेदो
निषेधार्थम् ।

The augment इद् is not prefixed to लिट् affixes coming
after these roots. The acceptance of the four roots (क, ख,
ङ, घ in the above rule) is in a restricted sense, (And the
restriction is this that) all the cases of the prohibition of (the
augment) इद् in लिट्—whether owing to a प्रकृति (root) or a
प्रत्यय (affix)—are valid in the लिट् of क ख ङ घ only and of
none else. (Here क, ख and घ these three are चतुर्णां.
Hence the prohibition of इद् here by the rule 'एकाच उपदेशेऽनु-
दात्तात्' ■ to be regarded as प्रकृत्स्नाश्रय whereas the same prohibi-

tion is to be taken as प्रत्ययान्त in case of the root वृ by the rule
 धाकः किति' (2381—7, 4, 11). Then the acceptance or men-
 tion of the next four roots (सृ, हृ, कृ, श्रु) is to prohibit the
 augment इद् from the affix वल् (following the roots सृ, हृ, कृ and
 श्रु) which had the chance of इद् on account of their falling
 beyond the restriction or limit instituted by Bharadwaja stated
 in the rule 'सतो भारद्वाजस्य' (2296) and also to prohibit the
 same (the augment इद्) from the affixes like व and न (com-
 ing after these four सृ, हृ, कृ and श्रु) which had the occasion
 of इद् owing to their lying beyond the limit expressed in कृ,
 हृ, वृ and श्रु above. Thus the rule 'एषाच उपदिष्टी' etc' does not
 apply in the case of वी and so it gets the augment इद् in
 वल्. Now to confirm that this aug. इद् to the root वी (which
 is beyond the भारद्वाजनियम) is optional, he (Bhattoji) brings
 forward the three rules 'अथशास्त्रम्—', 'उपदिष्टेत्यत' and 'सतो
 भारद्वाजस्य :—

नित्य—। क्लृप्तादिसुद्धं च इत्यष्टानां समाहारश्चः । ततः पञ्चमी ; तदाह
एव इति । त्रितोति षष्ठ्यै सप्तमी ; तदाह षिट इति । 'निष्पत्तिरिति' (२८५—
७११८) इत्यतः इडिति नेति चानुवर्त्तते । तदाह—इषस्यादिति । ज्ञादीनामिति ।
अक्ञ् खरथे इति क्लृप्त्विंशायाम् इति च, इह 'क्लृ' इति निरनुबन्धवत्त्वात्
एकानुबन्धानुबन्धवोर्यङ्पदेवनवीत्येति बोध्यम् । स गतौ, इङ् संभक्तौ हन्त्वर्थे
च । सूत्रमिदं विभक्त्यं व्याख्यातम् । तदाह—ज्ञादीनां चतुर्णां (क्लृप्तानां) षष्ठ्यं
निसमाप्तेमिति । कोऽयं नियमः इष्येच्छायामाह—प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययान्तयो वेति । यत्र
प्रकृत्याश्रयाश्रयः क्लृप्त् इति । एषामनुदात्तोपदेशत्वात्, 'एषाश्च उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इति निषेधे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । इहकृत्तिसु चदानत्वात् 'अश्रयः'

[illegible]

२२८४ । अचस्तास्त्यस्यनिटो नित्यम् ॥७॥२॥६१॥

ह्री—उपदेशे अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट्, ततः परस्य
यस्य इत्युच्चार्य ।

The augment इट् is not enjoined to the affix क्त्वा coming after a root, which is read as क्तन्त or vowel-ending in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever चमिट् in तासि । Thus निवेद्य, जुहोद्य etc. are the instances.

मित्—अथ; + तासन् + चलि + चमिट् + निवन् इतिच्छेदः । उपदेशात्
 ‘उपदेशेऽजन्तः’ इत्यतः उपदेशे इत्यपकृत्यै; तदाह—उपदेशे इति । धातुरित्यात्तेषां
 क्तन्तम् । अघातोक्त्यभावात् । ‘अथ’ इत्यनेन च ‘येन विधिसिद्धयस्यो’ति अत्रान्तर्भव
 शङ्क्यम् । तच्चेह विशेषणम् । तदाह—अत्रान्तो यो धातुरिति । तासौ पुन तासन्
 ‘सप्ततन्त्रे’ (१७७८) इति सप्ततन्त्राद् वति; तदाह तासौ इति । ‘निवन्’ इति
 ‘चमिट्’ इत्यस्य विशेषणम् तदाह निवन्निट इति । चमिट् इति चमिद्यमानः इट् अस्तेति
 ननुदीर्घः । ‘चलि’ इति सप्तम्यन्तमपि सप्तम्यन्तं वाचकं तदाह—एव इति । ‘गमिषिट्
 परस्मैपदेषु—’ (२४०१—अ१।५८) इत्यत इति, ‘ग गमिष्यति’ (२२४८—अ१।५८)
 इत्यन्तोमेति धातुवर्णते । तदाह—इट् न स्नादिति; तेषामन्तैः—उपदेशे यो धातुरन्तः
 ततः परस्मै तासौ यथा निवन् इट् न भवति एवम् ततः परस्मै यथा अपि निवन् इट् न
 भवति इति । निवेद्य (चि + चिट्, क्त्वा) जुहोद्य इत्याद्यादाहरणम् । अथ इति
 किम्—निर्मोक्षि । इतोदिष । मिद्वद्वतो रजस्तत्ताभावादिट् । उपदेशे इति किम्—
 जघर्षे (ङ्क्त्वरणे + चिट् क्त्वा) इह परत्वात्त्रिषलाच्च गुणे रपरत्वे चकृते अथस्तत्ताभावात्
 एतत्सुप्रस्थाप्रवर्गौ इट् प्रसज्यत । अत उपदेशवचनं कृतम् । चलि इति किम् ।
 पपिव । पपिम (पाधातोर्लिटि वमयो क्त्वे) । निवन् चमिट् इति किम् ? क्तन्तो—
 सस्तरिच—सत्यर्थे । भावं निवन् चमिट् । ‘स्वरतिष्ठतिस्तुतिचूज्ज्विति वा’ (२२७८)
 इति इट् विकल्पसदभावात् । तासौ किम् ? लुप्तविधे । भावं तासनिट् किन्तु
 सेडेवेति । इह ‘तासि च कृपः’ (अ१।६०) इत्यन्तोऽनुवृत्त्यै तासिपक्षमिति;
 पुन ‘तासन्’ इति तासौ रमणीयमिति केचित् । अतस्तत्ता तु यस्त तासौ विद्यमानत्वं
 तस्यादेव परस्मै यथा जेडिलेतन्नाभावे तासद् यद्वाच्यमात्रकमेवेत्यर्थः । तेन
 ‘लित्वागतरस्याम्’—(२४२४—२।४।४०) इत्यन्तोऽट् धातुभावे ‘अधसिच’ इत्यत्र
 न निवेद्यः । अतस्तत्ता इहभावात्—इति अह भक्षणे इत्यत्र स्वस्यैव वक्ष्यति ।

२२८५ । उपदेशोऽत्यतः ॥७२॥६२॥

दो—उपदेशे भकारवत्तासौ नित्यानिटः परस्व यत्न इट् न स्यात् ।

The augment इट् is not prefixed to the affix वल् coming after a root which is read as having an अकार (short अ) in the उपदेशे or वातपाठ and which is ever चणिट् in the तासि विनक्ति (इट् third sing.). Thus वल् (वल्)—वल् व । पल्—पल् व etc. are instances hereof. Here इट् was due on account of the तादिनिघन । That is again barred in case of such roots by this rule.

मित—उपदेशे + भवत इति चर्चः । भवत इति चत् हस्ताकारः वल् (वातोः) पसीति मतम् भवान् । तस्मिन्—भवत इति । भवतः—इति शब्दं न भवति 'तासौ भवते' (१८६६—१९७१) इत्यनेन सत्वम् । फलितमाह—भकारवत् इति हस्ताकारवत् इत्यर्थः । 'अकारवत् चणिति नित्यम्' इति पूर्वश्रुतात् अथ इति नर्कं सर्वमप्यत्रावर्तते यदाह—तासौ नित्यानिट इत्यादि । वल् (वल्) वल् चणिति वल् व । पल्—पल् व । यल्—इत्यत्र इत्यादादाहरणम् । अथ तादिनियमात् इट् प्रागः । स प्रतिविध्यते । उपदेशे इति किम्—'कृष विस्मये—वर्षा' । भवत इति किम् ? विमर्शित सिद्ध इति वातः । चत् इति तपरः किम्—प्रागः । एतद्विषय—राय इति वातः । तासम् इति किम्—वर्षा' । 'जगर्षेय तासौ कैतो सेट्जी' (कर्षा, पसीता) । सनिचङ्गुदीर्घेति सम्बन्धे नित्यानिट—(जिह्वन्ति) न तु तासौ । नित्यानिटः किम् ? अथ चानिघ्न । माये—तु जदिलायासौ वेदिकान्तम् । तस्मिन् चकनिघ्नोदाहरणम् ।

२२८६ । अतो भारद्वाजस्य ॥७२॥६३॥

दो—तासौ नित्यानिट अदन्तस्यैव यसौ नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तैनाम्बस्य स्यादेव । अयमत्रसंग्रहः—

अजन्तोऽकारधान् वा यस्तास्यमिट् यलि वेङ्यम् ।

अट् दत्त ईडङ् नित्यानिट् क्ताद्यन्तो निटि सेङ् भवेत् ।

न च सुप्तादीनामपि यलि विकल्पः षङ् । 'अच-
स्ताखत्—' (२२८४) इति 'उपदेशित्वत्—' (२२८५) इति च
योगद्वयप्रापितस्त्वैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः ;
'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विदयिष्य । विवेक्ष्य ।
आजिष्य । विध्ययुः । विध्य । विवाय-विवय । विव्यिष्य ।
विव्यिम । वेता—अजिता । वेचति । अजिष्यति । अजतु ।
अजत् । अजेत् । वीयात् ।

According to (the grammarian) Bharadwaja, the aug-
ment इट् is forbidden to the affix वल् of those roots alone
that are ever चनिट् in यत्ति and at the same time end in
अकार । Therefore (it is hereby inferred that) other roots
have the augment इट् । Here we collect (in a verse the
instructions of these four rules—कृद्यङ् (2298)..... अती (2296).—

A root which is चनन्त (that is, ends in a vowel other than
अ) or which contains an अकार in it gets the augment इट्,
optionally in वल्, provided it is wanting in इट् in the affix
ताम् (कृट्, third. sing.); (but) a root which is अट् दत्त or अ-
ending and is wanting in the augment इट् in the affix ताम्,
never gets इट् in the affix वल् and all roots other than क्तादि
(कृद्यङ्कसुप्ताद्यङ्) always get the augment इट् in चिट् । Here one
cannot apprehend that as on the one hand the rule 'कृद्यङ्'

(२२७३) does not sanction इट् to (कस्यश्च and) सु. इ. सु. यु and as on the other hand the rule 'सुतो भारद्वाजस्य' (२२७४) enjoins इट् to सु. इ. सु. यु on account of their being non-चदन् so the roots सु. इ. सु. यु should get the augment इट् in an optional way ; for according to the परिभाषा 'अन्यत्र नियमो विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (परि—६१)—(A rule, may it enjoin or forbid anything), either enjoins = forbids (only) that which is nearest (to it in some other rule)—, the नियम or restriction of Bharadwaja (by the rule सुतो भारद्वाजस्य) overrules the prohibition (निषेध) instituted by the two rules 'अचक्ष्णस्य' etc' (२२७४) and उपदेशितः (२२७५) only, and not also the prohibition established by the rule कस्यश्चस्यदुस्युवो विटि' (२२७३) in as much as 'अचक्ष्णस्य—' and 'उपदेशितः' are nearer to 'सुतो भारद्वाजस्य' than 'कस्यश्च—'. The plain meaning of all this is this :—All the four rules 'कस्यश्च—' (७. २. १३), 'अचक्ष्णस्य—' (७. २. ६१), 'उपदेशितः—' (७. २. ६२) and 'सुतः—' (७. २. ६३) prohibit the augment इट् from such and such particular roots. Of these the rules 'अचक्ष्णस्य—' etc downwards are in order of Panini (६१-६२-६३) but the rule 'कस्यश्च—' stands far remote from 'सुतो भारद्वाजस्य' । Here the भारद्वाजनियम supercedes अचक्ष्णस्य and उपदेशित and not कस्यश्च (There are two नियम or regulations viz. the क्वादिनियम (explained in the rule 'कस्यश्च') and the भारद्वाजनियम which is expressed by the rule 'सुतः etc'). Now the भारद्वाजनियम sanctions इट् to all roots save and except तादी निष्ठाविट् चदन् roots in सु. Thus the roots

taught by the rules 'कृत्वाङ्', 'अवसान्', and 'अपदेशे'—also get the ang. इट्—so इट् becomes optional in their cases. But there runs the counteracting परिभाषा—'अनन्तरस्य विधिर्न भवति प्रतिषेधो वा'—'Sanction (विधिः) or prohibition (प्रतिषेधः) is possible (only) in case of what immediately follows upon or precedes to the rule enjoining or forbidding something'. Thus इट् is sanctioned by मारुतान्नियम, to 'अवसान्', and 'अपदेशे'—only for they immediately precede to 'कृत्वाङ्' and not to 'कृत्वाङ्' which lies far remote from 'कृत्वाङ्'. Hence इट् in cases of कृत्वाङ् is compulsory and not optional and we get हुनीव हुनीव सुनीव मनीव (without इट्) and it (इट्) is optional in cases of 'अवसान्' and 'अपदेशे'—only and we get पपाव—पपिव (पा + अव्) and पपक्व—पेषिव in order (without and with इट्).

Now in the case in hand the root substitute वी being चञ्जल and निष्ठासिद्ध, in तात् it gets इट् optionally (according to भाट्टकालनिबन्ध) giving विवदिष (वी वी यञ्—वि ने इट्, यञ्, विवच् इव—युञ् by सार्धधातुकार्— and not इडि for यञ्, is not चित् or जित्) and विवेच (without इट्). And this वीभाव being optional when यञादि सार्धधातुक् follows (‘यञादासार्धधातुकेवेत्यने’ (वर्तिका—under -2292) another form in यञ् is याजित् (with इट्) and this यञ् not being अनुदात्त there is no prohibition of इट् by ‘यञाच्—2246). विव्याच् (चयुञ्) । विव्य (विविच) । विवाय—विवय (optional इडि by चयुञ्जी वा) विविच—विविच (इट् comes in by क्तादिनिबन्ध cp. ‘आथन्वी खिटि खिञ् मयेत्’ thus इट् is नित्य here. वी वी इट्, य—वि

य इत्—विष्, इत्—विष्मिन् (यच्चादिश्च) । Similarly विष्मिन् । वेता—वी+
हृट्+तास् (युञ्) । चमिता—चम्+हृट्, तास्—चम हृट्, वास् । चम हृ
हृट्, but वी is चमिट्, in तास् । वेचति (वी+चति absence of हृट्)
चमिचति (चम्+हृट्, चति with हृट्), चमत्—(वीट्)—चामत् (चम्)
चमेत्—(विमिशिक्) । वीट्, चम् and विमिशिक् not being चार्त्तभातुक
there is no वीभाव by the rule 'चर्त्तव्येचनयोः' । वीयान्—(चासीचिक्) =
चासीचिक् being चार्त्तभातुक चम् is replaced by वी but as it is
not वच्चादि चार्त्तभातुक so the चासीचिक् form of चम् is nil. Now
युञ् being due by 'चार्त्तभातुकार्त्तभातुकयोः' to वी in चिच्—Bhartr̥h
lays down the special (इटि) rule for the लृक् form of इमन् (as
वी) roots :—

मित—। 'अचसासत्—' इत्यस्य 'अच' इतिवर्जं सर्वभष्यतुषर्धेति ; नक्षत्रं
तन्नामिन्नादि । नाम भारद्वाजपञ्चमे 'गिरिच सेवकस्यैत्यादिषु पूजार्थं किन्तु मत्तान्मप-
विचरन्नाथैर्मिन्नाह—भारद्वाजस्य मतेनेति । अथमेव भारद्वाजमियमः । तदाह-
भेदकस्यैवेति । तेन इत् इत् इत्यादीनां एषि अक्षरं इत्यादि सिद्धम् । अकारमिन्ना-
जनास्य तु इट् स्यादेवेत्याह—तेनान्वस्येति । अथभस्य मत्तमिन्नाथैः—भारद्वाजमते अच-
दमाह चासीः परस्य यत् इट् । अचर्त्ता मते तु (पाणिनिरपिमते) 'अचसासत्
'उपदेशी—' इति चम् (अचदमाजान्) इट् निविहः एव । अतो मत्तमिन्नास्य क
इट्निवृत्त्यः । तेन चमसीषु (चमदमेषु) 'पा' इत्यादिषु, अन्तर्गु च 'पच्' इत्या-
दिषु यत्किं इकविक्तत्वात् अपहयम्—मपाय—पपिष । पपक्य—पेधिय इति । अक्षिदासी
'अक्षधत्—', 'अचसासत्—', 'उपदेशी—', 'अतो—' इति लृक्चतुष्टयमिवयम् एवमं
वर्गविवक्षाह—अयमवेति—यः अजानः अकारवान् वा (वातुः) तासी चमिट्
(भवति), चम् (वाः वातुः) यत्किं वीट् (विमिशिक्तेट्कः) भवति इति पूर्वोक्त-
आन्वयः । चमसीइति अचममिन्नाजान् इति बोध्यम् । एतच्च 'अचसासत्—' इत्यस्य
'विचरन्मन्', 'उपदेशी—' इत्यस्य व्याख्यानं तु अकारवान् इति । तेनायमर्थः—अचदमा-

नित्यात्मनो यो धातुः सख चकारवान् धातुः तादृग्भिन्नो नित्यानिट् भवति च च यच्चि
 इडात्मं लभते । उदाहरणम्—पपाय पपिच, पपन्त पेषिच इति । भवोत्तराद् 'खायः—
 खद्यमद्वि—(यः) खद्यम ईडन् (तावी नित्यानिट्) (स खद्यमः यच्छपि) नित्यानिट्
 भवति । आत्यन्तो (धातुस्य) छिटि (नित्यम्) छिट् भवेत् इति । अर्थं भावः—
 य खद्यमात्तावी धातुः तावीतासूत्रभक्तौ नित्यमनिट् भवति च यच्चापि यच्चिदेव भवति
 यथा—इन् इरये—इना । गङ्गये इति । यधुधातुः आदिभिन्नः 'कृच्छप्रकृतस्य' 'यु' इत्यद्विभक्त एतेषां क्रीडपि न भवतीत्यर्थः, स धातुर्लिटि नित्यं छिट् भवति—इट् लभति इति
 भावः । 'चचक्षासत्—' इति पाणिनिनते 'चतो—' इति भारद्वाजभट्टे च तस्य विद्योनिट्-
 कलादिति विज्ञापनीयम् । सचरिष—इच्छरिष । जुहुविष—जुहुविष इत्यादुदाहरणम् ।
 ननु भारद्वाजनियमात् 'चचक्षासत्—' 'उपदिग्' इत्यनयोरेव 'कृच्छप्रकृत—' इत्येत-
 द्वापि चक्ष्यभिन्नानां सुदृष्टानुवां छिटि छलि इत्त्विकस्यः स्यादिति मन्वाप्तं नास्त्विति
 —न चेति । तत्र युक्तिं दर्शयति चचक्षासदिति । योगइयमापितल्लेति—सुदृश्यं गमितल
 एव (कियत्) छि (यतः) प्रतिषेधस्य (इच्छिषेधस्य लक्षमुपपद्ये य इच्छिषेधो विहित-
 ल्लेति भावः) भारद्वाजनियम 'चतो भारद्वाजल्लेति योग इत्यर्थः, निवर्त्तकः, पक्षं
 निवारकः, तत्र तत्र योगइये तत्रदिच्छिषेधं बाधित्वा स्तनियमवस्थात् पक्षे लक्ष्मस्यै इडात्मं
 विदधातीत्यर्थः । ननु कृत एवविधा विनिगमनेति चेदवाह—'अनन्तरल्लेति व्यापारिदि ।
 परिभाषेयं 'अनन्तरल्ले विधिवो भवति प्रतिषेधोदेति' पुर्यं शरीरम् । अनन्तरल्ले
 योगान्तरेवाव्यवहितस्य योगस्य विधिः विधानं रहस्यमिति यावत् प्रतिषेधः निषेधस्य
 वा विकल्पात् भवति । 'चचक्षासत्—' (७२।६१) 'उपदिष्टल्ले' (७२।६२)
 इतिवागन्तरं सुदृश्यम् । तेन एतयोरेवेच्छिषेध—निवर्त्तकत्वं इद्विधायकत्वमित्यर्थः
 भारद्वाजनियमस्य (चतो भारद्वाजल्लेति धृत्वा) । ननु 'कृच्छप्रकृत—'
 इत्यस्यापि चतो भारद्वाजल्लेति सूत्रे निवर्त्तकं भवेदिति नास्ति तस्य (७२।६२)
 ननुध्वन्यवहितत्वेन प्राप्ताभावात् इति । न च तर्हि 'कृच्छप्रकृत—'सूत्रे सुद्रादीनां
 पाठो नीचिष इत्यपि नास्ति ; आदिनियमप्रापितस्य इटी कलादिषु निषेधार्थं
 तेषां यच्चस्य चाप्यस्यत्वादिति व्ययम् । तेन सुदृष्टं सुदृष्टं, सुदृष्टं सुदृष्टमिति

सिध्यति । अमुं 'अनन्तरत्वात्' इति भारद्वाजसोत्पत्तिः—'उपदेशे' इत्यसौ न भवि
 च्छित न तु 'अथस्यासत्'— इत्यस्यापि सुवाक्येन व्यवहितत्वादिति चेत् । न ।
 'अनन्तरत्वात्' इत्यस्यासत्त्वाभावेन 'यदि चक्षतां सति इतिविधेयस्य' अदस्तात्ता-
 नीति निवृत्तमयत्नत्वात् । नचैवं 'अथस्यासत्'— इत्यनेनैव वाच्योऽयम्, तत् कर्त्तुं—
 'योग्यवशापितस्यैव हि प्रतिविधेय' इत्याहुस्तन्मित्रमि वाच्यम्—'अथस्यासत्' उपदेशे—
 'अनन्तरत्वात्' परस्परभिन्नत्वेन परस्परव्यत्योपादाननद्विधा सनादयोपपत्त्येन एकत्ववत्
 प्रतीयमानत्वादित्याहुः । एवं च 'उपदेशेऽनन्तरत्वात्' यत्प्रतिष्ठेति निमित्तम् इत्येक-
 यौगिकरचनैव निमित्तम् । अन्ये तु 'अथस्यासत्'— इत्यनन्तरमेव कर्त्तुं भारद्वाजस्येति
 पठनीयमित्याहुः । भार्ये तु 'नेङ्' इति कृति' इत्यत्र वक्ष्येकाज्ज्ञेयसामित्यत्र च 'सामर्थ्य-
 योगात्' सुब्रूयानामिह निषेधः सिध्यति इति सम्राडितम् । सामर्थ्येऽयम् इत्यम्—'नेङ्' इति-
 कृति' (७१२५) इत्यनेन इत्यनेनैव प्राक् चारभ्यते ततः 'पार्थ' धातुसंज्ञेयत्वादिः
 (७१२५४) इत्यनेन इह विधिरारभ्यते । किञ्चिद्विधायैव हि तन्निषेधो न्यायः अत्र तु
 तद्विधौतम् इत्येवं कथं सामर्थ्यम् ।

तदेवं प्रकृते अजेत्युक्ति रीत्याने अजन्तत्वेन वाच्ये निमित्तानिष्पत्त्याय इह विकल्पः ।
 विधिविध (वीरोहट्, च—विनेह) इति शुभाभादिमेवम् । विधिव इति (इहभा-
 वः) । अजित इति 'वशादावार्धधातुके वेत्यते—' इति 'वो' इत्यादिभाभावात्—
 अजन्तत्वेनानुदात्तत्वात् इह । अथ आदिरिति उपदेशेऽपि विध्ययुरिति—वीरो
 अयुस्—विरो अयस्—विष्—अयुस् 'एरनेकाचोऽसंख्योऽप्युत्पत्त्येति यथादिनः (कित्वाद्
 शुभाभावो द्रष्टव्यः) विधि अयुस्—विष्पुः । विष्पति चक्ष अकारावन्नेवे पुल्यवत् ।
 विधा—विधय—'अनुपमो वेति इहिविकल्पः । विधिव विधिन—'कायन्वी' छिति
 सेरुभवेतिन्युत्पादित् पुल्यवत् । यथादिनः । विधा—अजिता—'वशादावार्धधातुकेवेत्यते'
 इति वीभावविकल्पः । वीभावे इहभाद् एकात्वात् । अजेतिहट् । एवं वेत्यति
 अजितेति । अजितु—आजित्—अजेत्—खोट्, खट् विधिविधु इत्यपि सार्वधातु-
 लीन वीभावभावात् । वीधान्—आसीजिकि साधुट् वशादित्वाभावात् वीभाव वीभाव एव
 न विकल्पः । ततश्च कित्वाद् शुभाभावेऽपम् । अथ वीभावस्य छिति एव (सार्ध-
 धातुकावार्धधातुयोः) प्राक् उपदेशेनाह—

२२८७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७॥२॥

दी—इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्थात् परस्मैपदपरं सिचि ।
अवेधीत्-आजीत् । अवेष्यत्-आजिष्यत् । तेज २२१ पालने
तेजति । 'खज २२२ मय्ये' खजति । 'खजि २२३ गति-
वैकल्ये' खजति । 'एज २२४ कम्पने' । एजाञ्चकार ।
'टुषीस्फूर्जा २२५ यज्जनिष्ये' । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'चि
२२६ चये' । चकच्यकः । अस्तर्भावितस्वर्यस्तु सकच्यकः ।
चयति । चिचाय । चिचियतुः । चिचियुः । चिच्येय ।
चिचियिष । चिचियिम । चेता ।

An अङ्ग (here verbal stem) ending in इच् (इ, उ, ऋ, ए) takes the वृद्धि substitute when in the परस्मैपद the affix सिच् follows.. Thus दी + सिच् + तिप् = च दी सिच् ईट्, त् = च देस् ईट्—अवेधीत् (no इट् the दीभाव being एकाच्) । अज + सिच् ति = च अज इस् ईट्—आजीत् by 'अत चादे'—दीर्घः, सञ्चोप by इट् ईटि' and want of वृद्धि by 'नेटि' । अवेष्यत् etc in खज् । एजाञ्चकार—चाम् by 'एजादिष गुहमतोऽङ्गम्' । टुषीस्फूर्जा—टु for त्रितोऽङ्गम् (स्फूर्ज्युर्वचनिर्वचि), चो for "चोदिवच" (स्फूर्जं—स्फूर्जमान्) and च् in स्फूर्जा is to show the चनिजत्व of दीर्घ by 'उपमाया च' (2265).

नित— । 'इकी मुक्ववृद्धिः' इति परिभाषया इक् वृद्धिपदेन इगन्ताङ्गोपस्थितिराचिष्यते । अङ्गमेति चाविश्रुतं नयेति । तेन विधिरिति च । तदाच—इगन्ताङ्गमेति । अवेधीत्—अट्, सिच्, ईट्, तिप् (त्) = च देस् ईट् । दीभावसौकायत्वादिवभावः । आजीत्—अट्, अज्, ईट्, सिच्, ईट्, त् = च अज् इस् ईट्—आजीत्—'अत चादे' इति अभावदीर्घः, 'नेटि' ति इगन्ताङ्गमाया इङ्गेरभावः, 'इट् ईटि' ति सञ्चोप ।

अथैषाम्—अभिष्यत् कृषि इति । अक्षति इति इदित्वात्तुम्, परसवर्गः । एकाक्षकार—
‘इजादेव शुक्लत’ इत्याम् । टुभोक्त्तुर्जा—टुत्करवभयुगार्थम् कर्तृत्वः । भोवित्करव
विज्ञानत्वार्थम्—स्वरूपं—स्वरूपं चान् । दीर्घाक्षकारः ‘उपावाक्षी’त्यनेन दीर्घादिभ्यस्तानिबल-
प्रापनाय । तेन कृष्येति कृष्येति इति त्रसोऽपि भवति इति चेन्नित् । यन्मांनित्वादी-
भावनायः । अयति सार्धवातुकार्थक्येति शुभः । पिचाय—‘अर्थादिति’ (२५)
इति इति । पिचयिच—पिचेल—मारवाणनिवन्तात्—अक्षि वेदकत्वम् । इति
शुभचवादिभ्यः । पिचिदिच । पिचिदिच—आदिनिवन्तात् निबलम् इट् । पूर्वकम् शुभे
अयादिभ्यः । येता—एकात्तादिभ्यः ।

२२८८ । अक्षवार्धवातुकार्यो दीर्घः ॥ अ४॥ २५॥

दी—अजन्तस्त्राहस्य दीर्घः स्वाद् यादौ प्रत्यये परे, न तु
‘अक्षवार्धवातुकार्योः । चीयात् । अचौषीत् । ‘चिज २३७
अव्यक्त शब्दे । क्लीना सहायं पठितुं युक्तः । चिर्चिजः सज
२३८ सजि २३९ भर्त्सने । ‘साज २४० साजि २४१ भर्त्सने
च’ । ‘यज २४२ यजि २४३ शुभे’ । ‘तुज २४४ हिंसायाम्’ ।
‘सोजति । तुतोज । ‘तुजि २४५ पालने’ । गज २४६ गजि
२४७ ग्टजि २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः ।
‘गज सामे च’ । ‘वज २५२ व्रज २५३ गतौ’ अव्यक्तः । ‘वद-
वज—’ (२२६७) इति इति । अत्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः षट् त्रिंशत् । ‘अष्ट
२५४ अतिक्रमणहिंसयोः । टोपधोऽयम् । ‘तोपध’ इत्येके
‘अष्टते । आनडे । ‘वेष्ट २५५ वेष्टने’ । विवेष्टे । ‘वेष्ट २५६
वेष्टायाम्’ । अवेष्टिष्ट । ‘गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ ष्टे २५९

वर्णावरणयोः । 'चटे' इत्येके चकाट । सिचि 'अतो इत्यादे-
र्लघो'रिति (२२८४) द्वौ प्राप्तायाम् ।

An **च** (verbal stem), that ends in a vowel takes, the दीर्घ substitute when an affix, beginning with **च**, follows; but it (**च**) does not take a दीर्घ substitute when a दादि-प्रत्यय of क्त (कृत) and चार्थधातुक (विधिविक्) follows. Thus चि चये in चासीर्षिक् (which is चार्थधातुक) becomes चीयात् but in क्त—प्रहृ + चाप् प्रहृत्य, मृच ऊप् प्रहृत्य and in विधिविक् चिचयात्—चययात् etc without दीर्घ; चयेवीन्—चट् चि चिप् ईट् ण् (चिप्)—'चिचि इच्छि', want of इट् on account of एकाच्च् of चि । कुजिनाह etc—It is proper to read चीज with कुजि ।

च etc.—याङना i.e. ending in याङ्नाद्यायाम् । दिवाचः means cheating.

च नयना etc—चट् नयनादी to go mad—the second ends in a ककार । It is read along with the टान् (ending in a ट) roots out of similarity in sense like वायु वाच यात्रायाम् । In चिच् (of चटे or चटे) the इवि substitute being due by 'अतो etc' (२२८४) we look forward,—

मित— । चकत्चार्थधातुयोः + दीर्घः इति चकटः । 'चचय' (२३—१।१।२८) इति परिभाषोपस्थिते, चकाधिकापात् 'दीनविचिचदन्दीयल्लाभ थाङ्—चनलाङ्गल दीर्घ' इति । 'चयक् विधिविक्ति' (२६४८—७।१।२९) इत्यतो 'चि' इत्यनुवर्तते । तेन च चकाचिप्रत्ययो भिद्यते । तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । इति चकदित्यादि प्रत्ययप्रतिषेधस्तदाह—न तु कदित्यादि । कदयकारे चार्थधातुक (विधिविक्)—यकारे च परे—चनलाङ्गलदीर्घो नैत्यर्थः । प्रहृत्य—चिचयात् चययात् इत्यादौदाहरणम् । चीयात्—चासीर्षिक् चार्थधातुक-

आदनेन दीर्घः । अघेरीत्—(अट्, चि, चिच्, ईट्, ह्) 'सिचि इति' इति इतिरेवा-
भ्यादिदोऽभावश्च । भुविनेति—अयं नील (किञ्च इत्यपि कथ्यते) पठितुं पुत्र इति—
अनेत्यादित्यर्थः ।

अथ टवर्तीयान्ता इति । शब्दनाम्ना नु यात्रायामित्यन्ताः । नम नमीति 'मघट्ट-
मदिरामहम्' । नाडु (भाङ्) इत्यतो बलवीरेजलात् 'बावते' इति काश्चपः ।

अथ गधन्ता इति । द्वितीयो बद्धे रजवैः—अवधाम्नात् समानावधत्वात्—नापतीति
'गाधु नाष्ट' यात्रायामिति एवमर्थः । कटे इत्य एतिलाङ्गप्रमाण इत्याह—

२२८८ । आप्तस्यस्यसजाष्टपिस्ते दिवान् ॥७२॥५॥

दो— । इ-म-यान्तस्य जीणादेशान्तस्य स्तयतेरितिरेव
हृत्तिर्न स्यादिडादी सिचि । अकटीत् । 'अट २८५ पट २८६
गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः ।
पेटुः । 'रट २८७ परिभाषणे—' । रराट । 'सट २८८
वाच्ये' । ललाट । 'थट २८८ रुजाविशरणगल्यवसादनेषु' ।
शंशाट । 'वट ३०० वेट्ति' । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।
ववटिय । 'झिट ३०१ छिट ३०२ भावे' । केटति । छेटति ।
'शिट ३०३ पिट ३०४ अनादरे' । श्रेटति । शिश्रेट । सेटति ।
सिषेट । 'जट ३०५ भट ३०६ संचाति' । 'भिट ३०७
सुतो' । 'तट ३०८ सच्छाये' । 'थट ३०९ कारुण्यायाम् ।
'णट ३१० लुत्तो' । 'पिट ३११ शब्दसंचातयोः' । 'इट ३१२
दीप्तौ' । 'षट ३१३ अवयवे' । 'सुट ३१४ विलोढने' ।
'टान्तोऽयम्' इत्येके । 'चिट ३१५ परमेषे' । 'विट ३१६
शब्दे' । 'वट ३१७ आक्रोशे' । अथादिः । 'हित' इत्येके । 'भट

‘३१८ किट ३१८ कटो ३२० गतो’ । एटति । केटति ।
कटति । ईकारः ‘श्रीदितो निष्ठायां’ (३०३८) इतीणि-
पेघार्थः । केचित्सु इदितं मत्वा नुमि कते ‘अण्डति’ इत्यादि
बद्धन्ति ।

अन्ते तु ‘इ’ ‘ई’ इति प्रक्षिप्य—अयति । इयाय । इयतुः ।
इयुः । इययिथ-इयेय । इय । इयाय-इयय । दीर्घं स तु
‘इत्थादेश—’ (२२३७) इत्यामि अयांचकारित्वादि उदाहरन्ति ।
‘मडि ३२१ भूषायाम्’ । ‘कुडि ३२२ वैकश्ये’ । ‘कुण्ड’ इति
तु दाहे गतम् । ‘मुड ३२३ मुड ३२४ मईने’ । ‘पुडि ३२५
अस्त्रीभावे’ । ‘मुडि ३२६ सण्डने’ । मुण्डति । ‘पुडि च’
इत्येके (i. e. somehow that ‘पुडि’ also should be
enlisted herein) पुण्डति । ‘हटि ३२७ लुटि ३२८ स्तये’ ।
हण्डति । लुण्डति । ‘हठि लुठि’ इत्येके । ‘हडि लुडि’ इत्यपरे ।
‘स्कुटि ३२९ विशरणे’ । इरित्वादङ् वा । अस्कुटत्-अस्को-
टीत् । ‘स्कुटि’ इत्यपि केचित् । इदित्वाचमु । स्कुण्डति ।
‘पठ ३३० अक्षरायां वाचि’ । पठतुः । पठिथ । अपठीत्-
अपठीत् । ‘वठ ३३१ स्त्रीलिय—’ । ववठतुः । ववठिथ ।
‘मठ ३३२ मदनवासयोः’ । ‘कठ ३३३ कण्ठजीवने’ ।
‘रट ३३४ परिभाषणे’ । ‘रठ’ इत्येके (some read it as (रट) ;
‘हठ ३३५ प्रतिपठत्वयोः’ । ‘बलाकारे’ इत्येके ।
हठति । जहाठ । ‘रठ ३३६ लुठ ३३७ चठ ३३८ उय-
चते’ । ओठति । ‘जठ’ इत्येके । जठति । जठाचकार ।

‘विठ ३३८ हिंसासंज्ञे भनयोः’ । ‘यठ ३४० कौतवे च’ (i. e. in the sense of injury, tormentation and also in deception.) । ‘युठ ३४१ प्रतिघाते’ । योठति । ‘युठि’ इति स्नामी । शुण्डति । ‘कुठि ३४२ च’ । कुण्डति । ‘लुठि ३४३ गतौ’ । ‘लुण्ड ३४७ भावकरणे’ । लुण्डति । चलुण्ड । ‘घळ ३४८ अभियोगे’ । घळति । घानळ । ‘कळ ३४८ कार्काशे’ । कळति । चुळ्ळादयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्षिपि चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । ‘क्रीड ३५० विहारे’ । चिक्रीड । ‘तूड ३५१ तोडने’ । तोडति । तुतोड । तूड, इत्येके । ‘डूड ३५२ ङडू ३५३ ञोडू ३५४ गतौ’ । डूधात्—ङूधात्—ङोधात् । ‘रीडू ३५५ अनादरे’ । ‘रीडू ३५६ सोडू ३५७ सम्भादे’ । ‘अळ ३५८ उद्यमे’ । अळति । आळ । आळत् । ‘लडू ३५८ विज्ञासे’ । लडति । उल-योर्लरयोश्चैकत्वात्सत्तौति स्नाम्यादयः । ‘कड ३६० मदौ’ । कडति । ‘कडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गळि ३६१ मदमैकादेमे’ । गळति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ एवर्गीयान्ताः । ललाणुदात्तैः स्तोभत्यन्ताश्चतुर्भिर्भवत् । ‘तिष्ठ ३६२ तेष्ठ ३६३ छिष्ठ ३६४ छेष्ठ ३६५ ऋष्यार्षाः । आद्योऽनुदात्तः । जीरस्त्रामीत्ययं सेडित्ति मन्त्राम् । तेषते । तित्तिपे । क्वादिनियमादिट् । तित्तिपिषे । तेषा । तेष्यते ।

The इति substitute is not enjoined to (the चङ् of) those roots that end in ह, न and ण, and to अच, अच, जाय, and

to = causative root and to the root वि (दुष्पोषितनिश्चयी) also to those that drop their एकारः (at the end—as कटि कटे etc.), when the affix सिच्, preceded by the augment इद् follows. Thus चण्टीत्—चट् कटे इद् सिच् ईट् लृ—चण्ट इत् ईट् (चण्टीत् by इट् ईटि) । चाट्—चट् + चिट्, दीर्घ कट् by 'चत चाटिः—' (3248). The ईकार of चटि signifies that it will not have इद् in चिटा (न क्वन्तु) by the rule 'चिदित्—' (3039). Some however read कटि, and thus by 'इदित् तुम् चाटीः' make it have the augment तुम् giving चटति; while others read here as कटि, इ. ई, (three separate roots) and conjugate इ as चटति (कट् चप् तुवः) इयाय (इ + चिट् च—चलि हलि by 'चचो जिति' then चण्ट् चाटिच् by चभाससासवर्णे (2290) thus—इयिच—इयच=इचाच्य—इचक् चायच इच् चायच=चलाय), इवतुः (इ इ चतुस्=इ य् चतुस्—चक् by 'एरनेकाचोऽसंभोगपूर्वक' (272—6.4.82)=इचतुस्), इयुः (similarly) इययिच—इयिच optional इट् by 'चटि भारहस्पति' and 'चचसासन्—' इ इ चल्=इचक् इ इट् चल्=इच् ए (युवः) इट्=इच् चल् इ च (चचाटिः)=इययिच and in the एचभासपच there is तुम् but no चयाटिस् thus इयिच—इयच=इयक् एच=इयएच—इयिच इव (इ + चिट् 2nd per. च), इयाय—इयय (by 'चलुत्तमी वा). दीर्घक तु etc.—the root ई get चाम् in चिट् by the rule इजाटिच्—giving चयाचकार etc. (the root चव however gives चवाचक् with चाम् by the rule 'द्यायाचय—3.137); कटि (कट्) being इदित्, it gets चक् optionally by 'इदित् वा' (2269) thus चण्टीत् (चक् like चचुत्तत्) चण्टीटीत् (सिच् like चचोटीत्) in कृत् । Some read also कटि then by तुम्=कटु चति etc. चण्टीत्—चपाटीत् (the कृत् forms 3rd. sing. of पठ्) here इदित् is optional by 'चटि इजाटिर्लघोः—' (२२८८) । इवि स्तानी i. e. चोरस्तानी; मायकरच means to hint at one's intention..

The root लृट् is also conjugated as लृङ् by चौरस्त्री and others owing to the sameness of लृ and लृट् (e.g. लृङ् = लृट्) and लृ and लृट् ।

अथ पूर्वोदात्ता etc.—चौरस्त्रीः—i.e. ending in लृट् (No. 394). काटः, i.e. तिप् (तिप्) । चौरस्त्री has committed a mistake in making तिप् (तिप्) सेट्, i.e. prefixing the aug. इट् to तिप् (for it is read in the भाष्य under अनुदात्त roots which are चणिट् by 'एकाच उपदेशे') तिप् gets इट्. In the धातुविभक्ति (सि—'नामः से, तिप् + लिट्, से') by the भारद्वाजविशयः । तिप् + चाशीर्लिङ् व इति स्थिते :—

लित्— । इ, नृ, मृ धने वेद्यामिति विग्रहः—आत्माः । आत्मानं चषवसज्जामरकं चित् (चित्तात्मा) चित् एवित् (एत्) इत् वेद्यामिति वृत्तीतिः—इत् । तेषाम्—इति इत्वात् इहो यद्वचनम् । प्रथितमाह—इत्यानस्येति । चषादे-रिति चषवसज्जाम्नामित्यर्थः । इत्यानस्येति । इति 'चि' इत्यनेन तदन्तस्य यद्वचनमिति भावः—(अतः आत्मास्येतत्प्रत्ययम् । भाषायां 'विभक्तिश्चुभ्यःकर्त्तरि चङ्' इति सिन-पवादः चङ्) । अथतेरिति । विधातोः (द्विचोवि गतिवृत्तयोः) वित्वा निहोः । एदित-चेति । एतेन कटे इत्यस्य इत्वाभावः । इतिर्न आदिति—सिचि इति परस्मैपदेषु—इत्यतः सिचौति इतिरिति, 'नेटो'त्यतश्च नेत्यनुवृत्तेः । चकटौत्—चट् कटे लुक् (तिप्)—च कट इट् सिच् ईट् त्—चकटौत्—इट् ईटौति—सञ्जीवः । चर्चोत् त्—चट्—चचवीत् । टवम्—चचवीत् । इह गतौ—चचवीत् । यत्तु चिंतायाम्—चचवीत् । अस्य प्राथम्यं चचवीत् । जानट निद्रापथे—भजावरीत् । खल—चोनयति—चोनवीत् । वि—चचवीत्—इत्युदाहरणम् । पाट इति । चटवातो'रम् 'चादे'रिति लिटि—चषावस्य दीर्घे इयम् । कटोति—इत्यारीयः । विग्रहयम् चषवसविभक्तमर्थोभिवर्तनं वा । भवसादने विषयभावः । ईकारः—कटो इत्यस्य इत्यर्थः । केचित्तु इति—'कटि' इति इत्यस्य पठतोत्यर्थः । चर्चोति तत्राप—'कटौ' इत्यनेन कटि, च, ई, इति धातु-मये यद्वक्ति । चवति (इत्येकारागतस्य 'इ' इत्यस्य—इपाणि प्रदर्शनी । इत्या-इति—लिटि—इ इ चल् इति स्थिते—'चत्वासंज्ञासर्वत्र' इति इयम् चादेर्दे-चङ्स्य इहो—इयम् ई.च इति जाते भाषादेशे इयम् । इत्युक्तिरिति—इ इ चट-

इति चित्ते इति 'एरनेवावः—' (२७२—६।३।८२) इति यथादेशे इय् अगुस् इति स्थिते
 संज्ञितया—इयमुदिति भवति । य च अभ्यासस्य नञ् (२२८०) इतीयकादेशोऽयं गङ्गाः—
 परतः सवर्णसंज्ञात् तदभावात् । नञ् 'इ' इत्याभ्यासस्य 'इ' इत्यस्य सवर्णदीर्घत्वं यावन्
 'वाचांदाङ्ग' वलीयः' इति परिभाषया ; यस्याप्राप्तिः । यथादेश एवेति दिक् । एवम्
 चतुष्टयम् इत्यस्यम् । इययिष—इयसिमेति—अतः भारद्वाजनिघनादिभिरविकल्पः
 ('इतो—' इतीठ, —'अचसोसतु—' इतीठभावः) । तत्र इद् पक्षे—इट् + इद्
 इति स्थिते द्वित्वम्, इद्, अङ्गश्च गुणः अवादेशः अभ्यासस्य इयकादेशस्य (इ इ इद् य
 —इयक् ए इ य = इय् अय् इ य = इययिष) । इङ्भावपक्षे—अभ्यासस्य इयकादेशे
 अङ्गस्य गुणे अवादेशाभावे च (इ इ य = इयक् ए य = इय् ए य = इयेय) इति रूपम् ।
 इय—स्मिन् सञ्जतवपुष्वपि यंस्य अकारे इयङ्भावे ययि च रूपम् । इयाव—इयथ—
 चकुतभो वेति इद्विविकल्पाः । दीर्घस्य—ई इत्यस्यैत्यर्थः । अन्तत् अटम् । क्कुटिर् इति ।
 'इतिती वा' इत्यङ्गविकल्पाः । अक्कुटत् (अक्)—अप्योटीत् (सिक्) । अप्योटीव—
 अपाटीत्—'अतो अङ्गदीर्घयोः' (२२८४) इति इद्विविकल्पाः । अन्तात्कारः परदात-
 यर्थेचम् । स्नायादवः—सौरस्नातो चर्चो चेत्यर्थः ।

अय पयगोयान्ता इति । सीमयान्ता इति—'टुमु चर्च' इत्यन्ता इत्यर्थः । याचक्षिप् ।
 सीक्षिषि—यक्षतस्तु भाष्यादौ अङ्गदातसीम पाठान् 'एकाव उपदेशे—' (२२४६)
 इत्यनिकेवायमित्यभिप्रायः । क्रादिनिघनादिति—'क्राद्यन्तो स्मिन् सिद्धं भवेत्' इत्यप्यात् ।
 तित्तिपिषे—स्मिन् 'पासः से' इति से आदेशस्तत्र आदेशावयवत्वादिभ्योरेति
 चत्वम् । द्वित्वमिट् । तिप् इत्यस्य आभोलिङ्गि रूपमाह :—

२३००— । लिङ्सिच्चावाङ्मनेपदेशु ॥१॥२॥१॥

दौ— । इक्ष्मसमीपाद्वत्तः परौ भक्तादौ लिङ्गाङ्मनेपदपरः
 सिच्चेत्येतौ कितौ स्ताः । किष्वास्त्रगुहः । तिष्ठीष्ट । तिष्ठी-
 यास्ताम् । तिष्ठीरन् । लुङि 'भक्तो भक्ति' (२२८१)
 इति सकोपः । अतिस । अतिष्ठाताम् । अतिष्ठात । तेपते ।

तेपिता । तिष्ठिये । तिष्ठिपाति । तिष्ठिपिरे । तिष्ठ ये ।
तिष्ठेपाति । तिष्ठेपिरे । 'तेष्ट ३६५ कम्मनेच' । 'स्तेष्ट
२६६ वेन्द' । स्तेष्टेति । 'टुवेष्ट ३६७ कम्मने' । वेपति । 'केष्ट
३६८ गेष्ट ३६८ स्तेष्ट च' ३७० चात्कम्मने गतो च ।
सूच-विभागादिति स्वाप्ती । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण—पठित्वा
कम्मने इत्यपेक्षत इत्याह । स्तेपेरर्धभेदात् युनः पाठः । 'मैष्ट
३७१ रेष्ट ३७२ लेष्ट ३७३ गती' । 'त्रपूच् ३७४ लज्जायाम्' ।
तपते ।

A भ्वादि (i. e. beginning with a भ्वा letter) सिच् (चाशीर्षिङ्
affixes), and an आत्मनेपदपर (after which lies आत्मनेपद affixes,
as त चाताम् etc) सिच् (affix), become सिच् i. e. forbid gunnation
when they come after a ह्रस्व (consonant) lying near (at the
end of) इक् (letters—इ, उ, ऋ, ए). Being चित्—they have
not the युच् substitute. Thus तिप्सीष्ट—तिप् + चाशीर्षिङ् = तिप् + सीयुष्ट
+ युष्ट + त = तिप् सीय् स् त = तिप्सीष्ट (वक्ष्ये by 'क्षीपी चोर्ध्वलि' and वल
and ह्रस्व) । तिप्सीयायाम्—तिप् सीयुद् वायुद्ताम्—तिप्सीय् चाताम् । तिप्सीरन्
—तिप् सीयुद् भ् (रन् by भस् रन्) वक्ष्ये and absence of युच् as
before. चतिष्ठ—चत् तिप् सिच् त = चतिष् त् त (भवो भवति effects वक्ष्ये),
चतिष्ठाताम्—चतिप् सिच् चाताम्—here there being no भस् behind,
the 'च' of सिच् does not slide by भवो भवति' । Similarly
चतिष्ठतः मैपते etc—forms of तेषु । तितेपे—चभ्याश्चङ् by 'एचङ् चङ्
द्वे' । तिष्ठिये—सिच् form of तेषु । 'एचङ्—as before. टुवेष्ट—टु for
चयुष्ट—वेपयुः । 'स्तेष्ट च'—this च, implies 'trembling and movement
also, there being breach of link (दृक्लिङ्ग)' so—says चौरसामी ।

But Keith does not read this चकार and says that the roots mean only 'to tremble'. स्वेष्ट has been read again out of difference in sense. तपून्—(तप्) = feel shame or to become bashful !

मित—। विष्द्विची + चाकनेपदेषु इतिष्द्विः । 'इकोभक्तु' (२६१२—१।२।६) इति 'इकलाच' (२६१२—१।२।१०) इति च ह्रस्वप्रथमपुनर्गतेः । 'इकः' इति च सप्तमीपादौ इरी इवा चास्यानुयः । यदाह—इत्समोपात्तु इवः पराविति । इवः सप्तमीपादौ तदर्थः । अलादीति । 'इको कलि'भ्यतो भक्तिति यदादिक्रिया विष्द्विः चिचच विष्द्विषमित्याह—भक्त्यादौ इति । चाकनेपदपरकत्वं चिच एव न भिन्नः । विष्द्विषस्यस्यस्यनेपदस्य लिङ्गः परस्मान्मादादित्याह—चाकनेपदपरः सिद्धेति । कित्ति-पिति । 'मसंयोगादिङ् कित्' (२२३२—१।२।३) इत्यतस्तदनुवर्तिरिति भावः । कित्ति-इति 'किङ्ति चेति निषेधादित्यर्थः । तिप्सोह—तिप् + चाबीर्लिङ् स—तिप् + सौष्ट + सुट् + स—तिप् सौष्ट् स त—तिप् सौष्ट् गुणभावस्योपी । तिप्सोपाद्याम्—तिप् सौष्ट् चा सुट्, ताम् (सुट् विधोरिति तकारात् प्रागेव सुट्) । तिप्सोर्त्तु (भक्त्य रसादौ सुट्ः प्रभावे च रूपम्) । अतिव—अट् तिप् तिप् स—अतिम् स त (किञ्चाह गुणभावः, 'भक्तौ—'इति सप्तमः) अतिचाताम्—(गुणभावः परतो भक्त्यामावात् सप्तमीपादावयव) एकमतिस्ततः तिपते । तेष्ट इत्यस्य अपि रूपम् । तिपेते इति । किटि 'एचङ्गघस्वादेष्टे' णोत्त्वमभ्यासस्य । तेष्विवा—अट्, कुट् । तिप्तिपे—टिप् इत्यस्य जिडि तपून्वाः खय इति 'टि'मिथवि । तस्य चकार संज्ञाभावात् टुत्याभावे 'ति'इति भवति प्रथमोदिति क्लमः । तस्य ह्रस्वम् । तिप्तिपे—टिप् इत्यस्य किटि 'एचङ्ग'इत्यादि तिस्रावय पूर्व्वेवत् । स्वेष्ट—चेति । चार्थमाह—चकारा-इति । सप्तमिभागादिति योगविभागेन पाठादित्यर्थः । सौमीति—वीरसामी । टुवेष्ट—टित्कारश्चसुट्कारश्च—विपद्य इरीरे मी रोमङ्गनेच जायते' इति नीत्यायाम् । (टित्नीष्टुच्) सैवेया चकारस्यरेषीति—चकारस्यपठित्वेत्यर्थः । कल्पये इत्यपि चते—'कैवल्य' इत्यप्यभिप्रायं न तु गतिरित्यपि । स्वेष्टेरेवेतिहात् इति । पूर्व्वव दैवार्थः । चत्त तु कल्पमाशेष इति भेदः । तपून् इति (तप इत्यपुनः) ।

२३०१—। वृकलभजत्रपञ्च ॥६॥४॥१२२॥

द्वौ—। एषामत एकारोऽभ्यासलोपस स्यात् किति लिटि
 सेटि श्लि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । अदिखादिङ् वा ।
 त्रपिता—तृता । त्रपिषीष्ट—तृपिषीष्ट । 'कपि ३७५ चक्षने' ।
 चम्पते । चक्षन्ते । 'रवि ३७६' 'लवि ३७७' 'अभि ३७८' 'अवदे' ।
 ररम्भे । ललम्भे । आनम्भे । 'लवि ३७८' 'अवस्त्र' 'सने च' ।
 'कठ ३८०' 'वर्षे' । 'चक्षवे' । 'लौह ३८२' 'अधार्च्ये' । 'चिह्नीवे' ।
 'चीह ३८२' 'मदे' । 'चीवते' । 'शीष्ट ३८३' 'कल्पने' । 'शीमते' ।
 'चीष्ट ३८४' 'च' । 'रीष्ट ३८५' 'मदे' । 'रिरेभे' । 'अभिरभौ'
 'लचित् पाठेयते' । 'अभ्यते' । 'रभ्यते' । 'हृभि ३८६' 'लभि
 ३८७' 'प्रतिवम्भे' । 'स्तभ्यते' । 'सन्तभ्यते' । 'तुम्यतुस्त्रारः' ।
 'उदः स्थास्तम्भोः—(११८) इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते ।
 'स्तम्भो' (२२७२) इति षत्वं तु न भवति । अत्रुविधौ निर्दिष्टस्य
 सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

तद्दीजन्तु—स्वास्तम्भोः—(११८) इति पञ्चर्गीयोपधपाठः ।
 'स्तम्भोः' (२२७२) इति सवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
 केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तस्मते—विष्टम्भते ।
 दृष्टम्भते । टटम्भे । 'अभि ३८८' 'लभि ३८८' 'गात्रविनामो' ।
 (गात्रविनामो वक्ष्यीभावः) ।

The च of these (नृ, कश्, भञ् and तृप्) is replaced by एकार
 and (their) अन्तात् also disappears when a कित् लिट् and a सेट्
 वाङ् affix follow. [For वित् कित् see चर्चदीपिकादिदिष्टम् (२३४२)

and 'अतएकह्रस्वञ्' (2260) and for 'ह्रस्व' and 'वलि च रेडि' (2281)]. Thus वप् + लिट् व=वप् + ए (तत्त्ववोरिदिरिच्) = वप् वप् ए = व त्वप् ए = त्वेप् । Similarly द्विपाते etc. कश्चित्वात् etc.—तप्प् being कश्चित् it gets इट् optionally by 'स्वरविसृतिप्रत्ययवृद्धिर्वा' (2279) अविता—अघा (सुट्) । अविषोड—अप्सोड (आशौचिङ् optional इट्) अदि, एदि इदि etc. take the aug. तुम् । तुम्भुसात् i.e. by 'नवापदानस्य कश्चि', then परस्परच् by 'चतुस्कारस्य यि—(१२३) (For सुट् etc see इत् कश्चि) । विसृजति etc.—here वलान्नाम is by the rule 'सात् पदाद्योः' and you cannot say that it will have वल् by सन्धेः (2272) for this इत्तद्विधि is for 'सन्तु' mentioned in the rule (2555—3, 1, 82) in the matter of attaching the विस्वरच्—ञ् । And (for our saying that in the matter of वल्, the root सन्तु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसम्बन्धे, another (सुच्) (not mentioned in the sūtra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava, in the reading of the पञ्चम्यो letter (य) for the penultimate cp. 'उट् स्यात्तयोः' (118) and in the reading of the तृतीय्यो letter (न) for the penultimate—cp 'सन्तु' (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led us to arrange in the above way. कश्चिद् etc.—some say that the ठकार of the root कश्चि is 'ओपदेशिच्' i.e. it has to be retained and then in this connection there will come in वल् also, hence the forms like विह्वले, ह्वले etc. are formed in their opinion. जगो, जगि to bend one's body, to yawn etc.'

निह—। तु च कश्चिञ् भवत्यप्यनेति समाहारश्चात् इडौ । 'अत एकह्रस्व—

मध्योऽनादेवादिर्लिटि' (२९६०—६।४।१९०) इत्यस्योऽत इति एताभ्यामसौपथ्येति चतु-
 वचनेति किति सिद्धीति च । तदाह—अत—एकानोऽभ्याससौपथ्यं स्यात् किति सिद्धिरिति ।
 यच्चि च सेटीति (२९६१) चानुवर्तते ; तदाह—सेटि यच्चि चे'ति । तत्रैतत्कारस्य गुण-
 शब्देन भावितत्वात् 'न यशददवादिगुणानाम् (२९६१) इति निवेद्ये प्राप्ते, फलभजीव
 वैध्वससम्पादकादेशादित्यात्, ययथ एकवचनध्वसत्वाभावाहपाते वचनम् । तेषां
 इति यप्+जिट् त इति स्थिते विले एवादीये च तप् यप् इति जाते अभ्यास—
 खोप एत्वं च—० सेपे इति । एवं वेपाते इत्यादिषु । तत्रादेष्टु तैरयुः तैरुः । छेत्तुः
 केतुः । मेजतुः मेजुरित्यादुदाहरणम् । ययथ इत्यस्य ऋदित्वात् 'स्वरतिवृत्तिर्यसि-
 धूयदितो वे'ति इह विकल्पादाह—ययिषा—यया इति श्रुटि रूपे । ययिषीष्ट तच्छीष्ट
 इति । चाशौर्लिटि इवययम् । ययिरविकल्प्यादीनामिदित्वात् योषः । ययि ययि
 इति । ययादिषु ययम्प्रत्यये ययाम्प्रत्ययः सिध्यति । ययि ययि इति । प्रतिपत्तौ व्याघातः ।
 गुणगुणारदतिनवापदस्य भावीत्यनेनैत्यर्थः । ततः 'चनुसारस्य ययिपरस्यार्थः' मकारः ।
 उदःस्यास्योरिति—एवंविधे स्यात्ते क्लृप्तौ द्रष्टव्यः । विकल्पते इति 'सात् पदास्यो-
 रिति वलं मेति भावः । अत्राशङ्कते—कान्मेरिति । उदाभावेयं हेतुमाह—यु विधा-
 मिति । सीवसेति—'सम्पन्नं कान्मु'—(२५५५—४।१।८२) इति सूत्रोपात्तस्य
 कान्मु इत्यस्यैव प्रतिपदोत्पत्त्यभिधौ यय्यादिसंनिधायः । कुत एवदित्येवमत्राह—
 उदीनमिति । साधयसाययनमिमाय इत्याह—इति साधय' इति । अत्रार्थ
 भावः 'उदः स्यास्यो'रिति मकारोपभवादनित्ये'त्यात् पूर्वनिवृत्ति 'कान्मु कान्मु'
 रिति सीवस्य भातोर्नकारोपभवात् यययं न, किन्तु ययविधायेव (सीवस्य यययम्) ।
 इदं पाणिनिमिष्यपरम्परया साधते । तत्र विभिन्नोपभवात् एवविधिनियमस्य बोधम्
 इति । केचिदिति । नैस्तर्जिष एव टकारी न तु ययस्यफलम् । एवं मकारस्यापि
 नैस्तर्जिषत्वात् तत्रिजर्जिषे । तेन चिह्नयते दधते इत्यादि तन्मते सिध्यतेऽत्र । अतो
 लुभि इति । गावदिनामो गाममर्हन्म् ('गामीका' इति भाषायाम्) । 'अमी' इत्यस्य
 दानामः सादित्याह ।

२२०२— । रविजभोरधि ॥ ७।१।६१ ॥

दी—। एतयोर्नुमागमः स्वादवि । जन्मते । जजम्भे ।
जन्मिता । जजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'ग्रन्थ ३८० कल्पने' ।
ग्रन्थम्भे । 'वल्ग्व ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्ग्वे । 'गल्ग्व
—३८२ घाष्टे' । गल्ग्वते । (प्रगल्भते) । 'यम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रमादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तादिश्च ।
यम्भते—सम्भते वा । 'ष्टुभु ३८४ स्तम्भे' । स्तोम्भते । विष्टो-
म्भते । तुष्टुम्भे । व्यष्टोम्भिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । शुभ्र ३८५ रक्षने ।

The augment तुम् comes in after रक्षि and जनि when an
अच् (भजादि affix) follows. Thus रक्षि (रक्ष्) gives रक्षयति
etc. due to शुप् which retains च only. similarly जन्मते etc.
विष्टोम्भते—here वल्ग्व comes in by 'उपसर्गात् सुनीति' etc. व्यष्टोम्भिष्ट
—वि-ष्टुम्+तुष्ट् व । यव etc.—शुप् to protect :—

नित्—। रक्षिगमोः+रक्षि इतिच्छेदः । एतयोरेति अष्टम् । जजम्भिष्टेति ।
जृम्भे—चट्-जम्भ्-इट्-सिच्-त (चप्ललाभावात् 'चक्षिसिचः—' इतीकागमो न) सिचः
सकारस्य पक्षेन सकारस्य टुत्वेन च रूपम् । टुम् (टुम्) इति । वकारस्य चोप-
देशिकत्वात् सत्ते वत्संसर्गात् टुम्भित्तेत्येव स्तोम्भते इति । विष्टोम्भते इति 'उपसर्गात्
सुनीति—' इत्यादिना वलम् । व्यष्टोम्भिष्ट-विपूर्व्यात् स्तोम्भतेर्लुक् रूपम् । प्राक् धित्वाद्
अभ्यायीऽपीति वलम् ।

रक्षति—शुप् (शुप्—जदिव) रक्षते इति :—

२३०३—। शुभ्रधूपविच्छिपक्षिप्रनिभ्य आयः ॥ ३११२८ ॥

दी—। एभ्य आयग्रन्थयः स्वात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१७८)
इति शुभ्रः ।

The affix चाय् is added after these roots (सुप् सुप् निष्ठा पञ् and पञ्) in the sense of स्वयि (it is the same sense or it is his own). सुप् being लृट्पञ् i. e. having a short vowel for its penultimate is governed by the rule 'पुनस्तल्लृट्पञ्च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, वृपाय, निष्ठाय, पञ्चाय and पनाय ।

नित—'। आप्रमदः अकारणः । अथत स्पष्टम् ।

२३०४—। सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

दो— । मृनादयः कर्मणिङ्गन्ताः प्रत्यया सन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुम् । धातुत्वाज्जडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i.e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिकिदम्; सन्') and ending in चिक् ('कर्मचिद्') are called or termed as धातुः (roots). These words ending in सन् etc.—('सन्—अच्-आप्-कात्-काङ् कथोऽयं आर-कि-कुञ्चित्—यस्मै तवा । यत्-पाप-ईयङ्-चिक् चेति वादयामीत्यनादयः); being धातुः, अद्, क्षीद् etc come in. Thus गोपायति—गोपाय + षप् + तिप् = गोपाय + चिति = गोपायति By 'चतो गुणे' (१९१—६, १, १७). Similarly वृषायति, विष्णायति, पश्यायति, and पलायति ।

मितः । अनादयः चने दीपा ते अनाद्यन्ताः इति विशेषः । अनादयश्च—
‘गुप्तित्थिकिद्वयः सन्’ (१।१।५), ‘सुप चाकनः कश्च्’ (१।१।८), ‘काव्यञ्’ (१।१।९),
‘कर्तुः कश्च् सखीमथ’ (१।१।११), ‘लौहितदि बाष्भ्यः कान्’ (१।१।१२), आचारि-
नगण्यभक्षीकक्षीकेभ्यः क्षिप्रमानह्रस्वः (पाणिनि) ‘सुष्ठ मित्र—अध्या—सवच प्रतबज—इव-
फवात्ततनुर्ध्वो बिभृ’ (१।१।१३), ‘आतोरेकाचो हसादेः क्रियासमभिहारि
यक्’ (१।१।२२), कच्छादिभ्यो यक् (१।१।२७), उप—उप—धावः (१।१।२८),

अन्तेरीयङ् (२।१।२६), 'कनेचिङ्' (२।१।२०) इति एतेः याचिणिना सप्तमेः
विधिः ॥ तदाह सप्तमदयः कनेचिङ्कना इति । अयमत्र संपदः—

“अन् कच-काम्यच्-कच-कनेचिङ्कारणिन्-चिञ्चकौ यया ।

ययाय—ईयङ् चिङ् चेति दादयानौ सप्तमदयः ॥”

ललाहय इति आदिपदेन प्रदादौर्ना संपदः । गोपायति इति—गोपाय् + शप् +
विप्—अतो गुणे (१८१) इति परदपत्यम् । इतरेषां तु धूपायति, विष्वायति
यनायति यनायतीत्याद्य दादरक्षणि ।

२१०५— । आयादय आर्धधातुके वा ॥ २।१।२१ ॥

दी— । आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

The affixes आय, इयङ् and चिङ् are optionally attached to
a root when there is an intention of attaching आर्धधातुक i.e. in the
matter of आर्धधातुक—hence finally—If a root has to undergo
any आर्धधातुक affix, it will have the affixes आय, etc in an
optional way (and not compulsorily).

सित— । आय आदिर्द्वेषामिति विवक्षः । आदिना इयङ्चिङ्कोपपद्यन् (गुरुवप
क्यायः), (अन्तेरीयङ्), (कनेचिङ्),—एते त्व एव चायादयः । आर्धधातुके इति । विषय-
सप्तमो—तदाह—आर्धधातुकविवक्षायामिति । परसप्तम्यान् गोपायितेत्यादि न विच्छेत् ।
‘अतो लोप’ इत्यनेन लोपाभावात् । न हि लोपादिति आर्धधातुकोपदेशकाणि
चक्रान्त्यन्तेनोपदिशन्ते किन्तु ततः प्रागेवैत्यन्ताभिनिवारणाय आर्धधातुविदचयामिति
विषयसप्तमोमात्रित्वं ज्ञापयति न । अयं प्रत्यायानत्वेन आसप्तम्यप्रतिषिद्धाह—

२१०६— । काश्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ २।१।२५ ॥

दी— । कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्—स्वाङ्गिति न तु
मन्त्रे ।

“कासनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्”—(वार्तिक) ।

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने ‘अनेकाच्’ इति वाच्यमित्यर्थः ।

The affix चाच् comes in after the root कास् and चाच् comes after those roots that are resultants of some other प्रत्यय and this is enjoined for the सिद् of भाक् and not of नक् (Veda). अनेकाच् should be taken in कास्—(वार्तिक) i.e. in the rule ‘कास्प्रत्यवात्—’ the word ग्रहण should be dismissed and the word अनेकाच् should be written or pronounced in its place or stead. This Vartika is to make provision for forms like श्री, अतु; etc.—the सिद् forms of च (नामधातु ; च इवाचरति च + द्विप् = च, which being प्रत्ययान्त would have given चाचकार etc only and not श्री अतु; etc).

नित— । कास्प्रत्यवात् + चाच् + अमन्ते, लिटि—इतिच्छेदः । कास् च प्रत्ययान्तश्चेति विग्रहः । प्रत्ययादिक्षणेन तदन्तविधिसंज्ञाह—प्रत्ययान्तत्वस्य इति । अमन्ते इत्यस्यार्थमाह—न लिटि । मन्ते इति क्त्वसि । अथ वार्तिकम् कास्-नेकाजिति । अस्यार्थमाह—सूत्रे इति । कास् इति सूत्रे इत्यर्थः । तथाच—‘कासनेकाज्ग्रहणमन्ते लिटि’ इत्येव सूत्रितत्त्वमिति भावः । अस्मि फलन्तु च इवाचरति—अति । तस्य ‘च’—धातोर्लिटि—‘श्री अतुरित्यादौ चलादि विधानाच्च वार्तिक-भावश्चाकरोच । अन्यथा—प्रत्ययान्तत्वादसिच स्था—अच् तु न स्थात् । इत्येते च यथा स्थादिति । अतो वार्तिकम् । एतच्च सुप्धातुप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते । किञ्च अनेकाज्ग्रहणमात्रे च कास्, आम् इत्यादेरिवादिप्रत्ययान्तत्वाभावादान्न न स्थात् तथाच आगच्छकारित्यादि न सिध्येदित्यतोऽपि वार्तिकं सप्रवीजनमेवेति दिव् । अमन्तेति द्विज । क्त्वो नोभाक् । अक्षन्दीति तु नोक्तम् । मन्भिर्देवैश्चदि चास् इत्यन्तात् । तथा—पुनमागच्छयासासीति ।

२२०७—। आर्धधातुके । ६।४।४६ ।

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अविकारसूत्र ।

२२०८ । अतो लोपः । ६।४।४७ ।

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः
स्वादाधर्धधातुके परे । गोपायाश्चकार । गोपायावभूव । गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपतुः । अदित्वाद्वेट् । जुगोपिथ—
जुगोपथ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—
गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगोप्सीत् । 'धूप ३८६
सन्तापे' । धूपायति । धूपायाश्चकार । दुधूप । धूपायितासि ।
'जप ३८७ जस्य ३८८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप सानसे च'
'चप ३८८ सान्त्वने' । 'वप ४०० समवाये' । समवायः
सम्बन्धः सम्मगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ सप ४०२
व्यक्तायां वाचि' । 'रुप ४०३ मन्दायां गतौ' । चोपति । तुप
४०४ तुम्य ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्य ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९
त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप ।
तुम्पति । तुतुम्य । तुतुम्पतुः । संयोगात्—परस्य लिटः
कित्वाभावाच्चलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) इति
कित्वाबलोपः । तुप्यात् । 'प्राप्तुम्पती गवि कर्त्तरि' इति
पारस्करादिगणे पाठात् सट् । प्रप्तुम्यति गौः । श्रितप्य निहं-
याद् यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पति । त्रोपति । त्रुम्यति । लीकति ।
तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमप्रश्नौ

च मोरिफाः । अन्ये सरिफाः । आद्याद्यत्वारः प्रथमान्ताः । ततो
 द्वितीयान्ताः । अष्टावपुत्रकारवन्तः । 'पर्य ४१२ रफ ४१३ रफि
 ४१४ चर्ब ४१५ पर्व ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब
 ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५
 गतो । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वी द्वितीयान्तौ । तत
 एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्व्व रोपधाः ।
 पर्यति । पर्यप । रयति । रम्पति । चर्बति । चर्गर्ब ।
 पर्वति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति ।
 कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्वति । चर्वति ।
 'कुबि ४२६ आच्छादन' । कुम्बति । 'लुबि ४२७ सुबि
 ४२८ चहने' । लुम्बति । तुम्बति । 'सुबि ४२९ वक्ता-
 संयोगे' । चूम्बति । चूम् ४३० षूम् ४३१ हिंसायौ ।
 सर्मति । ससर्म । सर्मिता । सृम्बति । ससृम् । सृम्बात् ।
 'षिम् ४३२ इत्येके । सेमति । सिम्बति । 'शुभ ४३३ शुभ
 ४३३ भावणे' । 'भासने इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्ततो दश ।
 'विणि—४३४ वृषि ४३५ पृषि ४३६ धइणे' । रुम् । एत्वम् ।
 विम्बते । जिम्बिसे । वृम्बते । वृम्बुम्बे । वृम्बते । जवृम्ब
 धूम् ४३७ वूर्म् ४३८ भ्रमण' । वीम्बते । वूर्म्बते । इमौ
 अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे सुतो च' । 'पन
 ४४० च' । सुस्तावित्येव संबद्धते पृथङ् निर्द्देशात् । पनिसाह—
 चर्यात् पणेरपि सुतावेवायमन्वयः । व्यवहारे तु पण्यते ।

येणे । पणितेत्वादि । सुतावनुबन्धस्य केवले चरित्वाद्यंत्वादाय—
प्रत्ययान्तावात्मनेपदम् । पणायति । पणायान्कार । पेणे ।
पणायितासि । पणितामे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायसि ।
पनायं चकार । पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । वभामे ।
'चमूष ४४२ सहने' । चमते । चक्षमे । चक्षमिसे—चक्षंसे ।
चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ।

That (root) which, at the occasion of चाङ'धातुकोपदेश, is चकारान्त or ends in an चकार, leaves its चकार when an चाङ'-धातुक affix follows. In other words—the चकार disappears of a root which remains or is found चकारान्त at the time of चाङ'धातुकोपदेश,—provided an affix of the चाङ'धातुक class is added, after it. Thus गीपाय चकार—गीपाय + चाम् + चकार (ङ + णिङ् च) = गीपाय् + चाम् + चकार । Though the form गीपायचकर etc would have been effected without this rule 'चतो लोप' yet it is laid down here for the sake of proper order and for चगीपायौत् etc. कुजीप (without चाव—कुप्, कुप्, च—कुवप्, च—कुगीप्, च by कश्च and मुचः). कदित्वात् etc because the root कुप् drops its चकार hence it takes इट् optionally by 'सरतिष्ठातिवृत्तिध्रुवद्विती वा' (२१०८) कुजीपिद—कुजीप् इट् च । कुजीप् च—कुगीप् + च (without इट्) । गीपायिता—गीपाय + इट् + ता (सुट्) = गीपाय् + इ + ता । गीपिता—गीता (इट् is optional because the root is कदित but in the चावपच the root is चदत्त (गीपाय) and not कदत्त, hence the इट् is compulsory there. गीपाय्यात्—(चायीर्णिङ्) गीपाय + याचुट् + सुट् + त् = गीपाय् (चतो लोपः) + चा + त् (both the चकारs elide by चिकः घञीपीङ्गव्यस्य (2311)) = गीपाय चात् = गीपाय्यात् ।

नृप्यात्—(without चाय) the process is as before, the only difference is that the यासुट् being क्तिन् the root is not gunated. चगोपायीत्—(चाय, चतो खीपः—इट्, सिञ्खीपः, ईट्. न्) । अनोपीत्—चगोपीत्—the former is in connection with इट्, hence there is no इटि by 'नोटि' (२२६८). Thus अट् गुप् इट् सिञ् ईट् न्—च नोप र स् ईत्—इडाभावे गुणः and खीप by 'इट् ईटि' and the latter is without इट् । Here the root takes the इटि substitute by 'चदप्रत्ययव्यत्ययः' (२२६७), thus—अट् गुप् सिञ् ईट् न्—चनोप् स् ईत् (here the स् does not elide for it ■ not preceded by इट्), गुप् etc. धूपायति (धूप् + चाय + ऋप् + तिप्) = धूपाय + चति—by 'चतो गुणे'—(१८१) । धूपायचकार like नोपायचकार etc. दुप्य—धूप् धूप च—धू धूप च ('दृजः') = दुधूप (by 'चत्वासे चर्च') धूपायितायि—धूपितायि (second per. सुट्, forms because the affix चाय is optional in आर्द्धधातुक्) । चववीथ means knowledge. चुप् means 'to creep'. संयोगात्, etc.—तुम्य ■ संयोगान् and therefore not क्तिन् in इट् cp. 'चसंयोगात्—' (२२४३) । And being चक्तिन् there is no यलोप by 'चमिदितान्—etc. thus तुमुत्पत्तः । But न elides in यासुट् (चायील्लिङ्) for it ■ क्तिन् । Thus नृप्यात् etc. तुम्य being read in पारस्करादि class gets the augment सुट् when it comes after the उपसर्ग म् by the मन्वृत्त 'प्रस्तुम्यतो—' 'तुम्य् preceded by the उपसर्ग म्—gets the augment सुट् when it has a cow for its nominative.' Thus प्रस्तुम्यति etc 'the cow is destroying (the corn etc)'. Because तुम्य is mentioned with क्तिप् so it does not get the augment सुट् in मन्वृत्त (by the परिभाषा—अपि मन्वृत्तमन्वृत्त—etc) ; thus मवी-मुपीति (प्रस्तुम्य् + मन्वृत्त + क्तिन् + चत्वासे गुण + ईट्) । त्रीपति—तुप + च + तिप् । मुञ्ज—leaving.

अवाप्तुनासिकाना etc.—Of these the १०th ending in 'अम्' काशी are अनुदात्तैः। इत्थम् i.e. सूत्रादिभ्यः। पच to trade in and to praise, पच being mentioned separately means only 'to praise,' पचि (पच) gets the चायप्रत्यय by 'गुणधुप—' etc in the sense of praise only, due to its contact with पच। But in the sense of 'dealing in' the form is पचते etc. The अनुवच्य (i. e. अनुदात्तेदनुवच्य) being effective only when the root is in its simple or primitive form (किञ्च), it (the root पच्) does not turn आत्मनेपदौ when it is affixed with 'चाय'। Thus पचावति etc. पचाय्यात् like गोपाय्यात् (गोपायैर्लिङ्)। पचिबोद्ध (पच without चाय is आत्मनेपदौ)। पचस् (चम्)—अदित् hence by 'खरतिहृति' it gets इद् optionally thus पचमिदे—पचंसी etc. पचमिद्वे (इटपद्ये), and in the इटभावपच—पचम् + वङ् :-

नित। 'अनुवाचीपदेशवन्वितगोत्रादीनामनुनासिकयोपी भक्षि किञ्चति' (२४२८—१।४।१०) इत्यतः 'उपदेश' इत्यनुवर्तते; 'आर्वाधातुके' २११०) इति आधिक्यतः वर्तते। इष्टानुवोधात् आर्वाधातुकमिति पदमावश्यकं—'आर्वाधातुकोपदेशकाखे' इति, 'आर्वाधातुके परे' इति च। आर्वाधातुकोपदेशे किम्? अयं पयः गतो आर्वा परस्य क्षिप आर्वाधातुकत्वेऽपि 'अतो क्षीप' इत्यनेन चलोपो सामूह्यं। तेन 'विरहक-क्षीपावलि क्षीपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नानिकात् 'क्षीपो व्योर्बलि' इति वक्षीये 'उपदेश' इति कृति तुगिति' तुगानमे च भत्—पत् इति सिद्ध्यति। नहि 'अतपय' इत्येते आर्वाधातुकोपदेशकाखे चकाराण्यौ किन्तु दकाराण्यौ च। आर्वाधातुके परे किम्? कथयति। अदन्तोऽत्र धातुः (अद्य) पुरादौ पचति। अतः 'अतः अतः अतः' इति चिचि उपपादादृश 'आययति' इत्येवं न भवति। 'अचः परस्मिन्' मुख्यविधौ' इत्यनेन चलोपस्य स्मृतिवत्त्वात्। 'आर्वाधातुके परे' इत्यनुवोदी । चलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात्—स्मृतिवत्त्वं न स्मृत्।। तदभावे च अद्य इत्येवं अये

जाते उपमात्रविषयवर्ततेति । गोपायाश्चकार इति—७५ 'गोपाय' नाम' इति स्थिते 'चतो' लोप' इत्यनेन चञ्जीपाभावेऽपि सवचंदौर्घात् न सिध्यावेत्येति चेत् । वाचम् । किन्तु गोपायिता इत्यादि न सिध्यति । तेन आह वाचुक्तप्रसङ्गादिसा-
ग्राम्यत्वम् । लुगोप इति । 'आयादय आर्षधातुके वा' इति आयाभावे चतः पितृनेन
क्षित्वाभावात्तदुपधनुः, अन्धासस्य मन्त्रं च । गुप्, गुप् च लुगोप्, च इत्यादि ।
कदिलात् इति—'लुप्' इत्यस्येत्यर्थः । वेदिति—'क्षरति वृत्तिध्वनिधूपुद्दिनो च' इत्यनेन
चक्षि इह विकल्पात् लुगोपिधेयादि रूपद्वयम् । आत्यपक्षे गिन्यनिट् । अतो गोपायिता
इति । आयाभावे तु कदिलादवेट्—गोपिता गोप्तेति । आर्षोर्लिङि रूपस्य
गोपाय्यात्—गुप्तात् इत्यादि । गोपाय + वासुट् + सुट् इति स्थिते, अक्षोपे 'खिङ्
सञ्जीपोऽन्तस्य' इति सकारप्रत्ययस्यापि विवृत्तौ गोपाय धातु इति भवति ततो रूपम् ।
गुप्तात् इति आयाभावे, वासुट् : कित्वाद् गुप्ताभावे च पूर्वपत् प्रसिद्धा । अगोपायौत्
इत्यादिषुक्ति रूपाणि । तत्र आसमस्ये अगोपायौत् इति—चट् गोपाय + ईट् +
सिच् + ईट् + त् = अगोपाय् (अक्षोपः) इह ईट् = अगोपईट् (सञ्जीपे) इति । आयाभावे
इह विकल्पात् ईट्पक्षे चागोपौत्—चट् गोप (गेटौति इति निषेधाद् उपधनुः)
ईट् सिच् ईट् = अगोपईट् (पूर्ववत्सञ्जीपः) । अगोपईत् इति इह भावपक्षे
चट् गुप् सिच् ईट् न इति स्थिते 'वदप्रत्ययस्य' इति द्विः । ईट् : परत्वाभावात्
सञ्जीपाभावः । ततो रूपम् । लुप् इति । भूपायति—आवप्रत्ययः, यप्, पररूपत्वञ्च ।
कचूपमत्वाभावाद् 'गोपायति' इति वट् गुणे न । भूपायाश्चकारेति—मध्ययान्तत्वा—
एनीकाच्चत्वात् । इधुप—अभ्यासप्रसादेषु लयले च रूपम् (आयाभावपक्षे इदम्) ।
'भूपायितासि—भूयितासि'—इत्यनयोः पूर्वस्य आवप्रत्ययान्तगुणत्वञ्च धृपेरिति रूपम् ।
परत्वं आयाभावे लुटि ईट् लुपि रूपम् । चक्ष इह विकल्पो न धृपेरदित्वाभावात् ।
तेनेते एव रूपे लुटि प्रथमैकावचने इति द्रष्टव्यम् । यप इति गोपदेशः । मध्यगमनोचः
मध्यभ्रान्तम् । गुप इति 'अजादेव भाषायां (गुप्, गोप्—उपि उपि इत्यादि) । गुप्
गुप् इत्येष्टी । तत्र लुपपधगुपमात्रस्य पूर्वस्य रूपं द्रष्टव्यं—तोपति इत्यादि । तुल्यसु-
रिति तुल्य इत्यस्यातुषि रूपम् । तुल्यः संवोनात्तमेन च संवोनाच्छ्रितं किन्तु इत्यस्यामहत्वात्

कित्वाभावात् 'अविदितां हल उपधाया । किक्रति' इति नलोपोनेतिभावः । आशिषि तु 'किदाशिषि' (२२१६) इति यादुटः कित्वेन नलोपान्—तुभ्यात् इति । प्रातुभ्य-
मानिति—नचसुप्रसिद्धम् । अर्थसाधनम्—'मी'—शब्दो यदि कर्ता भवेत् तर्हि प्रादु-
स्यसर्गात् परतः तुभ्यधातोः सुहागमः स्यात् इति । सुट् कृत इत्यत आह—
पारस्करादिभ्यो पाठादिति । प्रसृज्यति—शस्त्रादिकं हिनकोत्थम् । सुट्ठित्वादायध्वजः ।
शितमेति—प्रातुभ्यताविति क्रिपुष्यध्वेन तुभ्यधातोर्निर्द्देशात्—'शितपा शपातुधर्मो न—'
इत्यादि परिभाषया—प्रादुपसर्गात् परतोऽपि तुभ्यतेर्यङ्कुत्तुकि सुहागमी न । तेन
अन्योतुभ्यौति इति सिध्यति (प्र—तुभ्य + यङ्कुत्तु + अस्यास्यशुभः (तुभ्यो यङ्-
कुतोः) + ईट् च) । लोपति इति तुप इत्यस्य लटि रूपम् । इजाव्यविति—तुभ्य
तुभ्यो । पञ्चमबद्धौ—तुफतुम्बौ । नीरेफा—रेफवर्जिताः (रकारश्चान्ताः) । अन्ते तुप-
तुभ्यादयः रफाद्युक्ताः । प्रथमाया इति पञ्चमीयाः । द्वितीयया इति फायाः ।
आधाः—पर्य । प्रथमान्तः पान्त—इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानुनासिकान्ता इति । कल्पन्ता इति कस्तुकानविवक्ष्णा इत्यर्थः । त्रिषि इति
तुनिष्कृते अनुस्वारे परसवर्णे च चित्र इति भवति । ततोऽनुदात्तेलादात्मनेपदम् ।
त्रिषते इति एवमन्यत । इमाविति—आदौ तु आत्मनेपदिनाविति श्रौटः । पञ्च—इति ।
पन नीति पृथक् निर्द्देशः । पनधातुः कृत्यर्थश्च एव न तु ध्वनकारार्थकः इति भावः ।
एतच्च सन्महावातुरीषादुक्तमिति दृश्यम् । पनिसाहचर्यात्—इति । लोके नैवं
कृतम् । यथा विभिन्नजातीययोरेपि समानवस्तुमपचायवयान् संभयोरीय समानान्
समादायान् एवमिहापि विभिन्नार्थकयोः पञ्चपनयोः कृतिरुपसमानार्थ—वयान् आच
प्रत्ययः न तु चर्यान्तरे । तेन परोक्षसामर्थ्यादायप्रत्ययो न । सतश्च व्यवहारे पञ्चते
येन इत्याद्येन न तु पचायति इत्यादि रूपम् । कृतायनुबन्धेति । 'कल्पन्ता अनुदात्तेती
दृक्' इत्युक्तम् । पञ्च धातौस्यसम्भूतत्वेनात्मनेपदित्वं भवत्येव । किन्तु अदायं
चातुरस्तुती वर्तेते तदा—अनुबन्धश्च अनुदात्तत्वस्य (सकृदगतिव्याघ इव) केरसौ आद्य-
प्रत्यययुक्ते पञ्चधातौ—चरिताद्येवाह—गताद्येवाहृतत्वात्प्येवाह—(पुनः) आद्यप्रत्ययान्ताम्
—पञ्चधातोः आत्मनेपदं न, किन्तु परस्मैपदमेव । अतएव पचायति इत्यादि—स्पष्टम् ।

पक्षे—इति एवाभ्यासलोपी । पञ्चादितानि (चाय इट्, सुट्) प्रचितासे (इट्, सुट्, चायमे) । पञ्चाद्यात्—चायप्रत्यये गोपाद्यादितिवत् । पक्षिषीष्ट (व्यवहारार्थकस्या-
मनेपक्षिणः पक्षिरासीर्षिङि इट्, सीयुट्, सुट्, य) । पञ्चायति इत्यादि पञ्चायतित्वत् ।
चक्षुष्—(—)विमृशरणं विद्वन्निदादिभ्योऽङिप्रत्ययेम् । तेन चमा इतिविध्यति । चक्षमे ।
चक्षमिषे—चक्षंसे इति—अर्दिवादिङ्प्रत्ययेः । चक्षंसे इत्यस्य—‘चक्षुनासि-
मस्य—क्षिभक्षोः किकृति’ (२६६६) इति दीर्घो न । यत्र किराहचर्यातिङ्प्रतिपद्य
भवादीयं कृणात् । एवं चक्षमिष्वे—चक्षंष्वे इति । अथ षट्प्रत्यये परे इट् पक्षे—
चक्षमिष्वे इति विधाय—इहमात्रपक्षे विमेषं विचक्षुराहः—

२३०८ । स्वीकृ ३८२।६५॥

दी— । मान्तस्य घातोर्मस्य मकारादेशः स्थात् मकारे
वकारे च परे । शत्वम् । चक्षमिष्वहे—उच्चण्वहे । चक्षमिमहे—
चक्षण्वमहे । चक्षमिष्यते—चक्ष्यते । चमेत । आशिषि—चक्षिषीष्ट
—चक्षीष्ट । अक्षमिष्ट—अक्षंस्त । ‘कसु ४४३ कान्तौ’ ।
काभ्तिरिच्छा ।

The मकार of a root ending in म is replaced by the
वकार when (affixes) मकार and वकार follow. Thus the alter-
native form is चक्षम्वहे=चक्षव्वहे=चक्षवुहे (the म is changed to
व by ‘चट्कुपुङ्क्’ etc). In the same way चक्षमिष्वहे—चक्षण्वहे ।
कसु etc.

नित— । स्वी+च इतिच्छेदः । मृच इ च स्वी तयोः—उभयस्यम् । यदाह
मकारे वकारे च परे इति । मान्तस्य घातोर्मि ‘नो नो घातो’रित्यतोऽनुवर्तेरित्यर्थः ।
शत्वम्—‘चट्कुपुङ्कुमण्यव्यायेऽपि’ इत्यनेनेति भावः । चम् इत्यत्र—(च् + च् +
च + म्) वकारसंज्ञादिति । चम् इत्यत्रम् । सर्वत्र इङ्प्रत्ययेनात् रूपस्यम् ।
कसु इति—

२३१० । कमीर्यिञ् ॥३।१।१०॥

दी-स्वार्थे । डिस्वात्तञ् । कामयते ।

The affix **किञ्** is attached after the root **कमि** (कम्) in the sense of **स्वार्थे**. Being **किञ्**, **कमि** becomes **कामनेपदी**, thus **कामयते** (कम् + किञ् = कामि ; कामि + यप् तिप् (तुवः कयादेशः) ।

नित्—। **कमिः** चिङ्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थस्तत् त्रैवपुरवैत व्यापदं—स्वार्थे इति । डिस्वादिति—चिङ् इति शेषस्तत्साहचर्यात् कामेत्पोति इत्यन्वम् । तच्च इति चामनेपदम्—तद्वामावात्मनेपदमिति सूत्रात् । अत्र यद्यपि 'तव चतुर्वासीतः कामन्ता दृश' इत्यनेन चामनेपदत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययान्तरेण संस्कारात्प्राप्तः डिस्वादित्यन्वम् । कामयते—इति—कम् + किञ् = कामि (चत सपधाया इति इङिः) ततः यपि स्यात्वेवातुकार्थतुयोरिति गुणे कयादेशे रूपम् । प्रत्ययान्तत्वेन चनेकाचत्वेन चामि प्राप्ते चिति रूपप्रदर्शनायमाह—

२३११ । अयामन्तालाव्येति षष्ठु ॥३।४।१५॥

दी—'चाम्' 'चन्त' 'चान्' 'चाव्य' 'इत्तु' 'इच्छ'—एषु चोदयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चके । 'चायादय चास्मिधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता—कामिता । कामयिष्यते—कमिष्यते ।

The affix **चि** (इ) is replaced by **चव** when the affixes **चाम्**, **चन्त**, **चान्**, **चाव्य**, **इत्तु**, and **इच्छ** follow. This rule supercedes what (i.e. the लोप which) is enjoined by the rule **चेरिति** (2313). He says **वक्ष्यामि** for he will explain it afterwards. Thus **कामयाञ्चके**—(कम् + किञ्) + चाम् + चन्ते (इ + चिट्, ए)

—कामि + भाम् + चर्त्त = कामय् + भाम् + चर्त्त । भावादयम् etc, चकमे = काम
कम् ए—ककम् ए—चकम् ए । कामयिता—कमिता (the 1st ■ बिङ्ग and the
2nd without it) and both gets the aug. इट् । Rest conj.
is easy.

मित—अय + भाम् + चर्त्त + भाम् + भाव्य + इत्तु + इत्तु इतिष्तेः । भाम्
च चर्त्तयोश्चादीनां इत्तु भाम् इत्तात् सप्तमीवृत्तचमम् । चरनिटोति पूर्वसूत्रात्—
चरित्यनुवर्तते तैम भामत्यादिषु परेषु यीः (तदनस्य भातीरिकात्तेति फलितार्थः)
'अय' इत्यादिभ्यः स्यात् । वक्तव्यमाद्येनेति—'चेरनिटि' (२३१३) इति सूत्रेण यो योपः
'अय'भिरर्थे वक्तव्ये तस्येदमपवाद इत्यर्थः । कामवाचकम्—कम् + बिङ् = कामि =
कामय (भवादयोश्चात्) = कामयाम् (भामप्रत्ययात्) = कामवाचकम् (कर्मोऽनुप्रयोगात्
भामप्रत्ययवदित्यात्मनेपदम्) । भावादयोश्चादि । चकमे इति पाठिकं रूपम् ।
स्मष्टम् । कामयिता इत्यादि—कृटि लटि च बिङ् विकल्पात् प्रत्येकं इ इ इये इति
बोध्यम् । अथ बिङ्गनास कनेर्बुङि चकमिष्यर्थाद् :-

२३१२ । चिञ्चिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥३।१।४८॥

दो— । स्यात्तात् अगादिभ्यश्च चलेचङ् स्यात् कर्त्तरि लुङि
यदे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

The affix चङ् is ordered in place of लुङि of a root ending
in चि (चिप्) and of च, इ and अ when कृच् follows in the
कर्त्तृवाच । Thus चकम् + चि + चङ् + त = चकाम् इ च त (चङ् retains च
only), this being the case we look forward :-

मित— । चिञ् चिञ् इत्यच् इति इत्तात् पञ्चमी । सप्तम्यङ्गपरिभाषया—
'चि' इत्यनेन तदन्तवङ्गम् तदाह—स्यात्तात् इति । अगादिभ्यश्चेति आदिपदेन
इत्यनुवर्तते । कर्त्तरिचलेचङ्गमाह—कर्त्तरि लुङि परे इति । चङ् चकारानां
विभक्ते तदाह—चकाम् इ च त इति स्थिते इति (चि इत्यच्चात् इ) :-

२२१२ । छेरमिति ३६।३।५११॥

दी— । अणिडादावार्धधातुके परे येलीपः स्यात् । पर-
त्वात्—‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि प्राप्तम् ।

“अलोपावियल्यसुणवृत्तिदीर्घेभ्यः पूर्व्वविप्रतिषेधेन”
(वार्त्तिक) :—इति वार्त्तिकम् । चिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्ति-
रित्यादौ क्षिजन्तमवकाशः इति भावः । वस्तुतस्तु ‘अणिति’ इति
वचनसामर्थ्यात् आर्धधातुकमात्रमस्य विप्रयः । तथाचैयङादेर-
पवाद एवायम् । इयङ्—अततचत् । यण्—आटिटत् । गुणः
—कारणा । इङिः—कारकः । दीर्घः—कार्यते ।

The affix चि (चिच् and चिङ्) disappears when an आर्धधातुक
(affix) having no इट् in the beginning follows. Now the rule
‘एरनेकाचः’ (272—6.4.82) is later in order of Panini than the rule
‘छेरमिति’ (6.4.51) ; so by the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, यण here
being due, we read the Varttika here which means :—“चिलोप
(elision of चि) and चलोप (elision of चत् by चलो लोपः—2308)
are enjoined, by means of पूर्व्वविप्रतिषेधे (this overturns ‘पर-
विप्रतिषेधे’ taught by Panini in the rule ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’), in
the places of इयङ्, यङ्, गुण, इङि and दीर्घे directed by ‘अचिञ्-
धातु—’ (271), ‘एरनेकाचः—’ (272), ‘आर्धधातुवार्धे—’ (2168),
‘अचो जिति’ (254) and ‘अकृतसार्वे—’ (2298), in order.” Of
these two (चिलोप and चलोप), the चिलोप overrules (the opera-
tions) इयङ्, यङ्, गुण, इङि and दीर्घे (only) while चलोप super-
sedes (the operations) इङि and दीर्घे (alone). Thus यण्

(enjoined by परनेकाक्षः) though subsequent is barred by विलोप (enjoined by चेरनिति) । And the intention (of the Vartikakara) is that the विलोप (i.e. the rule 'चेरनिति') applies (only) in cases like पाक्षि etc (पक्ष् + चिच् = पाक्षि; पाक्षि + क्तिच् = पाक्षि 'the designation of a certain person' for it is formed by the rule 'क्तिच्तौ च संज्ञायाम्' । It should be observed that the root पक्ष् is चनिट्—hence the application of the rule चेरनिति); क्त्वुल्लु etc.—In fact, this rule 'चेरनिति' i. e. विलोप, occupies (or applies to) all the operations of चाङेकानुक्त on the strength of the term 'चनिति' (in the rule). Thus this विलोप is an अपवाद (or a specified injunction over) इवञ्, वच्, गुच्, ङञि and दीर्घः । The drift is this :—There runs the परिभाषा 'परनिष्ठात्परवर्तमानानुसरोत्तरं वलीयः' or 'of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier'—Thus though the rule 'चेरनिति' is followed by 'चचिच्—', 'परनेकाक्षः' etc, yet on the strength of its being special (अपवाद), it will predominate over the operations इवञ्, वच् etc as ordered by "चचि च्—" &c. This is inferred from the application of the term 'चनिति' in the rule. विलोप is enjoined to पाक्षि (in पाक्षि) । But पाक्षि (or पक्ष्) is already चनिट् । Hence the word चनिति in the rule 'चेरनिति' becomes superfluous. But it cannot be so, it has a hidden meaning by which we know that it is a special rule otherwise Panini could have said 'चः' only instead of 'चेरनिति' for he also knew fully well that the root पक्ष् is चनिट् । Thus it is concluded that चेरनिति

will not only operate on पाणि (पच्), but also where (regarding चार्धधातुश्च) इयङ् etc were due. Hence there is no need of the Vartika as regards विलोपः। It (the Varttika) is, however, valid in respect of चलोप in cases like चिकीर्षक् (चिकीर्ष + कृञ्) where इति was due by 'चलो वृत्तिः'; but 'चलो लोपः' (चलोपः), though preceding, comes in and the rule 'चलो—' does not apply, and (in cases like) चिकीर्षात् (चिकीर्ष + चावर्लोक्य यात्) where दीर्घ was due by 'अकृतसाम्येधातुकयोः' (2298), but चलोप (चलो लोपः—2308) comes in and then चिकीर्ष् not being चकारान्त the rule 'अकृत—' does not apply. इयङ् etc—These are the instances in order of the Vartika 'अलोपाधिव्यङ्ग्यम् etc' चतस्रश्च (चट्—सच् + चिच् + यङ् + त् = च तापि ताचि च त् = चतस् सच् चत् = चतस्रश्च—here इयङ् is barred by चलोप)। Instance of सच् = चाटिट् (चट् + चिच् + लुक् (चङ्) + त् = चाट् (चाट् आदीनाम्) + चाटिटि ('चवादेदितोयस्य thus 'टि' only is reduplicated and not चा also) + च (चङ्) + त् = चा चाटिट् अत् (now यङ् being due by 'एनेकाच—' विलोपः prevails giving चाटिट्)। Instance of लुक्—कारका—(क + चिच् = कारि; कारि + शुच् (चञ्) + स्त्रियाम् + विलोपः = कार् + चच् + चाप् and not कारि etc by लुक्)। Instance of इति—कारकः—(क + चिच् + लुक् (चङ्) = कार् चङ् and not कारि चङ् by इति)। Instance of दीर्घ—कार्यते (कारि with चिच्) + यच् + यप् + ते = कार + य् अते = कार्यते and not कारीयते by 'अकृत साम्येधातुकयोः'—(2298).

सित—। छेः + चनिटि इति शब्दः। 'चनिटि' इत्यस्य विशेषणत्वात् चरदि विभित्ताह—चनिटादिति। 'चार्धधातुके' (२३०७—६।३।४६) इति बाधितम्—

वर्तते तस्य च निटि इत्यनेन विज्ञेयते ; तदाह—अनिटादौ आहं धातुके परे इति ।
 'वतो खोपः' (२१०८—६।४।४८) इत्यतोऽखोप इत्यनुवर्तते तदाह—खोप इति ।
 परत्वादिति—खेरनिटि (६।४।५१) इत्यपि चया 'परनिष्ठाचः—' (१७२—६।४।८२)
 इत्यस्य परवर्तित्वेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति कलत्राद् यच्च (यथादेशे प्राप्ते)
 इत्यर्थः—वार्त्तिकेण आरभ्यते यथा—खल्लोपाविति = पिबोपस्य चोपपत्त्यर्थः । इत्यङ्ग
 यङ्गुपस्य तस्यैव दोषेय—इत्यङ्गुपस्य तु चोपपत्तिदोषाः (इत्यङ्गः) ; तेषां—विभोपे इति ।
 पूर्वो विप्रतिषेधो (निषेधस्यास्त्रम्) तेन । अयमर्थः—पिबोपात्तोपी पूर्वविप्रतिषेध-
 नियमेन इत्यङ्गुपस्य चोपपत्तिदोषेभ्यो वञ्चकतरो मवतः इ, यङादौ न्नप्रोप्य प्राक् पिबोप—
 विधिः चोपपत्तिविधिः ('वतोऽखोप' इत्यतोऽखोप इति) प्रयोक्तव्यो, ततश्च इत्यङ्गादौ
 नाममङ्गल्या अततश्चदित्याद्यभिमतकृपाधि सिद्ध्यति इति । तत पिबोप इत्यङ्गुप
 गुणविधिवैधेयः ; चोपपत्तु इतिदोषाभ्यामेव वञ्चकतरो इति विवेकः । ननु यथाह
 वार्त्तिकेण विप्रतिषेधोपायस्यैव 'खेरनिटि' इति शब्दं किं व्यर्थम् ? तेनाह—पिबोपस्य
 स्थितिः । पाचयते इति = खानस्य पचेरित्यर्थः । पात्रिरिति—'त्रिषूँषौ च संघायान्
 (२१११—२।३।१७४) इति त्रिषूँषः । ततः 'तितुततयसितुस्रकसेनु च' (२।३।२—
 अ२।२) इति इच्छिन्वेषे 'खेरनिटि' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततो पिबोपे पात्रिरिति भवति ।
 पात्रिरिति कस्यचित् पाचकस्य संज्ञा इति वदतः । त्रिजनामवकाय इति । अत्रैव खेर-
 निटि इत्यस्य प्रवृत्तिः नात्यन्तैति भावः वार्त्तिकेणानस्याभिप्राय इत्यर्थः । इत्यङ्गादिषु
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वोक्तवार्त्तिकेणैव आह्वयौयमिति । कलत्रात्वा तु वार्त्तिकमिदं
 नादभ्यन्तम् । खेरनिटौत्वयादेव कार्यसिद्धिरित्याह—वस्तुतस्त्येति । अनिटि इति वचन-
 नामन्यादिति । अतः पापिनिना 'खेः' इत्यनुक्ता 'खेरनिटि' इत्युक्तम् अतः सर्वो-
 ऽर्थेव आहं धातुकाणि अस्य द्रुतस्य विमयीभूतानि । ततः किम्—इत्यत आह—तमावेति ।
 अपवादो = विमेषविधिः । अथम् पिबोपः = खेरनिटौति सूदमित्यर्थः । अर्थ भावः—
 यदि 'खेरनिटि' इत्येव अनिङ्गवचनं केवलं पात्रिचिद्वचनं कृतं भवेत् तदा अनिटौति
 न यत्तन्मम् । एकनादविवक्षितान् ; किञ्च परत्वादित्यङ्गादिनिषेधो यदि पिबोपविधिं
 चावेत्त तर्हि 'आरविता' इत्यादौ इत्यादौ आहं धातुके परे युदेनैव पाचयतिः

‘अनिटि’ इति स्वयम् । अथर्वं ‘अः’ इत्यनेनैव कार्यसिद्धिः । अथएवान् अयं विवेको यत्—अतः सूत्रे ‘अनिटि’ इति लुपात्तम् अतः सर्वस्यप्यनिकायाईधातुकं चिलोपस्य विधयः । एवञ्च अपवादत्वान्—‘परमित्यान्तरङ्गापवादानास्तुत्तरोत्तरं बलीयः’ इति परिभाषया परानपि इयङादीभ्यं वाधित्वा चिलोपः प्रयर्धते एव । तथाच वार्तिकं न कर्तव्यम् । अङ्गोपाङ्गे तु वार्तिकम् आवश्यकमिति सूक्तकर्षणम् अन्यथा धिकौर्धकः—‘चिकौर्धादिलोपमादयो न लिख्यन्तुः तन्निषेधविधयश्चनानामर्थस्य (अनिटि इतियत्) अभावात् । तथाच चिकौर्धे अङ्गुल इति स्थिते चित्वात् तद्वी प्राप्तायां पूर्वविप्रतिषेध—विषयेन चलोपे वृद्धिनिवृत्त्या रूपसिद्धिः । एवम् चिकौर्ध्यात् (चायीर्लङ्) इति स्थिते ‘अङ्गत्सर्वधातुकयोः (२२८८) इति दीर्घे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधनाङ्गोपः । ततो दीर्घनिवृत्तिकारो रूपमिति । अय्दुर्ध्वेत्तरं तूभयतः पूर्वविप्रतिषेधपक्ष एव स्वीकृत इति । अथैयङ् यच्च गुणवृद्धिदीर्घान् क्रमेणोदाहरति इत्यङ्गिति । अतस्तत्तत्—तच्च तभू-वरश्च । तच् + चिच् + कृञ्त् इति स्थिते चकङागमद्वित्येषु ‘प्राप्तेषु’ च साचि-ताचि च (चङ्) त् इति जाते संयोगपूर्वकत्वाद् यच्चमात्रे इत्यङ् । ततो विप्रति-षेधेन चिलोपे च तच् तच् चत् इति ततो इत्यादिष्वे रूपम् । यथ्—आटिट्—चट् + चिच् + कृञ्त् स्थिते चकाङागमद्वित्येषु चाट् आटिटि चत् इति जाते (‘अजादेस्तु द्वितीयस्य’ इति डिमात्रस्य द्वित्वम्) ततः ‘एरनेकाचः’ इति यथि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेन चिलोपो भवति ततश्च चा आटिट् चत् ततो रूपम् । गुणः—कारश्चेति—क + चिच् + कृञ् = कारि चत् + टाप् (गुणापवादे चिलोपः) कार् चत् चा = कारणः । इति—कारक इति क + चिच् + अङ्गुल (चकः) = कारि + चकः चित्वाद् इति प्राप्तेन पूर्वविप्रतिषेधेन तत्पवादः चिलोपः ; ततः कार् चकः = कारकः (गुच् अङ्गुल इत्येते प्रत्ययौ ‘युवोरनाङ्गौ (१२४७) इत्यनेन अनाङ्गौ इति भवतः) । दीर्घः—कार्यते इति—क + चिच् + यक् + यप्ते = कारि य् अ ते = कारि यते = कार् यते (अङ्गत्सर्वधातुकयोरिति दीर्घं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन चिलोपः) —कार्यते । एवं प्रकृते च अकाम् इ अत इत्यत्र ‘एरनेकाचः—’ इति यथं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन चिलोपे अकाम् अत इति स्थिते ।

२२१४ । णी चङ्युपधाया ङस्रः ॥३॥४॥१॥

दो । चङ्परि णी यङ्ग तस्योपधाया ङस्रः स्यात् ।

The penultimate (चङ्) of that which is an अङ् (verbal base) becomes short (ङस्र) when the affix णि follows with the affix चङ् after it. Thus च कान् चत- now becomes चकन् चत ।

नित— । णी, चङि + उपधायाः + ङस्रः इतिच्छेदः । 'चङि' इत्येतत्—'णी' इत्येतस्य विशेषणमित्याह चङ्परि णाविति—चङ् परे यथाइति विग्रहः । तादृशे णी विग्रहये परत इत्यर्थः । चङ्मिति चङ्गाधिकारादिति बोध्यम् । तेन च कान् च त इति अनेन च कान् च त इति नयति । उपधायाः किम्— । अचकाङ्त् । काङ् इत्यदस्योऽयं धातुकेन आकारस्य उपधाया न भवति । चङि किम्—हारयति । अथ चङ्भावाद्भ्रूसादिभ्यो न । अथ चङि द्वित्वविधायभाहः—

२२१५ । चङि ॥३॥१॥१॥

दो । चङि परेऽनभ्यासधात्वन्स्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽ-
जादेशु द्वितीयस्य ।

The first letter of an एकाच् (containing a single vowel) root and the second letter of an अजादि (having a vowel at the outset) root are reduplicated when the affix चङ् follows (in लृङ्) । Thus च कान् चत = च कान् कन् चत = च कान् चत (इत्यादिः गिवः) = चकान् चत ['अभ्यासेचङ्' (२१८२) and "उदीच"] :—

नित— । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (४१११) 'अजादिषु द्वितीयस्य' (४११२) 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (४११८) ततः 'चङि' (४११११) इति चटाव्याख्यो-
मुपक्रमः । द्वितीति नामुपसर्गं तदाह—अनभ्यास धात्वन्स्यैकाचः । 'चङि' इति

परसप्तमी ; तदाह—चङि पर इति—नात्र द्विचनेऽपीति द्वित्वनिषेधश्च । द्वित्व-
निमित्तचङ् उपपत्त्या व्यवहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । एकम् अ कम् अत इत्यनेन द्वि-
च कम् कम् अत = अ कम् अत = अ कम् अत (अत्तादिशेषे चर्त्तव्यं) इति स्थितिः,
अभ्यासस्य सम्बन्धभावे भवतीत्याह :—

२२१६ । सम्बन्धानि चङ्परिऽनङ्गलोपे ॥३॥८३॥

द्वौ— । 'चङ्परि' इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः ।
स चाङ्गस्वेति च इयमाप्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं
चिरिति यावत् तत्परं यङ्गम्, तत्परोऽयोऽङ्गस्याभ्यासः,—स्तस्य
सनीव कार्यं स्वाभावग्लोपेऽसति । अथवा 'अङ्गस्य' इति
नावर्त्तते । चङ्परि णी यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लङ्गपर—
स्तस्येतादि प्राग्वत् ।

The term 'चङ्परि' in the rule forms a बहुव्रीहि compound—
meaning 'after which (comes) चङ्'—[and it is an adjective to
'णी' which is to be drawn from the rule 'णी चङ्गुपभावाः—' (23/4)
to make the predication complete. The word 'चि' is set apart
from चि, ह् and च् । Hence the expression 'चङ्परि णी' does
not include them for they are not एङ् (having the affix
चि at the end). This word चि and the (carrying) word
अङ्गम् move round i. e. they both are taken twice ॥ thus चि
is once connected with the word अङ्गम् (चङ् परि णी यदङ्गं तच्चिन् परि)
and at another time it is connected with the expression
'चङ्गलोपे (णी चङ्गलोपेऽसति) and the word चङ् is once taken
as a निमित्त or cause of 'चङ्परि' (अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्) and

at another time it is construed with the अन्त्यस्य (योःअन्त्यस्य अन्त्यस्यः)] : Thus the meaning of the rule is—(Note that the rule is explained in two different ways according to the two distinct schools or views viz. षष्ठोद्दिष्टपक्ष and the कार्यकालपक्ष) that— that, which is the अन्त्यस्य of a short verbal stem (अङ्) which is followed by the affix णि which again is followed by the affix चङ् on the strength of the designation of a verbal stem (अङ् संज्ञानिमित्तम्)—receives the same operation as has been prescribed for the अन्त्यस्य in सन् provided, owing to the following of the affix णि, there is no elision of (any of) the अङ् letters (अ, इ, उ, ऋ, ए of the अङ् or the verbal stem). [Now he brings forward the other explanation saying] or—we need not take the word 'अङ्' twice, (In this case the meaning then will be) that, that which is an अन्त्यस्य followed by a short (अङ्) after which stands the affix णि along with the affix चङ् after it—receives the same operation as has been etc (as in the former case). (The difference between the two is that the former contains the clause 'अङ् संज्ञानिमित्तम्' यच्चरूपवत् whereas the latter contains in its stead the clause 'चङ् परेऽपीदङ्'). Now what follows if the अन्त्यस्य receives the सन्प्रत्ययः ? To answer this he says in the next rule :—

नित—। सन्वत् + सङ्गुनि, चङ् परे + (अङ् सोपे)—इति षष्ठोऽदः ।

[द्रष्टव्यपदार्थः] । सन्वत् इत्यन्वयः—'सनि इव,' सप्रत्ययव्यादृशति; इत्याह—'सनीय कार्यं स्यात्' इति । 'सङ्गुनि' इति परसङ्गुनी । तत्र 'अव-
सोपीऽन्त्यास्य' (२६२०—अ० ३।५८) इत्यतोऽनुवृत्तिवत्तस्य 'अन्त्यस्य'—पदस्य विशेषणं तदाह 'यङ्गु तत्परी योऽन्त्यास्यस्य' इति । 'चङ् परे' इति 'पी चङ्गुपञ्चाभा क्रस' (२६१४—अ० ३।३) इत्यतोऽनुवृत्तिवत्तस्य 'चङ्' इत्यस्य विशेषणम्—'चङ् परे

यस्मात्' (बहुव्रीहिः) इति तेन च (बहुव्रीहिः) 'यस्मात्—' इत्यनेन विरादिष्यते ।
 तथाह—अङ्गसंज्ञा निमित्तं यस्मिन्परं विरिति यावदिति । 'अङ्गं लोपे' इति च
 भावे सप्तमी । तदाह—अङ्गं लोपे अस्ति इति । अशित्यनेन—इति—प्रतिष्ठापित्यभि-
 प्रस्तुतयस्य अङ्गलोपिनः (अङ्गं लोपयन्ति ये ते इति विग्रहः) 'अङ्गं परे' इति बहु-
 [इतिगतपदभावेः] ।
 (२२१२) इति त्रिद्वन्द्वुर्वीपि अङ्गं पराः सेन तेषामपि अभा-
 सस्य—सुनवदभावेः स्यात् तत् बहुव्रीह्याग्रयणे कृतो निष्कारो इति चेत् । न । यद्यपि
 अङ्गं परमित्यनेन अङ्गमेवादिष्यते तथाप्यनुष्ठितवशात् कालशैवस्याङ्गस्य भावेऽपी वोङ्गः ।
 तस्य त्रिद्वन्द्वुर्वीपि अङ्गत्वाभावात् न तेषां संशयः । एतदेवाह—'अङ्गपदार्थो वि'रिति ।
 कौष्ठवचनमिदम् । विभिन्न इति तदर्थः । अङ्गं परे इत्यत्र कार्यभारस्याग्रयणे तु
 सूत्रगत—'परे'—पदस्य वैदर्भ्यं व्यष्टमेव । केवलं 'अङ्गं' इत्येवमुक्ते एव हि तादृशार्थस्य
 स्वामात् (अङ्गं परे इति) । स चाङ्गस्य इति चेति—स सेत्यनेन अङ्गपरकस्य चोः
 संपदः । आनर्त्तते इति—हिः संवध्यते इत्यर्थः । तथाच वि—पदस्य अङ्गपदस्य च विरा-
 'इति' तावेव भूय' प्रथमस्याख्याने । द्वितीयस्याख्याने तु अङ्गपदस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति ।
 अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति—अङ्गस्येति निमित्तभावे (हेतुहेतुमद्भावे) प्रहो । तथाच अङ्ग-
 संज्ञाया विमित्तं यस्मिन्परं वचं इत्यर्थः । अङ्गपरो वचस्य शेरिकार एव । सेन
 त्रिद्वन्द्वुर्वीपि अङ्गत्ववर्त्तमानं न यद्वचं तेषां प्रत्ययत्वाभावेन अङ्गसंज्ञानिमित्तकत्वाभावात् (यस्मात्
 प्रत्ययविधिसिद्धादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्तेः) । ततः—तत्पर इति तत् परं (सः परो) यस्मा-
 दिति विग्रहः । अङ्गस्य विरादित्या एकं पदमभ्यासेऽप्येति इत्याह 'योऽङ्गस्य
 अभास' इति । अथ द्वितीयस्याख्यानादेमाह—अथवेति । अथ व्याख्याने अङ्गपदस्य
 —अभासो एवाभ्यस्यो द्रष्टव्यः । प्राग् वदिति 'समीव काव्ये स्यात् आङ्गलोपेऽस्ति' इति
 शेषः । तदेतत् पञ्चदशमपि कौष्ठवचने स्थितम् । तथा च तद्वचनम्—

'अङ्गपर इति बहुव्रीहिः अङ्गपदार्थो विरादीष्यते । सेन अङ्गकमेत इति
 केरसि अङ्गं सुनवदभासो न भवति । न हि विन्यत्यतिरेकेण अङ्गसङ्गपरः सम्भवति ।
 सेन अङ्गपरो चो अङ्गस्य तस्मिन् परतोऽभासस्य सङ्गत्वात् कार्यं भवति इति ।

‘अन्वीयुः’ व्याचक्षते ‘अक्षुपरं चो’ शदङ्गं तदभ्यासस्य सन्वदभावी विधीयते चाभिव्यक्तिः ।

अनवीः प्रत्ययस्य एव भाव्याकृतः । तदाथ भाष्यम्—‘इह कश्चात् भवति । अजानानरत् । ‘अनुविचक्षुपरं’ इत्युच्यते व्यवहितं चातकधुचक्षुपरम् । इहापि शक्तिं न प्राप्नोति अचोकरत् । अचोकरत् (कृच्छ्रस्वगदीर्घास्योर्ध्वम्) । वचनाद् भविव्यति । इहापि वचनान् प्राप्नोति अजानानरत् । येन नाभ्यधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्राभाष्याम् । केन च नाभ्यधानं । वर्येदेकेन एतेन । पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति चेति । अनग्लोपे इति किम् । अचकमत् । अदमीऽर्थं अङ्ग-नेदन्तम् । अङ्गोपसु आर्द्धधातुकापेक्षो न तु विचक्षुश्चापेक्षः । अत एवोक्तं ‘आवग्लोपेऽसमीति’ । ‘ननु’ अभ्यासस्य सन्वदभावी भवतीत्याहुः किं च सति अभ्यास-कार्यमित्यपेक्षयामाह—

२२१७ । सम्यतः ॥७॥४॥७८॥

दी— । अभ्यासस्यात इकारः स्यात् समि ।

The short च at the अभाव is replaced by इकार when (the affix) सन् follows. Thus च चकम् अत now becomes च चिकम् अतः—

मित— । समि + अतः इतिच्छेदः । ‘अत लोपोऽभ्यासस्य’ (२६९०) इत्यमो अभ्यासस्येवमुच्यते । ‘समानित्’ (७४१७६) इत्यत इन् (इकारः) इति च । तदाह—अभ्यासस्येवादि । अर्थः स्पष्टः । एतेन च चकम् अत इति सन्वदभावान् च चिकम् अत इति ज्ञाते—

२२१८ । दीर्घा लघोः ॥७॥४॥८४॥

दी— । अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात् सन्वदभावविषये । अचोक्तमत । णिङभाषपक्षे—‘कमेरुस्तेष्वङ् वक्तव्यः’ (वार्त्तिक) । अेरभाषास दीर्घसन्वदभावी । अचकमत

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत् दिव्यते ।
 तत्रैव दीर्घः अनुवक्ष्य मानिकाच्छिति साधवः ॥१॥
 चकास्त्वर्थापयत्वूर्ध्वोत्थादौ नाङ्गं दिव्यते ।
 किन्त्वस्यावयवः कश्चित् तस्मादेकाच्छिष्टं द्वयम् ॥२॥
 वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
 कर्त्तौ दीर्घोऽर्थापयती द्वयं स्यादिति मन्महे ॥३॥
 चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया ।
 ये विशिष्यं सन्निहितं लघुनीत्वङ्गमेव वा ॥४॥
 इति व्याख्याविकल्पस्य कौयटेनैव वर्णनात् ।
 येरग्लोपेऽपि सम्बन्धनगितामपि सिद्धये ॥५॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ रण
 ४४५ वण ४४६ गुण ४४७ झण ४४८ कण ४४९ क्षण ४५०
 ब्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दाद्याः । ऋणति ।
 रणति । वणति । चकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपी न । ववणतुः ।
 ववणिवृ । 'वणि'रपि कौञ्चित् पठ्यते । ओणृ ४५४ अपनयने ।
 ओणति । ओणाञ्चकार । 'ओणृ ४५५ वर्णगत्योः । ओणति ।
 श्रुओण ४५६ संघाते । ओणति । 'ओणृ ४५७ च' ।
 ओणादयस्त्रयोऽस्मी तालव्योष्मादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रवेश—
 ओवणिवृ' । 'पैणृ' इति कञ्चित् पठ्यते । पिम्रेण । 'भ्रण ४५९
 शब्दे' । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्—' (२२५) इति
 णत्वम् । भ्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुक् । दन्भ्रन्ति ।

‘वश्’ इत्यपि केचित् । वेशतुः । वेषिय । ‘कन ४६० दीप्ति-
कान्तिगतिषु’ । चकान् । ‘एन ४६१ वन ४६२ यर्द्ध’—सन्ति ।
वनति । ‘वन ४६२ वन ४६४ संभत्तौ’ वनेर्यभेदात् पुनः पाठः ।
सन्ति । ससान । सभतुः ।

The short चञ्चल becomes long (दीर्घ) in the matter of
सन्वदभावः । Thus चञ्चलम् चत now figures as चञ्चोक्तम् भत-
चञ्चोक्तम् । चिञ्चलम् etc.—It has been said that affixes like
भाय्, इयङ्, and बिच् are optional by the rule ‘भायादव भाञ्छातुर्दे वः’
(2305); so when the affix बिच् is wanting, it should be
said that the लिङ् of कप्ति (कन्) is replaced by चङ् (Varilka).
Thus चञ्चकम् for there being no चि, सन्वदभाव is wanting and
consequently no दीर्घादेशः । [(Now to explain the import of
the rules ‘सन्वदभावश्चि’ etc and ‘दीर्घो लघोः’ in a single place,
Bhottoji versifies the same. Before going to translate the
verses we should explain the परिभाषा ‘यद्योद्देशे संज्ञापरिभाषाम्’ (1)
and ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषाम्’ (2) elaborately ; for these have been
adopted here.

(1) ‘Samjnas and Paribhashas remain where they are
taught’ (Kielhorn). यद्योद्देशम् means ‘not going beyond the
उद्देश or the place where they (the संज्ञा and the परिभाषा)
have been taught or pronounced in the form of a rule.
Thus in the present case (सन्वदभावश्चि चङ्परिभाषादी) we repeat
the sense only of the words ‘चङ्कल’ and ‘चञ्चल’ (which are
the संज्ञा—words expressed in the rules ‘यकान् प्रत्ययविहितदादि

प्रत्यये चङ्' and 'पूर्वोक्त्यासः' (2178) and not carrying down the very rules to place them by the side of 'सन्वदभावात्' etc.' But this (placing the very rules containing the संज्ञा 'चङ्' and 'अभ्यास' in the form of 'चङ्' and 'अभ्यासश्च') we do in the case of the latter (कार्यकावन् संज्ञा—) which means :—

(2.) Samjnas and Paribhashas unite with the rules that enjoin certain operations, (provided the Samjnas occur or are valid in those rules, and provided the Paribhashas concern them). ('यस्य कार्यं तद्योपस्थितं दृष्टव्यम्—' भाष्यम्) । Thus the difference between the two परिभाषास is that of sense and verbatim use ; (of course, there is another difference between the यद्योद्दिष्टपक्ष and the कार्यकावन्पक्ष—(as Nagesha holds) that on the यद्योद्दिष्टपक्ष—the rules given in Panini's last three पादस (2—4). cannot be placed near the परिभाषास contained in or indicated by a Jnapaka in Panini (from चङ्गाय 1st. to the end of the 1st. पाद of the 8th अध्याय), because so far as the latter are concerned they do not exist (or अवसिद्ध by the rule 'पूर्वोक्त्यासिद्धम्') whereas, on the कार्यकावन्पक्ष the परिभाषास are also placed (without restriction) near those rules which are given in Panini's last three padas or sections. But here we are not concerned with this case).

'संज्ञायाः' etc.....भाषवः—' Madhava holds that the दीर्घादिभ्यः and the सन्वदभावः (of the चङ्गाय) are effected only where, owing to the कार्यकावन् of the संज्ञा (i.e. the presence of the technical term when the operation is going on), the चङ् (verbal stem) is reduplicated (i.e. in the case of one—

vowel-containing or एकाक्ष roots only and } not in the case of more-than-one-vowel-containing (चनेकाक्ष) roots (where a single part or letter only with its vowel instead of the whole root is doubled). (1st verse). (Thus क्त्वं being एकाक्ष is duplicated in full and as a result the form is चकीकृतम् (with सन्वदभावः and दीर्घादेशः; similarly चकीकृतम् (क् + चिच् + कृत् कृ) चकीकृतम् (पच् + चिच् + कृत् कृ) and so on.)

'In the case of चकाक्षि (चकाक्ष दीर्घी), चकीकृतम् (चर्च् + चिच् = चर्चादि a चिक्क्ष root with the aug. चायुक्) and कर्षीति (कर्ष् + चिच् = कर्षादने), not the चक्त्वं i.e. whole root but a certain part of it is doubled; hence these two (i.e. the सन्वदभावः and the दीर्घादेशः) are applicable in the cases of one-vowel-containing or एकाक्ष roots only. (2nd. verse).

Thus चकाक्ष + चिच् + कृत् कृ gives चक्चकाक्षत् (with the duplication of च only), and चर्च् + चायुक् + चिच् + कृत् कृ gives चार्तकृतम् (with the duplication of च only by 'चकाक्षिर्दीर्घादेशः') and कर्ष् + चिच् gives कर्षीकृतम् (with the duplication of कृ only).

'But in fact, according to our opinion दीर्घादेशः applies to कर्ष् only whereas both (the सन्वदभावः and दीर्घादेशः) are applicable to the चिक्क्ष root चर्चादि (alone) on the score of our explanation 'चक्क्षस्यवर्धनी योऽभ्यासः :- 'that reduplication which is a part of the verbal stem.' (3rd. verse).

Thus कर्षीकृतम् (सन्वदभावः is wanting here because there is no चक्त्वं in the reduplicate (चकाक्ष) hence we have only दीर्घादेशः here, and चार्तकृतम् (with सन्वदभावः and दीर्घः);

'But in the case of चकारि (i.e. चकार + चिच् + कृत्) both these (सन्वद्भाव and दीर्घ) are sanctioned and at the same time not—sanctioned according as the व्यवस्था or regulation is ; (and the व्यवस्था is that) the affix चि (ची) is an adjective either to the adjoining word 'सङ्ग' or to (the carrying and remote word) 'चक्रम्' (The drift is :—if we interpret—'सङ्गसंज्ञानिमित्त' सङ्गक्षपरो चिरिति यावत् सङ्गपरं यङ्गञ्च etc. (1st. Explan.) then there will be no सन्वद्भाव and दीर्घ (चचकारावत्) ; but on the other hand if we interpret 'सङ्गक्षपरो ची यङ्गञ्च' etc. (2nd Explan.) then there will be both सन्वद्भाव and दीर्घ giving चचीककारम् । (4th. verse).

(We have interpreted the rule 'सन्वद्भक्षुणि etc.' in two ways) on the authority of Kaiyata himself and have also construed the affix चि with the term चक्षुष (cf. his explanation 'चावग्लोपीऽसति' under 'सन्वद्भक्षु चि' etc.) to effect the सन्वद्भाव and दीर्घ in respect of चणित् roots (such as पचि कचि शक्ति etc.). Thus चक्षुषश्च etc. also are valid (the word एव in the expression 'क्षेपटैर्देव' is to show that both the views are enunciated by Kaiyata alone and not by Kaiyata and Haradatta as others have explained—Tattwabodhini).

नित—। अत्र लोपोऽप्याहस्य (१६२०—अ० १५८) इत्यलोऽप्याहस्येति अनुवर्तते—तत्र लघोरिति पदेन सम्प्रदाये तदाह—अप्याहस्य लघोरिति चच इत्यर्थः । 'सन्वद्भक्षुणि चक्षु परेऽनग्लोपे' इति सूत्रे सन्वद्भक्षुनिना अनुवर्तते तेनेहमपि सूत्रं प्राग्वहं द्विधा व्याख्यायमिति धनमदाह—सन्वद्भावविवक्षे इति । फलितमाह चचीकमत इति (च चिकम् अत इत्यस्यामेव दीर्घे सति चपम्) । लघोः सिम् ? अत्र हिंसायाम् । तत्र चकाराक्षुणि चचिकश्च इति । चच 'चायावत्

चारुभातुषी वा' इत्युक्ता कमिर्दिक्त्विकत्याह विष्णुः 'अभावपदे—दीर्घसन्वद-
भावयोरप्यभावात् 'अमीभ्योऽङ् रक्तव्यः' इति वार्तिकेन चरुः प्राप्तिर्हेन च 'चक्रमत्' इति सिध्यति । तदेवाह विष्णुभाव पदे इत्यादिना । इह कमिरेकमन्तेन चरुभा-
वात् वार्तिकारवचनम् । अथ पञ्चभिः श्लोकैः 'सन्वत्तदुनि—' इत्यत 'दीर्घो
लघोरित्यतश्च यन्मन्तद्वयं संलोपादुपगच्छ' तस्यैव प्रपञ्चार्थमाह—संज्ञायाः कार्य-
काशत्वादिति—अत्रेदं सम्प्रधार्यम् शास्त्रेऽस्मिन् पञ्चद्वयं विद्यते । एकः 'यद्योह' इति
संज्ञापरिभाषमिति । अपरः 'कार्यकार्यं संज्ञापरिभाषमिति । यद्यपि सूक्तम् कार्य-
कारित्वमुभयोः समानमेव तथाप्यस्मिन् अत्रिह विशेषः । तत्र पूर्वस्वार्थः—अहं-
मन्तविकल्प यद्योह' इति । संज्ञाः परिभाषाश्च यत्र यत्रास्मिन् शास्त्रे, उपदिश्यान्ते
तत्र तत्रैव तेषामुपस्थितिः द्रष्टव्या भवत्येति । कार्यकारित्वनियमायैव—संज्ञाः
परिभाषाश्च तत्तत्स्वायैव तत्र तत्र (कार्यप्रदेशे) काशान्ते सन्निधिं प्राप्नुते अविधायक्ये
इति । तेन पूर्वपदे संज्ञापरिभाषायास्तत्त्वैर्धीपस्थितिर्न तु तत्तत्संज्ञापरिभाषाविधायक-
सूत्राणाम् । अन्यपदे (कार्यकाशपदे) तु तेषामेवेति श्लोकः (१) । तथा च प्रवर्तते
सन्वत्तदुनि इति एते दीर्घो लघोरिति त्वे च 'चक्रस्य' 'अभावस्य' च चयंत एव उप-
स्थितिरनुवर्तनियंयोह' इत्यपदे—कार्यकाशपदे तु अज्ञाभासविधायकयो 'रक्तस्य'
'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्रयोरपि तत्र (सन्वदित्यत्र दीर्घ' इत्यत्र च) एकवाक्यतया
अवस्थानमिति । तेन चायमर्थः 'अज्ञस्य ये हे सञ्चारणे—विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास—
संज्ञाः स च सन्वद भवतीति । अतएव 'अज्ञस्य ये हे सञ्चारणे' इत्यनेन कृत्योक्त-
वचनवाक्यं चि—अज्ञ' इत्यसमाधीयते न त्वय्यवगच्छी । पूर्वस्वा इत्यप्येवमा वचनत्वान् ।
तेन च कृत्यत्वमेव हि अज्ञस्य द्विसञ्चारणम् न तु तदेकद्विसञ्चारणमवस्थेति यावत् ।
तत्रापि 'कृत्यत्वमज्ञ' इति द्विसञ्चारणे न तु तदवयवमात्रं तत्रैव सन्वत्तदुनीति सन्वदभावः,
दीर्घो लघोरिति दीर्घ' इति फलति । 'कृत्यत्वमज्ञ' इति चातुरेयात् भवति तदेव

(१) इतीदृशं निष्ठासुभिरिव विवेकज्ञाने परिभाषितुमैकरो द्रष्टव्यः । अस्माभिस्तु
विचारनियमिगच्छामि ।

दिरुच्यते । तेन एकाक्षरधातुनामीवविषये दीर्घं सन्वदभावयोर्काभः । न अनेकाक्ष-
धातुनामिति कार्य्यकालपञ्चपातिभाषयस्य—सतमिति प्रथमप्रक्रियार्थः । अचीकमत—
अचीकरत्—(क + चिच् + कृत्)—अपीपचटिवाङ्गुसाङ्गयम् ।

अकाक्षीति—अकाक्ष दीर्घाविति धातुः । अयमाचटि—इति चिचि आगुमानसि
'अचिपि' इति धातुः । ऊर्जुल आच्छादने इति च प्रकृतिः । अथाचामपि गितपा
निर्देशः । आदिपदेन जाट—निर्देशये इत्यादीनां यङ्गम् । अयमर्थः—अकाक्ष,
अचि, ऊर्जु इत्यादिषु अक्षं न द्विरुच्यते किन्तु तेषां कश्चिदवयव एव अनेकाक्षत्वादिति-
भावः । तत्रानेकाक्षो इत्यादिः प्रथमाचयनस्यपञ्चपादिषु द्वितीयेति विवेकः । यथात्रैव
—अकाक्ष इत्यस्य—अकाक्षमात्रसहितम् न तु अकाक्षरूपस्य कृतस्यस्यस्य । अर्थादे
रुच्यतेच अनादिवाट् द्वितीयावयवस्य अकारमात्रस्य 'य' इत्यस्यैव (सत्यत्राच् सङ्गित-
स्यैव वयस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम्) द्वितमिति । अनयोर्लङ्घिचटि—आर्तयमत् भीर्जुनवत्
इति च सिध्यतः । अथ कार्य्यकालपञ्चं निगमयति—तस्मादिति । एकाक्ष—'एकाक्ष'-
धातुषु' इदं इयम्—'सन्वदभावः' 'दीर्घ' अर्थः—इति द्वितीयप्रक्रियार्थः ।

स्यादेतत् । किन्तु यदि कार्य्यकालपञ्चमेव समान्त्रिय अत्र समाधानं शिष्ये तर्हि
—द्विरुच्यते, त्रिरुच्यते इत्यादिषु—या गतिः । तेषामनेकाक्षत्वाद्
अक्षकालाक्ष द्विरुच्यतेसम्भवे—अभासकार्य्यं न स्यात्,—अक्षरौवाहि कार्य्यकाल-
पञ्चात्रयणे—एकाक्ष धातुष्वेव द्विरुच्यतेकालाक्ष्यादिनिघमात्—इत्यादयः समाधत्ते
वस्तुत इति—

कार्य्यकालपञ्चात्रयया यथोद्देश्यमस्यैव अर्थहितत्वाद् इत्यादिष्वभ्युपगमाच्चिति
मन्वायम् । अक्षलेति—'सन्वदभाव' इति सत्यं अस्माभिः (भट्टमिदीचितैः)
'अक्षस्य अवयवो योऽस्यस' इति रचितमुक्तमिति यावत् न तु 'अक्षस्य ये द्वे उच्चारणे
तस्य योऽस्यस' इत्यादि (कार्य्यकालपञ्चात्रयणे—इयमेव व्याख्यागतीति) । तेन
एकाक्ष अनेकाक्ष नीमयेत्येव धातुषु—दीर्घं सन्वदभावौ निर्वाहं भवत इति दर्शयति
अर्थाविति । अर्थी—अणुधातौ (केवत्) दीर्घादेश्य एव भवेत् न सन्वदभावः ।
अभासे अकाराभावेन सन्वदभावोभावात् 'सम्भट' इति शब्दस्य असम्भवात् । अर्था-

पश्यती विजन्तादीनिधातो—तु 'द्वयं' सन्वदभावात्, दीर्घं चयतेतद्वयं 'स्मात्' भवेत् इति 'मन्थरी' द्वयं मन्थानदी—इत्यन्तात् सतमिति यावत् । तथाच ऊर्णुं इत्यस्य षिचि वृद्धिः षड्—सन्वदभावभावात् द्वयत्वं दीर्घादेशेन नीर्णतत् इति भवति । अथ इत्यस्य— षिचि वृद्धिः षड् तु—सन्वदभावाद् दीर्घाथ—चार्थोपपत्तिः । इति ततोय— षड्विकार्यः ।

अथ व्याख्यायिकायाकाशं दीर्घं सन्वदभावविकल्पो भवत इति दर्शयति—

चकाशानिति—चिकित्सस्य चकाशः—वृद्धिः (षड्) तु व्यवस्थया व्याख्यापेक्षया इदम् उभयम् इतो दीर्घं सन्वदभावी न स्यात् न भवेत्, स्यात्—अवेक्ष । तथा च 'सन्वदप्रवृत्तिः—' इत्यत्र 'चङ् परे यो यङ्गु' इति प्रथमव्याख्याने 'दिन भाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रमाणाभ्याम्' इति न्यायात् (आधोऽयं—'पुनस्तत्पदं पश्य च' (२१८६) इत्यत्र व्याख्यानम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम्) 'अचचकासत्' इत्यत्र चङ्परस्य षिः चकाम् इत्यनेकांशव्यवधानात्—दीर्घं सन्वदभावी न भवतः (चभीकभतः इत्यत्र तु एकांशभावाव्यवधानम् भवतः) ; 'चङ् परे यो यङ्गु' इति द्वितीयव्याख्याने तु (दीर्घं सन्वदभावेन) 'चभीचकासत्' इति भवति । 'चकास्' इत्यन्तात्संज्ञकत्वेन तत्परतः एव षिः सत्ताद् व्यवधानभावात् इति ज्ञेयम् । अतोतराद्धेयं व्यवस्थानेन दर्शयति—चैविष्यमिति—चेरित्यस्य चिरीयम् सन्निहितं (सतीपयति) 'छत्तुनि' इति—यथा चतुर्गणितं दूरवर्ति 'अङ्गनि' इति इत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने 'यो यङ्गु' इत्यनेन 'लघुनि' इत्यस्य विशेषत्वं फलितम् ; द्वितीय व्याख्याने तु 'यो यङ्गु' इत्यनेन चङ्गस्यैव चिरीयमिति भावः । इति चतुर्गणितकार्यः ।

ननु किमेवं द्वैविध्येन व्याख्यानं स्वकपोलकल्पितम् उताप्यत्र किंचिद् मानसित्वा-
शङ्काह—इति व्याख्या चिकित्सतेति ।

इति इत्यं, ज्येष्ठेनैव नखत्वेन केनचिद् (एतेन एकं कैषटमस्यत्वं च दूरत्वं भवतमिति) व्याचक्षाणा उपेत्या इति एवकारिण—गस्यते ; तथाचास्माभिरपि सन्वदप्रवृत्तिं सूते—कैषटयस्य जङ्गुतः) चयनात्—कयनात्—तमनुसन्त्याकाभिरपि तथैव व्याख्यातमिति, यत्सन्नेव । ननु 'किंदितीशमानस्य' 'चावन्योपेक्षति' इत्युक्ता (सगवत् सूते)

अन्लोपेऽपि तस्य सम्बन्धः साधितः । स च कश्चन् इत्यत्राह—वेरिति । अगितान्
अपि सिद्धये ये; अन्लोपे अपि—सम्बन्धः स्वीकृत इति वाक्यभेदोऽन्वयः । येः चिचः
अन्लोपे सत्यपि सम्बन्धः स्वीकृतः अन्वया—नामिशक्तिपक्षिप्रधत्तौनामनिलमावाह—
तेनां यिचि चकि दीर्घं सन्वदभाषी न भवेताम् इति भावः । इति पञ्चमपट्टिकायाः ।

अथ अन्वया इति त्राम् पादविधेये इत्यत्राह इत्यर्थः । यकारादित्वादिति 'न अन्-
वदभादिगुणानाम्' (२२६६) इति निषेधादिति भावः । ओचाश्चकार इति इत्यादि-
त्वादान् । अर्धभेदादिति—एकत्र धन्दाधिकः अन्यत्र संभक्त्याविति भेदः ।

२३१८ । ये विभाषा ४६।३।४३४

दी—। अनसनखनामात्त्वं वा स्वात् यादौ किरूति ।
सायात्—सन्धात् । 'अस ४६५ गत्यादिषु ।' 'कन दीप्ति—
कान्तिगति'—इत्यत्र गतिः परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन
संग्रहः । असति । आस । 'द्रम ४६६ इत्य ४६७ मौम
४६८ गतौ' । द्रमति । दद्राम । 'ह्यन्त—' (२२८८) इति
न ह्रस्विः । अद्रमीत् । इत्यति । जह्य । मौमति । मिमौम ।
अयं शब्दे च । 'असु ४६८ असु ४७० असु ४७१ भसु ४७२
अदने' ।

The roots जन्, रुन् and खन् optionally end in च् when
a कित् or क्तिन् affix beginning with a यकार follows.
Thus सायात् etc.—(चाञ्जीलिक्) here the augment यासद् is कित्
by 'किदाञिचि' (३३१६). Similarly जायात्—जन्वात् and खायात्—खन्वात् ।
कन—दीप्ति कान्ति etc. अस गत्यादिषु—means 'to move' (गति) and
also 'to sound' (शब्द) and 'to serve' (संभक्तौ) for the word
आदि in गत्यादिषु implies 'शब्द' and संभक्तौ which follow अति, read

in कन दीप्ति (to shine) कान्ति (to wish) गतिषु etc. कन is मन्त hence इति is prohibited by 'कान्ति etc. (2299). चतु etc means 'to call'

नित्य— । 'जनसमखनानां भूतकलीः' (२५०३—६१४४) इत्यतो जनसम—
खनानित्यनुवर्तते । तदाह—जनसमखनानिति । 'विद्वन्वीरशुभासिकम्नाः' (२८८२
—६१४४२) इत्यत आदिति (आ) ; अत आह आत्तमिति । वेति विभाषा—
पदार्थः । 'चतुर्दशीपदेय' (२४२८—६१४४३) इत्यतः 'किञ्चित्' इति
आनुवर्तते तत्र सूत्रस्य 'वे' इत्यनेन तदाहिविधिसाधिव्य विधेयते । तदाह—
वादौ किञ्चित् इति । 'वे' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । घृ—भावं लिङ्गति ।
सायात् इत्यादि—अत किदाशियोति आशीर्लङ्गि यासुः किञ्चात् प्राप्तिः । एवम्
कायात्—जम्बात्, स्त्रायात्—स्त्रम्बात् इति । अम इति आदिविभ्यादिपदवाच्यार्थमाह
—कनदीप्तिकान्तीत्यादि । 'चदो'एवचम् । वनग्रन्थे वनसम संभक्तौ इति हि तत्र पाठः ।
तेन आदिपदेन चमे; यद्वत्समन्तावप्यर्चो भवतः इति । चतुर्धदने इत्यस्य रुधविधिं
दर्शयति ।

२३२० । छिमुक्कमुचमा शिति ॥७१२॥७५॥

दी— । एषामचो दीर्घः स्वाच्छितिः ।

“आङि चम इति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमतीत् ।

लिभिं केचित् पठन्ति । जमति । क्रमु ४७२ पादविधेये ।

The च्च् of the roots छिह (छिच्), च्वस (च्वच्) and चतु (चच्) is lengthened when a शित् (च्—eliding) affix comes after these. Thus चच् becomes चाम (and छिच् becomes छीच and क्रम् becomes क्राम)— 'It should be expressed that the चच् of चम् is long only when it is preceded by the उपसर्ग आङ्' (पा) (Varūka)

Thus आवाप्ति; why say आङि—witness—बभूवति and विचक्षति without दीर्घः। बभूवतीत् (सुक्) by छान्न etc (2299). आह—‘to step’—

मित—। ‘क्षिति’ इति शकारित्प्रत्यये शबादौ परे इत्यर्थः। दीर्घ इति ‘बभामशाना दीर्घः’ स्मृति’ (२५१८—७।१।७४) इत्यतोऽनुवर्त्तते। दीर्घ इत्यनेन च ‘बभूव’ इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थितिः। तदाह—‘बभू’ इति। आवाप्तिं वार्त्तिकं बभूव्यम्। बभूवत् व्यटम्। आह (कम्)—पादविशेषे इति—

२२२१। मा आशङ्कन्नाशञ्चसुक्तसुक्तसुवसित्पुटिलघः ॥३।१।७०॥

दी—। एभ्यः श्यन् वा स्वात् कर्त्तृर्धे सार्वधातुके परे।

The निश्चरच क्यन् (of दिवादि class) is optionally attached to these roots (आश्, भूष्वाश्, चम्, कम्, क्षम्, तृष्, तुष्ट् and लृष्ट्) when a सार्वधातुक् affix follows in the कर्त्तृवाच्ये।

मित—। आशेषादि चनाहारवन्तात् पञ्चम्यन्तम्। तदाह—एभ्य इति। ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (२५०५—३।१।६८), ‘कर्त्तरिभ्यप्’ (२१६७—३।१।६८), ‘सार्वधातुके यक्’ (२७५६—३।१।६१) इत्येतेभ्यः कसेच श्यन्निति, कर्त्तरौति, सार्वधातुके इति धातुवर्त्तते; तदाह—श्यन् ईत्यादि। श्यन्निति शिद्धभवति, यकार—मात् शिष्यते।

२२२२। क्रमः परस्मैपदेषु ॥७।३।७६॥

दी—। क्रमेर्दीर्घः स्वात् परस्मैपदपरे शितिः। क्राम्यति। क्रामयति। चक्राम। क्राम्यतु—क्रामतु।

(The penultimates of) कम् become long, when a क्ति (य—eliding) affix follows in the परस्मैपदः। Thus—क्राम्यति—क्रामति (optionally श्यन् and शप्) but in the आत्मनेपद the form is क्रामते—विक्रमते, etc. आश् and भूष्वाश् mean to shine—आश्रमते—आश्रमते ३।

भ्रूयायति etc ; भ्रु (भ्रू) to wander भ्रूयति—भ्रूयति (in दिवादि—भ्रूयति by 'ब्रह्मन्तानां दीर्घः—') चक्रान—by 'यत् उपधायाः' (2282).

नित—। ब्रह्मन्तानां दीर्घः—' (१५१२—७२१७४) 'ब्रह्मन्तो दीर्घ' इति, द्विषुःकृत्तुचनानिभ्यतः वितोति चातुर्वर्त्ये । चन्वेनां तु भाय भूयाश् दीर्घी—भाय्यते—भायते । भूयायते—भूयायते । भ्रु चरने (भ्रादि)—भ्रूयति—भ्रूयति । (दिवादी तु भायति) ; कृत्तु म्बानी—कृत्तयति—कृत्तयति । ब्रवी चर्चनी—ब्रूयति—ब्रूयति । तुष्टश्चर्चने—तुष्टयति—तुष्टयति । कथकान्यो कानिपरिष्ठा । कथयति—कथयति । कथयति—कथयति । चक्रान इति यत् उपधाया इति चक्रि इति ; कृत्तु म्बानी इति चक्रि इति ।

२२१२ । अक्रमीरगात्मनेपदनिमित्ते ॥७२॥३६॥

दी—। अक्रमेद् । अक्रमीत् ।

अथ ऐवत्वन्ता अतुदात्ततः । 'अथ ४७४ मय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ अथ ४७८ तय ४७९ अथ ४८० गतो' । अयति ।

The roots कृ and क्रम् get the augment इद् (in the अतुदात्त only) provided there is no निमित्त or cause of आत्मनेपद in them. Thus अक्रमीत्—अद् क्रम् इद् सिच् ईड्—अ क्रम् इद् ई त्—अक्रम् इ० ईत् (prohibition of इडि by 'इयत्—etc.' (2299) and सवीप by 'इड ईडि') । अत् to इद् अयति—

नित—। अक्रमीत् + आत्मनेपदनिमित्त इति ईडः । अक्रम् क्रम् च (इयत्) तयोः । पयस्यो वटी ; निग कोः कानच परस्म सिच् इद् इति लभ्यते । 'नामिकस्य' अथार्थे चर्चनीयाः । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति आत्मनेपदनिमित्तम्—'चर्चनी-भादि अथार्थे चर्चनीयाः चर्च नञ्त्वत्तुपुनो विवक्ष्यते' इति चर्चनीयाः चर्चनीयाः ।

तेन 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति द्विवचनस्थानी व्यत्ययेनैकवचनम् । 'अनात्मनेपद-
निमित्तयोरिकर्तः । किंचित् 'आत्मनेपदनिमित्ताभावे' इत्यर्थः इत्याहुः । 'चर्त्तु' भयम्
सम्मान एव । 'आहु' भातुकस्तेद्वत्तः' (२१।३५) इत्यत इतिस्तुवर्त्तते ।
तेनायं सूत्रार्थः—आत्मनेपदनिमित्तहोनात् (आत्मनेपदनिमित्ताभावे इति वा) कोः
क्रमश्च परतो वलादेराहु' बाहुकस्तेज्जागमः स्वान् कर्त्तृवाच्ये मान्यवेति । 'कर्त्तृवाच्य-
न्विमसार्थमेवेदमित्याहु—अद्वैवेदिति । अत्रात्मनेपदोक्तिरुदाभावात् । 'इट
इति' इतिस्ततोः । कोस्तु अत्रापीत् इति ('सिचिह्रिः पर्ययै—' इति ह्रिः)
अद्वैवेद इति किम् भावकस्तेज्जागरेण मान्यत्वं संप्रसोध्यते ज्ञेयम् । इह भावे =
संप्रकृत्यते । इदं सार्थम् । अत्रोभयमैवेकमाहः । किञ्च 'अनात्मनेपदात्तवेनेति
सिद्धे गियमाद्योऽवमित्याहु—अद्वैवेदिति' तत्त्वशेषिणी । 'निमित्ते इति किम् । कोति
इति सविता—स इवाचरति सवितीवते । इह वत् इह एवात्मनेपदनिमित्तम् न तु
कोतिरित्याहु' इति च तत्रैव ।

२३२४ । दयायासञ्च ॥२११३॥

दी— । 'दय' 'अय' 'आम्' एभ्य आम् स्याल्लिटि ।
अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ।

The affix आम् is attached after the roots दय, अय and
आह् in लिट्. Thus दयाञ्चक्रे etc. अयिता (तुट्) ; अयिषीष्ट (आयोर्लिङ्) ।

नित— । 'कार्त्तुमन्वयादात्मने लिटि' (१२०६—२१।३५) इत्यत आम्
इत्यनुवर्त्तते । दयायासञ्च समाहारहोनात् एभ्यस्त्वत्, तदाह—एभ्य आम् स्यादिति ॥
अन्वत् स्यटम् ।

२३२५ । विभाषेष्टः ॥२१३॥

दी— । इष्टः परो य इट् सतः, परिषा षीष् मुङ्लिट्वां वा
मूर्धन्वः स्यात् । अयिषीष्टम्—अयिषीष्मम् । आयिष्ट
आयिष्टम्—आयिष्मम् ।

The व optionally becomes सूर्यभ् i. e. becomes व, of वीभम्, वृक् and लिट coming after the augment इट्, which again follows a root ending in इक् (& प्रत्याहार containing the letters इउवृल् etc. up to 'वक्') । Thus चयिवीदुम्—चयिवीभम् (चय + इट् + वीभम् (वीभीः)) । चायिङ्—चय + वृक् त = चाट् य् इट् विष् (०) त the त not being चवृक्, there is no ईकानम् by—चसिष्ठिवीदुम् । चायिदुम्—चायिभम् (चट् + भम् (वृक्) as before) .

नित— । विभाषा + इट् इति च्छेदः । 'इयः वीभ्' लुक् क्तिटौ भीष्मात् २२४७—२२४८) इत्यनुवर्तते, 'चयदात्मस्य सूर्यभ' इत्यतो सूर्यभ इति च ; तदाङ्—इयः पर इति । इट् इति प्रथमी तदाङ् 'य इट् ततः परेभाम्' इति । चयिवीदुम्—चयिवीभम्—चय + चावीर्लिङ्, भम् इति क्तिटौ लीटुदि चय लीटुद् भम् इति जाते लीवी लीरिति यलीपे चाहंभातुक्त्वेन ललीपाभावे, लीटुद् इका-
नले च चय् इ ली भम् इति भवति ततो सूधन्यादीनि—चयिवीदुम् इति ; चायिङ्—चय वृक् त इति क्तिटौ चाट्—इट्—विष्ः । ततश्चायारस्य चवृत्तत्वाभावाद् ईकभावे ललीपाभावस्य ली वपम् । चायिदुम्—चायिभम्—चय + वृक्, भम् इति क्तिटौ चाट्—चय इट् विष् भम् इति जाते चाट् इ ए भम् इत्यस्य 'धि षेति ललीपे,' सूधन्यादीनि च चायिदुम् इति ।

२३२६ । उपसर्गस्त्रायतो ३८२।१८॥

दी— । अयतिपरस्त्रीपसर्पस्य यो रेफस्तास्य सत्यं स्वात् । प्रायते—पलायते । निस्सुप्तो इत्यस्वासिद्धत्वात् सत्यम् । मिरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोद्ध' रमिरज्जी' इति माचः । 'इट् क्तिट् कटी' इत्यत्र मञ्चिष्टस्य एभविष्यति ।

यदा “अनुदात्तेत्वञ्चक्षमात्मनेपदमनित्यम्” (परि—८७) ;
 चक्षिणो डित्त्करणञ् प्रापकात् । यादित्वाद्—अवये । पेये ।
 भिये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ‘इय ४८१ दानगति-
 रक्षणाहिंसादानेषु । आदानं यद्वणम् । दयाञ्चक्रे । ‘रय
 ४८२ गती’ । ‘ऊयो ४८३ तन्तुसन्तानि । जयाञ्चक्रे । ‘पूयो
 ४८४ निगरणे दुर्गन्धे च’ । पूयते । पुपूये । ‘ऊयो ४८५
 शब्दे उन्दने च’ । सुकूये । ‘स्त्रायो विधूयने । चक्ष्माये ।
 ‘स्त्रायो ४८७ ओष्मायो ४८८ वृक्षौ’ । स्त्रायते । पस्त्रायते ।
 प्यायते ।

च is substituted for the र्क् or र् of an उपसर्गे which is followed by चयति i. e. the root चय् । Thus प्र+चयते=प्र+चयते=प्रयते and परा+चयते=पराचयते=परायते । But निस्+चयते and दुस्+चयते give निरयते and दुरयते without the substitution of च for the र्क् or र्, because the र्क् i. e. the र् of निस् दुस् is अस्मिन् (as not having existed) by the rule ‘पूर्वत्तादिसम्’ (Note the situation of the rules उपसर्गेस्त्रायती (8. 2. 19) and चक्षुर्गो वः (8. 2. 66)—where the latter is subsequent hence it is असिद्ध or invalid towards what is enjoined by the former). But निस् and दुस् prefixed to चयते gives निरयते and दुरयते for their र् is not the result of र्क् । The word ‘प्रत्यय’ is not changed into प्रत्ययः for there is no चय following प्रति (प्रति—प्र+चय्) । Now, the root चय् ■ आत्मनेपदी (then how to defend अद्वयति (अन्+चय्+यत्+अस्मी), used by मातृ in ‘अद्वयति

कितम्—' etc (for to speak truly it would have been सद्भवानि) ?
(The answer is) Do not explain it as सद् + अथ etc, but derive as
सद् + इ etc and this is obtained from disjoining कितौ (किति +
इ + क्) see under क्वात्तयच् etc (2299); or—It is correct by
the परिभाषा—'The चात्मनेपद due to the elision of अनुदात्त
(by 'अनुदात्तकित चात्मनेपदम्) is चक्षि, not persisting i.e. op-
tional'. And this is inferred on the strength of कित्करण
of the root चक्षि which had it been read as 'चक्षि' (without
'इ'), would have been चात्मनेपद on account of the elision
of its 'इ' (चक्षि—सच्, इ) which is अनुदात्त and elides and
thus is a sign of चात्मनेपद by the rule अनुदात्तकित—' । वादितान्
—the root वच् being begun with व at the beginning there
is no 'एताव्यासञ्चोप' by the prohibition 'न एवकद्वन्द्विद्युचामा' (2263).
Thus it does not give 'वच्' as पच् which gives वच् not being वादि ।
प्रचक्षते—प्र + चक्षते । पूयते to burst and to discharge foul smell.
The 'इ' at the end of these roots indicate optional इद् by 'श्रीद्विती
निहायाम्' and the 'ञो' of चोष्यादी indicates चल् in निहा by 'चोदितच्' ।
आयते :—

मित— । उपसर्गस्य + अयती इतिहेतुः । अयतायिति प्रिभा निहिं' इत्यादिः
अत्रापि—'उपसर्गस्य' इत्यस्य पारायोन विज्ञेयम् इत्याह—अयतिपरस्मैपि । 'चो
रीक' इति—'ऊपोरीकां' (२२५०—८११८) इत्यतोऽनुवर्त्ततेति भावः । प्रावते—
प्र + अयते । मखायते—प्र + अयते । निरुद्धोदिति । निष्ठः दृष्टञोत्पत्तेः ।
असिद्धत्वाद्—'पूर्वभासिद्धम्' (१२—८११२) इत्यनेनिति वाच्यम् । उवाच
'ससज्जो वः' (१६२—८११६६) इति सूत्रम्—एवमुक्त्वापेक्षया परस्मैपि । उदा-
हरति निश्चयते इत्यादि । निरुद्धोदिति—मिह दत्तं सञ्चारकं तेनासिद्धत्वाभावात्

इनेन बलम् । 'प्रत्यय इतीति—पति—इ + चच् इति इष्धातोरेनाम्, प्रत्ययेन तत्-
सिद्धेः, न तु चयतेरिति भावः—'चमसिचानादिति' कौयटः । अथ अनुदात्तलिङ्गचयतया
अवधार्तात्वात्पदविलान् पृच्छति—अथ कथमिति । उङ्—अय + अङ् + ङी ईवचन
इति सदृश्वत्स्य अवयवस्य ज्ञायतेः सप्तम्यन्तं सत्वा प्रत्यः । अनादर्थ—इट सिट् णिटीति ।
तत इ ई इति स्त्रीधामिन् नमि मञ्जेधेन पाठः कृतः ('अन्यच्चचङ्माप—'
(२९८८) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । पञ्चानरेचैतन् समाधीपते यदिति । अनुदात्तलिङ्ग-
परिभाषितम्—'अनुदात्तलोपप्रयुक्तं यमात्मनेपदं विहितं तत्र सार्धविचमिति' तदर्थः ।
तत्र लिङ्गं दृश्येति—चण्डिङ् इति । 'चण्डिङ्' इत्यनुक्ता यदि 'चण्डि' इत्येव प्रवर्त्यत
तर्हि अनुदात्तस्य इकारस्य लोपेनैव 'अनुदात्तकृत—' (२१५७) इत्यनेनात्मनेपदसिद्धि-
र्भवेत् । किन्तु तथापि यत् कृत्कारानुबन्धः ज्ञायते तमेदं ज्ञायते यत्—अनुदात्तलोप-
प्रयुक्तमात्मनेपदं न सत्येति । तेनापि 'उदयति' इति सिध्यतीति निवृत्तम् । शब्द-
मेवरेणु 'इङ्' (अनुदात्तलिङ्गवचनम्) भाष्ये—न इत्यन्ते इत्युक्तम् । वादिलादिति—अ
यमदृष्ट—' (२९६१) इति निषेधात्—एवाभ्यासलोपी नित्यर्थाः । मेवे (पय +
खिट् ए) कृत्वापदिलाभावात् प्राप्तिः । प्रचयते (प्र + चय + ते) उपसर्गादसमासे-
ऽपीति—बलम् । मेय (अय + खिट् ए) 'धो नः' इति बलम् । 'ऊव' इत्यादीनाम्
ईदित्कारणम् 'भोदितो निष्ठायाम्' इति इङ्गित्कारणम् । भोप्यायी (व्याय) इति
भोदित्कारणं 'भोदितय' इति निष्ठानलार्थं तेन 'धोम' इत्यादिसिद्धिः । अथ व्याय +
खिट् ए (खिट्; कक्योरेचिरे) इति सिद्धे—

२९२७ । लिङ्ग्यलोच ॥ ११२८ ॥

क्षी— । लिटि यङि च व्यायः पौमायः स्वात् । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात्—पौमदस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यन् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

'The root 'व्याय' is replaced by 'पौ' in लिट् and यङ् । Now there
are two rules ('एकाक्षी इ प्रसप्त' and 'खिट्प्रक्षी') to act upon

व्याय् । By the परिभाषा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्', the latter supercedes the former. But if the former (एकाचो—) is invalidated then how the reduplication is to be effected ? For there is another परिभाषा—namely—'प्रकृतगतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव'—'When (two rules), while they apply (simultaneously), actually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect),—Kielhorn. Thus as the rule 'व्याय् दी' has taken effect, the former 'एकाचो—' should not apply again (बाधितवान्); under the circumstances, Bhattoji says that according to the परिभाषा 'पुनः प्रकृतनिष्ठानात् सिद्धम्,' the word 'दी' will be reduplicated. This परिभाषा means—'(occasionally the formation of a particular form) is accounted for (सिद्धम्) by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again, (after it had been superseded by a subsequent rule.—' Kielhorn. Thus though the preceding rule 'एकाचो—' is overruled by the subsequent rule 'विह्वल्यङोः' yet it ('एकाचो—') applies again and so दी is doubled' and we get विव्य—दी दी ए=वि दी ए ('उक्तः)=वि ए ए (by 'एरने-काचः—' (२०२)) ।

नित— । विह्वल्यङोः + च इति शब्देः । विह्वल्यङोरिति सप्तम्यन्तं तदाह—
 किति यञि भेति । व्यायः दीवान् इति 'व्यायः दी' (२००२—४११२५) इति
 पूर्वं एवान् । पुनः प्रकृतनिष्ठानादिति । अयमन्त निष्कर्षः—'एकाचो इ' प्रथमस्ये'ति ।
 (४१११) द्विविधवाचकं पूर्वमुक्तम् 'विह्वल्यङोः' इति च (४१११८) यीभाष-
 विधासकं परस्वम् । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति—नियमेन परेण यीभाषा कियते

‘एकाच—’ इति च बाधति । एवं चास्य बाधितत्वाद् अतः पीयूषस्य द्वित्वं न सञ्भवति । बाधितस्य पुनरुक्त्यानासम्भवात् । अतः हि—‘सकृदमती विप्रतिषेधे—अद बाधितं तद् बाधितमिदं’ इति (परिभाषेयम्—यदा द्वयोः तृतीयोः तुल्यवचनयोः कृतचित् शुभमत्प्राप्तिर्भवति तदा एकेन इतरस्य—बाधे सति बाधितस्य (तस्य) चिराय बाधितत्वमेव भवति इति च तदर्थः । बाधितत्वात् एकाच इति लिङ्ग्यङीरित्यनेन इत्युक्तम्) । एवं प्राप्ते चाह—‘पुनःप्रथकविज्ञानात् पीयूषस्य द्वित्वमिति । परिभाषेयम्—पुनःप्रसङ्ग-विज्ञानात् सिद्धम्’ इति । विप्रतिषेधेन अद बाधितं तस्य पुनरपि कश्चित् मङ्गलिर्भवति— इति च तदर्थः । तेन ‘एकाच—’ इत्यस्य पुनःप्रथक्या पीयूषस्य द्वित्वं भवति इति भावः । एवं पी पी ए इति स्थिते चम्पासूत्रादिभ्योऽपि पी ए इति जाते ‘एरनेकाच इति यथादिभ्यो—पिथ्ये’ इति सिद्ध्यति । यद्विस्तृष्टेयौवते इति । अन्वत्—अन्वत् । अन्व म्यावो सुक्तिं विशेषमाह—

२२२८ । दीप-जन-बुध-पुरि-तावि-पराविभ्योऽन्यतरस्याम्

॥३१॥३१॥

दी— । एभ्यश्चलेच्चिच् वा स्यादेकवचने तथब्दे परे ।

The affix ल्वि, coming after these roots (दीप्, जन, बुध, पुर, ताव and व्याच्) is optionally replaced by the affix चिच् (३) when the affix त (3rd. person चात्मनेपदी sing.) follows.

मित्— । दीपजनेति—इवान्—पञ्चम्यन् । तदाह—एभ्य इति । ‘वृत्तिः चिच्’—(२१२२—१ (118) इत्यतश्चेति ‘चिच् ते पठ’ (२४१२—१।१।६०) इत्यतश्चिच् इति ते इति आह्वयचर्ते । ‘अन्यतरस्यामिति चिक्स्यादेकवचनमाह—चिच्-नेत्यादि—इती एकवचने इतिः स्यादेकम् । दीप दीप्तौ, जनौ प्रादुर्भावे, बुध चन्द्रमने, पुरी आश्रयने । तावृ सन्ताने इति चातवः ।

२२२९ । चिचो लुक् ॥३१॥३०॥

दी । चिणः परस्य तशब्दस्य लृक् स्वात् । अयायि—
अयायिष्ट । 'तायु ४८८ सन्तानपालनयोः' । सन्तानः
प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि—अतायिष्ट । 'मल ४८०
चलनसंवरणयोः' । 'बल ४८१ वल्ल ४८२ संवरणे सञ्चरणे च' ।
ववले । ववले । 'मल ४८३ भल्ल ४८४ धारणे' । भल्ल
४८५ भल्ल ४८६ परिभाषणहिंसादानेषु । वभले । वभले ।
कल ४८७ शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले । 'कल्ल ४८८
अव्यक्ते शब्दे' । कलते । 'अशब्दे' इति स्वामी । अशब्द-
स्वप्नोन्माव इति च । 'तेह ४८९ देह ५०० देवने' । तितेवे ।
दितेवे । 'पेह ५०१ मेह ५०२ ग्लेह ५०३ पेह ५०४ मेह ५०५
क्लेह ५०६ सेवने' । 'परिनिविध्यः—(२२७५) इति षत्वम् ।
परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ।
तदभाष्यविरुद्धम् । मेवते । जिगेवे । जिम्बेवे । पिपेवे ।
मेवते । स्नेवते । 'शेह' 'खेह' 'क्लेह' इत्यप्येके । 'रेह ५०७
अवगती' । अवगतिः श्रुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपठिनः । 'मव्य ५०८ वन्धने' ।
ममव्य । सूच्य ५०९ ईच्य ५१० ईच्य ५११ ईच्यार्थाः । 'ह्य
५१२ गती' । अहयोत् । यान्तत्वाच्च वृत्तिः । 'शुच्य ५१३ अभि-
षवे' । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सम्भानं याभिषवः ।
आनं च । अशुच्य । 'शुच्य' इत्येके । 'हृथ्य ५१४ गति-
काव्योः' । जहृथ्य । 'अल ५१५ भूषणघर्षास्तिवारणेषु' ।
अलति । अल ।

The word or (affix) त elides when it comes after the affix चिप्—(३) : Thus प्याय् + लृक् त = अद् प्याय—चिप् त = अ प्याय चिप् ० = अप्याय्—इ = अप्यायि । अप्यायिष्ठ—is formed when चिप् is replaced by सिप् । Thus अद् प्याय् इद् सिप् त = अप्याय् इत् त । तद्—means सम्मान and पालन—of which सम्मान means to multiply or increase (and पालन to protect). अप्यायि etc. like अतायि etc. अयम्—i.e. वेह—(सिप्) । व्यासकारादयः i. e. निनेन्द्रबुद्धि and others. But that is against भाव—for इह is not read as सोपदेश there.

अद्यायल्लताः etc.—i.e. ending is अद्य (६००). रक्षणे । शान्तान्—i.e. इय do not get इष्टिः owing to the prohibition by 'छान्तचक्ष etc. (2299) and it ends in व । यद्य चमिववे—चमिवव means 'to render inactive' and to distil and also 'to bathe'. अद्य means to dress, to suffice and to forbid.' अल्लः—

लित—। चिप् इति पञ्चमन्तम् तडाह—चिप् परस्मैति । तयर्हं परिचिषो विधानात् 'चिप्' इत्यनेन तयर्हं आशिष्यते तडाह—तयर्हस्येति । अप्यायीति—चिपि इहभावात् तयर्ह—सोपास्येदं सिद्धम् । पचे सिचि इहगतने ईहभावात् संसोपाभावे च अप्यायिष्ठ इति । प्रत्ययो विज्ञातः । अतायि—इत्यादि अप्यायि इत्यादिकम् । अवमिति येह इति वामुः । व्यासकारादयो निनेन्द्रबुद्ध्यादयः । भाष्यविद्वदिति । 'यदि सोपदेशः स्यात् तदा सावावतिरिच अवमपि—सोपदेशकचये पर्युदासीव तदववतासाक्षि सोपदेश इति—'तद्यनी—' ।

अद्यायल्लता इति—अल (६००) रक्षणे—इत्यन्ता इत्यर्थः । शान्तानादिति—'छान्तचक्षेति (२२९९) निनेन्द्रादित्यर्थः । इयं इति—कामिरिण्या । अद्यादेन इत्येति कायते इति हिरण्यम् इति 'इत्येतिः अयम् हिर्' चेति उद्यादिभ्याम् । अजेति भारणं निषेधः । अद्यास सिचि इति विधास्यवाहः—

२३३० । अतो लुप्तास्य ॥७२॥

दौ—। 'लृ' इति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लृौ
 रादन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिद्धिः । 'नेटि'
 (२२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः—' (२२८४) इति
 विकासस्य चापवादः । मा भवान् आलीत् । अयं स्वरितेदित्येके ।
 तन्मते असती इत्याद्यपि । वि फला ५१६ विधरणे । 'हफल—'
 (२३०१) इत्येत्थम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । 'मील
 ५१७ मील ५१८ मील ५१९ मील ५२० निमेषणे' । निमेषणं
 सङ्कोचः । द्वितीयस्यालव्यादिः । तृतीयो दस्युदिः । 'पौल
 ५२१ प्रतिष्ठणे' । प्रतिष्ठणो रोधनम् । 'शील ५२२ शील' ।
 निनील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति । 'कील ५२४
 कालने' । 'कूल ५२५ आवरणे' । 'गूल ५२६ गजायां
 सङ्कोचे च' । 'तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोषणम् ।
 तच्चान्तर्गतस्य वृद्धिर्निष्कारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ सङ्घाते' ।
 'मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्' । 'फल ५३० निष्कर्षे' । फेलतुः ।
 फेलुः । 'पुल ५३१ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।
 'फल ५३२ विकासने' । फिल ५३३ शैथिल्ये—भावकरणे च ।
 'तिल ५३४ गतौ' । तिलति । 'तिल' इत्येके । तिलति ।
 'वेल ५३५ वेल ५३६ वेल ५३७ वेल ५३८ वेल ५३९ वेल
 ५४० चलने' । पक्ष ऋदितः । षष्ठी लोपधः । पेलु ५४१
 फेलु ५४२ शेलु ५४३ गतौ । 'पेलु' इत्येके । षल ५४४
 सञ्चलने । षल्लाल । षल्लालीत् । 'खल ५४५ सञ्चये' ।
 'गल ५४६ गदने' । गलति । गगालीत् । 'वल ५४७ गतौ' ।

सलति । 'दल ५४८ विशरणे' । 'खल ५४८ खल ५५०
 आशुगमने' । शखाल । अखालीत् । शखल । अखलीत् ।
 'खोष्ट ५५१ खोष्ट ५५२ गतिप्रतिघाते' । खोलति । खोरति ।
 'धोष्ट ५५२ गतिचातुर्ये' । धोरति । 'तृसर ५५४ हृत्तगती' ।
 तत्सार । अत्सारीत् । 'कर ५५५ कर्षणे' । 'चकार ।
 'अस ५५६ वभ ५५७ मभ ५५८ चर ५५८ गत्यर्थः' ।
 चरतिर्भक्षणेऽपि । अभति । आनभ । मा भवान् अभनीत् ।
 अङ्गुल्यरिफस्वातः समौपत्याभावात् हृत्तिः । 'ठितु ५६०
 निरमने' । 'ठितुल्लभु—' (२३२०) इति दीर्घः । ठीवति ।
 अस्य द्वितीयो वर्णोष्ठकारोवेति हृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठितुः ।
 तिष्ठितुः । तिष्ठेव । तिष्ठितुः । तिष्ठितुः । 'हलि च—'
 '(२५४) इति दीर्घः । ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयम-
 अन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्षकोऽयम् ।
 जयति ।

The word 'रु' (in the rule) is an instance of वृहपदी i.e. is elliptical for 'लुस्' । The sense is—The हृत्ति substitute is directed to the short च of an चङ् (verbal stem) which ends in लु or र provided this ल and र are very closely connected to (or are invariably present after) the short—च । This rule supersedes the prohibition (of हृत्ति) taught in the rule 'नेष्टि' (२२६४) and and the optional presence of हृत्ति taught in the rule 'अतो ह्रस्वादेः—' (२२८४) । Thus 'मा भवान् आसीत्' 'you should not dress yourself etc. Here the word 'जा' (माङ्) has been introduced to make

the इति obvious to the view; otherwise the augment आद् being joined to आसीत् (अद्+इद्+सिच्+ईट्+त्) it would not have clearly been known whether it (आसीत्) is the result of सन्धि or इति; for the form is the same in both the cases. अयम् etc.—Some say that अल is खडिदीत् or खरित—pitch-sliding. In that case अल would also give अलते etc by the rule 'खरित-मितः कश्चिदाद्यै क्रियाकस्य' (2158). जि कदा, जि for 'जीतः क्तः' (3088) and जा for 'आहितश्च' (3036). अलसीत् (सिच्) by this rule, अल शब्द—'to march quick', अलसीत् (सुच्) by this rule, 'अलसीत्—want of इति by the explanation 'अतः समीपे'। आभयान् असीत्—here the ऐच् (च्) being not closely connected with the अ of अल i.e. being intervened by अ in the middle, there is no इति of the short अ by this rule. जि to win, :—

जित—। सुतवर्गीयम् इति । सुतावर्गी (विभक्तिः) यत् तत् इति विग्रहः ।
 'लुक्' इत्यनुज्ञा 'लु' इत्युक्तम् इत्यर्थः । अथ रश् इति समाहारवचनम्—अन्यत्र
 वक्तुमीहिसमाधानम् इत्यादि 'लुक्' इति । सुतवर्गीयत्वमेव विग्रह्यति, परस्मैपदेषु—
 (१२८०—४११) इत्यतोऽनुवचोदित्यर्थः । सा भवान् आसीत् इति । अथ भावः
 यत्तदुक्तः सर्वज्ञदाहरणम् आत्मसाधनम् अत्रैवमात्रम् इति । अत्रैवमात्रमित्यर्थमिति बोध्यम् ।
 आकाशमेव हि संज्ञितया आसीदिति भवेत् । अतः समीपी किम्—आसीत्
 असीत् । अतएव एव 'लुक्' इति 'लुक्' इति ज्ञातम् । अथवा तदन्तर्दिष्टम्
 तत्तद्धि 'अन्यत्र' इत्यर्थः स्यात्—इति सामीप्यार्थे व्याख्यातम् । सुतावर्गी किम्—
 सा भवान् आसीत् । अतः सातत्यमने—इति धातुः । अयं स्वरितेति—तेन । तेन
 सति—'स्वरितं जितम्' इति विकल्पेन अत्रैव इत्यादि भवति । अत्रासीत्—अनेन
 सुतेन इति । निष्कर्षा इत्यत्र जितम् इत्यम् 'नीतः ज्ञः' इति निष्कर्षम् । आत्मसाधनम्
 'आदित्येति' इति—विधिवार्थम् । नीतः इति । अयं—कुतोऽप्यर्थः—'नीतः'

भीकनिषोक्तम्' इति जयदेवः । यत्र ब्रह्मति—अन्धारीत् अनेन उद्धिः । अन्धारीत्—
अतः समीप—लाभायात् हवाभावात् । ऊर इति । यकार इत्यादिः शेषः ।
अन्धारीत्—यस रकारश्च—यतः समीपत्वाद् अनेन उद्धिः । मा भवान् अभूत् इति—
अत्र हवाभावे स्पष्टयति—अन्धकारमपेक्षति । भकारिण्य व्यवधानादित्यर्थः । नि
इति अवनमनोषिति—इकारान्तरात् । नि+क्तिद्वय इति स्थितिः—

२५२१ । सकलितोर्ध्वः ॥७३५७॥

दी—। जयते; सन्निनिष्पत्तिः योऽभ्यासस्ततः परश्च श्रुत्वं
 स्वात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगुः । जिगयिष—जिगेय ।
 जिगाय—जिगय । जिग्यिष । जिग्यिष । जेता । जीयात् ।
 जीयेषीत् । 'जीव ५६२ माणषारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३
 मीव ५६४ लीव ५६५ जीव ५६६ स्त्रील्ये' । पिपीव । मिमीव ।
 तितोव । निनीव । 'वीव ५६७ वेव ५६८ निरसने' । खर्वी
 ५६९ तुर्वी ५७० युर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः ।
 खर्वाश्वाय । 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व ।
 'युर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'सुर्वी ५७५ वन्धने' ।
 'पूर्व ५७६ पर्व ५७७ भर्व ५७८ यूरणे' । 'चर्व ५७९ भदने' ।
 'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे' ।
 'पर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति ।
 सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्तौ' । इवति । इव्वांश्कार ।
 'पिवि ५८८ मिवि ५८९ पिचि ५९० सेचने' । तृतीयो
 मूर्धन्योष्वादिरित्येके । 'सेचने' इति तरङ्गिण्याम् । पित्वति ।

पिपिम्ब । द्विवि ५८१ दिवि ५८२ धिवि न०३ निवि ५८४
प्रीणनार्थाः । द्विवर्ति । द्विवर्ति ।

कृत् ॥ enjoined to ज्यति i.e. the ज of the root जि is replaced
by न, when it (जि) comes after the चञ्चल, effected or
caused by the affix चञ् or चिट् । Thus जि + चञ् = जि जि च
'चञो जिति' (254) = जि जै च = जिगाय । जि जि चट् = जि जि चट् etc
(no guna due to कित् of चट् by 'चञ्चयोगान्' 224) निविधि—निविध
—the augment इट् is optional here by the saying 'अन्योऽकारवान्वा
'यसासिद् यसिबैवम्' । जिगाय जिगय—('चट्चञोवा') (under 'चञो'—2286)
जिनिवध जिनिवध (चट् by 'क्रावन्वी चिटि ईडभवेत्' and चञ् by एतन्नेवाचः
(272) । जीता—('सासिद्') । जीयान् (चाञ्चोर्जिङ्—अङ्गन्वा—(2298) ।
अजीवीन्—(विचिचिङि—) । द्विवि (द्विवि) 'इदित्ती तुम धातोः'—द्विवृतिः—

नित— । चञ्चिटोः + जेदितिङ्ङिङ् । चञ्चिटोरिति निमित्तचञ्चो, ननु पर—
चञ्चो चञ्चलविशेषचञ्—तदाङ्—चञ् चिट्निमित्तो योऽप्यास इति । 'चञ्चल' (२४९०—०१३५५) इत्यतोऽप्यासादिति पञ्चमत्तमभासपदसदृशेति । कुलमिति—
'चञोः कुचिचञोः' (२८६९—०१३५५२) इत्यतः कुलचानुवर्तते । 'चञ् चिट्-
निमित्तो योऽप्यास' इत्यतश्चाधमनम् । 'चञ्चिटि च परे योऽप्यास' इति वरचञ्चल-
न्यचञ्चलः सरे प्राची व्याख्यानं नाहलम् । अथर्ववेदचञ्चलान् सवि 'जिजायिवति' इत्यत
कुलप्रवृत्तात् इति वीक्षम् । जिगाय—जि जि चञ् = जि जै च = जि जै च
(चञो चिटि इति वृद्धिः—तव आवादिभः) । जिगय—चञ्चयोगादिति जिगाय
तुक्मादाः । निविधेति 'एकाच उपदेशे'— इति चामित्वा आरम्भात्तन्निवमाद्
इट् विकल्पः । जिगाय—जिगाय—'चट्चञोवा' इति चिचिचञ्चाद् इति निविधः ।
जिनिवधेति—क्रादिनिवमादिट् । 'एतन्नेवाच' (२०२) इति चञ् । जीता—चञिद्—
अजात् तासां निवमाचः । जीयान्—चाञ्चोर्जिङ्—'अङ्गन्वा' (२२८८) इति शेषः ।

अतोवीत—विचिह्नः—(२२६७) इति ह्रिः । छटि ज्ञेयति छटि अनेयत्
इति । चिन्वति इत्यादी तुम् इप् । अत्र विचिह्नैश्वर्यविधिमाह—

२३३२ । धिन्विह्रणयोश्च ॥३॥१८०॥

दो— । अनयोश्चकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च अव्ययये ।
'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवद्भावाद् लघुपधगुणो
न । उ-प्रत्ययस्य पितृसु गुणः । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वति ।

अकार is the final substitute of चिन्व and छच्च् is c. the
final letter व of चिन्व and छच्च् is replaced by अ and the
affix च is attached to them in connection with अच् । Thus
चिन्व and छच्च् become चिन and छच । Then comes उपप्रत्यय ।
And this उपप्रत्यय is आदेशातुक by 'आदेशातुकं ज्ञेयः' । Thus the
rule 'अतो लोपः' (2308—8. 4. 48) comes in. Then by अलोप
चिन becomes चिन् । Now appears the rule 'लघुपधगुणस्य'
(2189—7. 3. 36) to take effect upon it. But it is counter-
acted by the स्थानिवद्भाव of अलोप i. e. though the affix च
disappeared by 'अतो लोप' yet it is to be treated as present
(अकारवदेव विभावम्) । Thus the र् of चि ceases to be the pe-
nultimate, for the root is चिन् in reality, and not चिन् ; so
there is no लघुपधगुणः । See also our notes under 'धिनीति' in
Krat 1. sl. 22. (Here you cannot rejoin that अलोप is not
to be taken as स्थानिवत् by the rule स्थानिवदादेशोऽनङ्गविधौ (१८—
१११३६) as in the case of a single letter (अलम्बम्) च ; for
च is not a letter, originally connected with the root. Thus.

चलोप here is an अजादीय and ceases to be an अङ्गिष्ठि । It is for this reason that Panini has stated as 'धिञ्जिञ्जोरच' and has not said धिञ्जिञ्जोर्चोपच, in which case it would be open to the above objection). Now the affix उ attaches itself to धिञ् giving धिङ् by 'चतो गुणे' (191—6, i. 97). This उ is gunnated where the affix after it drop its च् (as तिप्, हिप् तिप् etc.). Thus धिनोति धिनोति etc. धिङ्गुतः (for तम् ■ not पिम्) (Cp. 'कार्त्तिक'—२२३४). धिङ्गुति—(by इकोवचि (48). (अङ्गिष्ठि is to be taken as—in place of अच्) । धिङ् + वस् :—

लित—। धिञ्जिञ्जोः + च च इति च्छेदः । धिङ्गुत्तम् इत्यनङ्गोरिका निर्विच्छेदोः कृतश्चसनादयोः चहीविचयम् । तदाह—अनङ्गोरिकार इति । अजादीयः अङ्गिष्ठ्यस्य इत्यनेन अकारमात्रस्यैव भवति । 'तनादिङ्गुत्तम् च' (७१।१८) इत्यत्र उदिति अनुवर्तते । 'कार्त्तिके कृत्—' 'कार्त्तिके कृत्' इति च । ततः कार्त्तिके कृत् अङ्गिष्ठ्ये परिणम्यन्नाह—अङ्गिष्ठ्ये सति वस् अच् भवति तत्र इत्यर्थः ; अच् स्याति इति निष्कर्षः । एतेन धिङ् इत्यस्य वक्ष्यते अकारे आदिने धिञ् इति ज्ञाते उपसर्गमेव च धिञ् उ इति स्थिते आह—चतो लोप इति । 'चार्त्तिके कृत्' इत्यनेन अप्रत्ययस्य चार्त्तिके कृतत्वात् । उपसर्गस्य चार्त्तिके कृतत्वात् परतन्त्रिण इति । तेन चतो लोप इत्यनेन धिङ् उ इति स्थिते धिनीतेर्लुपधगुण' वाच्यति—तस्य स्थानिद-भावाधिति । तस्मिन् चतोवच अजादीयत्वादिति नाहः । (च इति म्यानी तस्य 'लोप' इति आदिनः । च च 'अ' अङ्गुभवति । तेन तन्मात्रे 'य' आदिस्थिते च अजादीयो भवति । 'लोप' आदिस्थिते । अतएव 'लोपः' अजादीयः । च च गुणः स्थानिद भवति यतः तस्य पूर्वस्थेन कृत्तस्य धिनोतेर्लुपधादयो विधीयन्ते । एवञ्च धिनोतेर्लुपधादयो अप्रत्ययत्वाभावात् गुणो निवर्तते अकारात्तत्वात् (धिङ् अपि स्थानि-दभावाद् धिञ् एव भवति) । तदाह—अङ्गुपधगुणो भवति । धिङ्गु—तिप्छिपा-दिषु इत्यर्थः । धिनोति—अङ्गुम् । धिङ्गुतः पिदभावात् गुणः । धिङ्गुति—इकोवचि इति यथादिने कथम् । धिङ् + वस् इति स्थिते :—

२५२३ । लोपञ्चास्त्रान्यतरस्यां ङ्योः ॥६।४।१०७॥

दी— । असंयोगपूर्वीं यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्त्राङ्गस्य लोपो
या स्यात् ङ्योः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः ।
मिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि ।

The final (i.e. the ङ) of an अङ्ग or verbal base which
ends in लकार—an affix not having a conjunct letter preced-
ing it—disappears optionally when न and व follow. Thus
धिन् ङ वस्=धिन् ० वस्=धिन्वः । Similarly धिन्मः । But in धिनोमि
because the पितृविधि follows on लोपविधि, so गुण prevails.

नित— । लोपः + च + चङ् + चन्यतरस्याम् + ङ्योः इति षष्ठः । चङाधि-
कारात् सूत्रस्य 'चङ्' इत्यकार्यमाह तदन्तस्य (उच्चापान्तस्य) चङ् इति ।
'ङ्यो' इति ङ्योः परयोरिति सप्तम्यन्तम् । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति' पूर्व
श्रवम् ; तदाह—असंयोगपूर्वीं यः प्रत्ययोकार इति । धिन्वः—धिन् ङ वस् इति
स्थितेऽनेन लोपो रूपम् । एवं धिन्म इत्यम् । ननु धिनोमि इत्यम् नकार-
सदृशादपि कुपो नलोप—इत्यत्राह—मिपित्विति लोपापेक्षया परत्वादित्यर्थः ।
'असंयोगपूर्वीं यः प्रत्ययोकार' इति किम् । यस्मै यः । चाङ्गुवः । अत्र 'ङ्' 'प्र'
इति संयोगवर्धस्त्राङ्गलोपः । प्रत्ययोकार इति किम्—यु मिश्रये इति धातुस्य
नकारान्तकारे च परे—युवः, युमः—इति लोपो ना भूत् ।

२२३४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०८॥

दी— । असंयोगपूर्वीं यः प्रत्ययोकारः तदन्तादङ्गात् परस्य
हेर्लुक् स्यात् । धितुः । नित्त्वाद्ङकारलोपात् पूर्वमाह ।
धिन्वाथ । धिग्वाम् । जिन्वतीत्यादि । रिवि ५८५ रवि

५८६ धवि ५८७ गत्वर्थाः । रिपति । रपति । 'कवि ५८८
 शिक्षाकरणयोश्च' अकाराद् गतौ । 'कथ्योति' इत्यादि धिनोतिवत् ।
 अयं स्त्रादौ च । 'मव ५८८ वन्धने' । मवति । मवतुः ।
 मेवुः । अमवीत्—अमावीत् । 'अव ६०० रक्षण-गति-कांक्ष-
 प्रीति-हृद्यवगम-प्रवेश-अवच-स्त्राम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दौष्ट्या-ति-
 क्लान-हिंसादान-भागवद्धिषु' । अवति । आव । मा भवान्
 अवीत् । 'धावु ६०१ गतिशब्दीः' । स्वरितेत् । धावति—
 धावते । दधाव—दधावे ।

अथोक्तान्तः आत्मनेपदिनः । 'धुच ६०२ चिच ६०३
 सन्दोषनक्षेत्रनजीवनेषु' । धुचते । दुधुचे । धिचते ।
 दिधिचे । 'वृच ६०४ वरणे' । वृचते । वृहचे । 'थिच ६०५
 निधोपादाने' । थिचते । 'भिच ६०६ भिक्षायामसाधे कामे
 च' । भिचते । 'क्लोष ६०७ अक्षयतायां वाचि' । 'वाधने'
 इति दुर्गः । क्लेशते । विक्लीषी । 'दृच ६०८ दृष्टौ शीघ्राय
 च' । दृचते । ददचे । 'दोच ६०९ मीषेऽन्वोपनयननियम-
 वतादेशेषु' । दौचते । दिदीचे । 'ईच ६१० दर्शने' ।
 ईचाश्चक्रौ । 'ईच ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' । ईषाश्चक्रौ । 'भाव
 ६१२ व्यक्तायां वाचि' । भावते । 'वर्ष ६१३ खेचने । दन्वी-
 षादिः । ववर्षे । 'गेष ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'ग्लेष'
 इत्येके । अन्विच्छा—अन्वेषणम् । लिगेषि । पेष ६१५ प्रयत्ने' ।
 पेषते । जेष ६१६ जेष ६१७ एष ६१८ मेष ६१८ गतौ' ।
 जेषते । मेषते । एषाश्चक्रौ । पिप्रेषे । 'रिष ६२० रेष ६२१

'क्षिप् ६२२ भव्यतो शब्दे' । आद्यो ह्यकशब्दे । ततो द्वौ
 भव्यशब्दे । रियते । हियते । ह्यषते । कासृ ६२३ शब्द-
 कुत्सायाम् । कासाश्चक्रो । 'भासृ ६२४ दीप्तौ' । वभासे ।
 'शासृ ६२५ रासृ ६२६ शब्दे' । नासते । प्रणासते । 'अस
 ६२७ कौटिल्ये' । नसते । 'भ्यस ६२८ भये' । भ्यसते ।
 वभ्यसे । 'आछः शसि ६२९ पच्छायाम्' । आग्रसते ।
 आशशंसे । 'असु ६३० स्तसु ६३१ अदने' । जग्रसे । जगलसे ।
 'ईह ६३२ चेष्टायाम्' । ईहाश्चक्रो । 'वहि ६३३ महि ६३४
 लुहौ' । वंचते । वनंचे । मंचते । 'अधि ६३५ गतौ' ।
 अंचते । आनंचे । 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्' ।
 अगर्हे । अगल्हे । 'वर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये' । 'ओच्यादौ ।
 'वर्ह ६४० बल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाप्हादनेषु' । दन्वोष्ठादौ ।
 केचिन्तु पूर्वयोर्दन्वोष्ठादितामनयोरोष्ठादितां चाङ् । 'प्रिह
 ६४२ गतौ' । पिङ्गिहे । 'वेह ६४३ जेह ६४४ बाह ६४५
 प्रयत्ने' । आद्यौ दन्तोष्ठादिः । अन्वः केवलोष्ठादिः ।
 'सभावयोष्ठादौ' इत्येके । 'दन्तोष्ठादौ' इत्यपरि । जेह-
 तिर्गत्यर्थोऽपि । बवाहे । द्राह ६४६ निद्राचये । 'निक्षेपे'
 इत्येके । 'कासृ ६४७ दीप्तौ' । चकासि । जह ६४८ वितर्के ।
 जहाश्चक्रो । 'गाह ६४९ विलोडने' । गाहते । जगाहे ।
 जगाहिजे—जगासे । जगाहिहे—जगाहिधे—जगाह् ।
 गाहिता ।

The affix हि disappears coming after an एङ् that ends

in an अकार—the affix having no conjunct letter preceding it (च) —. Thus धिन् च हि=धिन् च ०=धिन् । The augment चाद् (directed by 'आहुतमस्य पिब' (2204—3. 4. 92) is persisting or compulsory. (निवृत्तिः). Hence it precedes उकारलोप enjoined by this rule (6. 4. 108) although it follows upon the former ; for there runs the परिभाषा—'पूर्वपरनिवृत्त्यान्तरद्वयपदाशानामुत्तरोत्तरं वक्ष्यते'. Thus धिन् चाद् (चाद् वत् उलोप by निवृत्तिः (2200)=धिन् चाद् (च is gunnated and does not elide for the इ is now intervened by चा)=धिन्च् चाद् (चवादेशः)=धिन्चाव । Similarly धिनवान् and also धिनवानि । निवृत्तिः etc— an example of जिवि read after धिवि । अमवीत्—अमावीत् by optional वृद्धि by 'अतो ह्रस्वदीर्घयोः (2284—7. 2, 27). अय—कान्ति to wish. प्रीति—to be glad. हृति—to be satisfied. चक्ष्म—lo know. स्वायम्—to exercise influence. अवाप्ति—to have. मा भवान् अवीत् here इति ■ prohibited by 'विति' (2268).

अवोधानाः etc—i.e., ending in अवधृ hence, upto वृषि (652) कान्तिवन्धे । विद्य—to learn. कैविद् तु etc, i. e. read vice versa. काह—to surmise, conjecture etc. 'गाह् (गाह्) to bathe, enter etc.' जगाद्विधे—जगाद्वि the augment इट् ■ optional here because the root is कदित्—क dropping. जगाद्विद्—जगाद्विधे—जगाद्वि । The first, two are according to the rule 'विभाषेतः (2325). and the last (जगाद्वि) is thus—गाह् गाह्वि=जगाह्वि (by प्रत्ययः)—ज गाह्वि (by 'कृषीयः') जगाद्वि (by 'होटः'—324—8. 2. 31)—जगाद्वि इट् गाह्वि (118—8. 4. 41)—जगाद्वि (by 'एकाचो वयो षष् भवत्यस्य सूचोः' (326—8. 2. 37) + जगाद्वि (by टी डीयोः' (2835). गाहिता (लुट्)

इदं वास् । This is in case of इद् and when इद् is wanting then गाङ् + ता = गाङ्, का = गाङ्, घा (by अवसोर्धोऽयः (2:80—8. 2, 40) = गाङ्, वा (by टुनाटुः (113) = गाङ् by the next rule :—

नित—उतः + च, प्रत्ययात् + असंयोगपूर्वार्त्त इति च्छेदः । उतश्चेति सकारस्य ।

‘प्रत्ययात्’ इति—‘असंयोगात्’ इति रेतस्य विशेषश्च तदाह—‘असंयोगपूर्वार्त्त इति । संयोगः (‘इत्योऽनन्तराः संयोगः’) पूर्वो यच्चादिति विषयः । न तथा असंयोग-पूर्वसंज्ञात् । अत्रापिचारादाह—तदन्ताह्वय इति । हेरिति ‘अतो हेः’ (२९०२—६।३।१=३) इत्यतो हेरिति ‘विभो लुक्’ (२६२६—६।३।१०४) इत्यतो लुगित्यस्य आनुवर्तनात् । भित् इति व्यष्टम् । निम्नत्वादिति—‘पूर्वपरनिम्नान्तराणां पदानां अनुवर्त-त्तरं वलीयः’ इति न्यायेन वलीयस्त्वादाः मान्प्रवृत्तिः । निम्नो हि विधिः क्ते अक्षतेऽपि घेत्तरे—मात्रोति इति भाष्यवचनात् । ततश्च चाट्-प्रत्यया वकारस्य व्यष्टित-त्वेन—उक्तोपामावे तंस्त्वयुषे—अवादेने विनवाय इति (भित् चाट वस्—भित् चाट—विभो चाट—विभो चाट—विभो चाट इति) ; एवम् विनवाय । विनवाय इति—भित् निप् इति स्थिते ‘भेजिः’ इति भिभावे पूर्ववत् ‘आहुतमस्यपिचोति’ आकाशस्य भित् चाटिप् इति आते निष्ठाद्युक्ते अवादेने—रूपम् । क्वचि इति ‘विनिष्कृष्यो—’ इति सौत्रस्य पठणं तदाह—विनोतिवत् इति । अत्रमिति क्वचि । अत्रमोत्—अत्रमोत्—अतो-इत्यादेरिति इतिविशेषः । अत्रेति—अत्रमो कोषाः । अत्रमिदंविशेषः । मा मथान् इति—नेटीति इतिविशेषः । मा भवान्तोदितिवत् । स्वरितेत्—इति ततश्च पदविशेषः (स्वरितमित इत्यनेन) इति दर्शयति भावते भावते इति—

अतोभावाः इति—उक्त (श च घ ङ) वर्त्तमाना इत्यर्थः । ततश्च छुपि (६५२) कान्तिरूपे इत्यन्तानां लाभः । हीचेति नौका—इत्या—उपनयन—नियमनत आदेशेषु इति च्छेदः । तत्र मोक्ष्यं शेषवचनम्—इत्या यत्र इति चत्तः व्यष्टाद्यैः । आसाधकं—‘आसम्प्रत्ययादान—इत्याम् । आकाः चसि इति आका पूर्वः शब्द इति वाच्यम्—‘तदा नामसि विनवाय सञ्जव’ (महाभारतम्) ; ‘आशंसने सलिविषु सुराः’ इत्यादि शान्तिनाम् । ‘आशंसता वाचयति तदाह’ इत्यादिवु मुं मसः सतोभ्यादिपरम्यपिनो चञ्चम् । कैचिलिति—विपक्षोसेन

पठन्ति इति भावः । काय दीप्ताविति यथा सूर्यः प्रकाशयति इत्यादि । अङ्ग-
विकर्त्तु—विहितविकर्त्तु उद्धारार्थिनैः । कङ्कति इति—‘कङ्कं तर्हि’ ‘चतुर्कम्-
पूरुहति पञ्चमो जगत्’ चतुर्दशसंख्यस्य तन्नीलनिधत्तात्तदोप इत्याहु’ इति तत्त्व-
बोधिनो । गाङ्ग (कदित्) गाङ्ग इति द्विवः । विहीनमनस प्रवेगनाशपरं न तु
प्रतिभातावकमिति व्योमम् । जगाद्वि—जघावे—जदित्वात् ‘क्षवतिक्षतिप्रवतिधूज् दितो
वा’ इति इद्विविधः । जघावे इति । इत्भावे जगाद् से इति स्थिते ‘ही ठ’
इति जगाट् से इति जाते, एकाचो यथो भय् इति जघाट् से इति सम्प्रदायान् ‘यदोः
कः सि, (२८५), इति जघाक् से इति भवति ततः सखादीयावधवलेन पत्ये—जघाटि
इति सिद्धम् । जगाद्वि—जगाद्वि—जघाटि इति । विभाषेः इति द्वयनिकस्यात्—
पूर्वपदसम् । एतद् इद् पत्ये, इत्भावे तु जघाटि इति । तदर्थे प्रक्षिप—जघाट्धि
—(हीट्)—जघाट्धि—(एकाचो यथोभय—) जघाट्धि—(इन्द्राङ्गः)—
जघाट्धि—जघाट्धि—(हीट् लोपः)—जघाट्धि—जघाटि । गाङ्गिता—
गुडि—इद् पत्ये इदम् । इत्भावे तु गाङ्गता इति स्थिते—हीट्—गाङ्गता (भवस-
योर्भाषः (२२०—२२१०)—गाङ्गता—(इन्द्राङ्गः)—गाङ्गता तवः—

२२२५ । ठी ठे लोपः ॥२३॥२३॥

ही— । तस्य लोपः स्वाङ्गते परे । गाङ्गा । गाङ्गित्यते—
घाङ्गते । ‘गाङ्गिषीष्ट—घाङ्गीष्ट । अगाङ्गिष्ट अगाङ्ग । अघा-
चाताम् । अघाचत १ अगाङ्गः । अघाङ्गम् । अघाङ्गि ।
‘गृह्ण ६५० गङ्गिषे’ । गङ्गिते । अगृह्णे ।

“अद्गुपधेभ्यो लिटः क्तिञ्च गुणात् पूर्वनिप्रतिषेधेन”
(वार्त्तिक ५८३) । जगृहिषे—जघृते । अगृह्णे । गङ्गिता—
गङ्गा । गङ्गित्यते—घङ्गिते । गङ्गिषीष्ट—घृषीष्ट । सुङ्गि ।
अगङ्गिष्ट । इत्भावे—

A. z slides when it is followed by another ङ । गाङ्गित्यते—

चात्यते—the former is with इट् and the latter without इट् (in छट्)। Thus गाह् + इट् खति ; गाह् खति = गाट् खति = चाट् खति = ('एकाचो वचो भव्—')। चाह् खति (वटी: क: सि) = चाह् खति । गाहिषीट्—चापीट् (चायीर्लिङ्)—(गाह् + इट् + लीयुट् + सुट् + त) and (गाह् + लीयुट् + सुट् + त = गाट् + लीय् + स् + त = चाट् लीय् त = चाह् लीय् त = चापीट्)। अगाहिट्—अगाट् (सुट्)—अट् गाह् इट् सिच् त (इट्पथ) अट् गाह् सिच् त (इट्भावेपथ) = अट् गाह् भ् त—अगाट् ० त (by 'असौ भवि' (2231—S. 2. 26) = अगाट् थ (भवसाधोर्ध्वः) = अगाट् ठ = अगाट् (by this rule). अघाभाताम्—अगाह सिच् भाताम् then as before 'घ' for 'भ', 'ट्' and then क्' for ह् and घ changes into व । So अघावत (here कं is replaced by वत् by 'आत्मनेपदीवर्तत' (2258—7. 1. 5), अगाटात्—अट् गाह् सिच् वास्—अगाट् ० वास्—अगाट् ठास् etc. अघाट्ठम्—अट् गाह् सिच् भस् अगाट् ० ठ् भस् etc. अघाणि—अट् गाह् सिच् इट् अगाट् स इ—अघाह् व इ । एट् (कति) नईये 'to condemn'. अट् here एट् is not gunanated by the Vartika 'अट्पथो जिट्' (593). See under rule 'आहिर्निट् उवः—' (2289—1.3.5). अट्पथे etc like अगाहिवे etc.

मित्—। अट्म् । गाहिषीते—चात्यते इट् विल्लस्यात् छटि पूर्वमित्पथे । परम् इट्भावे, वदिल्लम्—गाह् खति गाट् खति (होट्)—चाह् खति (एकाचो वचो भव् इति भवभावाद गकारस्य चकार, 'वटी: क: सि' इति ठकारस्य च ककारः)—गाह् खति (वत्) ततो छपम् । गाहिषीट् चापीट् (चायीर्लिङ्) इट् विकल्पः । इट्पथे—गाह् इट् लीयुट् सुट् त—गाह् इ लीय्—स् त (यलोप—षल्लङ्गानि । इट्भावे—गाह् लीय् स् त—आह् लीय् ट (भवभावेऽल्लङ्गानि) । अगाहिट्—अगाट् (सुट्) अगाह इट् सिच् त (इट्भावे)—अगाह स् त (इट्भावेपथे) अगाट् ० थ (होट्—अवतयोः—सलोप)—अगाट् ठ

(चनेन खीये) — चगाड इति । चयाच्चाताम् — अगाङ् सिच् चाताम् — चागड्
 च् चाताम् — चचाक् च चाताम् (नकारस्य भवभावेन घकारः ; ढकारस्य कत्वम्
 ततः चत्वम्) । एवमघाचस्य (चाञ्चनेपदेऽचनः ' (२९५८ — ७११५) इत्यदादेशो
 कील्यः) । चचाङ् — चट् गाङ् सिच् घास् — अगाङ् स् घास् — अगाट् ० भास्
 (भवभाषीः —) चगाट् ङास् (ङुगाङ्) — अगाङात् (ङो ङीषीपः) — चचाङाः ।
 चचाङ् न् — चट् गाङ् सिच् ध्वम् — च गाङ् न् ध्वम् — चचाङ् ० ङीम् (ङो ङीषीपः) ।
 चचाधि — चट् गाङ् सिच् इ (लघनैकावचनम्) — चगाङ् स् इ — चचाङ्
 स् इ — चचाक् पि ततो कृष्णः । चट् (अङित्) गर्हणे इति । गर्हणं जिह्वा ।
 गर्हते पुगन्तकधूपधस्तेति गुणः । चचट् इति छिटि किल्लादगुणाभावे हर्गवतिः
 ' अट्पुपधेभ्य इति वार्त्तिकमिदम् ' ' वाङिर्निटुलवः ' (२९८८ — ११६५) इति सूत्रस्या-
 चचात् विवृतम् । अचट्ठिदे — अचट्ठे — अदिभाट् सगाङ्ठिदे — अचाट् इति वदित्-
 त्कल्पः । अचट्ठे — चट् + ङी चट्ठे च्ठे — अत्ताभस्य — अचट्ठं रपयत्वं इत्यादिद्वेषः
 अचट्ठं ततः अचट्ठे इति । तत एकाधोवर्गो — इति भवभावे हकारस्य ढत्वकत्वे
 सस्य षत्वम् — अचट्ठे इति । अचट्ठे — अचाट्ठे इति वत् । अर्चिता — गठौ — गुणलता-
 ङाट्ठेति गाङ्ठिवत् । एवमन्यथापि गाङ्ठवत् केवलं गुणेन विशेषः । इहभावे कृष्णि-
 कृपात्तरं दशयितुमाङ् — इहभावे इति —

२२२६ । यस्य वरुणपदादिनिटः क्तः ॥३१॥४५॥

दी—। इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चोः क्सादेशः
स्मात् । अघृञत् ।

The affix **णिच्** is replaced by the substitute **क्स्** (स). When the root is **चनिट्** and has **यस्** (य व स ह) letters at the end and **वल्** (वल्छल्) letters for the penultimate. Thus **यद् + णिच् + त = चट् यद् क्स् त = च यट् स त = च व क्स् व त** ('हो तः'—'एकाग्रो वयो भव—' and 'वटीः कः सि') ।

नित—। शब्दः + (इत्—उपधात्) + अनिटः क्तः इतिच्छेदः। 'आतो-
 रीताचो क्तादिः'—(२६९८—३।१।२९) इत्यतोधातोर्विखलुपसंज्ञात्—अथ इत्यनेन
 तत्त्वज्ञानं यद्वचम्। तदाह इत्युपधौ यः प्रत्यय इति। इत् उपधायां यस्तीति नियमः।
 यत्नः (यत्नत्वात्) इत्युपधात्—अनिटः—इतिवक्ष्यम्—अनुवृत्तिरूपस्य धादीभिर्धेनयम्।
 यत्नः धिक्प्रवादः। तस्य सकारः चकारेण सङ्गतिर्हति ककारो ध्रुप्यते। अट्प्रत्यय-
 ष्ट् + पिब + त इति स्थिते अनेन क्तादीर्मेऽङ्गायने—अ ष्ट् स त इति ज्ञाते यत्प्रत्यय-
 मिच्छेन गुणानादि—अ ष्ट् स त इति भवति। ततः पूर्वधात्—'हो कः' 'वहोः
 कः वि—' 'एताचो वधो भवत्—' इतीषां—महत्त्वा वति य अट्प्रत्यय इति ततो
 वचम्।

२३३७। 'क्वस्त्राचि ॥३।३०२॥

दी—। अजादौ तद्धि क्वस्त्राचि कौपः स्यात्। 'अतोऽन्त्यस्य'
 (४२)। अचृजाताम्। अचृजन्त। 'क्वश्च ६५१ च'। क्वश्चते।
 'सुवि ६५२ कान्तिकरणे'। सु'वते। क्वु'वते। केचित् 'चव'
 इत्यदुपधं पठन्ति।

अद्याहंत्वन्ताः परस्मैपदिनः। सुनिर ६५३ अविशब्दनि'।
 'विशब्दं प्रतिज्ञानं। ततोऽन्यस्मिन्नर्थे' इत्यने। 'अन्ते'
 इत्यन्ये पेटुः। घोषति। क्वुघोष। घोषिता। इतित्यादकृत्वा।
 अघुषत्—अघीषीत्। 'अचू ६५४ व्याप्ती'।

क्वस् clides when an अजादि (beginning with a vowel) तद्धि
 (i.e. an आत्मनेपद affix) follow. By 'अतोऽन्त्यस्य' the final letter च
 only clides and not the whole word 'क्व'। Thus अचृच + चाताम् =
 अचृच + चाताम् = अचृचाताम्। Had the अतोप not been ordained by

this rule then the form would have been अष्टसेयानाम् by the rule 'वाती क्तः' (२२३५—०/२८७) ; अष्टयस—अष्टय+अस (the whole (अष्टय) being अस्त the rule 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) does not apply here).

अवाह्यताः—i.e. upto अह (७४ =) पूजायाम् । धुधिर (धुध्)—It has been made 'हृ—olding' to make it have optional अह् in धुध्, by 'हरितो वा' (२२६८) । प्रतिज्ञान—means to promise, to admit etc. घोषात् (by पुनन अष्टपञ्चक च) । अच (अच्) to pervade.

नितं—। कृत्स्न + अधि इतिच्छेद । 'कृत्स्न' इत्यस्मादेव ज्ञायते यत् स्याद्विधीऽदन् इति । अधि इत्यनेन तदादिभिर्विशिष्टाहः प्रज्ञादिति । तद्धीति 'हुत् वा दुहदिहृदिहनुष्मानामनेपदे दन्त्य' (२२६५—०/२१०३) इत्यत एव अपकसैवात् आत्मनेपदसिद्धौ, [अचरसूत्रात् आनयनं नाम अपकसैः] इत्यौ 'वक्ति' इति केषाञ्चित् प्रत्ययः—आधिक्यादायनुत्पत्त्यादिति ; तस्यैवविश्वादी अहम् । अक्षीऽन्यस्येति—अनेन कृत्स्न च लोप इति भावः । अलोपाभावे तु अष्टसेयानाम् इति न भवेत् 'वाती क्तः' (२२३५) इति क्तिनाम् इवादिभिरविधानात् । अष्टयस—अष्टह भ इति स्थिते भस्य अजादित्वाभावात् कृत्स्न अजाखलोपी न भवति । यतश्च (कृत्स्न अलोपाभावात्) 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इत्यस्यापि अपमर्शः । अष्टयसकृत्कृतवत्त्वानि पूर्ववत् ।

अवाह्यताः इति—अह (७४ =) पूजायामित्यन्ताः धुधिर (धुध्) 'हरितो वा' इति लुकि अह्मिक्तस्यार्थनिरित्करणम् । प्रतिज्ञानस्य पुननः । अधुपत् इति अह्पदे । अलोपीति इति सिचपदे । इह धातोर्न च ईट् वेति ; सिजलोपः । अच् अदिह्-अचरस्यिहृदिहृत्स्यार्थम् 'अरतिहृति—' (२२७८)—इति क्तिनाम् ।

२२३८ । अक्षीऽन्यतरस्याम् ॥३॥१॥७५॥

दो—। अक्षी वा अमुप्रत्ययः स्यात् कर्त्तर्ये सार्वधातुके

परि । पले शप् । अक्षोति । अक्षुतः । अक्षुवन्ति ।
 अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय—आनक्ष ।
 अजिता—अष्टा । अक्षियति । 'क्षीः—' (१८०) इति कसोपः ।
 'वडोः कः सि' (१८५) । अक्षति । अक्षोतु । अक्षुहि ।
 अक्षवानि । आक्षोत् । आक्षवम् ॥ अक्षुयात् । अक्षात् ।
 ऊदित्वाद्वेष्ट । 'नेटि' (२२६८) । मा भवान् अक्षीत् ।
 (मा भवन्तो) अक्षिष्टम् । (मा भवन्तः) अक्षिषुः । इडभावे
 तु—मा भवान् आक्षीत् । (मा भवन्तो) आष्टान् । (मा
 भवन्तः) आक्षुः । तच् ६५५ लच् ६५६ तनूकारणे ।

The affix च् is optionally attached to the root अक्ष् when a कसोप-
 affix follows in the active voice. शप् comes in when च् is
 wanting. Thus अक्षोति—etc. अक्ष वन्ति by 'अचिच्चातु—' (१०१) लक् ।
 इति अक्षति—'पतो गुणे—' (१८१) इति परद्वय । आनक्ष—by 'अन चादिः' (११४८)
 and 'नञाम्बु द्विक्रमः' (२१८८) । आनक्षिय—आनष्ट—optional इट्, for
 the root is ऊदित् । इट्पक्षे—अक्ष्, अक्ष् इट् अक्ष्—अक्ष्, अक्ष् इय—मा भुट्
 अक्ष्, अक्ष् इय—आन् अक्ष्, इय (इयादिः शीघ्रः)—आनक्षिय । इडभावपक्षे—आनक्ष्
 च—आनक्ष्व च—आनक्ष्, ट ('क्षीः—' (१८०—८१२१) thus क elides and च
 becomes ट by टुणा टुः (११३) । अजिता—अष्टा (लुट्) । अक्षियति—
 अक्षति (लट्) the process of the latter is being shown thus—क्षीः
 etc. अक्ष् सति—अ ० अक्षति (then by वडोः—(२८५) व changes into
 ष्) —अक्ष् सति—अक्षस्यति—अक्ष्यति । अक्षोतु—by 'पितृसु गुणः' as अक्षोति
 etc. अक्षुहि—here 'उतय प्रथयादसंयोगपूर्वकम्' (२३३४) does not apply
 for च comes after a संयोगपूर्वकम् (अक्ष्) hence no द्विक्रमः । अक्षवानि

५०० धिग्वामि under 'धिविक्कणीर च' (२१२२) । आचोत्—अच् + लङ्
तिप्—आच् अचोत् न—आ अचोत् । आच्यम्—आचो + मिप् (चम्)—
'तस्यस्मिन् तातंतामः' । अच्यमान्—विधिलिङ्—hence no दीर्घ by 'अङ्गत्—'
(२१६८) । अच्यान्—(आशीलिङ्) । Here neither अ nor अच् comes
in, for, it is an आर्धधातुक । ना भवान् अचोत्—अचिष्टाम्—अचिष्टु—here
there is no वृद्धिः by the rule 'नेटि' (२२६८) । But if ना is dismissed
the लृङ् forms of अच् will be अचोत् अचिष्टाम् अचिष्टु, ect (by सन्धिः
with आच्) । When there is no इट्—वृद्धि will come in by
'नदमजहलनक्काच' (२२६७) giving (ना भवान्) अचोत् etc. लच् लच्
(लङ्)—to make thin or smooth etc.

वित्त—(अच् (इटी१५) + अन्तरस्याम् इति ऋटः । 'आदिभ्यः युः'
(२३२२—३११७३), 'कर्णदिङ्' (२१६७—३११६८), 'सर्वधातुके टक्'
(२७५६—३११६७) इत्येतेभ्यः कर्मिभ्यश्च रिति, कर्णरीति, सर्वधातुके इति आहुवर्तेते ।
तदाह—अप्रत्ययः आदिभ्यः । तत्र अन्वभावपक्षे इति—पक्षे इति । अच् पक्षे
तर्कयति—अचोति इत्यादि । पितृषु गुण इत्युक्तत्वाद् गुणः । अच्युतः—तस्य
अपितृणां गुणभावः । अच्य वक्ति—'अचिन्नाधातु—' (२७१) इत्युक्तम् । अचति—
अचि कर्मम् । लघूपभवाभावाद् गुणभावः । अचन्ति 'अतो गुणे' (१६१) इति
परकमलम्, भवन्ति इतिवत् । आनच—ऋटि 'अत आर्द्धे'रिति दीर्घः (२२४८)
ततः 'तस्मान् इ' इति । (२२८८) इति मुक्तान्वयः । अच् अच् अ—आच् अच् अ—
आहुट् अच् अ—आच् अच् इति । आनचिच—आनच इति । अदित्वादिद्विविधः ।
पूर्वोक्तप्रक्रियया आनाच् इति जाते इति वक्ति—आनच् इय—आनचिच । इत्युक्तम्—
यस्य आनच् अ—आनक् अ—'ओः'—(३८०) इति अतोपि आनच्य ततः—
हुनाहुनिति वक्तुं हुने—आनच इति । अचिता—अचि (लृट्) पूर्ववत् प्रक्रिया ।
वृत्तिः अप्रमाण—(इट्पक्षे) अचिचति (अच् इट् लटि) ; अचिट्पक्षे—अच् अचति
इति स्थिते ओरिति क्लृप्ते अच् अचति इति जाते—वदोः वाः सि (२६५) इति ।

ग्रहणं च । 'यच्च परियर्ह' इत्येके । 'सूच' ६६६ आदरे ।
 सुपूच । 'अनादरे' इति तु काचित्कोऽपवादः । अथङ्वा-
 यहेलनमसूचणम् इत्यमरः । आचि ६६७ आचि ६६८ माचि
 ६६९ काङ्क्षायाम् । 'आचि ६७० आचि ६७१ आचि
 ६७२ घोरवागिते च' । 'वृष ६७३ पाने' । वृष । 'वृष
 ६७४ पुष्टौ' । 'पूष ६७५ लघौ' । 'भूष ६७६ स्तौये' । 'लूष
 ६७७ कृष ६७८ भूषायाम्' । शूष '६७९ प्रसवे' । प्रसवोऽभ्यनु-
 चानम् । ताजव्योआदिः । यूष ६८० हिंसायाम् । 'जूष
 ६८१ च' । 'भूष ६८२ अलङ्कारे' । भूषति । ऊष ६८३
 कजायाम् । ऊषाचकार । 'ईष ६८४ उच्छे' । 'कष ६८५
 खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ भक्ष ६८९ शष ६९० वष ६९१
 मष ६९२ कष ६९३ रिष ६९४ हिंसार्थाः' । तृतीयवर्गौ
 सान्वयोआदौ । सप्तमो दन्तगोष्ठरादिः । चकाष । 'चखाष ।
 शिषेव । शिषेविथ । शिष्टा । क्तः—अशिञ्चत् । अशेञ्चत् ।
 जेषतुः । अक्षेषतुः । शेषतुः । ववषतुः । भिषतुः ।

The root तच् meaning to thin, gets the affix य् optionally
 in the matter of तच् i. e. when a सार्धधातुक् follows in the active
 voice. तच्पोति like अच्पोति, and तचति like अचति । सतदिथ—
 सतद्—optional इद् because it is कश्चित् (see अचतिवृत्ति—२२७६) तच्
 तच् इय—तसदिथ । तच् तच् य—ततक् य, then क is dropped by
 क्तिः (६८०), and य becomes ष by 'ह्नात्' (११३)—ततक् ष=ततद् ।
 अचपोत् (लुक्)—अच् तच् इद् सिच् ईद् त्—अतक् इत् ईत् here इत्ति is

barred by 'नेटि' (२२६८)—चतष्, इ ० इत् elision of स् by इट इटि—
 चतष्, इत् । चतषिराम्—चट्, तष्, इट्, सिष् ताम् (तससाम्)—चतष्, इस् ताम् ।
 चतषिबुः—चट्, तष्, इट्, सिष् मि (बुस्)—चतष्, इस् उम्—चतषिष्, उस्—
 चतषिबुस् । These are in the इट् पञ्च and in the इषभासपञ्च—चतषीत्
 etc—इति; here being enjoined by 'मद्वज्ज'—(२२६७) । Why say
 तनूकरणे—'to thin or polish etc.'—witness वाग्भिः etc 'is reproach-
 ing with (harsh) words.' उच्च 'to sprinkle.' उच्चावहार—'चाम्' comes
 because it is उच्चादि and गुहसान् by 'संवीने गुहः ।' प्रथिवति—being
 वीपदीश, विश्व first becomes निच by 'वीनः' then by 'उपसर्गादसमासिऽपि'
 (२२७०) gets चत् । काचित्—means (read) somewhere, कुम् to
 drink (to suck), गुह प्रसवे—here प्रसव means permission, त्रिनेत्र—
 किट् of त्रिनेत्र to injure etc. क्तः (in लुक्) i.e. by the rule 'एव
 इत्पञ्चाह'—(२२२६) ।

नित्—। स्पष्टम् । ततश्चिप—ततश्च । ऊदिलाद्वेद् । इक्षमावे—ततश्च—
 तत्, तत्, य—ततश्च, य—कलोपः इलम्—ततश्च । चतषीत्—चतषीत्—
 ऊदिलाह इट्पञ्चे 'नेटि' (२२६७) इति उक्तमवधारणम् । इति मि' वेषात् चतषीत् इति ।
 इषभासपञ्चे तु 'मद्वज्ज'कमसाधः (२२६७) इति इति । भिन्नत्वे चतषिबुरिति
 (भिजु'प् इति ।) तनूकरचमिद्वार्ये च प्रथमो नेति वच्यमिति—तनूकरणे किमिति ।
 उच्चावहारिति—संवीतपरत्वेन गुहमत्वाद् चाम् । प्रथिवति—'उपसर्गादसमासिऽपि
 वीपदीश' (२२७०) इति सूत्रादेरिति । उच्चादिति इति—काचित्कः इति—
 उपसर्गादी दर्शनादिति भावः । तच्चाव कोवः—'उपसर्गादसमासमस्य' चमिति । क्तः—
 इति—एव इत्पञ्चाह—(२२२६) इत्यनेन लुकि इत्यर्थः । अर्थिचम् (चिपो वचम्) । एव
 वचिपो चित्मिदस्य' इत्येवमुक्तम्—

२२४० । तीयसङ्गुभक्तपरिपः ॥३॥४८॥

दी—। इच्छत्यादेः परस्य वादेराधेयान्तुक्तस्येच् वा स्यात् ।

रोषिता—रोष्टा । रोषिष्यति । रोषिता—रोष्टा । रोषिष्यति ।
‘अथ ६८५ भर्तृसने’ । इव भर्तृसने श्वरवः । भवति । वभाष ।
‘अथ ६८६ दाहे’ । ओषति ।

The augment इट् is prefixed optionally to an आदेशातुञ्ज affix, beginning with त्, when it follows the roots इष्, सृष्, सुम्, इष्, and रिष् । Thus रोषिता etc. by लघूपधगुणः ॥ श्वरवः—‘barking of a dog’ । अथ+लिट्—takes चाम् by :—

नित्— । ति+इषसङ्गुभरवरिषः इतिच्छेदः । इष इत्यादि समाहार—
इषात् पञ्चम्यकम् । इष इच्छायाम् । एषिता—एष्टा । वृहस्पतिः । संहिता—सीता ।
कुम् गार्धः । ओषिता—ओष्ठा । उपरिवो हिंसायाम् । ‘आदेशातुञ्जस्ये’ वनादि-
रिष्यतुङ्गस्ये—आदेशातुञ्जस्येति । ति इत्यनेन तदादिद्वयं तदाह—तादिरिति ।
इष इति तुदादेः क्पादेशे न दिवादेः ‘श्वेत्कारे क्कम्पन्ययात् प्रतिषेधः’
इति वाचिकादित्याह—इच्छत्यादेरिति । ओषिता इत्यादि—लघूपधगुणे पूर्व्वेन
प्रक्रिया । श्वरवः श्वरवः । अथो लिटि—चाम्प्रिकस्वार्थमाह—

२३४१ । अथविद्वान्गुभ्योऽन्यतरस्याम् ॥३१॥३८॥

दी— । एभ्यो लिट्याम् वा स्वात् । ओषाञ्चकार ।
उषोष । उषतुः । उषोषिष । जिषु ६८७ विषु ६८८ मिषु
६८९ सेचने । जिजेष । क्पादिनियमादिट् । विवेषिष ।
विचिषिष । वेष्टा । वेष्टति । अविचत् । ‘पुष ७०० पुष्टौ’ ।
पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु
‘पुष्’ इति श्रुत्या निर्देशादयं सेट् । अतो न कः । अङ्गविधौ
देवादिकास्तत्र ग्रहणमाह । ‘त्रिषु ७०१ स्त्रिषु ७०२ प्रुषु
७०३ अषु ७०४ दाहे’ । ओषति । शिषोष । ओषिता ।

श्लेषति । श्लिषेव । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अणिट्सु
देवादिकस्येव ग्रहणमिति कैयटादयः ।

यस्यणिट्कारिकाभ्यामे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत् स्त्रीक्ति—
विरोधाद् अन्तान्तरविरोधाच्चोपेक्षाम् । पुग्रीव । मुग्रीव । छप्
७०५ छप् ७०६ सृष् ७०७ सेचने । 'छप्' सङ्गने च । इतरी
चिंसासंलग्नयोश्च । पर्वति । पपर्व । पृष्ठात् । 'छप् ७०८
संचने' । 'छप् ७०८ अलीके' । 'तुस ७१० कस ७११ कस
७१२ रस ७१३ शब्दे' । तुतोस । जङ्गास । जह्ज्जास ।
ररस । कस ७१४ श्लेषणकीङ्गयोः । 'वस्स ७१५ अदने' ।
अयं न सार्वत्रिकः । 'नित्याभ्यतरस्याम्' (२४२४) इत्यर्धेभ्यस्त-
देयविधामात् । ततश्च यत्र क्लृप् वचनं नास्ति तत्रैवास्म
प्रयोगः । अत्रैव पाठः अपि परस्मैपदे क्लृप् । खदित्करण—
मङि । अणिट्कारिकासु पाठो वलाव्याध्भातुके । क्करचि तु
विशिष्टोपादानम् । असति—वस्ता ।

In 'खिट्' the affix चान् comes optionally after these roots
viz सव, विद् and जाङ् । Thus—धीवासकार by लघूपधगुण and अनुप्रयोग
of क् । In the चान्भावपच—उ सव च—उवङ् धीष् च (by चान्भावस्यासवर्णे
(३१२०))—उव् धीव च (लघूपधगुण)—द्वयोव । उवङ्—उव्, उव्, अनुङ्—
उ वङ्, अनुङ्—here there is similarity of the letters स and ङ hence
'चान्भावस्यासवर्णे' does not apply and we get ऊवङ्; ('by भकः सवर्णेर्दोर्ध्').
सवोविध—by 'इट्, लघूपधगुण and उवङ् । विधिविध—विध विध इट्, व—विधिव
इव—विधेव् इव (लघूपधगुण); affixes वल् नल् being क्लृप् (by अर्धयोगादिति
क्लृप्) their substitutes च, न also are क्लृप् i.e. अनुङ्की hence

विविध विविधः । नैका—लुट् । विसृति—लुट्—विच्, कति (पठोः कः, सि—)
 विसृति । अविचत् (लुक्) कः by 'बल' etc' (३३३६). पुच् 'to nourish.' It
 is सृट् hence योयिता योयिषति, 'अपोवीत्—अट् पुट् इव ईत्—गुच्—अपोव् ईत् ;
 under अमिट् roots पुप् is read as पुच् with खच् ; hence it (भादि पुच्)
 is सृट् and thus does not get the affix कः । In the अकृविधि,
 under 'गुवादिदृशादलहितः परस्मैपदेषु' (२३४६), the root पुच्—is
 referred to be दिवादि hence it i. e. भादि पुच् cannot have अच् ।
 Thus अपोवीत् is the only form here in लुक् । अयनपि i. e. the root झिच्
 (भादि) is सृट्, for Kaiyata and others (Haradatta etc) hold
 that 'दिवादि झिच् alone is read in the list of अमिट् roots. Hence
 the statement of व्यासकार (त्रिवेन्द्रवृद्धि) in the अमिट् verse (कारिका)
 'that both भादि and दिवादि झिच् are सृट्, should be rejected on
 the ground that it (the statement) is not only at variance with
 his own saying but also with that of others (Kaiyata etc),
 अच् (च for अच्) to eat. This is not used in all the tense
 affixes (लकारः) ; for had it been used every where Panini
 could not have again enjoined it optionally in place of अच् by
 the rule 'किटाग्नतरङ्गम्' (२४२४) । And its sphere of application
 is to be known from implication or (open) expression. Thus
 its reading here shows that it is परस्मैपदो ऽ अच् ; to make it लुट्
 (लृ—eliding) shows that it gets the affix अच् (in लुक्) ; its instruc-
 tion under the अमिट् कारिका proves that it (अच्) is वशादि वाईपातुम् ।
 But in लृकार् it is expressly mentioned by the rule 'सुवसाहः लृकार्'
 (लृत्—अच्—अच्) । Thus in अच् वसति, in लृट्—वसा (because
 अमिट्) ; for लृट् we look forward—

नित—। 'काम्भृतयादामसम्' चिटि' (११।१५). इत्यतोऽनुवर्तनाद्
 चिटि भविति। औपचकारेति। विविजगत्स्यो विदांचकार आनराचकार इति।
 उचोय—कामभावे चित्—'वाचांदाङ्' उचोयः, इति सर्वशब्दीषु वाचिना चकार
 गुणः, 'अभ्याससाधने' इत्यभ्यासस्य उचोयः ततो रूपम्। सप्ततुः—चतुस्रः चित्तेन
 (असदीगत्तिद् चित्) गुणभावात् सर्वपरत्वेन उचोयस्योपपत्तौ रूपम्,
 सर्वशब्दीष्वमात्रम् (चतुः सप्त—) इति। उचोयिष—सप्त पितृन् अत्र सप्त तुये
 अभ्यासस्य उचोय रूपम्। निवदिशद्—इददिभूतत्वादाङ्—जादित्तिपत्तात्
 इति। निवदिष—सप्त पितृन् भातोयुः। विविदिष—चित्तेन गुणभावात्। वेङ्गा
 (कुट्)। वेङ्गति—विष्, कतिप्—वेष्, कति—वेष्कति—वटी कः छि (२८५)
 चविचत्—(कुट्) अट्—विष् कत् तिप्—अ विष् च त् (अट्) चित्तेन
 तौ गुणभावात्—अविचत् (वटी :—)। पुष पुष्ठाविति। अयं भादिः। अतो तुकि
 विशिषमाङ्—चमिठैविति। धातुषु इति योग्यम्। दिवादिरेभिद्वयत्वं, न भादै—
 सातच सैट्भात् 'अच इगुपधात्' (२९३६) इत्यस्याप्रत्यया चिर्जिभ भवति न कः
 इति भावः। ननु 'पुषादिद्वयताद्वयद्वयः परस्परद्वय' इति निर्द्देशादत्र अट्
 प्रत्ययोऽपि भवेत्। नैयाङ्—अट्मिथी चिति—तत्र तूने दिवादिरेव पुषेयं कथं न
 भीषाधिकस्य। अतोऽपि न। अतः विचि अपोदीत् इति (अट्, पुष, अट्, तिप्
 ईदत्—अवीष्, ईत्)। त्रिषु इति चत्वारोऽपि दाढावाः। अयं चत्तुष्पुषः प्रथमस्य।
 त्रिषु इति पुष इतिषत् भावाद्यपि पत्यते दिवादावपि। तत्र कः सैट् कोऽणिट्
 इति निर्णेतुम् चाङ्—अयम् इति। त्रिषु इत्यर्थः। सैट् (अवादिरेति)।
 भीषादिकान्वितैः सैट्प्रत्ययः। प्रमाचयति—चमिट्, चिति। ईषादिकस्य दिवादिः
 'क्षिप्यति कामपि पुष्यति कामपि कामपि रमयति रामान्' (अघदेवः) इत्यर्थः। इति
 औपचकारदत्तः इति। अयं चासकारं दूषयति—वक्षति चासयन्तो निगम्यन्तः।
 इषोरिति दीवादिष्वभीषादिकयोः। लोकिषात् 'चमिट्, पु दीवादिष्वभीष
 चकारम्' इति। अयात्परविरोधश्च—कौयटादिष्वर्थे इति वीक्ष्यम्। 'अपेक्षम्' तन्मते
 परित्याज्यम्। अयमिति—अयं चत्तु (चत्) इति। छदितकारणम् अट्मिथी

लिङ्गमिति स्वयमेव वक्ष्यति । न सार्धमिकः—मध्यं च लकारेषु प्रयोगो न दृश्यते इति भावः । तादृशागुमानस्य प्रमापकमाह—‘लिङ्गान्यतरस्याम्’ (२४९४) इति । तथाच यद्ययं सार्धमिकोऽभविष्यत् तर्हि ‘चद भवत्ये’ इत्यस्य लिटि वचसादीयो व्यर्थोऽभविष्यत्—‘चस्तु चदने’ इत्यनेनेव सिद्धेः । पुनस्तत्प्रसङ्गात् । चसात्प्रमापकत्वेऽपि शापकेन विशेषवचनेन च प्रयोगविज्ञानं भवेदित्याह ततश्चेति—अतएव चस्तु चदने इति स्वादी यातः—मध्यमं परमोपदेति शापयति । छटिदित्युक्तम् । अनिट् धातुषु—अस्य पाठात् आयते यदश्मनुदात्तोपदेश इति । एवमेव यथापार्श्वधातुके प्रयोगविषये सिद्धम् । एतानि लिङ्गानि (शापकानि) । अथ विशेषवचनमाह—कारणेति—‘सुचक्रदः कश्चरत्’—(कश्चरः चक्रत्, चक्रत्) इति । ‘उपादानं’ यद्वचम् । चसा—यथापार्श्वधातुके लिङ्गमित्यस्योदहरणमिदम् । छटिविशेषमाह—

२३४२ । सः स्यार्धधातुके ॥ ७४॥ ४८॥

दी— । सस्य तः स्वात् सादापार्श्वधातुके । चत्सति । चसतु । अचसत् । चसेत् । लिङ्गाद्यभावादाश्लिष्यास्याप्रयोगः ।

A स् is replaced by त् when an स्यार्धधातुक (affix) beginning with a स follows. Thus चत् + सति—चत्सति । अचसत्—अच् । There being no implication or express injunction whatsoever, the root is not used in चासीर्षिङ् ।

नित— । सः लि + चार्धधातुके इति च्छेदः । स इति प्रत्ययान्तरमाह—सस्य सति । सीति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुनविशेषणम् । तैव तद्वदितिभिः । तदाह कादी इति । चत् + सति—चत्सति । अचसत्—छटित्कारयल्लिङ्गात् अच् । लिङ्गाद्यभावादिति—लिङ्गस्य विशेषवचनस्य च चसात् चासीर्षिङि वचनैः प्रयोगो नैवार्हः ।

२३४३ । युधादिद्युतादृष्यदितः परस्मैपदेषु ॥ ३१॥ ५५॥

दी—। अन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य एले-
 रङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अवसत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ भर्भ ७१८
 परिभाषयहिंसरतर्ज्जमेषु' । पिष्ट ७१८ पिष्ट ७२० गती' ।
 पिपिसत् । पिपेसत् । 'वसे ७२१ वसने' । एदित्वाञ्छ्रुहिः ।
 चहसीत् । 'निश ७२२ समाधी' । 'तालव्योभान्तः । ग्रणेगति ।
 मिश्र ७२३ मश्र ७२४ शब्दे रोषकृते च' । तालव्योभान्ती ।
 'श्व ७२५ गती' । दन्तग्रीष्ठान्तरस्तालव्योभादिः । श्वति ।
 अश्ववीत्—अश्ववीत् । 'शश्र ७२६ श्रुतगती' । तालव्योभा-
 वन्तः । शश्रः । शिश्रुः । शिश्रिष । 'शसु ७२७
 हिंसायाम्' । दन्तग्रीष्ठान्तः । 'न शसदृद—' (२२६१) इत्येत्त्वं
 न । शश्रसत् । शश्रसुः । शश्रसिष । 'शंसु ७२८ सुती' ।
 'अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'शृशंसी वातुकाः ज्ञारः' इत्यमरः ।
 शशंस । आशिषि नक्षीपः । शस्वात् । 'शच ७२९ परिकल्कने' ।
 कल्कनं शाल्यम् । अचवहीत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । 'रह ७३१
 स्यागी' । 'रहि ७३२ गती' । वञ्चति । रञ्चात् । 'हह ७३३ हहि
 ७३४ हह ७३५ हहि ७३६ शब्दे च' । 'ह'हितं करिगर्जितम्'
 इत्यमरः । हहिर् इत्यंके । अतुहत्—अवहीत् । 'तुहिर ७३७
 तुहिर ७३८ उहिर ७३९ अर्दने' । तोहति । तुतीव । अतुहत्
 —अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका-
 स्वस्व दुह्यैर्गर्णं नीक्ष्यन्ति । ओहति । उवीह । ऊहत् ।
 ओहिता । मा भवान् उहत् । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम्
 आनर्ह ।

अथ कृपयन्ता अनुदासेतः । 'युत ७४१ दीप्ती' । द्योतते ।

The affix कृप् is substituted for श्च coming after the roots पुष् etc, read with the विकरण—आन्, after the roots under the द्युतादि class (see 'द्वारभ्यो लुङि' (२२४५)) and after the roots that drop ल्, in the परस्मैपद । Thus कृपयत्—कृपयतु—कृपयतु । एदितात् i. e. by the rule 'आनन्—' (२२८८) । आगिति—because it is not ददित् and because it is कित् hence the न disappears by 'चतिदिता—' (४१५—६३१२०) । कृपयतीत्—by 'आनन्चय—' । कृपयत्—कृपयतीत् by 'इतिती वा' । ना भवान् कृपयत्—कृप् being कित्—no इति by 'क्किटि च' । आनन्—'यत् आनिः' (२२६८), enjoins कृपयत् दीप्ति and 'तत्ताङ्कुट्' (२२४३) enjoins कृट् ।

अथ etc—द्युत to shine—द्योतते by पुष्कलकृपयश्च (२२८८)—

नित— । 'रक्षिः लिच्' इत्यतः लिच् ; 'यस्यतिव्यतिष्ठातिभ्योऽङ्' (२४६८) इत्यतीङ्ङित्यनुवर्तते । तदाङ्—रक्षिरङिति । 'पुष्पाद्युर्वादी दिवादी प्रादी युपादी च पश्यते । यदि तु पुष् पुष्ठी इति भीमादिकधातुमारभ्य पुष्पादिनयो यश्च त तदा द्युतादियङ्ङयसन्धकाः भवेत् । पुष्पेकस्य द्युतादीनां याङात् । नापि क्ताद्यन्तर्गतः । तत्र हि पुष्पादीरस्ये सुवर्णये, खञ्च भूतप्रादुर्भावे, कृट् च. यङ् कृपादामे इति चकार एव पश्यते । यदि तु त एव विभजिताः कृपादि आवकात् खदित एव क्विरेत् । नापि द्युतादिगतः पुष्पादिनयो यश्चते इति शेषः । लिच् आवहितत्वेन ततोऽनन्तरस्य रक्षेरसंभावनात् । अतः परिजेयान् दिवादय एव यश्चते इत्याह—आन्विकरणपुष्पादेरिति । पुष्पादिदिवादिप्रकरणे द्रष्टव्यः । द्युतादिस्तु अनुपदमेक "द्वारभ्यो लुङि" (२२४५) इत्यतः स्वतन्त्र दृष्टयिष्यते । कृपादयश्च कृपय यथा 'कृपयत् स्वपीयस्'—कृपयतु—कृपयतु इति । परिभाषणं चान्दीपाकम् । प्रवेष्टेति—उपशर्नादसमासेऽपि (२२८००) इति आनन् । दुर्गे

दुर्गसिद्धः । लक्ष्यः 'अभिदिताम्'—(४१५) इत्यनेन । आनर्ह—अत आदिरिति शेषः ।
'तथा'दिति कुट् । अथ कृपुपर्यन्ताः इति—द्योतते इति कङ् रूपश्रुतः—

२३४४ । द्युतिस्त्राय्योः संप्रसारणम् ॥३१॥६७॥

दी— । अन्ययोरेभ्यामस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते ।
दिद्युताति । द्योतिता ।

(The *y* and the *y*) of the *abhyas* of these two roots viz द्युत् and स्त्रायि (स्त्रप् + शिच्) undergo संप्रसारण i.e. *y* is replaced by *r* and *y* by *ch* (Cp.—'इत्यथः संप्रसारणम्' (३२३—1.1.45)). Thus द्युत् ए—द र् च द्युत् ए—द र् च द्युत् ए—दिद्युते by 'संप्रसारणम्' (३२०—२.१.१२ =) । (Note that this *y* which is samprasaranated (*r*) would have elided by 'ह्रस्वादिः शेषः', had not this rule been there and the form would have been द्द्युते which is not sanctioned by usage.) The instance of स्त्रायि is द्युतापयिषति (सन्) ।

नित— । द्युतिश्च स्त्रायिश्च (इन्) , ययोः ; इत् । अभ्यासस्तेति 'अत लोपी अभ्यासस्य लोपोऽङ्गुष्ठेति भावः । संप्रसारणमिति—'इत्यथः संप्रसारणम्' इति सूत्रात्—यकारस्य संप्रसारणम् 'र' ; नकारस्य तु 'च' इति बोधः । एवम् द्युद्युत् ए इति स्त्रिते संप्रसारणे कृते द र् च द्युत् ए इति जाते 'संप्रसारणम्' (३२०—२.१.१२ =) इति पूर्ववृत्तमिच्छादिः । अथ ह्रस्वादिशेषेण लोपे प्राप्ते षचनम् । स्त्रायिषति विक्रमस्य षचनम् । तस्य सति सुप्रापयिषति इत्युदाहरणम् । षचत् सुमनम् । पुत्रादिभ्यो 'परस्मैपदेष्विभ्यश्च' । तदिदानीं यत्वादीनां लुकि परस्मैपदेष्विभ्यश्च ह्रस्वप्राप्ते—

२३४५ । द्युद्युभ्यो लुकि ॥३१॥६८॥

दी— । द्युतादिभ्यो लुक् परस्मैपदेष्विभ्यश्च । पुत्रादि-

सूत्रं च परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्—अद्योतिष्ठ । श्रिता ७४२
वर्गे । श्रितते । श्रिष्टि । अश्रितत्—अश्रिष्टि । 'जि
मिदा ७४३ स्त्रेचने' । मीदते ।

The roots द्युत् etc (read under द्युतादि class) optionally become परस्मैपदी in अङ् । Then अङ् replaces the affix सिच् coming after द्युत् etc, when the roots are परस्मैपदी by the rule 'पुषादि-
द्युतादि—' (२२४६) । Thus अद्युतत्—अट् द्युत् अङ् त्—अद्युदत् अ त्—
without गुञ् । अद्योतिष्ठ—अट् द्युत् इट् सिच् त् (आत्मने)—अद्योत् इ स् त्
(the root is gunnated and not lengthened due to the prohibition
—'मिटि' (२२६८) ; गुञ् by 'पुगन्—') । [The roots read here upto 'अट्
(७६९) श्रितायाञ्' are known as द्युतादि] । 'श्रितते' by गुञ् । When श्रिता
(या here is to prohibit the aug. इट् by आदित्तय (२२६९) in the निष्ठा-
व्यय) is परस्मैपदी then it becomes अश्रितत्—by अङ् in अङ् ; and
when it is आत्मनेपदी ■ becomes अश्रिष्टि (इट् सिच्) in that very
सकार । This is the process for all roots read under द्युतादि ।
जिमिदा—'to grow fat' etc—मीदते । मिद + तिद् एच्—

मित— । अद्युद्यति बहुवचनकार्यमाह—अतादिभ्य इति । द्युतादिभ्य
एतदौसी श्रिता वर्गे इत्यारभ्य, अट् (७६९) श्रितायासिक्ताः । 'श्रितात् कर्त्तुं
परस्मैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपदमिति, 'वा क्त्वः' (१।३।८०) इत्यतो
मिति आनुवर्त्तते लुकि इति च वचनं वर्त्तते—अतो आचट् लुक्ः परस्मैपदं वेति ।
पुषादीति—'पुषादियुतादि—' (२२४६) इति सूत्रे एतादृशः परस्मैपदिनः अङ्
विधानादङ् । तदुदाहरति अद्युतत् इति । पदे आत्मनेपदे इटि सिचि मेटोति इत्या-
भावाद्वाच्यपधनुस्ते—अद्योतिष्ठ इति । श्रिता इति । आदित्तयकारणम् इतिपि चिङ्गम्
'आदित्तय' (३।३६) इति सूचितत्वात् । अश्रितदित्वादि व्यङ्ग्यम् । एवमर्थः । जिमिदा

लिङ्गकरणं 'वीतः कः' (३०८८) इत्यनार्षम् । अङ्गं सीदोऽङ्गि । अथ
मिदिर्लिङि अस्वीकृत्येन किञ्चोऽपि गुणमावृद्धितुमाह—

२३४६ । मिदिर्गुणः ॥७१३॥८२॥

दौ— । मिदिर्लुको गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ।
एशः आदिशिखाभावाच्चानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत्—अमे-
दिष्ट । 'जि श्विदा ७४४ स्नेहनमीचनयोः ।' 'मीहनयोः' इत्येके ।
स्नेदते । सिष्विदे । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट । 'रच ७४५
दौष्ठावभिप्रौती च' । रोचते स्तब्धः । हरये रोचते भक्तिः ।
अरुचत्—अरोचिष्ट । 'सुट ७४६ परिवर्त्तने' । घोटते । सुघुटे
अघुटत्—अघोटिष्ट । 'रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९
प्रतिघाते' । अरुटत्—अरोटिष्ट । 'शुभ ७५० दौष्टौ' । 'शुभ
७५१ सञ्चलने' । 'यभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम्' । आयो
ऽभावे च । नभन्तामन्यके समे । 'मा भुवन्नन्यके सर्व्व'
इति निरुक्तम् । अनभत्—अनभिष्ट । अतुभत्—अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादौ क्रादादौ च । स्तु ७५४ भुंस्तु ७५५ भुंश्च ७५६
अवस्तुसने । 'भुंस्तु गतौ च' । अङ्गि नलोपः । अस्तसत्—
अस्तसिष्ट । 'नास्तसत् करिणा अवेमि'ति रघुवंशे । 'भुंश्च'
इत्यपि केचित् पठुः । अत्र तृतीय एव सालव्यान्त इत्यन्ये ।
'भुंश्च भुंश्च अघः पतने' इति दिवादौ । स्तु ७५७ विज्ञासे ।
अस्तभत्—अस्तभिष्ट । दन्तप्रादिरयम् । सालव्यादिसु प्रमादे
गतः । 'वृत् ७५८ वर्त्तने' । वर्त्तते । ववृते ।

The इच् of निच् is gunnated when an affix having an Indicatory इ in the beginning follows. Thus in निच् + चिट् एच्, the इ of निच् is not gunnated in as much as the affix एच् has its indicatory इ at the end and not in the beginning ; so the form is निनिच् and not निनेच् । अस्मिदत्—अनेदिह—like चट्पातम्—अद्योतिह । चाद्य—i.e. च्छ also means want or absence. As for example—नमन्ताम् etc (this is the वेदमन्त्र and its explanation ■ :-) 'All others will not be or exist'—Nirukta of Yaska. अङ्कि नलोपः—by 'अनिदिताम्' (४१५—४१६) ; अचसत्—the लुङ् form of अच् to fall away from,—is instanced in the Raghuvansa in अचसत् etc—'the necklet or necktie of the elephants did not unloose.' अच'दिह—अच् अ'च् इह सिचूत्—अच'च् इव त । इत—to exist :-

नित्—। निदेतिदधववशी तदाह—निदेदिक इति । इको गुण इति 'इको गुणहो' इति परिभाषोपस्थितेः । इत्संज्ञकमकारादिति । 'हिङुलसुचमो श्रिति' (२३२०—७३।७५) इत्यतः 'श्रिति' इत्यस्याहुर्लृप्तिरित्यर्थः । आदिगिन्त्या—भावादिनि । आदि शकार इत् यसीति ; आदौ शकारसीद् यसीति वा विग्रहः । प्राक् शकारेणाभावादित्यर्थः । लिखिता—अित्कारयसादित्कारणं पूर्व्ववत् । 'यि' इति योपदेशे लिङ्गम् । अस्मिदत्—अनेदिह इति—अद्युत्—अद्योतिह इतिवत् । रोचते सूर्य = प्रकाशते इत्यर्थः । इदम् इति अत्र अनिप्रोत्यर्थकः । अमयवाच्यार्थकः । आद्यः—अद्य इत्यर्थः । अभावाद्यनेयदर्शयति नमन्ताश्रिति । वेदमन्त्रोऽयम् । आ भुवन्निति—सु निरुक्तकार-याज्ञकृतं तस्मै च व्याख्यानम् । तत्र नमन्ताम् इति लोटि प्रत्ययबहुवचनम् । अचसत् ना सुदन् इति । न मदस्तित्यर्थः । अचको—अच + अच् इत्यलक्षप्रत्यययोगात् प्रत्ययानुवचनम् । अचो इत्यर्थः । अने इत्याख्यार्थः—अचो इति । तेन 'अचो अचो न भवन्तु' इति अचरथो व्याख्यार्थः । अचसत् समभुजस्यानादिपतनम् । अङ्कि नलोप इति । तस्य किलेन 'अनिदिता-निवत्' (४१५) गानेः । अचन्तसेवोदाह इति अचसदित्यादि । यैव योवाक्यात्

अङ्गादिर्वां वीङ्गः । अङ्गु दिवासे इति । अयं अकारादिरपि दृश्यते दिक्प्रत्ययान्त
इति यथा द्वितीयपदेयादी । स च भट्टोजिमते प्रामादिक इत्याह—ताकाङ्गादिभ्योऽङ्गु ।
इत् (इत्) यद्वेत्—असंयोगात् परत्वात् किञ्च न गुणाभावः । द्वित्वम् । अङ्गाङ्गु
अङ्गद्वयम्, अङ्गादिः द्वेयः । ततो इत्पम् ।

२३४७ । वृत्तः स्यसनीः ॥१॥८२॥

दी— । वृत्तादिभ्यः परस्मैपदं वा स्वात् स्वे सनि च—

The roots under वृत्तादि class optionally take परस्मैपद ter-
minations in क्त्, क्त् and सन् ।

वित— । अङ्गम्—प्रतिग्रह (exception) विधिरवमिति नास्तिः ।

२३४८ । न वृत्तश्चतुर्भ्यः ॥३॥२॥८२॥

दी । एभ्यः सकारादेराङ्गधातुकस्येङ् न स्वात् तङ्गनयो-
रभावे । वत् स्यति—वर्त्तिष्यते । अङ्गत्—अवर्त्तिष्यत् । अवर्त्-
स्यत्—अवर्त्तिष्यत । 'अङ्गु ७५८ वृत्तौ' । 'अङ्गु ७६० अङ्ग-
कुत्सायाम्' । इमौ वृत्तवत् । 'अङ्गु ७६१ प्रसन्नपि' ।
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषी—सस्यन्तुस्ये । सस्यन्दिषी-
—सस्यन्दिषी । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृत्तः स्यसनीः' (२३४७)
इति परस्मैपदे कृते कृदिकान्तमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा
चतुर्ष्वणसामर्थ्यात् 'न वृत्तः'—(२३४८) इति निषेधः ।
स्यन्तुस्यति—स्यन्दिष्यते—स्यन्तुस्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्तु-
षीष्ट । 'युद्धभ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे अङ्गु । गङ्गोपः—
अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्तुसाताम् । अस्यन्तु स्यत ।
अस्यन्तु स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्तुस्यत ।

The augment इट् is not enjoined to such आहं धातुञ् affixes as begin with च, when they come after these four roots इत् (इत्), हृत् (हृत्), ग्रह् (ग्रह्) and स्रद्ध् (स्रद्ध्) provided there is no तद्ध् (तच्चातम् etc... upto नञिङ्) or चान् (चान्, कान्) । Thus इत् when it is परस्मैपदौ will give वत्सति (without इट्) and when आत्मनेपद (तद्ध्) will give वत्सिष्यते (with इट्) । In both the cases the root is gunated by पुगतास्यच् उपसर्ग च (२१७२) । This is the instance in छट् and in सन् the forms will be लिङ्गत्सति (without इट्) and लिङ्गत्सिष्यते (with इट् in तद्ध्) । अग्रत् (अग्र् in the परस्मै—) अवत्सिष्यते (सिन्, इट् in तद्ध्) । अवत्स्यत् (छट् want of इट् in the परस्मै—) । अवत्सिष्यत (छट्—इट् in तद्ध्) । हृत् and ग्रह् are conjugated like इत्, thus—वत्सति—वत्सिष्यते । अग्रत्—अवत्सिष्यते । अवत्स्यत्—अवत्सिष्यत । वत्सति—वत्सिष्यते । अग्रत्—अवत्सिष्यत् । स्रद्ध् (स्रद्ध्) to flow. स्रद्धिष्यते—स्रद्धत्सि (option of इट् because the root is कदिन्) । स्रद्धत्सि—स्रद्ध्, स्रद्ध् से—स्रद्धत्सि—स्रद्धत्सि (by छटि च—121—3. 4. 55). स्रद्धिष्यते (with इट्) स्रद्धत्सि (without इट् and च not being स्वर, द् is not replaced by त्) । स्रद्धिष्यते—स्रद्धा (स्रद्ध्) । इत्, etc.—After we have enjoined परस्मैपद to स्रद्ध् (in छट्), the prohibition of इट् by 'न ह्रस्वः' applies even though the root is कदिन्, for though 'न ह्रस्वः' (7. 2. 59) comes later than 'स्रत्सिष्यते' (2279—7. 2. 44) and also though this option of इट् due to the elision of क् is an inherent injunction (अन्तरङ्ग विधि) yet it (न ह्रस्वः—) will bar the option of इट् due to the elision of क् in परस्मैपद on the strength of

authority of the word 'चतुर्थः' in the rule (न ह्रस्वः—), otherwise Panini could have said 'न ह्रस्वः' only and not 'न ह्रस्वश्चतुर्थः'. Thus though 'अन्' is ऊर्द्ध will not have the option of इट् due to the elision of क in परस्मैपद in as much as it is included in the list हृत्, हृष्, श्थु, अन्. Therefore, there will be only one form in छट् परस्मैपद—अन्तुसति and two forms in आत्मनेपद—अन्तिष्यते—अन्तुसते by option of इट्. Here it cannot be rejoined that this taking up of 'चतुर्थः' in the rule is to exclude लृप् from the list; for लृप् has been taken separately so that the augment इट् becomes compulsory when a सकारादि चार्द्धातुक follows. [In भाष्य, however, the point is explained in a different way. The भाष्यकार says that the term 'चतुर्थः' should not be added so that the rule will be 'न ह्रस्वः' and not 'न ह्रस्वश्चतुर्थः' and also says that the rule 'तासि च लृप्' (२४५३) should be modified as 'तासि च' on the strength of the परिभाषा 'निषिद्धान्तवर्तीयोऽपः'—'Surely prohibitory rules are more forcible (than even चकार rules)'. Thus 'न ह्रस्वः' being an 'अदवाह' or special rule will bar the चकार or inherent इट्प्रतिषेध and give only one form in परस्मैपद as above; and as it (न ह्रस्वः) covers all the five ह्रस्वादि roots हृत्, हृष्, श्थु, अन् and लृप्, so the word 'लृप्' of the rule तासिचलृप् (२४५३) should be dispensed with; for लृप् alone is परस्मै—in त्वत् and not the other roots which are परस्मै—in कृत्, क (छट्) and लृप् only (ह्रस्वः खसन्तोः—२३+७)]. अन्तिषीष्ट अन्तुसोष्ट (आशीर्षिङ्—ऊर्द्ध इट्). [Remember that ह्रस्वादि roots form a

part of कृतादि class hence); स्वद्, like other roots, will have अङ् in परस्मै—by the rule 'द्वुद्वयो'—(2345) and give अस्वद् with गङोप by 'अभिदिद्वान्'—(415)—for अङ् is कृत् । अस्वदिङ् अस्वत् (सुङ् आचने—इङ्गिक्त्वा) = अट्, स्वद् इट् सिच त and (अट्, स्वद् सिच त—अस्वद्, स् त—अस्वद्, ० न (by भक्तो भक्ति 3281 and 'भक्तो, भक्ति'—71). अस्वन्तुसा ताम् (अट्, स्वद्, सिच् आताम्). अस्वन्तुस्त (अट्, स्वद्, सिच्, अत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258). अस्वन्तुस्तम् (लङ्) । अस्वन्तिष्ठत् —अस्वन्तुस्तत् (लङ् आत्मनेपद option of इट्) ।

मित— । न ह्यत्राः + चतुर्माः इतिच्छेदः । एवम् 'सुप्त-सुप्त-सुप्त' स्यात् । सकारा-
द्विराहंशानुक्तस्य 'स्यति-स्यते—स्यतिष्यादीनामित्यर्थः इद् इडान्तो न स्यात् न भवेत्
तदन्तर्गतो [—तच्चः (सातामित्वादिभ्य भवतिङ्कस्य) आनस्य च (गान्ध्याजान्तोभ्य)] अत्रासि
सति इत्येव । आसि 'न ह्यत्राः—' इति एवञ्च विवरणप्रदर्शनावसरे 'हस्तादि—
प्रतिषेधे च । निम् । कान्तपदसंज्ञानं कर्त्तव्यम् । विवक्षिता (सन् दृष्ट्) विवक्षितम्
(सन् तुमुन्) । विवक्षितम् (सन्-तन्व) । तच्च 'स्यति' उपसंज्ञानं कर्त्तव्यम् । न
कर्त्तव्यम् । अविशेष्य इत्यादिभ्य, इद् प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इद् भवतीति
वक्ष्यामि । इत्यात्मनेपदे परि इद्भवतीत्युक्तं तलेन शोऽप्याह तत्त्वानयोरभावे इति—'एतच्च
'तज्जानावात्मनेपदमिति' (२२४६) सूत्रानुसारम् । वक्ष्यंति—वर्त्तयते (छट्)
एवमन्वय एव यथायं इत्यादिनयः परस्मैपदपरत्वात् तत्वेकभाव आत्मनेपदपरस्य त्रिङ्
भवेत्येवेति शेषम् । केवलं स्याद् रूपोद्धरणाय आत्मनेपदपरस्योरपि इद्विकल्पा इति
विशेषः । अत्रात्—अवर्तिष्ट (लुङ्)—'सुप्तो लुकि' (२२४३) इति परस्मैपदे आते
'पुमादि—' (२२४२) सूत्रेण पुष्पवाङ् अन्वयं तु सिध इद् । नेटीति इतिनिषेधान् लघूप-
गुणः पुष्पवत् । अवर्त्तयत्—अवर्त्तयत (लृङ्) 'ह्यत्राः स्वे—' (२२४७) इति
'स्व'पदेन लृङ् लृटोर्गुणान्—परस्मैपदे आते इत्यभावः । इमाविति इहुहृन् इत्यर्थः
तदाच अग्नयोः—वर्त्तयति—वर्त्तयते । नर्त्तयति नर्त्तयते । अत्रात्—अवर्त्तिष्ट
अत्रात्—अवर्त्तिष्ट इत्यर्थं त्रिङ् लृङ् चप्राप्ति । स्यात् (स्याद्) प्रकटयि चरये इत्येवम् ।

कहिदयं वातुलीमात्मनेपदे इडविकल्प सिध्यति । परस्मैपदे तु 'न इडाः—' (२२४८)
 इति निषेधात्—नैत्यर्थे वक्ष्यति । अन्तरे कथं पप्रक्षाभावात्—अपि गुणभावाः । सखन्दे
 (छिट्) । अत्र संयोजपरत्वेन छिट्, क्षित्ताभावेऽपि—'त'—प्रत्ययस्य अपित्यमादाय गुणा
 भावः । सखन्दिवे—सखान्त्वे (जडित्वेन छटि इडविकल्पः) । सखन्दिवे—
 सखान्त्वे (इडः परत्वाभावेन—सूत्रेणादिमाभावाद इत्याभावः, उक्तं खन्ततत्तितया—
 इत्य चत्वाभावाः) अन्दिता—अन्ता (तुट्) । इडाः खस्योदिति— । अनेन स्त्रेण
 छटि (छे) 'परस्मैपदे कृति' प्राप्तं 'कहिदयस्यम्' 'खरतिवृत्ति—' (२२०८—७११४४)
 इति सूत्रात् प्राप्तम् अन्तश्चम् अपि 'विकल्पम्' इडविकल्पम् 'वाधित्वा' अन्तात्त्व्यमिति विध्यं
 इति यावत् 'चतुर्थ' इत्यस्य स्यात् 'चतुर्थैः' इत्येवं वृत्तित्वात् 'न इडाः—' (२२४८) इति
 सूत्रोक्तो निषेधः प्रवर्तते इति वाक्यार्थः । अन्तश्चिन्तायः—यदि खन् (परस्मैपदे) कहिद-
 यमुक्त इडविकल्प एव भवेत् तर्हि 'न इडाश्चतुर्थैः' इत्यत्र 'चतुर्थैः—' पठ्यं व्यर्थम् ।
 'चतुर्थैः' इत्यनुत्तिरिति हि 'न इडाः' इत्यनेनैव अभीष्टसिद्धेः । 'अन्त'—अन्तोरपि
 इत्यादिगणनान्नपत्तिवत्त्वात् । न च 'तट्'—आह्वयार्थे तत्त्वमनित्यपि वाच्यम् । 'तासि च
 तट् प' (२२५२—७११६०) इति अन्तरेणैव अन्ताराध्यायेभावोक्तौ नियमिनिषेधक—
 वक्ष्यमाचक्ष्यात् पुनः त्वयि यद्वचनार्थेयप्रसङ्गात् । तस्मात् चतुर्थ' इत्यस्मिन्नेव सान्नेय्यं यत्—
 अन्तरङ्गमपि 'खरतिवृत्ति—' (२२०८—७११४४) सूत्रोक्तसूदित्वाच्च निडविकल्पं
 वाधित्वा 'न, इडाश्चतुर्थैः' (२२४०—७११५८) इति निषेधो वक्ष्यन् प्रवर्तते,
 'अन्तश्चरति' इत्यस्मिन्नेव च परस्मैपदे रूपं भवति इति । आत्मनेपदे तु 'न इडाः—'
 इति निषेधाप्रसङ्गात्—तद्विज्ञापकः इडविकल्पः सिध्यत्येव—अन्दिष्यते—अन्तश्चरते इति ।
 एतेन 'छटि छे' सति 'इडाः खस्यो' इति परस्मैपदपक्षे 'न इडाः—' (७११६८)
 इत्यत्र परत्वात् 'खरति—' (७११४४) इति पूर्वसूत्रोक्तसूदित्वाच्च निडविकल्पं वाधित्वा
 'न इडाश्चतुर्थैः' (७११५८) इति इण्विधेये 'अन्तश्चरति' इत्येव रूपमिष्यते
 (एवकारेण) न तु अन्दिष्यते इति सदुक्तं तदपाकम् । भाव्यवार्तिकयोस्तु एतत्
 प्रकारान्तरेण समाहितम् । तथा च तत्र 'निषेधाच्च अस्मैपदाः' इति ग्राह-
 यानित्य अन्तरङ्गस्यापि अद्विज्ञापकस्य इडविकल्पस्य—'न इडाः' इत्यनेनैव वाच्यसिद्धेः

पुनश्चतुर्थः इति न वक्तव्यमिति कृत्वा चतुर्थं हर्षभाष्ये प्रत्याभ्यासम् । किञ्च—‘तासि च’ इत्येवं ‘तुलितम्’ न तु ‘तासि च क्लृपः’ (२३५२—अ२।६०) इति । क्लृपेरिव हि तासि परस्मैपद्विजाते तदेषां हतादीनाम् इति । तथा च भाष्ये वचनम्—
(गृह्यः—इतिमुने) ..... ‘अनुस्मृति क्लृपिषद्व्यापनयकश्च (तासि) चम् ।
अनुस्मृति चानयकम् । सम्बन्धो हतादिभ्यः प्रतिषेध इत्यने । तासिषद्व्यं (तासि च क्लृप इति सूत्रं) चानयकम् । किञ्चकारणम् । निगन्तात् सम्भारस्य । निगन्तं सकारादाविति । तास्यद्व्ये चेदानीमस्मिन्मात्रे क्लृपिषद्व्येनापि नायः । पक्षोऽपि हि हतादिः पक्षमः । भवेत् क्लृपिषद्व्यं न कर्तव्यम् । तास्यद्व्यं तु कर्तव्यम् । यद्धि तत्सम्भारादिति । न तच्छब्दं निवर्तयितुम् । तस्यपि प्रचल्येत । वसिंता वसिंता । तास्यद्व्ये चेदानीं क्रियमासि क्लृपिषद्व्य-
मपि कर्तव्यम् । भवेत् तासिषद्व्यं कर्तव्यम् । क्लृपिषद्व्यं तु नैव कर्तव्यम् । अन्वेषोऽपि हतादिभ्यस्कारो कस्यात्र भवति । परस्मैपद्विषति वर्तते । क्लृपे-
रेव च तास्य परस्मैपदपरः नाथेभ्यो हतादिभ्यः ।’ इति । प्रदीये च—‘.....तासि
चैवपि कर्तव्यम् । हपि इत्येतत् न कर्तव्यम् क्लृपेरन्वेषो हतादिभ्यः
तासिनाम्नेपदपरत्वात् इटोऽभावादि’ति निगमितम् । शब्दन्तुगेखरकारैश्च भट्टोनि—
व्याख्यातनभनाद्व्य भाष्यपच एव समानित इति दिक् । स्मृतिषोऽ—स्मृत्तुषोऽ
(चाशीर्षिक्) । गलोप इति—‘अनिदितान्—’ (४१५) इत्यनेन चकृ कृत्वात् ।
अस्यदत् (चकृ) अस्यदिष्ट—अस्यत् (सिचप्ये इङ् विभक्त्यः) अस्यत् इत्येव
(गलोप इति) (२३८१) इति सवीपः । अस्यत्तु (चकृ) न गृह्यः इति
निषेधात् पूर्ववत् परस्मैपदपक्षे इत्यभावात् । अस्यत्तु—अस्यत्तुस्यत् (आत्मने-
पदपर्ये इङ् विभक्त्यः) ।

२३८८ । अनुविपर्ययभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राप्तिषु ॥ ८।१।७२ ॥

दो— । एभ्यः परस्मै अप्राप्तिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य धो
वा स्यात् । अनुस्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राप्तिषु’

किम्? अनुस्यन्दते ह्यस्ती। 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात्
'मत्स्योदके अनुस्यन्दते' इत्यत्रापि पक्षे षत्व' भवत्येव;
'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात्। 'लघू ७६२ सामर्थ्ये'—

The स of स्यन् turns optionally into न when स्यन् agrees with a nominative other than a living being and comes after (any of) the उ र्गस अनु, वि, परि, अभि and नि। Thus अनु etc. 'the water is flowing.' Why say अप्राणिषु? Witness—अनु etc. 'The elephant sports (in the water) or emits ichor.' The नञ् समास in अप्राणिषु signifies a पर्युदासविधि and not द्रष्टव्य-प्रतिषेध one i.e. the नञ् is connected with the word प्राणी only (meaning न प्राणिकर्तृत्वेषु) and not with the verb भवति 'to be' (meaning प्राणिषु न भवति)। Hence by taking advantage of the पर्युदासविधि we can have option of न also in cases like मत्स्योदके etc. 'The water and the fish are (i.e. the water along with the fish is) flowing. लप् (कश्चिन्) लप् 'to be able';

नित—। अनु-वि-परि-अभि-निश्च; स्यन्दते; + अप्राणिषु इतिच्छेदः। अप्राणिषु इत्यप्राण्यनाह—अप्राणिकर्तृत्वेषुति। तस्मिन् सप्तम्यन्तमपि स्यन्दतेर्बिभक्षतया दृष्टयर्थे करोति इतिभावः। —'सङ्घः साङ्घः स' (न३।५३) इत्यतोऽनुवर्तते। यी वा वति 'अपदानाश्च सूत्रम्' (न३।५) इत्यतो सूत्रस्यादेशस्य 'सिवादीनां वाङ्मयावि-डधि' (८।३।७१) इत्यतो वा वाङ्मस्य चानुवर्तते। अनुस्यन्दते—चरति भवति विवर्तते। प्राणिकर्तृत्वस्य स्यन्दते; यत् न भवतीत्याह—अप्राणिषुति। अनुस्यन्दते नदं सवति अक्षरैर्वि करोतीति चार्थः। अप्राणिषु इत्यत्र मन्त्रः प्राणिनैवान्यथान् प्राणिभिन्नश्रेयस्यैक्यभावात् पर्युदासोऽयं विधिर्न तु प्रत्ययप्रतिषेधः। क्रियासामान्या-नावात्। उक्तं हि—

‘प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेप्रधानता ।

पञ्चदशः स विधेयो संबोध्यरपदेन नञ् ॥ इति—

‘अप्राधान्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सङ्ग यत् नञ् ॥ इति च (साहित्यदर्पणे) ।

तेन यत् प्राञ्ज्याभिनाशभावपि कर्तारो भवतामस्य ‘अप्राप्तिशानपायात्
अन्वादिपरस्य सन्देहः यत्प्रतिषेधः’ भवत्येवेति दर्शयति—‘अप्राप्तिशानपायादिना ।
मन्त्रोदके’ इति । मत्स्यस्य उदकस्य इति शब्दः । ‘परवञ्जिक्’ इत्यतत्पुरुषयो’रिति
नङ् सक्तम् । मत्स्यसहितं कलभमुल्लङ्घते इति तदर्थः । कृपू—सामर्थ्ये इति
सामर्थ्ये इति—

२३५० । कृपो रोःलः ॥प्ता॥१८॥

दो— । कृप सः रः लः इतिच्छेदः ॥ ‘कृप’ इति लुप्त-
षष्ठोक्तम् । तच्चावर्त्तते । कृपो यो रेफस्तास्य लः स्यात् ।
कृपो षट्कारस्तत्रयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यात् । कल्पते । चकृपे । चकृपिषे—चकृपुषे । इत्यादि
स्यन्दिवत् ।

The disjoining of the rule is thus—कृप (ः) + च + रः + लः ।
कृप is elliptical for कृपः ending in the sixth case-ending

* द्रष्टव्यम्—‘कृपः सः रः लः’ इति लुप्तषष्ठोक्तमाह्वयम् । षष्ठोक्तस्य
उपरि लिखितस्य कृपम् । अपयवषष्ठो । कृप उरिति स्थिते षाट्पुष्पे कृपोरिति
भवति । रः इति षट्कारम् । कृपोर् रः इति स्थिते रोरि इति रेफलोप
‘कृपो’ इति भवति । लः इति प्रथमान्तम् । चकारः उच्चारणार्थः । इति वाच—
समीरेमायाम् (११०) पृष्ठे ।

singular. And this ह्रस्व moves twice i.e. is to be pronounced twice (so as to make the rule constituent of two sentences); thus—ह्रस्वः एः खः, (first sentence) which means that which is the ऐक्य or ए of ह्रस्व is substituted by ख; and ह्रस्वः खः एः खः (second sentence) which affords the meaning 'that which is a part of the स्वरकार of ह्रस्व and which resembles a ऐक्य' is also replaced by a letter which resembles a स्वरकार। Thus according to first explanation we have कल्पते (by कल्पयन्तुश्च;—thus ह्रस्वः कल्पते—क ल् प् क ति=कल्पते) and according to the next explanation we have चकृत्वमे etc (ह्रस्वः ह्रस्व ए—ह्रस्वः खलु प् ए—ककार् प् (by 'उरत्' and उरत् परः) कल् ख् प् ए—क (इत्यादि; वेशः) खलु प् ए—चकृत्वमे (कृत्वादि; etc) Similarly चकृत्वमिदि—चकृत्वमुपै (चकित्, hence option of इट्), etc like the root कल् above.

नितः—। 'चकृत्'—'कृत्' भाष्येन ह्रस्वः प्रथमं कृत्वा चरादिभिर्भजति ह्रस्व इति। अत्र वाच्य इत्यस्यार्थेनार्थेन कृत्कारो ह्रस्व इति कृतवर्तीभिर्भजितत्वा पठितमित्याह—ह्रस्व इतीति। कृत्वा चरीभिर्भजित्करोति दिवङ्। मन्ति ह्रस्व इत्यन्तः गूढमित्यर्थः। अत्र प्रथमावर्तनस्य जलमाह—ह्रस्वो लो दीप्त इति। अत्र और्ध्वं ध्वनपदादि ह्रस्वः एः खः इति। अस्तीदादुरपणु—कल्पते कल्पते कल्पते इत्यादि कल्पपदगुणैर्ह्रस्वैरेकस्मिन् रूपम्। अथ द्वितीयावर्तनस्य जलमाह—ह्रस्वः कृत्कारस्य चययो दी र इति। अत्र पक्षे चरादि ह्रस्वपदानि ह्रस्वः, उः एः खः इति। तत्र ह्रस्व इत्यवयवमस्ती। तरिति कृत्कारस्य चरत्कारवर्त्तन रूपम्—यथा 'मात्र' इत्यस्य साहचर्येति। तदाह—ह्रस्वः कृत्कारस्य इति। 'वर्त्तकदीप्तस्य वर्त्तकदीप्तस्य वर्त्तकदीप्तस्य' इति ग्राह्यं पुरस्कृत्याह—कृत्कारस्य चययः च'वः कृत्कारोर्ध्वं इत्यर्थस्तथापि वर्त्तकदीप्तस्य वर्त्तकदीप्तस्य वर्त्तकदीप्तस्य। एवं यथा ऐक्यस्यो एः कृत्कारोर्ध्वं कृत्कारोर्ध्वं वर्त्तकदीप्तस्य वर्त्तकदीप्तस्य वर्त्तकदीप्तस्य।

सदृशे लकाराणि लक्षणानि । अथ सप्तमः—कृपधातीरयदयो यः सकारणस्य
वी रीः (अकारस्य अन्विशेषकः) तस्य लकारः स्यादित्यादि । अथ धंसे
चकृपे—चकृपिषे इत्यादिप्रकारम् । कदिलम्—कृप् कृप ए—कृप् कृ लृप् ए
कृप् लृ लृप् ए (अन्विशेषकस्य स्थले लकार आदिषु अन्विशेषकस्य धातु-
पूर्वत्वं तिष्ठति) कृ लृ कृपे (अभ्यासस्य उत्तरत्वं (२२४४) इत्युक्तं ततो रूपत्वेन
('उत्तरपर' इत्यनेन) ततो इत्यादिशेषे अभ्यासे चर्च (२१८२) "कुहोयुः"
इति पत्ते च कृते) चकृलृपे—चकृलृपे इति । एवमन्यत्र । चकृलृपिषे—चकृलृपे
(कदिलादिवत्) ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः ॥१॥२॥३॥

दी— । लुटि स्वसनीश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

क्लृपि turns परस्मैपदी in लृट् and in लृट्, लृट् and सम् also.

नित— । सूत्रनिर्देशः 'स्वसनीः' (२३४७—११२४५) इत्यादिप्रकार-
प्रवर्ति ; तेन चकारिच 'स्वसनी'रित्येवमपि परस्मैपदमिति सम्प्रज्ञाते तत्राह—लुटि
स्वसनीर्थेत्यादि ।

२३५२ । तासि च क्लृपः ॥७॥२॥३॥

दी— । क्लृपेः परस्मै तासिः सकारादीराधधातुकस्य
षेठान्स्यात्तल्लानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्पतास्य । कल्पितास्य—
कल्पतासि । कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट—
क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत्—अक्लृपिष्ट—अक्लृप्त । अक्लृप-
स्यत्—अक्लिप्यत—अक्लृप्स्यत । लृट् । लृटः सम्प्रसारि-
त्युदादिर्हतादिष्वेत्यर्थः ।

The augment इट् is not enjoined to the affix तासि and
to a सकारादि (having a स in the beginning) आर्धधातुक affix—

both (तास and चास) वातुक) coming after the root कृष्णि provided there is no कृष् or चान i. e. an आत्मनेपदसंज्ञक affix. Thus कृष्णासि (though the root is कृष्णि—yet it is not sanctioned to have the augment इट् in परस्मै—for which see rule 'न इट्—' (२२४८)। कृष्णासि (च without इट्) कृष्णासि—कृष्णासि (the prohibition is invalid in the case of an आत्मनेपद hence the option of इट् here). कृष्णस्यति—कृष्णस्यति—कृष्णस्यति (exactly like कृष्णस्यति—कृष्णस्यति कृष्णस्यति)। कृष्णस्यति—कृष्णस्यति—(चासोर्लिट्) कृष्णस्यति here it is not gunnated by the rule क्षिप्तिचावात्मनेपदेव (२३००)। अकृष्णत् (अकृष्—गुणभावेः)—अकृष्णत्—अकृष्णत् (here the क of लिप् slides by 'कलो भवि' (२२८१)) अकृष्णत्—अकृष्णत्—अकृष्णत् (कृष्ण form)। इट् i. e. here ends the टुनादि class along with the इटादि class.

नित—। इट् सूत्रं 'न इट्प्रत्ययः' (२३४८—३२५६) इत्येतत्तात् अन्वयहितं परस्मै। तेन तत्र यदन्तं तद्वर्गाणि सप्तह्यन्ते। केवलं 'तासि' इत्येवाधिकं वर्धते तदर्थं सूत्रम्। अतएवाह—कृष्णिः परस्मै तासिः सकारादीराडौ—चातुकस्य च इट् न इति (अतस्त्वचकारेण 'न इट्—' इत्यतस्तस्य 'सकारादी-राडौ' चातुकस्य' ज्ञान इति श्रियम्। भाष्ये तु 'तासि च इत्येवमुक्ता कृष्णिपदस्य प्रत्याख्यातसिद्धिः प्रागुक्तम्। कृष्णासि—कृष्ण्+तासि (चप् प्रथम्य) कृष्ण् तासि। कृष्णासि (च)। 'कृष्णि च कृष्णः' (२३३२) इति परस्मैपदे प्राप्ते कृष्णिपदस्य इड् विकल्पस्य 'तासि च कृष्णः' इत्यनेन निश्चितत्वात् प्रतिनिधिति एकमेव परस्मैपदे रूपसिद्धिं विधेयम्। आत्मनेपदपक्षे तु इड् विकल्पः सिध्यत्ये-वेत्याह—कृष्णितासि—कृष्णितासि (कृष्णि—गुणः) कृष्णितासि—कृष्णितासि—कृष्णितासि (कृष्णि), कृष्णितासि—कृष्णितासि—(चासोर्लिट्)। अकृष्णत्—(कृष्ण—अकृष्ण-भावे) अकृष्णत्—अकृष्णत् (कृष्ण—अकृष्ण-भावे)। अकृष्णत्—अकृष्णत् (कृष्ण—अकृष्ण-भावे)। अकृष्णत्—अकृष्णत् (कृष्ण—अकृष्ण-भावे)।

‘स त । ततः सलोमे (मलोभक्ति—२२८१) रूपम् इत्यात्मनेपदो इङ्-विकल्पात्,
पूर्वमेव अकल्पित इत्यत्र वेदौषि निर्विधात् इन्द्रभावे लघुपदगुणः । उत्तरस्य तु लिङ्-
सिधावाकनेपदेयु (२२००—२।२।११) इति किञ्चाद् गुणाभावः । ततोऽप्युत्तरस्य—
‘अकल्प’दिव्यस्य तु ‘द्वन्द्वयोः सुक्ति’ (२३४२) इति परस्मैपदे कृते ‘पुषादि—’
(२३४२) सूत्रेण अकि किञ्चाद् गुणाभावे रूपम् । अकल्पस्य—अकल्पस्य—
अकल्पस्य (लङ्) इति । अकल्पस्य इतिपत् । इत्—इत्यस्य अर्थमाह—इतः
रूपम् अर्थः इति ॥ इत् + क्लृप् = इत् इति ।

दौ—। अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तैः प्रितश्च ।
 'घट ७६२ चिह्नयाम्' । घटते । जघटे । 'घटादयो मित'
 इति वक्ष्यमाणेन मितसंज्ञा । तत्फलन्तु यी 'मितां ऋष्यः'
 (२५६८) इति 'चिन्मूलोर्दीर्घोऽन्धतरस्याम्' (२७६२) इति
 च वक्ष्यते । घटयति । निघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद-
 घाटनं कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः' 'कमला-
 कारानिव' इत्यादि । गृण् । 'घट ऋध्वानि' इति चौरा-
 दिकस्येदम् । न च तस्मैवार्यविशेषे मिश्वार्यमनुवादोऽयम् इति
 वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । 'अहेतौ स्वार्थे'
 णिचि ऋपादिपञ्चकथ्येतिरिक्ताश्चुरादयो 'मितो नेत्यर्थः ।
 'अथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । ध्ययते ।

The thirteen roots ending in जितरा (जित्) सञ्जने (to look sharp) are चतुर्दान—eliding and दृ—dropping. [The object of चतुर्दान—eliding is to make the roots चाकालेपदी and of दृ—dropping is to affix चङ् (ङङ्) after them by the rule 'विट्भिदादिभ्योऽङ्' (२२३१—२३३१०३) घटा—अघा—प्रघा—etc.]. चट् to try. The root चट्

is technically known as *निच्* or *n-cliding* by the *नचस्व* 'चटादयो निच्' ।
 'The root चट and others are 'निच्' to be announced here after.
 And the object of the *नचस्व* is to make their penultimate short
 by the rule *नित्ता* *ऋचः* (२५६—६१४(६९) in *चिच्*, and to make it (pe-
 nultimate) optionally long in *चिच्* and *चसुच्* by the rule—*चिच्*
चसुचोर्दीर्घोऽनन्तरस्याम् (२०६९—६१४(६९) which (rules) also are to be
 expressed later on. Thus by *ऋचः*—*चटयति*—*चिचटयति*; as in *वेदी-*
संहर—'कुभा भीमः चम्बि' *चिचटयति* *युयं चटयत* here though the sense
 varies yet it is to be held correct by the maxim 'भाट्टनामनेकार्थत्वात्'
कथं तच्चि etc—well you say that चट becomes दीर्घ optionally only in
चिच् and *चसुच्* how then applications like *चट्टाटनम्* (दीर्घ in *चट्ट*)
 and *प्रविचाटयिता* (दीर्घ in *चट्ट* ता) etc are to be defended in 'नचस्व-
 चोर्द्वयाटनं कुर्वते वे' and 'प्रविचाटयिता चटुत्पत्तम्'—[The former line is
 taken from 'सूर्यमानस' of the poet 'सूर' ; and the latter is taken
 from Bharavi and canto. 1st mens—'Such rays of the sun
 which open a number of lotuses ; and the and means 'you,
 by rising all of a sudden will disperse or drive asunder (your
 friends) as the sun (हरिश्चन्द्रः) opens the petals of the bed
 of lotuses.] Hear this चट in 'चट सकृन्ति to occur, to join together
 etc' read in चुरादि class (and not under चट read in आदि) । You
 cannot say that this चुरादि चट is read again, in a particular sense,
 in आदि to make it technically known as *निच्* (i.e. you cannot
 say that चट is a single root read in चुरादि and that there is no
 other चट known as *निच्* in आदि), for there runs the prohibiting
नचस्व 'भावे—नितोऽङ्गी' i.e., No चुरादि root other than the beginning

with च प and the five घम, वृह, वृह, वृह and चि, is to be treated as मित् in चित् in the sense of 'it is his own or it is the same' (स्वार्थे) । Thus it is proved that घट (भूदि) is separate from घट (पुरादि) so that there are two घटः । अथ—to fear and to move—अथस्ते—

मित्—। अथ स्वरमना इति—मित्तरा (७७५) मथुनि इत्यन्ता इत्यर्थः । वितथेति—'घटादयः वितः' इति नयसूत्रादिनि भावः । वित्करणात् 'चिदभिदा-दिभ्योऽङ्' (२२२१—३।२।१=४) इति कृतम् अङि टाभ्यम् इति श्रयेम् । तेन च घटा अथ प्रदीप्यादि सिद्धमित्याहुः । घटते इति—'घाव्येषां नानामित्' (२२१४) इति किङ्क्ष्वाद् गुणाभावः । 'घटादयो मितः' मित्संज्ञका इति वक्ष्यति । तदाह—इति वक्ष्यमाणमिति । मित्करणप्रयोजनमाह—तत्पाठमिति—यौ चिचि 'मितां ऋः' (२५६८) इत्युपधाङ्कारावम्—'चिचमुसोदीर्घोऽन्तरात्' (२७६९) इति चिचि चमुलिच दीर्घविश्वार्थम् इति (घटादयश्च अघटि—अघाटि इति चिचि । घटं घटम्—घाटं घाटमिति चमुलि) । वक्ष्यते—पुरादावित्यर्थः । चिच-मिमादाहरति—घटयति विघटयति इति । चवेदं दीर्घम् । घाटपाठे अर्थमिदं च उपलक्ष्यपाठमिमादाह । तेन च उपसर्गादिना अर्थात्तरत्वेऽपि घटादिमित्कार्ये ऋक्षादिकं भवत्येवेति विघटयति इत्यादि सिद्धम् । अतएव 'कृधा भोमः भवि' विघटयति युयं घटयत' (येषीसंस्कारः) इत्यादि सङ्गच्छते । ननु 'चिच्यमुसोः—' (२७६९) इत्यनेन चिच्यमुसोरेव परतो दीर्घः प्राप्तः न तु क्वाटि क्वाटि वा । तर्हि 'उद्घाटयमिति क्वाटि 'प्रविघाटयिता' इति क्वाटि चान्तरात् च वे दीर्घोप-प्रयोगा इत्यन्ते तत्र का नतिरिति प्रतिपिपादयित्वाह—अथ तर्हि 'कमस्यमोह-घाटनमिति—'प्रविघाटयिता' इति च । तत्र पूर्वोदाहरणम् मयूरकवेः स्वयंयत्ने उत्तरानु किरतार्जुनीव द्वितीयसर्गे इति श्रयेम् । अथ—'अच्यते अयेति' शेषः । चौरादिकलोति । पुरादी पठित्वस्य घटभरोरेते रूपे न तु भौवादिकस्य । तेनात्र चिच्य-मुसोरचिच्येऽपि दीर्घो भवत्येवेति न चाचिच्यमुसोरिति भावः । ननु 'घट' इत्येक एव घाटपुरादी पठ्यते । तस्य च चार्थात्तरत्विजमादाय पुनर्भावे पाठः न

तु षट् वीट्यामिति भूवादात् धात्वन्तरम् । तत्त्वयत्तुक्तदीपपरिहार इत्यामङ्गा
समापत्ते—न चेति । तस्यैव 'बीरादिशब्दी' अर्थाविशेषे 'सुभ्रमन्त्यतिरिक्तार्थे' 'षट्
षेष्टाद्याम्' इत्याद्यर्थकदे इति भावः ; निष्कार्थे नित्करणार्थे चतुर्थादः चतु-
पञ्चात्तुवादी वचनम् पुनः पाठ इति द्यावत् । अथम् 'षट्धातुः' इति मार्गं वेति
पूर्वेष्व् अन्वयः । तन्नाभावात् प्रमाणं दृश्यति—'नाम्' नितोऽङ्गी' इति निर्विभक्त्य
इति । गवाम्प्रतिष्ठं चुरादी पठ्यते । ईतुमन्तेन 'ईतुमति च' इति सूत्रविक्रितो
विभ् ईतुमन् तद्विभक्त्य सार्थेच इति चाप्ययम् कथमेव सूत्रं व्याप्यते पाठः—
ताविति । अथादिपञ्चकम्यतिरिक्ता इति । अथ चतुष्टयस्य विधानो बहुव्रीहिः—
अथः आदिर्द्वयो (पञ्चकानाम्) इति तैथ्यो व्यतिरिक्ता अर्थः । तथा च 'अप सिद्ध,
यस च पवित्रेपथे, अङ्क परिकल्पने, रङ्क तपने, यवप्राचने, चिन्त् अमर्' इति
चङ् धातुश्च एवमिती नाम्ने इति ककति । तेन च चुरादौ अथादिपञ्चकम्यति-
रिक्तानां निष्कार्तावात् चुरादात्तानामुक्तस्य 'षट् सुभ्रमि' इत्यस्य निष्कार्थम् 'षट्
षेष्टाद्याम्' इति भूवादावतुवाद् इति न अनित्यमिति भावः । अतः सिद्धं यद्
'षट्' इति विभिन्नं धातुवचनम् । एको भूवादावपरस्य रादौ पठ्यते । नन्वीऽपरस्यानुवाद्
इति । एतेन—'यै तु आत्मनो' यडादिगण एव पूर्व पठिता सै तु गणान्तरे तेषाम्
अर्थान्तरवृत्तावपि निष्'मिति इति धातुवृत्तादियन्वसिद्धान्तः प्रत्याक्षी वेदितव्य इति
हिम् । अथ इति । अपिञ्चन जिह्वस्तात् व्यपत्ते इत्यादि ।

२२५३ । व्यथो क्षितिः ॥७॥४॥६८॥

क्षी । व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याक्षितिः । हलादि—
शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ
७६५ प्रस्थाने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रथे । स्वद्
७६७ मर्दने । स्रद् ७६८ स्रद्दने । स्रद्दने विद्रावनम् ।
स्रजि ७६९ गतिदाभयोः । मिश्रसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

‘विष्ममुलोः—’ (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । अचञ्चि—
अचाञ्चि । चञ्च—चञ्चम् । चाञ्च—चाञ्चम् । दत्त ७७०
गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैल्ययोरनुदात्तोत्सु पठितस्तस्ये-
हार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । कप ७७१ कृपायां गती च ।
कदि ७७२ क्रदि ७७३ क्लदि ७७४ व्यैकल्ये । ‘वैकल्ये’
इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
कदि—क्रदौ इदितौ क्रद—क्लद इति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदि-क्रदि—क्लदीनामाहानरीदनयोः परस्मैपदिवृत्तानां
पुनरिह पाठो मिथ्यायं आत्मनेपदार्थश्च । त्रि त्वरा ७७५
सम्भ्रमे । ‘चटादयः पितः’ (ग. सू. १८६) । पिप्तादङ् क्तसु
वञ्चते ।

The चञ्चास (reduplicate) of the root अच receives सम्प्र-
सारण in छिट । This supersedes the rule ‘इवादिः शेषः’ (7. 4 60) ;
but the चकार of the चञ्चास disappears by ‘इवादिः शेषः’, for
there is no special injunction for its being retained. Thus
विज्यथि—अच्य अच्य ए—अ०अच्य् ए—वृ इ अच्य् ए=पित्यथि; the व् of the चञ्चास
is not samprasaranated by (१) the rule ‘च संप्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (368
—6. 1. 37). मित्त्वानर्थात् etc.—because लृङ् is read under
चटादि । अनुपवर्जं अपि—i.e. though there is no ‘च’ in the pe-
nultimate (for the root being इदित् the न् of क्तम् occupies
the room of ‘च’) yet by virtue of मित्त्व the च will optionally
become दीर्घ in चिप् and क्तसु । Thus in चिप्—चञ्चञ्चि—अचाञ्चि
(by ‘चिपो कृत्’—2829) and in क्तसु—अचञ्चम् etc. The form

is doubled in each case by the rule 'बलीक्यं चसुच् च' (3343).
 सोऽयन् etc.—the root इच् is read in the 1st. of चसुदानेतु roots
 in the sense of 'increment and promptness' and yet it is
 again read here to the effect of making it चित्। Thus
 like क्षति it also will have forms like चदधि—चदाधि in चित्
 and दस्यन्—इचन्, वाचन्—दाचन् in चित्। वसोपि i.e. Nandi takes
 them (चद, इच and वाच) as चनिदित् or not d-eliding i.e. as चन्द,
 इन्द etc. while Swami takes them as they are as इदित् or d-elid-
 ing. But Maltreya reads चदि and चहि as इदित् and चद and च्चद
 as not so. Roots चहि-चहि and च्चदि meaning to call and
 to weep are read in the परकीपदी list and yet they are read here
 with a view to making them चित् as well as चात्तनेपदी। जित्तर
 i.e. जट् (जि for 'जीतः जः' and जा for 'जाहितय') to look sharp or
 to 'execute promptly. चटादयः etc.—this is explained. N. B.—
 चटादि roots will close with चत् (321) गती।

नित—। 'यस्य लोपीऽभ्यासस्य' (१६२०) अथतीऽभ्यासस्य इति 'युति--
 साप्थीः सम्प्रसारणम्' (१६४४) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चातुवर्त्तते। तदाह—अथोऽभ्या-
 सकीत्यादि। ननु अभ्यासे सम्प्रसारणार्थेनकारवत् वर्त्तते नकार इति यकार इति च।
 तदनयोः कस्यानेन सूत्रेण सम्प्रसारणमिति विवर्तिपक्षो भावः—इत्यादिशेषापवाद इति।
 तेन यकारयमारी शिष्यते इति शोकः। तयोऽपवादवचनसामर्थ्यात्—यकारस्य
 सम्प्रसारणं न यकारस्य। ननु तर्हि यकारसम्प्रसारणादुक्तं यकारस्य सम्प्रसारणं
 स्यात्। नैवे चाप्यम्। 'न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणम्' (१६६—६-१।२७) इति
 निवेधान्—ननु इत्यादिशेषापवादश्चेत् तर्हि यकारीऽपि शिष्येत। तदाह यच्च
 इत्यादिशेषैव—निवृत्तिरिति। सम्प्रसारणार्थं स्यात् दृष्टमवधिः। तेन समधिकृत्य
 सम्प्रसारणं निवीयते सोऽनादिरपि शिष्यते वचनप्राप्तात्मान्। यकारसधिकृत्य—यत्

न किञ्चिद् विधीयते अतस्तस्य इत्यादिशेषः—मिहतिः प्रयोजनाभावात् इति भावः ।
 विध्यथि इति—अथ अथ ए इति स्थिति चनेन वकारस्य—इकार (‘इग्यथा सम्प्र-
 सारचम्’), अतोपि = विध्यथि इति । ‘न—सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणमिति’ निवेद्यादभ्यास-
 वकारस्य सम्प्रसारणभावः । मिश्रसामर्थ्यादिति—अनेहि इत्यात् हुमागमो
 भवति । तुमि च हते एकाचरत्तया अनेः चच् इति नकारो भवति । तेन च
 नकारस्यैव उपधात्व् भवति न लकारस्य । एवंभकारस्य ‘अनुपधात्वेऽपि’ अर्थं चमि
 घटादौ मित्सु पठितोऽतो मिश्रसामर्थ्यादनुपधात्वन्माप्यकारस्य ‘मिश्रमुक्तोर्दीर्घान्यतर-
 साम्’ इत्यनुसाराद् दीर्घविकल्पाः स्यादिति दर्शयति—अचञि—अचञि इत्यादि । अत्र
 ‘विद्योक्तम्’ (२३२८) इति इकारात् परस्य तय्यन्त्य लोपः । अचञम्—अचञम् इत्यादौ
 ‘आमोऽपि यमुल च’ (२३४३) इति अचञम् ‘मिथ्योक्तम्’ इति द्वित्वम् । योऽयमिति—
 दत्त इति शेषः । इकार्ये—शीघ्रकार्ये च अनुदासितम् अनुदासजोपिषु धातुषु पठित
 उपात्तः, तस्य इह घटादौ चर्यविशेषे गतिर्हिसमाप्तके मित्यर्थः, मिश्ररथाः अनुदादः
 हुनरुपादानमित्यर्थः । तथा च अचिवत् अस्यापि चिष्णुजोः—अदधि—अदाधि,
 दचम्—दचम् ; दाचम्—दाचम् इति दीर्घविकल्पो भवतीति फलितम् । अयो-
 ऽपीति । नन्दिना—अद्, अद्, अद् इत्येवं पठितमयम्—अचम् । ‘अदादयः पित’
 इति प्राग्विधेयं विकल्पफलं दर्शितम् । अथ ततो (४२६) इति वाचत् घटादौ
 मोक्षः तत्र घटादिषु परस्मैपदिन आरभ्यते—

अथ फलान्ताः परस्मैपदिनः । ऊर ७७३ रीति । ऊरति ।
 जस्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । डिड ७७८
 वेष्टने । ‘डिड अनादरे’ इत्यात्मनेपदिषुगतः । स एवोत्-
 त्थानुबन्धोऽनुयति अर्थविशेषे मिश्रार्थम् । परस्मैपदिभ्यो
 ल्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कार्त्तव्ये तन्माथ्येऽनुवादसामर्थ्यात्
 परस्मैपदम् । डिडति । जिडिड । हिडयति । अहिडि—
 अहीडि । अनादरे तु हिडयति । अट ७७८ अट ७८० परि-

भाषणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृती' इति पठितयोः परिभाषणे—
 भित्त्वाद्यर्थोऽनुवादः । षट् ७८१ नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि
 पठितम् । सत्रायं निवेकः । पूर्वम् पठितस्य नाव्यमर्थः ।
 यत्कारिषु नटस्यपदेशः । व्याख्याधीभिनयो नाव्यम् । घटादौ
 तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकस्यपदेशः । पदा-
 र्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविशेषमात्रं नृत्तम् । केचित्तु
 घटादौ 'नट नृत्तौ' इति पठन्ति । 'गती' इत्यन्ये । शोपदेश-
 पर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठादुघटादिर्णोप-
 देश एव । एक ७८२ प्रतीचाति । श्लोकः । अक ७८३
 दत्तौ ।

दृष्टि-प्रतिचातयोः पूर्वम् पठितस्य दृष्टिमात्रे भित्त्वाधी-
 ऽनुवादः । आत्मनेपदेषु पठितस्य परस्मैपदिव्यनुवादात्
 परस्मैपदम् । अक्षे ७८४ वसने । एदित्वाच्च वृद्धिः । अकालोत् ।
 रगे ७८५ गङ्गायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । हृगे ७८७ हृगे
 ७८८ षगे ७८९ हृगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ गोचरे ।
 'अस्त्रायमर्थ' इति विशिष्य गोचरे । क्रियासामान्यार्थ-
 वाचित्वादि' इत्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायाम् गती । कष
 ७९४ रष ७९५ गती । चकाष । रराष । चष ७९६ यष ७९७
 चष ७९८ दाने च । 'शणगती' इत्यन्ये । अय ७९९ अय ८००
 अय ८०१ अय ८०२ हिंसार्थाः । 'आसिनिप्रहयेति—(६१७)
 सूत्रे आयेति भित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । आयेयति । भित्त्वन्तु
 निपातनात् परत्वात् 'चिखसुखोः—' (२७६२) इति दीर्घे

चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं—क्रथम् । क्रायं—
क्राथम् ।

वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते ।
'वनु' इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः ।
उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासमान्ये वनतीत्यादि ।
प्रवणयति । अनुपप्लव्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । अत्र
८०४ दीप्तौ । अप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थ-
मनूयते । प्रज्वलयति । ज्वल ८०५ ज्वाल ८०६ चञ्जने ।
ग्रहलयति । ग्रहलयति ।

आ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वा-
र्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्तापूव्यं सरणम् । 'दृ ८०८ भये ।
दृ विदारणे' इति क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृष्टम् प्रेरयति
दश्यति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते
तु दरतीत्यादि । केचिद् घटादौ 'अत्सृष्टृत्वर—' (२५६६)
इति सूत्रे च "दृ" इति दीर्घस्थाने 'अत्सृ' पठन्ति । तथेति
माधवः । नृ ८०९ नये । क्रगादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
नयादन्यत्र नारयति ।

आ ८१० पात्रे । अ इति कृतालस्य आ इत्यादादिकस्य
च सामान्येनानुकरणम् । 'सुम्बिकरणासुम्बिकरणयोरनुग-
म्बिकरणस्य' (परि ८१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्' (परि ११४) इति परिभाषाभ्याम् । अपयति—
विक्षेपयतीत्यर्थः । पात्रादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ।

भारणतोषणनिशामनेषु—आ ८११। निशामनं चाक्षुष-
ज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। 'निशामिषु'
इति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णोत्तरणम्। एषे वायेंषु
जानातिर्मित्। 'अप मिष' इति शुरादौ। ज्ञापनं मारणादिकं
च तस्यार्थः। कथं 'विज्ञापना भर्त्सु सिद्धिमेति' इति तन्-
'ज्ञापयत्याचार्यः' इति च। नृणामाधवसते अवाक्षुषज्ञाने
मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति सते तु 'आ नियोगे'
इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति
पठतां हरदत्तादौगां सते तु न काव्यनुपपत्तिः।

कम्पने चलिः ८१२। चल कम्पने इति ज्वलादिः। चलयति
शाखाम्। कम्पनादन्वयः तु शीलं चालयति। अन्यथा
करोतीत्यर्थः। 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी। चृत् चालयति।
चिपतीत्यर्थः। छदि ८१३ अजने। 'छद अपवारणे' इति
चौरादिकस्य स्वार्थे जिजभावे मित्वाचीऽयमनुवादः। अनेकार्थ-
त्वादूर्ज्जर्ये छत्तिः। छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति। चलवन्तं प्राण-
वन्तं वा करोतीत्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
इत्यर्थः। स्वार्थे चिचि तु छादयति। वलोभयति। प्राचीभयति।
अपवारयति वेत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लङिः ८१४। "लङ्
विक्षासे" इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः। उन्मथनं कोभनम्।
जिह्वाशब्देन पञ्चीतत्पुरुषः। लङ्यपि जिह्वाम्। लृत्तौयातत्-
पुरुषो वा। लङ्ययति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन

तद्व्यापारो लङ्यति । समाहारहन्तोऽयम् । लङ्यति शत्रुम् ।
लङ्यति दधि । अन्यत्र लालङ्यति पुत्रम् ।

मदी ८१५ हर्ष-ग्लोपनयोः । ग्लोपनं टैत्यम् । देवा-
दिकस्य भित्तुत्वार्थोऽयमनुवादः । मद्यति हर्षयति स्त्रीपयति
वेत्यर्थः । अन्यत्र माद्यति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ८१६ शब्दे । भाष्यं भित्तुत्वार्थमनुव्रतते । ध्वनयति
घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति अस्त्राक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अथ
भोजः 'दलिवलिखलिसुखलिरणि ध्वनित्वपिचपयश्च' इति पंपाठ ।
तत्र 'ध्वनिरणो' उदाहृती । 'दल विभरणे' । 'वल संवरणे' ।
'खल सञ्चलने' । 'द्रूप् लज्जाय'मिति गताः । तेषां षौ
दलयति । वलयति । खलयति । व्रपयति । 'चै चये' इति
वचनभरणस्य कृतात्वस्य पुका निदेशः । व्रपयति । खन
८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठित्वाभाष्यानुवादः ।
'खनयति । अन्यत्र खानयति । 'घटादयो मितः' (गणसूत्र—
१८७) भित्तुसंज्ञका इत्यर्थः ॥ 'जनोज्ज्वलसुरस्रोऽभन्ताव'
(गणसूत्र—१८८)—'मितः' इत्यनुवर्त्तते । 'ज्व' इति धित्व-
निर्देशाज्जीर्ध्वतेर्ग्रहणम् । जृणातेसु—जारयति । केचित्तु
'जनोज्ज्वलसु—' इति पठित्वा 'णसु निरसने' इति देवादिक-
मुदाहरन्ति ।

'ज्वलज्वलज्वलनभामनुपसर्गाच्चा' (गणसूत्र १८८)—एषां
मिश्र' वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे
तु नित्यं भित्तुत्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति ।

सन्नामयतीति । प्रत्यन्तात्—‘तत्करोति—’ इति च । कथं
संज्ञामयतीति । ‘मितां ऋक्षः’ (२५६८) इति सूत्रे ‘वा
चित्तविरागे’ (२६०५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित—
विभाषाचयश्चादिति वृत्तिस्तत् । एतेन ‘रजो विश्वामयन्
राज्ञाम्’, ‘धुर्यान् विश्वामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

‘स्वा स्त्रानुवर्त्ता च’ (गणसूत्र १८०)—अनुवर्त्तार्गा-
देषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोः प्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा ।

“न कस्यमिचमाम्” (गणसूत्र १८१)—अमस्तत्वात् प्राप्तं
मित्वमेषां न स्यात् । ज्ञामयति । आमयति । चामयति ॥
“यमो ८१८ दर्शने” (गणसूत्र १८२) । आभ्यतिर्दर्शने मिच
स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्वयः तु ‘प्रचयिनो निशमय्य
बभूवुः’ । कथं तर्हि । ‘निशामय तद्गुत्पत्तिं विस्तराद्
गदतो मम’ इति । ‘यम आलोचने’ इति चोरादिकम् ।
धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । “यमो ८१८
चवरिवेषणे” (गणसूत्र—१८३) शृङ्गतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिच
स्यात् । आशामयति । आप्रयति । व्यापारयति वेत्यर्थः ।
परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं
नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छ्रुत्वात् तत् करोतीति चै
वीक्ष्यम् । “स्रदिर् ८२० अवपरिभ्यां च” (गणसूत्र—१८४)
मिसेत्सेव । अवस्रवादयति । परिस्रवादयति । ‘अपावपरिभ्यः’
इति व्यासशारः । स्वामौ तु ‘न कस्मि—’ इति नञसुत्तर-

त्रिसुत्रागमननुवर्त्य 'शमः सदगमि' इति चिच्छेदः । यमसु
'अपरिवेषके' मित्त्वमाह । तस्मात् 'पथैवसितं नियमयन्'
इत्यादि सम्बन्धेव । 'उपसृष्टस्य' सप्तदेशेदेवादिपूर्वस्य इति
नियमात् प्रसङ्गादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरण-
प्रत्युदाहरणयोर्न्यासासः फलितः । इदञ्च मतं उक्तिन्यासादि-
विरोधादुपेक्ष्यम् ।

फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात्
पूर्वमसौ न पठितः (मयेति शेषः) । फणादिकाव्यानुश्रुतात् ।

Now we are going to take up परस्मैपद roots (of घटादि class)
up to कष (४२१) गतौ—(where the घटादि class comes to a close);
ज्वर like घट will give ज्वरयति—संज्वरयति; ज्वरं ज्वरम्; ज्वारं—ज्वारम्
(ज्वारु); and चञ्चरि—चञ्चरि (चिञ्च); similarly all roots up to कष
(including). ईह to surround :—The root ईह is spoken of in
the list of टक्गोपान् आदि roots (see ईहृहोह (२८४—८५) चञ्चरि under
चङ्कृताम्—(२९२८)). This very root ईह is again taken up
here, apart from the indicative च with a view to
making it सिञ्च and that in a different sense (viz to surround).
It (ईह), ought to have been read before the परस्मैपदो ज्वरादि
roots (because the root ईह is read in the चाकनेपदी list), but
as it is read within the list (ज्वरादि परस्मै—) so (on this ground)
it is to be treated as परस्मैपदी । Thus ईहति—सिञ्चि (ए—इ
by 'इह' and 'एव इहृहतादीनि' and इ—ञ्च by 'उहोयुः'
(२२४३) हिहयति (by नितां इहता) । चङ्कृति—चङ्कृति

(Alternatively दीर्घ—by विश्वसुधीः—(१७६१) । But in the sense of 'disregarding' the form will be वृक्षयति (because it is not जित् there and therefore not वृक्ष) वट (root no. ३००) नट (३०७) and वट (३१०)—see under 'the rule 'ज्ञानाच्च—(१९८८) । वृक्षम् etc.—वट is read as such also beforehand. Now the difference in meaning between the two is this:—The former means नाट्य (play)—the performers of which are termed as नट (actors) ; and नाट्य means to act in words (and gestures) the subject or the time of the play : (Thus वृक्षमवा दिवाद्यं नाटयति etc.) ; whereas this वटादि वट—means वृक्ष as well as वृक्ष—the actors of which are called dancers. Of the two again—वृक्ष means to dance so as to bring out the sense with the help of feet (thus वायुदी नटति नटयति etc) and वृक्ष means to move only (some parts of) the limbs. Some read it in वटादि (i. e. here) as वट नती 'to bow down' and others as वट गती 'to go.' The भाष्यकार in the sentence—चमद्वाटि (see 'चो मः' (१२८६) has mentioned वाटि as दीर्घ and not the short वट । Hence by this पर्यायवाचिके, the root वट—is दीर्घत्व । चक was first read in आचमनेपदे list as 'चक इती प्रतीयते च' and here it is read again as 'चक इती' meaning thereby that in this sense 'only the root is जित् (चकयति) and also being read within the परस्मै-पद roots is also परस्मै—नती प्रतीयते—The term 'दीर्घत्व' (न—उच्यते) means 'its particular sense is not pointed out (by me)' ; for it is a verb in general and may bring out any sense, the speaker wishes to express by it, Others hold that because the root has multifarious

meanings so it is not read with its special meaning (by Panini). **आसिनिप्रह्व**—etc.—Though the root **ह्व** being **सिन्** (because it is read under **घटादि**) the form should have been **ह्ववति** (by **मितां ह्वः**), yet it (**ह्व**) gives **ह्वावति** (and not **ह्ववति**) in an irregular way (**निपातत्वे**) on the strength of its being read as **ह्वा** in the rule '**आसिनिप्रह्वमाट्ठावपिवां हिंसायाम्**' (३१०—३११५६); and the **सिञ्ज** is valid only in the **ह्रीन्विधि** = **विच्** and **पञ्च** by the rule '**विष्णुमुखीः**' (३०६२) because this rule comes after (३१०६२ the **निपातन** expressed in '**आसिनिप्रह्व**' (३११५६)). The drift is—though the rule '**मितां ह्वः**' (३११५६—३१०६२) is also **पर** i.e. subsequent to **आसिनिप्रह्व**—(३११५६) and not **विष्णुमुखीः**—(३१०६२) only yet by the **परिभाषा**—'**पुरस्तादपवादाः पञ्चनान् विधीन् वाचने नीचरान्**' (परि १६)—'**Apavadas that precede (the rules which teach operations that have to be superseded by the Apavada operations) supersede (only) those rules that stand nearest to them, (and) not the subsequent (rules)**'—(Kielborn). Thus '**आसिनिप्रह्व**' (३११५६) bars '**मितां ह्वः**' (३१०६२) which is nearest and not '**विष्णुमुखीः**' (३१०६२) which is subsequent (**उत्तर**). Hence we cannot have **ह्ववति** by '**मितां ह्वः**' but '**विष्णुमुखीः**' not being barred we can have as usual **अक्रवि**—**अक्रावि** in **विच्** and **ह्व**—**ह्वम्**, **ह्वावम्**—**ह्वायम्** in **पञ्च**.

'**वञ्** च नीचरी' etc.—'**वञ्** is a quite new root and not the re-expression of the **तनादि वञ्** (1471) **वाचने** (see under the rule—'**तनादिव्यसवालो**: (2547) on the authority of making it **ह्रदिन्**. The idea is this—Had this **वञ्** been the

चतुवाद् or re-expression of 'वृन् वाचसी—' of the वृन्वादि class, then making it चदित् again becomes superfluous for it was already made चदित् there (in वृन्वादि). Hence it is a separate root and does not belong to the वृन्वादि class. Thus it expresses a verb in general and ॥ conjugated as वनति etc. For मित्करण, ॥ will give प्रवनयति etc with उपवर्गं prefixed to it but that—without उपवर्गं it will give वनयति—वानयति through the option of मित्—will be expressed later on (i.e. under the वचस्व 'आवाहनुवमाच' (190). [N.B. वन् च विद्यावाङ् (before वन् च लोचति) is the re-expression of 'वन् (482) खर्च' and 'वन् (483) उभक्तौ' under 'वीचीं खनीः' (2318) to make it मित् so as to give वनति—वनयति, वनयति—वनामि (वित्) and वन्—वनम्, वान—वानम् (चतुक्). वक् to shine. It will be read in 'व्यवसिति-व्यवसोभो वाः' (१६०९—३. १. 140) under वृत्तप्रकरण and here it is read to make it मित् to effect प्रवक्वयति etc.

चु वाचानि—वाचान् means to think fervently (of some one). This root will be read as 'चु—(933) विद्यावाङ्' under the rule 'वृत्तः किति' (2381—7. 2. 11) and here it is read to show that it is मित् in the sense of 'fervent-thought' only. The forms are वरति—वरयति ; ववरि—ववारि etc. ह—to fear is the चतुवाद् or transferred form of ह, 'to rend' read in वृन्वादि. to make it मित्. Thus in वित् the form will be दवयति in the sense of 'causing one (हवयन्—ह + वट + २या १६) to fear'. In the sense other than to fear it will give हारयति—causing to rend—for in that sense it will cease to be मित् and hence

the form is दीर्घः । According to those, however, who hold that it is a separate root and not the transcription of हृ to rend* (क्रादि), the form will be दृरति etc prescribed for भ्वादि । Some read this दृ to fear, read here in षटादि and also in the rule 'भृत्सु दृत्वरूपमदक्षः स्वयाम्' (2566) as हृ (short) and not as दृ (दीर्घ) ; but that is not recommended by Madhava, the author of आनुवृत्तिः । नृ to lead.— It is the transcription (चतुवाद) of नृ (1496) नये ■ be read in क्रादि under the rule ('प्रादीनां कक्षः' 2558). In the sense other than 'to lead' it will cease to be भित् and the forms will be नारत्ति etc.

आ to cook, or to ripen etc. This आ is the imitation form, in a general way, both of अ (819) पाक after it has been made to end in आ (by the rule 'आदेव उपदेष्टुमिति' (2370—6. I. 59) to be read (later on) in भ्वादि and of 'आ (1053) पाक to be spoken of in षटादि (under 'कक्षः —' 2463 —3.4.112) by the परिभाषा 'लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणसौव' and 'लुग्विकरणप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकसौव' (परि—90 and 105). Now the षटादि class is known as लुग्विकरण (by the rule 'लुग्विकरणप्रतिपद्यः अपः' (1423) and other classes like भ्वादि etc are called अलुग्विकरण । Hence the former (परिभाषा) means 'when there arises a case of doubt regarding the taking up of a root or term which is read both in the लुग्विकरण class and in the अलुग्विकरण class, (then) that root or term should be taken to belong to the अलुग्विकरण class only. Thus in this case भ्वादि being अलुग्विकरण, this 'षटादि आ' is to be taken

to be the transcription (चतुस्वरण) of **भ** भ्वादि (after it has been made to end in **आ** (कृतात्) and not of **वा** of वृत्त्विकरण (चदादि). The latter (परि) means 'when, as to the taking up of a root or term which is expressed both directly (प्रतिपदीकृत) and indirectly (अवधीकृत), a doubt should occur then that root or term must be taken to belong to the spot where it is directly mentioned'. Thus this परिभाषा directs us to take this 'चदादि **वा**' as the imitation form of 'चदादि **वा**' and not भ्वादि **व** which is made **वा** in an indirect way. Hence through the authority of these two परिभाषा we are to take this 'चदादि **वा**' as an imitation form of both 'भ्वादि **व**' and चदादि **वा** in a general way. Thus in **बिद्**—**वपयति**—is boiling or causing to boil' (with the augment **वृ** by **परिडीवृदीरीकृषीकृषात् वृत्** (३५७—७. ३. ३६). In a sense other than cooking, the root **वा** will not be considered as **बिद्** and hence the form will be **वापयति** (दीप) meaning 'causing to perspire or warm'.

The root **व** means 'to kill, to satisfy and to perceive' and in these senses the root is **बिद्**. Madhava says that **निगमन** means 'eye-perception', while others say that it simply means 'information'. Another reading for **निगमनेषु** is **निगमिषु** where **निगम** means 'to sharpen'. The root **व** expressed in '**वप** **बिद्**' is read in **वृषादि** and its sense is to inform and to kill. Thus the instances of the root **व** in those senses will be in order—**वृष** **वपयति** (kills), **स्वामिन्** **वपयति**

(satisfies) दृष्टं ज्ञपयति (sees or informs) and धरं ज्ञपयति (sharpens an arrow according to Haradatta and others), कथम् etc. —If the penultimate of the ज्ञिन् roots become long only when चिच् and चतुष् follow, how will you defend applications like विज्ञापना (वि—ज्ञा+चिच्+युष्+टाप्) in 'विज्ञापना भर्तुं सिद्धिमिति' 'information meets with success at the hands of masters'; and ज्ञापयति (ज्ञा+चिच्, खद् चि) in 'ज्ञाज्ञापयति वाचायः'.—Hence the Acharyya (or preceptor) informs or makes us understand'—(Mahabhashya). Hear me. These are alright because, according to Madhava, the root ज्ञा is not treated as ज्ञिन् when its meaning is other than eye-perception. But according to those who opine that 'ज्ञा means to inform only', these should be explained as coming from or forms of 'ज्ञा—to appoint' read in पुरादि (because it is not ज्ञिन् hence the penultimate is long). And though this ज्ञा is intended to mean 'appointment,' only yet it will bring out the sense of information also by the dictum 'वाङ्मासनेकाद्वयान्' 'roots are of various implications'. But there is no question of anomaly according to the school of Haradatta and others who read ज्ञानेषु in lieu of ज्ञासनेषु ।

चलि (चल) means 'to shake'; this चल is the transcription of 'चल (चल) to shake' preceded by जल (under 'जल' च चत्तानाम्' (२३६४)). Thus चलयति etc. (But it will cease to be ज्ञिन्) in a sense other than to shake; thus—श्रीं चालयति when it means 'makes otherwise or changes

his conduct, and Swami says that it means 'to steal away' also हृदं वाहयति 'throws off the thread,' हृदिच् (हृद—इति) to invigorate.' This is the repetition of हृद—to screen or conceal' read in चुरादि, in order to make it नित् (even) when चिच् is wanting in सार्धे (by the गणसूत्र 'चाहवाह वा (२६१) under 'नाम्नोपि-माहुरादिताम्—' (२५७९)। The meaning is this :—According to the गणसूत्र 'नाम्नो नितोऽङ्गो' explained under (२५६९), no root other than जव, यम, चव, रव, वव and चिच् (these six) is entitled to be नित् in चङेतु or सार्धे चिच्। Hence he says सार्धे चिजनावे (i. e. in चेतु चिच्) or 'when through the option or चिच् to the चाहव—roots (under which fall हृद) there is no चिच् in सार्धे। Now to answer the rejoinder 'How can the 'चववारसार्धक हृदि' be taken to express 'हृद ऊर्ज'—he says that it may be so taken according to the multifarious meanings of a root. Thus हृदलन् etc. चवव i. e. in other sense वाहयति; because in this sense it will not be नित्। In सार्धे चिच्, however, the form will be वाहयति for it is not नित् in सार्धे चिच्। Thus the conclusion is—हृद is नित् in चङेतु चिच् in the sense of 'invigorating' only and in no other sense and also it is not नित् in सार्धे चिच् even in that sense. The root हृदि (हृच्) means to move the tongue (to and fro) this is the re-expression of चव चिजनावे 'to enjoy', read under टवर्जान् roots of भुदि to make it नित्। चमयन means चीवन (agitation); उचयन forms a यङीतत्पुनश्च with the word जिह्वा (जिह्वायाः उचयनम् चीवनम्) or it may form a ङङीशान् with जिह्वा (जिह्वाया उचयनम्)। Others hold that here जिह्वा stands for 'the action of the tongue.' In

this जिह्वाश्लेषणम् is a समाहारश्च compound (जिह्वा च श्लेषणम् च)
Thus श्लेषयति शत्रुम्—uses abusing words against foe ; शत्रुमि-
दृष्टि—'churns the card'. In other sense it is not भिन्—so the
form there will be शत्रुयति—to cause to sport.

मदी (मद्) to feel pleasure or pain (properly) । This is the
re-expression of the दिवादि मदी हर्षे (under 'मानसार्थ') (१५१६) ।
अव्यय i.e. when it is not भिन् the form will be भादयति (intoxicates
or affects the mind) इति मताः—i.e. read in मूढि (at the end of
'विस्मिन्') (१५००) । The root कृष् occurring in the मध rule
'अनीकृष्' (१८८) is the repetition here for निष् of कृष्—वयोहानी,
read in दिवादि and not कृ वयोहानी, read in क्तादि which gives
(without कृत्) कारयति, for the former containeth indicatory
प् while the latter does not. Some read the मधसूत्र
'अनीकृष्कृत्' ■ 'अनीकृष्कृत्' and say that कृत् निरसने
read in दिवादि is repeated here for निष् (The rule 'अनीकृष् etc.
means 'roots like अनी (अन्) कृष्, कृत्, रक्ष and those that
end in 'अप्' (as शप्, गप्, यप्, रप् etc.) are to be treated
as भिन् (though they are not read in चटादि list—so as to give
कमयति कमयति रमयति etc.)) ।

'अव्यय' (१८२) । The roots व्यञ्ज, हञ्ज, क्षञ्ज and कृञ् op-
tionally become भिन् when they are preceded by नो उपसर्ग ;
thus व्यञ्जयति—व्याञ्जयति । This is a प्राथमिका i.e. by it option of निष्
is directed to व्यञ्ज, हञ्ज, क्षञ्ज which were निष्भिन् being read under
चटादि and to कृञ् which also was भिन् being चमत् by the rule
'अनीकृष् कृत्सुपसर्गोपसर्गात्' (१८८) । When, however, an उपसर्ग prece-

des, they will compulsorily become मित्—giving प्रज्वालयति etc. Then how to defend form like प्रज्वालयति, उद्यामयति (उद्—नम् + लट् + तिप्) which are with उपसर्गैः but yet not मित् । The defence is this—form प्रज्वाल and उद्याम first with घञ् (प्र—ज्वाल् + भावे घञ् and उद्—नम् + (भावे) घञ्) and then add the affix तिप् to them by 'मत्करोति वदन्' (नञ्घञ् to the end of 'इत्युच्' (2573)) in the sense of प्रज्वालकरोति and उद्यामं करोति । Well, then how to defend संक्रामयति for though it (क्रम्) = मित् by 'नमोऽङ्' (न. घृ.—(168) yet it is made long and not short by 'नितं ऋक्' (2568) and you can not explain it by घञ् which gives संक्रम and not संक्राम by 'नीदातीपदेष्टस्माद्यस्य चनाचनेः' । Yes, but it can be explained by having recourse to अवस्थितविभाषा which is expressed in the परिभाषा—'अवस्थित विभावयामि कार्याणि क्रियन्ते' (परि—99)—'occasionally operations which are stated to be optional, are not optional in the formation of one and same form, but must in particular instances necessarily take place, while in others they are not allowed to take place'—Kielhorn. Thus to serve our purpose we shall bring in the word 'वा' from the rule 'वा.विचविरागे' (2605—6. 4. 93) = the preceding rule 'नितं ऋक्' (2568—6. 4. 92) and explain as—'मित् roots occasionally become दीर्घे also—('नितं दीर्घो वा स्वात् प्रयोगने सति'). Thus संक्रामयति is correct. This explanation is according to the इति though not to सायकार । In this way, applications like 'ह्योविश्वामनसं राशाम्' and 'धृत्वा विभामवेति सः' etc. are explained. The latter means "let the horses be unloosed", said he" Raghuvamśa canto I. sl. 54. The full verse is —

‘यच्च यकारमादिभ्यः ध्रुव्यान् विद्यामयेति चः ।

नामवाचोदयन् पक्षी रथादयस्तार च ।’

Mallinatha has explained the point exactly in the same way and has also suggested (the उत्सृष्ट) ‘विद्यमय’ in place of विशालय ।

‘भ्यासावतुक्ताश्च’ (ग. सू. १९०) ‘These roots भ्रा, चा, वृत् and वृत्, if not preceded by any उपसर्ग, become मित् optionally. This option or better this rule is to furnish मित् to the first two भ्रा and चा which not being चटादि could not be मित् and to make उपचादीन् of the last two वृत् and वृत् which being मित् could not have the option (cp—‘वृत् च नोचते’ and ‘ननौचत्,—’ ग. सू. १८८.). Instances are आप्रयति—अप्रयति । आपयति—अप्रयति । आनयति—अनयति । आनयति—अनयति ।

‘न कस्यमिषमान्’ (ग. सू. १९१). ‘The roots कसि (कस्), अमि (अस्) and वम् will not be considered as मित् on the ground of their being असन् (by the rule ‘ननौचत्,—’ (१८८)). Thus कामयते etc without उत्सृष्टः । शमी दृष्टेने’ (ग. सू. १९२). ‘It is not मित्, though असन्, in the sense of ‘seeing’. Thus निजामयति —(sees). But it is मित् in other sense (i. e. in the sense of ‘hearing’) as—‘प्रत्यक्षो निजामय (hearing) etc. Then how to explain ‘निजामय तद्दृष्टमिम् etc.? ‘hear of me who am speaking in detail, the origin of the same?’ Take it as an application of the चुरादि ‘यम—याचीयते’ (to discuss). Roots being of various implications, it will mean here ‘to hear’ as in the case of श्रम उपयते (दिवादि) which gives the sense of ‘seeing’

here in निवसिनि । 'यन्तोऽपरिवेष्ये' (ग. घ. १९३).—The root वस is not निव् when it means other than 'taking food or better distributing food to'. Thus वासवसति—lengthens or appoints. In the sense of distributing food, however, it becomes निव् as वसवति etc. Expressions like पर्यवसिते नियमयन् 'restricting the conclusion' etc are to be explained with वि (चिच्) attached to the word नियमयन् । [निवन् (नि—वच् + चप् (भावे) + संतुप् । Then after the disappearance of चप् by 'विन्मनोर्मुक्' (२०२) and the addition of चिच्, the form will be निवसिनि । This नियमि will be considered as a root by 'समासकाला भावः'. Thus निवसि + षप् + तिप् = नियमि + च + ति = निवसवति (मुख and चयादीन्) in वद = निवसयत् । But this explanation is modified by Nagesha. (See the 'Tika'). 'खदिरं चपपरिभाष' (ग. घ. १९४).—The root खद is not निव् when preceded by चप and परि । Thus चप-मखादयति etc. This rule is read by the व्यासकार as 'खदिरं चपादपरिभाष' meaning there by that खद is not निव् when it is preceded by चप also—चपखादयति । कालौ does not carry the word न (unlike to what we have done), occurring in the नचसुख 'न कल्पनिचमान्' (१९१) to the last three rules 'यन्तो दर्मणे' (१९२), 'यन्तोऽपरिवेष्ये'—(१९३) and 'खदिरवपरिभाष' (१९४). Moreover, he disjoins the rule 'यन्तो दर्मणे' (१९२) as यन्ः चदर्मणे and adds that यन् in a sense other than distribution of food is निव् । Hence in his opinion the form नियमयन् in 'पर्यवसिते—' is alright. He also introduces a निवस or restriction here viz.—'If the root खद is निव् with उपलौठ prefixed, then it = निव्

only when it is preceded by चव and परि only and consolidates his point by taking 'प्रस्तादवति' as a counter evidence. Thus, in his exposition, there is (an obvious) contradiction regarding the examples and counter-examples of the two rules 'यसोऽपरिवर्तने' (193) and 'एकहिरण्यपरिभाषा' (194). (For he says that वन् is अपरिवर्तने मित् and forwards the illustration 'वाचनयति' against the counter-illustration 'विद्यानयति वाचनान्' and in the next rule he says that वद् is मित् with only चव and illustrates his point by giving the forms चवस्त्वदयति परिवद्वदति against the form प्रस्तादवति). But in reality, such comments are contradictory to the drift of the rules). Besides, this opinion (of his) is contrary to the Vṛtti and Nyasa etc. Hence it should be rejected.

कच—to go. Here there is no possibility of the चतुर्विधि of 'क', occurring in the rule 'न कति—etc' (191) for कच is first to be made मित् । So the मित्चञ्चा only comes and the 'न' ceases to do so ; and we have taken it (कच) here for the sake of its conjugation, which had we taken कच before 'न कति etc,' would reach कतिचमि etc also which is impossible and absurd.

मित्—। अथ कचान्ता इति—कच (२२१) नतानिन्त्या इत्यर्थः । घटादि नवोदय—चतुर्दशैतः भावनेपरिहो नताः । इहानीम् पदचत्वारि मित् परस्मैपद्विन् ल्यन्तः । ज्वर रोने—ज्वरति इति भ्यादित्वाद्भूम्—निस्वात्—स्वाये औ ज्वरति चज्वरि—चज्वरि (चिच्) ; ज्वर—ज्वरम् । ज्वारं—ज्वारम्—(कमुल्) इति कपाणि चोच्चाणि । एवमथोऽपि चोध्यम् । ईव् इति—एवम् भूषादौ धाक् टवर्तमानि ।

पठितम् । स एव 'हेतुएव' उत्पत्त्युत्पत्त्यः चतुर्धनं चकारिणं चतुष्टयः
परित्यक्तो विहीन इति यावत् 'अनुपपत्ते' पुनः पठ्यते 'अर्थविशिष्टे' 'वेत्तनरूपे' निष्कारणम्
मिदं—संज्ञासम् । तस्यार्थः—स्वभादिमिदं—अनुवादसामर्थ्यात्—पुनरुक्तिवशात्—
ज्वरादिनदीनां पितृमयैपदिलमिति भावः । हेतुमिति इति श्वादी । इत्येवमिति इति—
निष्कारण इत्यः । 'एव एव प्रस्तादिभ्यः' इति इत्यम् । अहिहि—अहीहि (विधि—
'चित्तमनुसोदीर्घोऽन्वयस्त्वयम्' (१७६९) इति दीर्घविकल्पः) । अनारुह
त्विति—मिच्छाभावाद् कस्याभावः । वेत्तनरूपार्थे एव निष्कर्ममिति भावः । इत्येवैव चट
नृताविवेकः । पूर्वम्—३१० संख्यकं पातुदयेक—'आत्म'—(२२२६) इति सूत्रस्य
अस्मादिति । सत् 'तयोः स्वादिचटयोः' अथम् एव विवेकः विशिष्टं ज्ञानम् ।
अथ भावः—अर्थात्करेऽस्मिन् मिदं न स्यात् । अथ च पातुः पूर्वार्थे एवास्माभि
पठ्यते । अत एव भेदं विवक्षुराह—तत्प्राप्तमिति । पूर्वम् पठितस्य भूतानुपपत्त्यः
यत्कारिणु—यत्न (नाव्यस्य) कारिणु (कर्तृषु) नटव्यपदेशः 'अथ नटः' इत्यास्या
भक्तिः । नाट्यस्यार्थमाह—वाक्यार्थमिदं नाव्यमिति—तत्प्राप्तं हि ज्ञातादिभिर्वाक्यैश्च
मम अर्थस्य नाट्योपपत्त्युत्पत्त्यः बोधो भवति तत्रास्मात् इत्यर्थः । चटायौ त्विति—निष्कर्म
मस्य—पुनः इत्यम् पृथगिति चार्थः । यत्कारिणु—यत्न इत्यस्य—इत्यस्य च कारिणु—
कारिणु—नर्तकव्यपदेशः 'नर्तकोऽवमिति नाम भवति—इति पूर्वपरयोर्भेदः । नृत्य-
स्यार्थमाह—पदावर्थाभिभव इति । पद्मा पदेन वा कस्यैपुण्यात् यत् अर्थवर्थावो
भवति तन्मृत्यम् इति नाव्यव्यपदेशः । अथ नटस्यार्थमाह—भावविशेष इति
करविशेषवत्तां मनीषारितया संशयनम् । चट इती इत्यस्य चोपदेशत्वं—दर्शयति ।
चोपदेशः—पद्विंशत् वाक्—इति—'चो नः' (२२४६) इति एवम् अत्रानु—
'अनर्हं नाटि' इति भाष्योक्तः । पद्विंशदात्मना इत्यर्थः । मचटति—मचटयति इत्यादि
इत्यम् । चक इती—प्रतीयाते वेति पूर्वम् पठितम् । तत्र अनुवादसामर्थ्यात्—
तत्रादेव निष्कर्म न प्रतीयाते इत्याह—इति प्रतीयाते योरेति । आत्मनेपदिभिति—
अपठम् । अकमिति—अकमिति इत्यादि ; प्रतीयाते तु वाक्यमिति । एदित्वावहतिरिति—
'आत्मनेपदि'—(२२२६) इति निवेद्यात् । निष्कान् चो—अस्मादिति रययति इत्यादि

यथापूर्वं बोध्यम् । नोच्यते इति । नोच्यते न उच्यते अथा—अर्थयोगक्षेपः ।
अथ साक्षात् न कियथाचित्वादि विशेषार्थबोधकाप्रकारात् इत्याह—अस्यासमर्थ इति ।
अर्थे लभितव्यत्वादेवमुक्तमित्याहुः । कदाचतौत्यादि । अथ श्रूयति हिंसाद्यैषु क्रयं
विधत्ते—‘आसिनिग्रहण—’ (६१७—२१३५६) इति । कायेति । अथ एवै कायेति
निर्दिष्टादिव्यर्थः । निष्पद्येति निष्पद्येन कस्यविधानस्योचित्येऽपि तद्विनिर्माण्यते ‘मितां कस्य’
(२५६८—६१७८२) इत्यस्य साधितत्वेन अग्रतस्तैवेति भावः । निष्पद्यन् इति ।
निपातनात्—‘आसिनिग्रहण—’ (२१३५६) इति सूत्रात्—परत्वात्—परवर्तित्वात्—
‘विषयवृत्तौर्देवोऽन्यतरस्याम्’ (२७६२—६१७८२) इत्यनेन चिथि समुत्ति न परितापेन
सिद्धम् । अथ भावः । यद्यपि ‘आसिनिग्रहण—’ (२१३५६) इत्यपि च्या—
‘मितां कस्य’ (६१७८२) इत्यपि परम्—न तु कैवल्यम् ‘विषयवृत्तौः—’ (६१७८२)
इत्येव तथापि ‘पुरसादपवादो—अनन्तरान् विधीन् वाच्ये नोत्तरान्’ इति परिभाषया
पुरसादपवादो ‘आसिनिग्रहण—’ (२१३५६) इति—अनन्तरस्य अन्वयवृत्तस्य—निरादत्त-
वर्तिन इत्यर्थः—मितां कस्यः (६१७८२) इत्यर्थेव वाचकः—न तु ‘विषयवृत्तौः—’
इत्यस्यापि—तस्य व्यवहितत्वादुत्तरवर्तित्वात् । तेन काच्यति इति यदि कस्य,
विषयवृत्तौस्तु—अत्रापि—अत्रापि, कथं—कथम् जायं—जायमिति पूर्ववत् रूपम् ।

वन वेति—अर्थमाह—हिंसायामिति । अथ धातुर्बल मध्ये संभक्ती च इति
हीनो लघोः (२२१८) इति एवसात्वे पठिष्यते । अथ हिंसायां निस्वार्थानुवादः ।
वनति—वनयति । वनति = वनानि । वनं—वनम्—वानं—वायन इति । वन च
नोच्यते इति । अथ भिन्न एव धातुर्न तु तनादौ ‘ननु वाच्ये’ इत्यस्यानुवादः । कुतो-
नेत्यवाह—उद्दिष्टारचनानर्थवादिति । यदि अयं तादात्म्य एव स्यात्—तर्हि
‘वन च नोच्यते’ इत्येव श्रूयान्—न तु ‘वन वेति’ उच्येत । तनादावेव हि उद्दिष्टारच-
नानुवादित्वात्प्राधान्यं—ननु प्रत्यय—इत्येविकल्पस्य—निहायामिदप्रतिषेधस्य च द्विः
पुनरिदोदित्करणं व्यर्थम् । अथ उद्दिष्टारचनस्य अपूर्वत्वस्यैव आपकमिति भावः ।
तेन तनादावननम्भूतत्वेन क्रियासाक्षात् (साधनादिनिषेधार्थमपि) मनसि—प्रवणवति
इत्यादि । तादात्म्यस्य तु—वनुनि—वायवति इत्याद्येभ्यः । अनुपपत्त्यस्य इति—अप-

सर्गोपहितस्य—घटादीर्भर्तः मिश्रविकल्पः—वनयति—वानयति इत्येवं रूपं—वस्तुते
 'आभावनुवर्त्ता च' (१८०) इति मन्त्रसूत्रे इत्यर्थः । अत्र होतामिति—कप्रत्ययादे
 पठिष्यमाणः 'अर्जितकर्मन्तो' चः (१८०२) इति हातृसूत्रे इत्यर्थः । इह घटादौ—
 मिश्रार्थम् अनुपपत्तेः पुनरुच्यते । 'अव्यति मयि कार्यो भावकवनान्तो—' इति
 जलद्वयः । 'अथ अव्यति तस्मिन् बभौभोटरे—' इति पञ्चतन्त्रम् । यौ—ज्याल-
 वति । उपपत्तयः—तु प्रत्यययति इति । विशि चव्यति—चव्यति । कसुमि—
 व्यति अव्यति—व्यावृत्ति इति ।

अनु चात्रानि इति । अनु चिन्तायामित्यर्थे वस्तुते । तत्रत्यसौम चात्रानि इति
 विशेषणार्थे मिश्रार्थमिहाहुवाचः । तर्हिवाच—चिन्तायामित्यादि । चात्रानि कार्यमात्र
 चतुर्कर्मणि । दू भवे । कदादौ लघं दू विदारणे इति पठिष्यते । धातूनामनेकार्थत्वा-
 दिहाय मिश्रार्थमनुपपत्तेः इत्याह । दू विदारणे इति । अत्र हेतुमति चिन्तित
 इष्टान्तरयति—इष्टान्तरमिति इष्टातोः क्रादित्वाच्छ्रवणम् । धरयति भोजयति इत्यर्थः ।
 व्यादौ तु दूचाति इति । मयादन्वयेति—विदारणार्थे इत्यर्थः । दारयति—इति तत्र
 मिश्रभावाद् होतः । धातूनामनेकार्थमिति । अपूर्व एवार्थं न क्रादिरिति मने इत्यर्थः ।
 व्यादौ पाठात्—इति इत्यादि । अपूर्वपौ तुच्यते । अत्रि—पुनरितं दूधातु
 इह घटादौ 'अतस्तुदन्तरमव्यति' इत्याम् (१५६६) इति सूत्रे च उपभयति इति
 उक्तं पठेति । तत्रेति । भाधवस्तु तत्पाठं नानुमन्यते । तत् भाधवस्यायं भावः
 —'यद्यपि प्रत्यय एव भवेत्तर्हि—'भूदृषा प्रसी वा' (१४८५) इति प्रत्ययविधायके
 सूत्रे होतृवद्वयनान्वयं स्यादिति । न भवे इति । नृदम् । नृचाति—नरयति ।
 चनरि—चनारि । नर—नरम् । नार—नारम् इति चकारि । नममिष्यते—
 मिश्रभावा इति दूच्यति । नारयति इति ।

आ पाके इति— । एतेन चातुर्थ्यं सामान्येन चतुर्विधम् । तत् एकः 'अ-
 पाके' (१८८) इति व्यादौ पठ्यते । अपरस्तु 'आ पाके' (१०५६) इत्यव्यादौ ।
 ननु 'अ' इत्यस्य एवमन्त्यात् कथं सामान्येन पठ्यते तत्राह कृतात्तेति ।
 'वादिच उपदेशोऽस्ति' (१२७०) इति निर्द्देशात् । वादादिवर्त्तते—वदादौ

पठित्यमाश्रयः । ननुविदे सामान्यमानुवादस्य किं प्रमाणं तदाह—‘लुग्विकरणम्’
इत्यारम्भ—इति परिभाषाव्याप्तित्यन्तेन । तत्र प्रथमा (परिभाषा) खलते ‘खरति—
सूति—’ इति आप्तव्यतिहा—अथवा तु सर्व्वेवाप्तपि मते व्याप्यविहा ।

अथ प्रथमाहः—अथर्व्वे भवति, यत् य एव धातुर्लुग्विकरणम् (चदादी) ।
पठितः पुनः स एव धातुर्लुग्विकरणम् (भादी अन्त्यम वा मये) अपि पठित इति,
तर्हि तत्र लुग्विकरणस्य धातुं विहाव अलुग्विकरणस्य एव धातुर्वाच्यः ।
इत्थं सिद्धं ज्ञातव्यस्य श्रौतव्यस्य भीष्मविकस्य बह्वचम् तस्य अलुग्विकरणत्वात्
(चदादयो विकारका येषां न लुप्यन्ते चदादीनामित्थं (‘अदिप्रपञ्चिभ्यः ऋषः’
श्रुत्वा) तत एवात्र अलुग्विकरणत्वेनाहर्हि त्रिहायान्तेऽलुग्विकरणाः) । अथ द्विती-
याहः—अथपञ्च प्रतिपद्वर्त्ते इत्यहः । ताभ्यामुक्तधीरिति विग्रहः । तत्र अथर्थाहं
विलम्बितोपस्थितिकम्—प्रतिपदीकं तु श्रौतौपस्थितिकमिति नानुशङ्कः । एवञ्च श्रौती-
पस्थितिकत्वेन प्राग्वह्यत्वं श्रौतव्याप्यसिद्धम्—अथा संस्कृतासंस्कृतभक्ष्ययोः संस्कृतस्यैव
शास्त्रेण श्रौतकारणत्वं तथा वा विप्राविप्रमन्त्रयोः विप्रमन्त्रयैव बह्वचम् तथा चदादी
पठितस्य आ इत्यस्यैव बह्वचं भवेत् श्रौतौपस्थितिकत्वात्, न तु आदिपठितस्य
श्रौतव्यस्य तस्य आत्वविधानेन विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । एवञ्च द्वयोरपि योगस्य
सिद्धम् । अतएवाह—सामान्येनानुकरचमिति । प्रिल्लसेवीदाहरति । अपरति
इति—‘अति’ श्रौतौपस्थितौ श्रौतव्याप्यातां पुनश्चौ (२५००—० १ १६) इत्याकापन्त्यानां
उक्तनिर्देशान् पुनः । ‘मिता इत्यहः’ इत्यादिवाहस्यः । पातमित्रार्थं तु इत्यहं मिति
प्रत्यादाहरति—आपयति इति ।

॥

‘मारचतौपस्थितिश्रमवेतु शा’—मित् इति मेवः । अलुग्विकरणस्य शास्त्रं विहा-
मम् इति साधनमवतम् । दर्शयति तदर्थः । असी दर्शये इति वक्ष्यमाणमवतम् ।
निबन्धेन इति । इत्येनादिप्रपञ्चतोऽयं पाठ इति अयमेव वक्ष्यति । एवञ्चार्थेषु—
मारचतौपस्थितिश्रमवेतु इत्यर्थः । ज्ञातातिरिति—शा मित् ; तत्र ‘पञ्च’
अपञ्चति (मारचतौपस्थितः) । विष्णुं विष्णुपठति (तौपस्थितौपस्थितः) । अथ सं-
पठति—(साधनमेतं एवैवति ज्ञातातिरु तु मीपस्थितौपस्थितः) प्रपठति अथ (सं-

‘श्रीश्रुतीत्यर्थः’) । ननु निरुक्तमस्य आपनमान एवार्थः न चापुनश्चापम् ।
 ‘अथवा कथं आपनानुसङ्गात् श्रीश्रुतानाम्’ (५०९।१।४।२४) इति सूत्रे
 ‘श्रीश्रुतानाम्’ इत्यत्र कृत्तकता ‘सोर्भावतुमभिप्रेतः’ इत्येवार्थः कौकृतः स्वयम् ॥ एषा-
 नुसृत इति चेत् । तत्राह—‘अप मिड’ इति, श्रीरदिकोऽयं वातुः । आपनमारणे
 च तन्वाचो । तेन श्रीश्रुतानाम् इत्यादौ कृत्तकदादिनचनं सङ्गच्छते इति भावः ।
 ननु तर्हि निष्ठाद् अस्मिन्मि, कथं विद्यापना आपयति इत्यादिषु दोषोऽपि दृश्यते
 तत्राह । नैते अपि कपे निम्न आनातेरेवेति नृकाच । ननु तदपि कथम् ।
 तत्राह—नाथवमते इति । अथापुनश्चापे इति । आनसामाये मिले’ नेति तदर्थः ।
 तेन निष्ठावावाद् दोषः, मिड एव इति । ननु तर्हि आपनमात्रसिवाय इति—
 यादिनां का गतिसङ्गाह—आपनेति । आ निगोरे इति श्रुतादौ पठितस्य इति
 कपे भविष्यतः । नन्वेवं दोषो सिद्ध्यति । अयं स्य सिध्यति । निगोराय कथातो-
 श्रीश्रुतानुसङ्गात्कलाभावादिति चेत् । न । धातुनामनेकार्थत्वाद्वाच्यार्थसिद्धिः । इदानीं
 ‘अदत्तमते समाधत्ते—निगोरेषु इति । अनुपपत्तिरसङ्गाह्यं नेति भावः । तेषां
 मते सारकतोवनिगोरेष्वेव हि श्रुतातोर्निलं । ततश्च कथितं यत् सारपतीवच-
 निगोरेभिप्राये आपनादिकपि नायं निम्न इति । एवञ्च विद्यापना,—विद्यापयति
 (भाष्यमचनमेतत्) सम्मिष । नाथवमते तु रूपद्वयं बोध्यम् । आपुनश्चापे
 आपयति इति अथापुनश्चापे तु आपयति इति । विधि आपुनश्चापे—अथपि—
 अथपि ; यतुवि—अर्थ—अपम्—आप—आपम् । अन्वयोस्तम् । ‘अथ नाथव-
 मतमेव ज्ञाय’ इति नागेशः ।

अपने भविरिति । इकानिर्देशः । मिड इति सम्ब्रूते । आपयति इति
 कल्पनभिप्राये निष्ठावावात् । कर्हि कर्त्तुं नेति । कर्त्तुं नं प्राचनं यथाभावं वा
 यस्त सूत्रे दृश्यते इदं अपनारणे इति । श्रुतादौ पठितमापस्य इदं अपनारणे व्यक्त
 कर्त्तुं नदपेऽर्थे नित्यकरणार्थमिदं श्रुताह । स्वार्थे चिन्मादे इति । ‘आपयारा’
 इति श्रुतापस्यार्थस्यैव तेषां हेतुमति । पिप् शतः स एवाय निष्ठावसमुत्पत्त्यै इदं च
 यथाभावं नृकः । अतस्तस्मापि हेतुमतिविधि निष्ठावसमुत्पत्त्यै कथ्यते । ननु अदत्ततो-

रूपभारवार्धकस्य—ऊर्ध्वं गच्छेत् कथं इति कदाच—अनेकाद्येति । हेतुमत्तमेव
दर्शयति कद्वन्मित्रादिना । अन्यत्रेति रूपभारवार्धक इत्यर्थः । कदाच इति तत्र
मित्राभावे दीर्घः । हेतुमत्त्वव्यवैक्यं मित्रम् 'नाम्ने मित्रोऽहेनो' इत्युक्तत्वात्
अतः सार्धं पिबि मित्रं भा भूदिति मत्प्रदादरति सार्धव्यवैक्यं त्विति । मित्रो-
न्यथने खड्गिरिति । एतदर्थेऽप्येति मिदिति शेषः । कस्यावसमुवाह इत्याकाङ्क्षायाभावे
खड्गं विहास्येति । इवादी टवर्गीयान्तेष्वङ् पठिते । 'मित्रोऽन्यथने'—इत्यस्य चर्च-
व्याकरोति । अन्यथनं धीमनमिति । आपनमिति तु तत्त्वबोधिनोऽन्यथनः पाठः ।
खड्गयति मित्रमिति—मित्रं आपवसोऽन्यथे इति तत्त्वबोधिनोऽन्यथे । रसना रसान् आपव-
सोऽन्यथे इति ॥ बाह्वनीरभावात् । ततोयेति । मित्रया अन्यथनम् इति ततोया
तत्पुरुषो वा समासः । खड्गयति मित्रया तथा पदार्थान्तरं आपयति । अन्य-
मिति । तत्रापाहः तस्याः मित्रया व्यापाहः आपवसादिकमित्यर्थः । सक्तं सम्य-
मिन्द्रोऽन्यथनयोरेकान् समाहारकः मित्राचोऽन्यथनश्चेति । खड्गयति सम्यगिति
पदमपदप्रयोगपुरुषसंस्पर्शे इत्यर्थः । भावयति इति भावेः । खड्गयति दधि
इति मन्वातीत्यर्थः । खड्गयति पुनमिति खर्करादिदानेनानुपलभ्यति ह्येकयतीति
वेत्यर्थः ।

मदोति । हेवादिप्रकीर्ति न तु भीवादिप्रकीर्त्यर्थः । मादति इति न तु
मदति इति । नौ तु मदयति इत्यादि पूर्ववत् । अन्यत्रेति—इत्येवमपि भिन्नार्थे
इत्यर्थः । भावयति । अतः ध्वनयामुक्त्यादी पठित्यनाथ इत्यर्थः । अन्यत्रेति—
मदत्यतिरिक्तार्थे मित्रं मेत्यर्थः । ध्वनिरनौ उदाहृतौ इति । ध्वनि तु [ध्वन मदे
पतीदानोमेधीतः । रणिसु कच रण गताभिव्यव । गती इति भ्वादी पठिता इत्यर्थः ।
अं चमे इति । पश्यन्माषस्य वक्तुम् इत्यस्य कृतत्वस्य—'वादिष उपदीष्टेऽमिति—
(२१७०) इति सूत्रेनेत्यर्थः एवमात्रे कृते 'चर्मिन्नी'— पूर्वोदाहृतपुत्रेण पुन-
रिहोऽर्थः । इदं 'दक्षिणति'— इति भोजपाठमिहोऽस्य अपेक्षपठस्यापि । सप्त
इति—अवतंसनसंखड्गरचम् । पठित्यनाथश्चेति पठादिमत्तादृक् सप्त मर्द इति ।
पठित्यनाथस्य अवतंसनसंखड्गे नौ मित्रार्थोऽनुवाह इत्यर्थः । अन्यत्रेति—अवतंसन-

[illegible][illegible]

(१८८—४।१।१२१) इत्यवलो—वैकल्पिकत्वेऽपि भवाकारे—नित्यत्वमेवेत्याहुः । इति
हुणिकदिति—माय्ये लीतद न दृश्यते इति भावः । एतेनेति । 'अवस्थित-
विभावया कुवचित् कार्यस्य स्थिते' इति वचनेन । 'पुण्यान् इत्यादि रघुरञ्ज-
प्रचसस्यैत्यम् । अर्थः स्पष्टः ।

'भाषास्वतन्त्रत्वान् न' (न. सू. (१८०)) इति । अपेक्षितं पुरयन् भ्वात्परं
अनुपसर्गादिति । एवमिति व्या. का. अनु. प्रम इत्येषा भाग्यनाम् इत्यर्थः । वेति-
अनुपसर्गात् ना इति पूर्वसूत्रादनुसृत्यते । आधरोरिति—स्वायतेः सातेष्व घटा-
द्विधाभाषादप्राप्तेरिति बोध्यम् । इतरयोरिति—अनुपसर्गोत्पत्तः । तत्र 'अनु न
नोपपत्तेरिति घटादौ प्रयुक्तम् । अतस्तस्य अन्वयत्वान्—'अनीकृत्—' (१८८)
इत्यनेन 'मिथ्ये' प्राप्ते इदं विभाववाचकम् । सहास्यस्यापि तु—स्वापयति—अपयति
(अति—अति इत्येवमेव इत्यस्य अतस्त्वेन निर्द्देशः) । आपयति—अपयति । अन-
यति—आनयति । अमयति—आमयति । अनुपसर्गादित्येव प्रस्थापयति—प्रस्थापयति
प्रचसयति इत्यादि ।

'न कल्पयति' (न. सू. १८१) तस्य व्याख्यानं अमन्त्रादिति । 'अनीकृत्—'
(१८८) सूत्रे अमन्त्रादित्युक्तम् । तेषु अमन्त्रेषु—अम-अन-अम-इत्येते त्रितो नः । अत
एव दीर्घः सिध्यति । कास्यते इत्यादि रूपम् । अतो दर्शने (न. सू. १८२) इति—अम
इति 'अम उपपत्तेर' इति दिवादिस्तिवाह—आस्यतिस्तिवादि । अममेति—अवचे—
इत्यर्थः । अर्थे तद्वीति—'विद्यमान' इति वज्रस्ये 'मिथ्यामय' इति दीर्घनिर्द्देशात् प्रज्ञः ।
समापये—अम आलोचने इति नीरादिकस्य गुरादौ पठित्वमाचक्ष । अनु तत्प्राप्ति-
आलोचनासकस्य धातोः । अममय अवचे इतिगममाह—आतूनामिति । आपयति—
अपयति—अथा 'अम उपपत्तेर' इत्युपपत्त्यासकस्य दर्शने इतिवाहदित्यर्थः । 'अनीकृत्परि-
वेचने' (न. सू. १८३) । भोजनतोज्ज्वलेति भोजनभिराद्यैः । वस्तुतस्तु—
'परिवेचनं भोजनानुवृत्तः (पक्षेऽसम्प्रापनादिकस्यो—) आपार इति शब्दात्' इति—
आक्षेपः । पर्यवसितमिति । परिर्वेक्यभिन्नार्थेऽपि निष्पत्त्यात् वचनम् । नियमवत्
अन्वादिदिति निश्चयने नियमः 'अमः समुपनिविष्टु च' (२२४) इति भावे अप्

प्रत्ययः । ततो ननुपि 'नियमवत्' इति जाति—'विन्मतोक्तं' (२०१०) इति
 ननुपिभक्ति नियम इति स्थिते 'न ननुपिभोपे टिः' (१७८६) इत्यस्मात्प्राप्तौ क्तो (सन्धा)
 युगावतिः (भक्तिश्चो—इत्यादिनेत्यर्थः) नियमवत् इत्यर्थेकार्थेचाप्यननियमश्चादि-
 न्यर्थेनादोषात्—'इति मामिमाः । एवं द्वितीये नियम इति जाति चिचि 'धनायना—'
 इति भातुवाच्यतरि गुणायादेशौ । ततो नियमवत् इति । सूत्रिद्वयपरिभ्याम् च
 (न. सू. १८४) । अथपरिपूर्वस्य सूत्रदेर्मित्तं नेति समासः । अथ 'न कर्मि—'
 (१८१) इत्यतः नयनः 'यमो द्यमे' 'यमोऽपरिवेषणे' 'सूत्रद्विरवपरिभ्याम्' इत्युत्तर-
 सूत्रवदेऽनुवर्तते इति बोध्यम् । अथसूत्रादयति इति मित्राभावात् दीर्घः । आसकारो
 —जिनेन्द्रवृद्धिः । तन्मते अपपूर्वस्यापि सूत्रदेर्मित्तं च नेत्यर्थः । स्त्रानौल्लिखितः यमः +
 अद्यत्वे इत्येवं लुब्धिमिच्छादं कृतवान्, न तु यमः + द्यमे इति । तेनायमननुवर्तमा-
 भावेऽपि चर्चः समाप्तः । यमश्च इति—यमोऽपरिवेषणे इति—इत्येव इत्यर्थः । मित्र-
 माह—ननुवर्तमानादपचादिति शेषम् । तदात्र परिवेषणमित्रात् यमो मित्रात्
 स्त्रानिमते 'नियमवत्' इत्यत न चाप्यनुपपत्तिः । तदेवाह—तन्मते इति । अथ
 'यमोऽपरिवेषणे' इति सूत्रे स्त्रानिना कश्चित् नियमोऽपि सङ्गभाषित इत्याह—'अप-
 र्कद्वय—सोपसर्गस्य सूत्रदेः सङ्गदध्यातोच्यत् यदि मित्रमिति शेषः तर्हि—'
 अथपरिपूर्वस्यैव मित्रं आम्बोपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । तस्मिन् नियमे द्रष्टव्यं 'प्रसूत्रादयति
 इति' प्रत्युदात्तकार । एवञ्च—स्त्रानिमते 'यमोऽपरिवेषणे' सूत्रद्विरवपरिभ्याम्
 'इत्युभयत्रैव सङ्गद्वयप्रत्युदात्तवचनैपरीत्य' फलिङ्गम् । तथाहि—

(१८३) सूत्रमते—परिवेषणमित्रार्थे मित्राभावात्, चापानयति ।

स्त्रानिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्रात् चापमवति इति ।

॥ सूत्रमते—परिवेषणार्थे मित्रात् यमवति मित्रम् ।

स्त्रानिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्राभावात्—यमवति मित्रम् इति ।

(१८४) सूत्रमते—अथपरिपूर्वस्यसूत्रदेर्मित्तंस्त्राभावात्—अथसूत्रादयति परिस्त्रादयति ।

स्त्रानिमते—एतद्रूपसर्गद्वयपूर्वस्यैव सूत्रदेर्मित्तम्—अथसूत्रादयति परि-
 परिस्त्रादयति ।

(१८४) द्रुमते—अपमितिप्रत्ययं सूत्रदीर्घात्—प्रसूदयति ।

स्वामिनते—तादृशस्य सूत्रदीर्घाभावात् प्रसूदायति इति ।

इति दीपरीत्यं स्पष्टमेव । तद्विवाह—तथादिव्यादि । व्यत्यासो दीपरीत्यम् । तदीत्यन्तरं प्राप्ताधिक्यव्यापारविरुद्धत्वाद्देयमित्याह—इदञ्चेति । इतिःकायिकाइतिकार-
वचनम् । व्यासः जिवेन्दुः । उपेत्यं हेतुं परिग्राह्यम्—‘नियमयन्’ इत्यादीनामस्य
व्याख्यानमपि सिद्धं इति भावः । ‘नियमयस्तिपादिः सामञ्जस्येन अवभते (स्वामिनते)
उपमते, तावन् (इतिकारन्यासकारी एव) उपेत्यौ’ इति कश्चित् इति—
शब्देन्दुशेखरे उक्तम् ।

अथ नतामिति । अत्र घटादीर्निर्गतिरिति इत्यति कदा चेति व्याख्यानान्वसरे ।
‘न’ इति निश्चयमिति । ‘न कश्चि—’ इत्यस्योपायो नकार इति बोध्यम् । प्राद्वक्ष्ये
हि निषेधः सम्भवति नलप्राप्तस्य । तेन प्रवृत्तताविरुद्धं मितसंज्ञाया एव प्राप्ति
नं तु ‘न’ इत्यस्य, विधिनिषेधबोधेयम् प्राद्वक्ष्येति । ननु तर्हि ‘न कश्चि—’
(१८१) इत्यतः प्रागेवेदं सूत्रं कुतो न पठितम्—तदाह—कथादि (सप्तानां)
कार्यान्वयोधादिति । तद्वद्वाक्ये कथादिकार्ये कर्मिण्यादीनपि सूत्रेदिति भावः ।

२३५४ । कथां च सप्तानाम् ॥६॥१२५॥

दी— । एषां वा एत्वाभ्यासलोपो रूः किति लिटि सेटि
थलि च । क्रेणतुः । क्रेणुः । पफणतुः । पफणुः । क्रेणिथ
पफणिथ । फणयति । ‘लृत्’-अटादिः समाप्रः । फणेः प्रागेव
वृद्धित्येके । तस्मते फानयतीत्येव । राज्, ८२२ दीप्ती
स्वरितेत् । राजति । राधते । रेजतुः । रराजतुः । रेजि
रराजे । ‘अतः’ इत्यनुवृत्तावपि—विधानसामर्थ्यादात् एवम् ।
टु भ्राज्, ८२३ टु भ्राज्, ८२४ टु भ्राज्, ८२५ दीप्ती । अनु-
दास्येत् । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व्यं पाठस्तु

असादिपत्वाभावाद्यैः । तत्र हि राजिसाध्वचर्यात् फणादेरेव
 ग्रहणम् । भ्रजे—बभ्राजे । 'वा भ्राज' (२३२१) इति श्वन्
 वा । भ्रांश्चते—भ्राशते । भ्रेशे—बभ्राशे । भ्राशते—भ्राश्चते ।
 भ्रेशे—बभ्राशे । हावपीमौ तालव्यान्तौ । श्वमु ८२६ स्वग
 ८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्वमादयः चरव्यान्ताः परस्मैपदिनः ।
 श्वेमतुः—सस्रमतुः । अस्रमीत् । स्वेमतुः—सस्वनतुः ।
 सस्वनतुः । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विष्यति । अवष्यति ।
 सगर्धं मुहुर्त्ते इत्यर्थः । 'विद्य स्वगः—' (२२७४) इति पत्वम् ।
 फणादयो गताः । इध्वनतुः । षम ८२९ एम ८३०
 अवैकाव्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतोऽ-
 न्तान्तस्य' (२३३०)—(इति वृद्धिः) । अन्वासीत् । चल
 ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैल्लपम् । टल
 ८३४ टुल ८३५ वैल्लव्ये । टल ८३६ स्त्रामि । जल ८३७
 विलम्बणे । जल ८३८ गर्भे । 'वन्धने इत्येके । पल ८३९
 गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने, धान्यावरोधने च ।
 बलति । वेलतुः । वेलुः । 'पुल ८४१ मङ्गले' । पोलति ।
 कुल ८४२ संख्याने वस्तुषु च । संख्यानं संघातः । वस्तुं
 शब्देन तद्व्यापारी गृह्यते । कीलति । चुकील । बल ८४३
 हल ८४४ पत्सु ८४५ गतौ । श्रगाल । जुहोल । पपात ।
 पेततुः । पतितः ।

एल and अभासलोपः (the elision of the reduplicate) take
 place in connection with प्रह्, राज्, भाज्, बाह्, रज्जाह्, स्वग-

and स्तुन्, when the लिन् लिट् and the affix क्त् with इट् prefixed, follows. केनतुः—कच्, कच्, चतुन्—० कच्, चतुन्—कच्, चतुन्
(by—'अनुप्रयोगादि लिट्' (2242) and 'यत् एकादशस्य'—(2250))
राजति—राजसे by 'स्वरितजित्' । यत्; etc—Though there is चतुन्
here of चत् (च) from यत्; एङ्—(8, 4, 120), yet the च् of राज्
will be changed to क् and the चत्त्व of the same will disappear on
the authority of विधान or विधि injunction, i.e. the rule 'यच्चा च
चत्त्वानाम्' । (So though there is no च in राज् भुज् etc yet they will
have एङ् for their च् and the चत्त्व will vanish). We have read
here भाज् to show the operation due to क्त्वादिङ् । And we
read it before (in एङ् भुज् यज् दीप्ती) to bring out that it
might have the क्त्वादि held down in the rule 'नयश्च'—(294—
8, 2, 36). For there i.e. in यत्विधि, this क्त्वादि—भाज् i.e.
दुष्भाज् is meant (to have क्त्वा) on account of its contact
with राज् which also is क्त्वादि । The drift is this :—In the
rule 'नयश्च'—(294), by भाज् is meant
क्त्वादि दुष्भाज् on account of its contact with राज् and not
भाज् दीप्ती read in यत्तान् roots under 'अन्तादिस्य' (2290).
To show this we have read भाज् and दुष्भाज् separately. Thus
दुष्भाज् (with क्त्वा) gives विशाट् विशाट्स्यन् etc. whereas भाज्
(without it) gives विशाच् विशाट्स्यन् etc. चत्त्वोन्—चत्त्वोन्—pro-
hibition of इट् by 'यत्'—(2299). चत्त्वोन्—चत्त्वोन्—option
of इट्—by 'यत् इवादिर्लोः' (2284). क्त्वादयो यत्—here ends
the क्त्वादि class. यत् दीप्ती—here यत्वादि commences. Hence
by 'यत्विहितस्यो यत्'—यत्वाः—यत्वाः etc.

मित्—एषां कृपादीनामिति—कृष्, राज, भोज, भाव, भूषण, स्तम्, स्तन इति
 सप्तानाम् । कृषामिति बहुवचनान्तदादीनां नामः । वेति—‘वा कृभुमुवसाव्’ (६।४।
 १२७) इत्यतोऽनुवर्तते । एताभ्यासखोपामिति—‘सुसोरिवाभ्यासखोपश्च’ (६।४।१२८)
 इत्यतोऽनुवर्तनात् । किति खिटौति—‘यत एकङ्क् सध्वे’— (६।४।१२९) इत्यतोऽ
 नुवर्तः । सेटि बलि चेति—‘बलि च सेटी’त्यतोऽ (६।४।१३१) नुवर्तनादिति
 बोध्यम् । कृष्, कृष्, कृभुम्—अस्योनाञ्छिट कित्— इति खिटः कित्वादतः
 एकङ्क् सध्वस्यताः एताभ्यासखोपे केषादिति एवमन्यत । तन्मते इति । भिक्षा-
 भावादिति भावः । ‘यत’ इत्यनुवर्तनादपि इति । यद्यपि—‘यतः एकङ्क्’— इत्यतः
 ‘यतः’ इत्यनुवर्तते तथापि विधानसामर्थ्यात्—‘कृषां वेति’ सूत्रपरत्वात्—‘यातः’
 राख इत्यादेराकारस्यापि एतम् इत्यर्थः । भावतेरिति—भ्रातृभातोः । पूर्णमिति—‘एजु,
 मेजु, भ्राजु’ इत्यत्र । वचादीति । ‘वच्-भृज्-कृञ्-जन्-जयन्-जराज्-भृज्-कृषां व-’
 इति सूत्रे षड्भुजतेः पत्वं विहितं यत् ‘वजृभृज्भ्राजु’ इत्यत्र पठितस्य
 भृजतेर्नाभूदिति ज्ञत्वा यौ भृजतिष्यत् पठितः । अनुवर्ति-
 तस्य भृजतिरेव सूत्रेण पत्वंविधानमित्यत्राह—राजिषाङ्कष्यादिति । वचादि-
 सूत्रे राजिषपातः । स च कृषादिः । तेन तत्संबन्धात् कृषादेरेवभृजतेः पत्वं-
 विधानं न भवादः (एजृभृजु—इत्यत्र पठितस्य) इति । तेन कृषादेर्भृजतः—
 विभाद्—विभाङ्ग्याम् इत्यादि भवति, भवादेषु विभाक् विभाङ्ग्याम् इत्याद्येवेति
 भेदः । अत्र दोषमिति । अधुना व्यासद्विराजः । स च कृष गतौ (८६७)
 इत्यन्तो बोध्यः । तत्र सनातिचापक ‘वृत्’—अवद्वर्त्तनात् । ‘ज्वलितिकसमोऽथौ
 यः’—व्याहः—ज्वलः, वाहः—वसः, इत्यादि क्रतुसु पठ्यते । यद्य पठेत्सुकि-
 षडि प्रमायमः शादिषाङ्—

२२५५ । यतः सुम ६।४।१२४

दौ— । अस्मि परे । अपसत् । ‘नेर्गदनद्—’ (२२८५)
 इति अत्वम् । ग्रथ्यपसत् । तथे ८४६ निष्पाके । कथयति ।

अकथीत् । पथे ८४७ गती । मथे ८४८ विलोडने । मथुतः ।
अमथीत् । दु वम् ८४९ उद्विगिरणे । इहैव निपातनात् अतः
एवम् इति शुभाकारः । ववाम् । ववमसुः । वादित्वादेवा-
भ्यासलोपी न । भागवत्सी तु वेमतुर्वित्याद्युपदाहृतम् । तद्-
भाषादौ न दृष्टम् । अमु ८५० चलने । 'वा आश-'
(२६२१) इति श्यन् वा । अस्म्यति । अमसति । आभ्यसि
इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

The augment पुम् (प्) comes after the root पत् when the
affix चङ् follows. The root is पत् (उदित्) ; hence चङ् comes
= by 'पुषादि-' (2343). And this पुम् or प् being लिप् attaches
itself after 'प' of पत् by 'निश्चोऽन्त्यत् परः' Thus चङ् पत् चङ् तिप्—अप
पुम् लृषत्—अप पत् चङ् = अपवत् । निपात—means extraction or pound-
ing अकथीत्—अकथीत्—(इति is barred by 'आप्त'—(2298)). दृवम्—
उद्विगिरणे—Well—how = derive the word 'उद्विगिर' ? If we take it
thus उद्वि—दृ+लृट्, it will give उद्विगिर by 'सर्वधातुकार्धधातुकयोः'
which being subsequent (7. 3. 84) bars the rule 'अस इहातोः'
(2390—7. 1. 100). In answer to this he brings forward
the explanation of शुभाकर who holds that it is formed irregularly
in this very case. वम् being चङ् i. e. having a व at the be-
ginning is prohibited from having एव and अभासलोप by 'न
अयदहवादिगुणानाम्' (2263). In Bhagavriti वनसुः etc. are ill-
ustrated in places of ववसुः etc ; but these instances are
not found in भाव etc. Hence ववसुः etc should be taken
as correct.

नित—। पतः ॥ इति—‘अङ्गयोऽङ्गि’ सुबः’ (२४०६—७।४।२६)
 इत्यतः ‘अङ्गि’ इत्यनुवर्त्तमानादाह—अङ्गि परे इति । ‘मिदृशोऽन्त्यात् प्रत्’ इति सिच्यत्
 यकारात् परं मयोगः—अत् प्र प्रत् न् अत् (‘पुयादि—’ (२२५२)) तिप् अ पम् न्
 अत् न्—अपपत् । (पत्—पत्—लदिप्) । अङ्गी कित्तात् ‘किङ्कति’ इति निवे-
 चाद्—बुधाभासः । अङ्गे इत्यादेरेदिङ्गात् ‘झान्—’ (२२८८) इति ह्रस्विनिषेधात्
 अङ्गयोत् इत्यादि । द्रुमम् सद्विरणे इति । टित्करणनमुग्रधेम् (टितोऽमुच्)
 नमद्युदिति । मनु चत्त्रिरणभिति कयं सिद्धम् । श्रुटि किं ‘अत इवातीः’ (२३६०
 —७।१।१००) इतीमं बाधित्वा ‘सार्धपातुका—’ (७।२।८४) इत्यस्य परत्वात्
 गुण्यं लट्परणम् इत्येव वृत्तं स्यात् । तत्र सुभाकारवचनं पुरस्कृत्यज्ञाह—इदं
 अक्षित्रेव स्वसि (पाणिनीये प्रवीणे) निपातनात् साधुरिति शेषः । नमद्युदिरित्यत्र
 एताभ्यासखीपौ नेत्याह वादितादिति । ‘न मत्—’ (२३६६) इत्यनेनेत्यर्थः ।
 आगच्छती त्विति । तत्र घनेः ‘टु’ इत्यंयं एवादित्येन सौकम्यं वादितामावाह-
 नेनतुः वेत्तुर्वादादाकृतम् । अक्षि च तादृशः यमोनः—वेत्तुश्च केचिद् दक्षिरम्
 इत्यादि (—चक्षी—) । तथापि प्रासाधिक्यस्य भाष्यादी तत्राविधौकादरण्याभावात्—
 असाक्ष-रितार्थं प्रयोग इति भावः ।

२३५६ । यां जृभ्रसुवसाम् ॥६॥४।१२४॥

दी—। एषामेत्वाभ्यासखीपौ वा स्तः किति लिटि सेटि
 अक्षि च । भ्रसतुः—यभ्रसतुः । अन्नमीत् । जर ८५१ अन्न-
 सने । अचारीत् ।

अथ दावनुदात्तेती । षट् ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’
 (२२७५) इति षत्वम् । परिग्रहते । सेटि । सङ्गिता । ‘तोषसङ्ग-’
 (२३४०) इति वेट् । इडभावे ढत्वधत्वष्ट्व—ढजोपाः ।

एव and मष्ठादन्तोप come in optionally in the cases of गु,

यस् and दस्, when a कित् लिट and a सीद् बल्, i. e. the affix
यस् preceded by इट्, follow.

यस् वी etc.—यस् (सह्) to endure, forbear etc. यस् comes
in स of सह when preceded by परि नि and वि by the rule 'परि-
निविभ्यः—' (2275); and इट् comes in to it optionally where
the affix स follow by the rule 'तीवसह—' (2340). Then when
इट् is wanting 'ह्' will be replaced by 'ड' ('हो ड') स by
य ('अवसायोर्धोऽयः' (2280)), this य again will make room for ह्
i. e. ड, i. e. य will have the substitute ड for itself in as
much as it (य) comes after a ड (by the rule—ह्नाह्
(११२)). This ड (i. e. the 2nd.) will disappear by 'वी डे खोपः'
Then the penultimate of सह will be replaced by 'को' by the
rule ahead :—

नित—। वा नृ इति—पूर्वपदवाच्यत्वादिकं बोध्यम् । अभूमीत्—भान्तादस्य
अक्षभोत् इति यस् 'आनयस्' (२२८८) इति इङितिविधः । यकारोत्—'यतो
करानस्य' (२२९०) इति इङितः ।

यवीति—यह मय्ये—'मय्यं यमा सा चापराधि सतपि कोपानादिष्करय'—
मिति यस् ह्नाह् । परिनिविभ्यः—इति स्यह् । इडभावे इति । हो ड इति
उलम् । 'अवसायोर्धोऽयः' इति तकारस्य यस् । तस्य उकारसाहचर्यात् 'ह्-
नाह्' इति ह्नाह् (उलम्), तस्य ह्नामातस्य उस् 'वी डे खोपः' (२३३५)
इति खोपः । अथ ततः सकृदेकपदास्य यकारस्य चोदविधानार्थमाह—

२३५७ । सङ्घिवहोरोदवर्णस्य ॥६॥११५॥

दी—। अनयोरवर्णस्य चोत् स्याद् उलोपे सति ।

The अ of सङ् and वङ् is replaced by ओ when the elision of द come about. Thus सङ् + ता = सङ् + था = सङ्, टा = स, ओ टा = सोडा ।

नित—। सङ्गम् : 'दु.भीये' (१७४—६।३।१११) इत्यतो टकारान्त-
वर्त्ताह—वर्त्तोये सति इति ।

२२५८ । सोढः ॥ ८।३।११५॥

दौ—। सोढ् रूपस्य सङ्गेः पठं न स्वात् । परिसोडा ।

The form सोढ् of the root सङ् does not have द for its स । Thus परिसोडा ।

नित—। 'सङ्गेः साङ्गः सः' (२२३—८।३।५६) प्रत्ययः सः इति वङ्गान्त-
पठम् अनुवर्त्तते—'न परस्मैपिबुजि' (२२६८—८।३।११०) इत्यतो निति न ।
सङ्गाह—सङ्गेत्यादि ।

२२५९ । सिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपि ॥ ८।३।७१॥

दौ—। परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सख्यो वा
स्वादङ् व्यवायेऽपि । पर्येषङ्—पर्येषङ्गत । रसु ८५३ क्रीडा-
याम् । रमिः । रमिषे । रस्ता । रंस्थते । रंसौष्ट । अरंस्त ।

अथ कसस्ताः परस्मैपदिनः । अदन् ८५४ विशरस्यगत्स्य-
वसादनेषु— ।

The स of सिन् (सिन्), सङ्, सुट् (an augment in परस्मैपदि) स्य
and सङ्ग coming after the उपसर्गस्य परि, नि, and वि becomes
व optionally even if the intervention of the augment अट्
('अट् अट् अट् अट् अट्') is present there. Thus परि अट् सङ्ग

—पर्यवस्यति etc. For सिद्धादि—see rule—“परिनिविष्टा;—”(2275—8, 3. 70).

अथ वसन्ताः, etc.—बृहत् (सङ्) षोडश and नृदिन—

नित—। सिवादीनाम् + वा + (षट्—अध्याये) + अपि—इतिच्छेदः ।

मिवाक्षीनां सिङ्गसहस्रद्वयसङ्गाम् परनिविध्यः परतो वर्तमानासां सप्ताष्टस्य त्वं वा
 स्थादङ्गान्मन्त्रवधाने सत्यपीत्यर्थः । पर्यपीत्यतः—पर्यसीत्यतः (सिङ्ग) । पर्यपूजरीत्यतः—
 पर्यस्मरतीत्यतः (मुद्) । पर्यङ्गीत्यतः—पर्यङ्गीत्यतः (सा) । पर्यञ्जत—पर्यञ्जत
 (स्वयं) इत्युदाहरणानि, एवं निव्याविधीर्गणि बोध्यम् । रसा इति । रसिन्दित्वात्
 त्वायर्निष्कृत्यर्गणि ऋणिट्-कलाद्वेति माधवादयः । तेन रसित्वेत्वात्तुर्देति
 बोध्यम् । रसिने—त्वादि—नियमादिट् । परस्त—तुक् ऋणिट् । 'यमरन—'
 (२६७७) इति मुनिटौ न । तस्य परस्मैपदेष्वनियमात् ।

अथ कथान्तः इति वदन्—सह प्रोपदेशो लक्षितः च । विद्वत्तम्—अथवा
विज्ञेयः । अथवादन् गायः । तत्तत् सौदृश्यान्नाह—

२३६०। प्राप्ताध्मास्थान्नादाण्डश्रुतिसृष्टिश्चदसदा पिव-
जिघ्रसमतिष्ठमनयच्छुपश्चक्षुधौशोयसीदाः ॥७१॥७२॥

दौ—। पादौर्ना पिबादयः सुप्रसिद्धसंज्ञककारादौ प्रत्यये
 परे। सौदति। ससाद। सेदतुः। सेदिय—ससत्य।
 सत्ता। सस्यति। लुदित्वादङ्—असदत्। 'सदिरप्रतेः'
 (२२७८)—निषौदति। न्यषौदत्।

या etc. are replaced by विद् etc. in order when a sliding affix (as ऋप् etc.) follows. Thus सद is replaced by सौद and we have सद + ऋप् लि = सौदलि, सौदतुः—by एत्वाभासलोप ; वृद्धिनाम्—i. e. by 'पुनरिति' (2343).

मित—। पा, प्रा, प्या, स्वा, खा, दाक् डधि, चार्ति (च गतौ), मर्ति (च धातुः), भद सद् एषां इत्यात् वस्तीवहुवचनम् । पिव, मित, धम, तिष्ठ, मम, यच्छ, पश्य, कृच्छ, धी, गीव, सौद एषाम् इत्यात् प्रथमावहुवचनम् । पादोनानि कादवानां स्थाने पिबादय एकादय यथासंख्यं स्यः शिति प्रत्यये परे । 'टिड्डमुचनो मिति' (२३२०—७३।७५) इत्यतः शितौत्वहुवचंति । सहाद—इति वचमावात् सौदादिभ्यो नः । सेदतुः—'भतः एकहल्'—इति एत्वा-भ्यासलोपी । सेदिथ—समन्तम्—'उपदेशेनतः' (२२८५—७२।६९) इति निषेधेऽपि—'तास्यनिट् चलि वेङ्यम्' इति भारद्वाजभियमांश्च वेद् । तास्यनिट्—सत्ता । छदित्वादित्यादि—अष्टम् । न्यसौदत्—'माक्दितादङ् न्यवावेऽपीति वलम् । निपूर्वस्य सदेः चक्षि रूपनिटम् । निषभाद इत्यत—'स्यादिभ्यश्चासेन चाभ्यासस्य' (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधानेऽपि चक्षस्य सद् सस्य वले प्राप्ते—

२३६१ । सदेः परस्य लिटि ॥ ८८६।११८॥

दौ—। सदेरभ्यासात् परस्य सत्वं न स्वाक्षिति । निषभाद । निषेदतुः । शङ्कु ८५५ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

The च is not enjoined in place of the स of सद् coming after the अभ्यास in लिटि । Thus निषभाद । This bars the चल्त enjoined by the rule 'स्यादिभ्यश्चासेन—' (2277), निषेदतुः by 'भत एकहल्मध्ये'— (2260) शङ्कु (शङ्क)—छदितु—to cause ■ cut off i.e. it means to turn into dust or powder and the expression 'causing to cut off', is mentioned by way of the subject-matter. The idea is—The author by saying 'शातन' 'to cause to cut', does not give here the meaning of the root.

शब्द but he only intends to show that the root takes the 'हेतुमण्यिष्' in शब्द (by the rule 'शदेरततोऽतः' (2598)).

मित—। शदेरित्यवयवही शदेः सप्तम्यर्थः । तदाङ्—शदेरित्यादि । एष शब्देनात्र अभ्यास आचिष्यते । तेन कुतः परस्मै इत्याकाङ्क्षायाभावात्—अभ्यासात् इति । बलमिति । अपदान्मस्य सूत्रेण इत्यतोऽनुवृत्तेः । 'न पर—' (११३८) इत्यतो नस्त्वानुवृत्तिः । निषसाङ्—इति । शित्परत्वाभावात्—सौम्यादेशविरहः । निषेदतः—'अत एकङ्खन्मन्थे—' (११६०) इत्येवाभासकोपी । शदल—लट्—करश्चमङ्कर्तुम् । शद—इति शेषः । यातवे इति न सम्बन्धः भवतः समासतो विधीयते तायामवम् इति । अयं भातुः शब्द इति यावत् विश्वरूपेण वर्तते यदा—शब्द इति । ननु तर्हि कथमेवं सूत्रकारेण निर्दिष्टः । तदाह—भातनं त्विति । विषयतया व्यापारतया प्रयोजनव्यापारतया इत्यर्थः निर्दिश्यते लभ्यते 'कुटि चास्मादपि हेतुमण्यिष्भवतीति दर्शयितुमेवमुक्तमिति व्याख्यातुराशयः । अस्तुतस्तु भातनमित्यर्थेनिर्देशोऽसङ्गतः । सकर्मकतापत्तिरिति शेषरे स्पष्टम् ।

२३३२ । शदेः शितः । १।३।६०॥

दौ—। शिदभाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शिदतुः । शिदिथ—शशत् । अशदत् । क्रुश ८५३ आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । चलेः क्सः । अक्रुशत् । कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठभजिलेखनेषु । कोचति । चुकोच । युध ८५८ अवगमने । वोधति । वोधिता । वोधिष्यति । रुच ८५८ वीजजननानि प्रादुर्भावे च । रोहति । हरोह । हरोहिष । रोढा । रोध्यति । अरुचत् । क्स ८६० गती । अकामोत्-अकसौत् । हृत् । अवलादिगणः समासः ।

अथ शूच्यन्ताः स्वरितेः । द्विक ८६१ अव्यक्ते शब्द ।
 द्विकति-द्विकते । अशु ८६२ गती याचने च । अचति-
 अचते । 'अशु' इत्येके । 'अचि' इत्यपरे । टुयाच ८६३
 याच्त्यायाम् । याचति—याचते । रेटु ८६४ परिभाषणे ।
 रेटति—रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात् ।
 चेते । अचतोत् । चचाद् । चेदे । अचदोत् । प्रोथ ८६७
 पर्याप्तौ । प्रोध—प्रोधे । मिह ८६८ मेह ८६९ मेधाहिंस-
 नयोः । मिमेद्—मिमिदे । मिमेदे । धान्ताविगी इति स्वामी ।
 मिमेथ । धान्तौ इति न्यासः । मेध ८७० मङ्गमे च । मेधति ।
 मिमेधे । णिह ८७१ षेह ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् ।
 निनिदतुः । निनेदे । अथु ८७३ मधु ८७४ उन्दने । उन्दनं
 क्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । मर्धति—मर्धते ।
 बुधिर ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ् वा ।
 अबुधत्—अबोधोत्—अबोधित । दीपजन—(२३२८) इति
 चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र
 अङ्गणात् । उमुद्दिर् ८७६ निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
 मुमुन्दे । अमुदत् । अमुन्दोत् । अथ ८७७ गतिज्ञानचिन्ता-
 निशामनवादित्रयहृषिषु । वेयति—वेयते । नान्तोऽप्ययम् ।
 खनु ८७८ अवदारणे । खनति—खनते ।

The root शृ takes चागनेपह terminations—only when a द्वि-
 affix (such as शप् and ज्ञानच्) is to follow. Thus शृद् + शप् + ते = शीयत्
 (by 'शप्ता' etc. (2360)) + चते = शीयते । असाद्—सिद् not being

दित् there is no शोधादेयः । इति by 'यत् सप्तधायाः' (2282).
 शेट्—एत् and अभ्यासलोप by 'यत् एकद्वय' (2260) सिद्धि—
 शब्द—option of इट् in सत् by 'यतो भावज्ञानस्य' and उपदेशेऽन्यत्
 (2296—95). यत् (ताञ्जनिट्). अशदत्—अल् because शद is रुदित् ।
 कृष्—यनिट् । रक्षिः क्खः i. e. by 'यत् इत्थपदान्' (2236) and क्ख
 being कित् the penultimate, though short, is not gunnated
 by 'पुनश्च' (2. 89). इत्—to know सट् । वीधति etc.—by चच्
 पचयत् । रोद्धा—लुट् ता—by 'हो ह्', 'अवसानार्थोऽध्', 'हुनाहु' and 'हो डे
 खीय' । रोद्धति—इह + क्खति—रोद्धति—रोट् क्खति—रोक् क्खति ('यथोः क्
 वि') । अरुचत्—क्खः by 'यत् इत्थपदान्'—अट् रुह वत्—अट् सत्—
 —अट् पत्—अरुचत् । अकासीत्—अकासीत् (लुक्) option of इति by
 'यतो ह्वादिर्लोपो' । इत् i. e. here ends the ज्वादि class.

अथ भूहलन्ताः i. e. up to गृह् (398) संवरणे (■ hide). अचसीत्
 —चति being एदित् the rule 'अचसीत्' (3299) operates. छाया
 etc. i. e. छासी reads them as मिष्ट मेष्ट and खास or Jinendra-
 buddhi reads as मिष्ट मेष्ट । इतिद्वय i. e. by 'इतिती वा' (2269),
 अचसीत्—(चट्) अचसीत् इट् (चिच् ईट्—प्रलोप) ; अचसीत्—(चिच्
 इट् त । Here ईट् does not come in for त् is not अचसीत् एकान्) । The
 affix चिच् directed optionally to रुध् by 'दोषजनपुष्' (2321)
 does not come in for this रुध् is भ्वादि whereas चिच् is en-
 joined to the दिवादि रुध् only—on the ground of the in-
 terposition of रुध् between two दिवादि roots जन and पूरि in
 that rule 'हीनजन etc.' स रुध्—उ for option of इट् in खाच्
 and इट् for option of अक् as अचसीत् (here न elides by
 'अनिहितो' (415)) and अचसीत् (चिच् इट्). खलु—(खल्) to dig :—

नित्— । नितः इत् (इत्संज्ञकः) यस्यासी 'नित्' लयादित्यत्र आह—
 सिद्धभाविनः इति—'नित्'भावो भविष्यन् यस्यादिति विग्रहः । 'शदेसिद्धुत्पत्तेः
 पूर्व' नितोऽस्यभावात् 'नित' इत्यस्य तद्विषये लक्षणा' इति भावः । तेन सिद्ध-
 विषये इत्यर्थज्ञानः । शदेति पञ्चम्यनाम् तदाह—यस्यादिति । आत्मनेपद-
 मिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यतीऽनुङ्गतेः । शीयते—इति—'पात्रेति—'
 (२३६०) शीयादेशः । यथाह—खटि शिखाभावाच्छीयादेशभावात् । अत उप-
 चाया (२२८२) इति ङङि । येदत्तु—एवाभ्यासलोपी । अदिद्य—अद्यत्—
 भारवागनिघमाद् वेद् । शचा—शसि भनिद् । अमदत्—छदित्वादङ्, छित्वाद्-
 गुणभावः । अकुचत्—'अच-रगुच'— (२३२६) इति सिधः लघः । खित्वाद्
 गुणभावः । अरुचत्—अङ् । अकासीत्—अकसीत्—अयो हलादेरिति ङङिविकल्पः ।
 इत्—इत्यस्यार्थमाह—ज्वलादिति ।

अयेति—गुह्यस्या गुह्यसंवरणे (८८६) इत्यन्ता इत्यर्थः । स्मरितः—
 उभयपदित इत्यर्थः । शिते इति । एवाभ्यासलोपी । एवं वेदे । अचसीत्—एदि
 लाप्रङ्गिः । एवम् अचसीत् । पुनीय इति । एव इमिति ज्ञादीयः ।
 निनेय—ए च इमिति ज्ञादीयः । एवं निनेद् । वृधिर् इति । इति करकफज-
 माह—इतिहादिति । 'इरितो वेद्य'नेत्यर्थः । वृथ अवगमने—वृधिर् वृ अवगमने इहा-
 मवीर्भेदः । अवगमनं ज्ञानम् अववीधगत् ज्ञापनम् इत्यर्थात् । अवुधत्—छित्वाद्
 गुणभावः । अवीधीत्—सिच्-इट्-ईट् लघोपाः । अयोषिट्—आत्मनेपदपक्षे
 सिचि इटि च रूपम् । अत उत्तरं चिष्मेत्यति इत्याह—दीपयमीति (२३२८) ।
 पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति । अनूपोसाहचर्यादिति भावः । देवादिकस्यैव द्विषादौ
 पठितकस्ये । अ बुदिर—अदित्करथं क्तामिह्विकस्यासेम्—इत्त्करथन्त्यर्थम् ।
 अवुदत् इति अङि 'अमिहितान्—' (४१५) इति नक्षपीः । सिच् पक्षे—
 अवुधीत् इति । खटु—अदित् अतएव खखित्वा—खन्ता इति इह्विकस्यः ।
 अखान्—अहसि तु—उपचासोपः सादि इत्याह—

दी—। एषासुपधाया लोपः स्यादजादौ किञ्चित् न त्वञ्चि ।
 चञ्चनतुः । 'ये विभाषा' (२३१८) । खन्यात्—खन्यात् । चौञ्च
 ८७८ आदान-संवरणयोः । चिचीव—चिचीवे । चायु ८८०
 पूजानिधामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अश्चयीत् । दान्यु ८८२ दाने ।
 ददाश—ददाशे । भेषु ८८३ भये । 'गतौ' इत्येके । भेषति
 —भषति । भूष ८८४ भूषेत् ८८५ गतौ । अष ८८६
 गतिदीप्तप्रादानेषु । अषति—अषते । आष—आषे । अयं
 क्षान्तोऽपि । अष ८८७ वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् ।
 अषति—अषते । लष ८८८ कान्तौ । 'वा भाष—' (२३२१)
 इति श्यन् वा । लषति—लषति । लेषे । चष ८०८
 भक्षणे । कृष—८८० हिंसायाम् । चक्षुषतुः । चक्षुषे ।
 भक्ष—८८१ आदान संवरणयोः । भूच ८८२ भूलच ८८०
 अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दाष्ट ८८४ दाने । माह
 ८८५ माने । गुष्ट ८८६ संवरणे ।

The penultimate (च) of the roots गन्, इन् गन्, खन् and
 च्छ् elides when an affix, which begins with a vowel and
 drops the indicatory न् or क् or छ्, follows—but not when च्छ्
 follows (though it drops the छ्). Thus खन् + चतुम्—खन् खन्
 चतुम्—ख खन् चतुम् (by हलादिः गीष्ः)—कखन् चतुम् (क by 'अथादि
 चङ्')—चखन् चतुम् ('कलोषुः')—चखन् चतुम् (2863)—चखतुः ।
 Similarly चक्षुः—चक्षुः—चक्षुःति etc. जन्—जन्तुः । इन्—
 जन्तुः । जन्—जन्ते । जम्—जन्तुः । But when च्छ् follows the
 form is चवन्तु—चवन्तु । चव्यदीन्—without इङ्गि because च्य ends

in घ् and hence 'घ्रात—' (२२७७) applies. घस—to go, to shine and to take. घसति—घसते (because खरितेत्) घस by 'अठ आदिः'. घस्यतुः—घस्य् घत्—घस्य् भुत् (घस्यासे चर्च)—घस्य् तु (by 'हे च' (१४७—६. १. ७३)). गुह् (गुह्)—to conceal.

मित—। गमय इत्यस्य मनस्य खनय इत्यपि इत्यान् । प्रहोवहुवचनम् ।
 कित्ति + अनङि इति कर्त्तव्यः । 'ऊट्टपभाया मोहः' (६१४१८८) इत्यत्र छपभाया
 इत्यनुवर्तते । तदाह—एषाम् छपभायाः इति । 'अचिन्नु घातुम् वा घोरिषकुवल्ली'
 (६१४१७७) इत्यतोऽचोऽन्त्यनुकण्यते । स च (अचोति) अह्राक्षितकित्प्रत्ययस्य
 विशेषणम् । तस्य तदादिभिर्धिलभ्यते । अतएवाह—अजादौ इति । अच् आदौ
 स्योसिविषयः । तादृशि मित्प्रत्ययस्य कित्प्रत्यये कित्प्रत्यये च परे इत्यर्थः । अनङि इति
 प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—'अ नङि' इति । अहो हिन्त्येऽपि तस्मिन् परे नम्यदौगा-
 न् छपभाषोपी वैयर्थ्यः । चखतुरिति—खन् खन् अतुम्—('असंयोजाङित्कित्'—(२२७२
 —११२६) इत्यनेन अचितः तस्य स्थाने आदिष्टस्य—अतुस्य कित् बोध्यम्) इति स्थिते
 इत्यादिशेषे—अ खन् अतुम् इति जाति 'अभ्यासे चर्च'ति (२१८२) चर्च—अ खन्
 अतुम् इति सप्तम्यमाने—ऊट्टोऽुरिति (२२४६) अकारस्य चकारादेशे धातोरुपधा-
 खोपे च चर्चस्तुः । असत्यस्मिन् सूत्रे तु गुणाभावे आदेशादित्याह एवायभावे
 च चखनतुरिति स्यात् । एवं चखत्तुः—चख्ने चख्णति इत्यादौ बोध्यम् ।
 नमादौगा तु अस्मि, कर्त्ते, कर्त्त, कर्त्तुतित्यादि लसिच शेषम् । अनङि कित् ।
 अगमत्—अघसन् इत्यादि । आशौर्धङि आत्वविकल्पार्थमाह—ये विभाविति ।
 अत्ययोत्—यान्तात्मात् 'आप्रक—' (२२८८) इति इत्याभावात् । अयम् इति अस्
 इत्यर्थः । अयति—अयति—पथे लभ्यते लभते (खरितेत्वात्) । अये—एवा-
 भ्यासलोपी । अय भचने—अचाय—अयेतुरित्यादि । 'अच्छपतुः' 'हे च' (१४६
 —६११७३) इत्याभ्यासकार्याद्व्यनयरं तुमाशनेन रूपम् । 'आदेशवर्धे ईद्वय-
 संपादक एवाशौचते—' (६२६१) इत्यत्राद्याद्व्याभ्यासलोपी च । गुह्—गुह्
 (अदित्कार्थमिच्छित्कल्याणम्)—संवरणम् = लोपणम् ।

२२६४— । ऊदुपधायाः गीष्वाः ॥ ६।४।८८ ॥

दी— । गुह उपधाया अत् स्वाद् गुणहेतवानजादौ प्रत्यये ।
गूहति—गूहते । अदित्वादित्वा । गूहिता—गोडा । गूहि-
षति—घोषति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावं
कः । अमुचत् ।

The उपधा or penultimate i.e. the छ of गुह become क (क्त) when an affix which begins with a vowel and at the same time occasions गुष् । Thus गुह् + षप् तिप् (and से) गूहति—गूहते. (Here अति (षप्+तिप्) and असे are considered as गुणहेतु). The root being ऊदिन्, the augment इद् will come optionally गुह इद् ता=गूहिता (here ता along with इद् (इता) is considered an अजादिप्रत्यय hence the अडादेय) : गुह+ता=गोह् ता (by 'गुणत्—' (2189))—गोड् वा (by 'हो द्' (324—8. 2. 31) and 'मयस्योर्धोऽपः' (2280—8. 2. 40))=गोड् डा (by 'ह् नान्तः' (113))=गो ० डा (by 'हो से लोपः' (2335—8. 3. 13)). This is in the इडभावेऽपः गूहिषति,—घोषति (option of इड in उट्) । In the former case (गूहिषति) इषति is a गुणहेतु अजादिप्रत्यय hence कत् । In the latter case गुह् + षति=गोड् ष् सति (by 'मयोः कः चि' (295))=गोड् षति (by 'एकाचो यशो भय् ऊवमस्य सन्धीः' (326—8. 2. 37))=घोषति । In आकने—गूहिषते—घोषते । गूहेत्—(विधिविङ्) । गुह्यात्—(चायौर्लिट्) here there being no अजादिप्रत्यय there is no कत्त्व and it being कित् there is no ऋवृपवगुण and finally गुह having no छ at the end, the rule 'वाङ्मत्त्वान्'—(2298) does not apply ; hence no दीर्घादेश) । अगूहीत्—(लुक् इट् पथ) गु is

changed to ग् for इत् is an अजादिप्रत्यय । Thus अट् गुह इत्
 सिप् ईट् त् = अगुह इ इत् ईत् = अगुहीत् (लक्षोप by 'इट् ईटि' (२२६६)).
 When इत् is wanting, on account of its कर्त्तव्य वृत् will
 come in by 'गुह इगुवधात्—' (२३३६) giving अगुवत्—अट् गुह वृत्
 तिप् = अगुह् वत् । There being no अजादि प्रत्यय—गुह is not long
 and वृत् being कित् it (गुह) is not gunnated. Thus the
 result is अगुह् सत् = अगुट् सत् ('होठः') = अगुह् सत् (by
 'एकाचो वरी भव'—'ग' is changed into च and by 'घटोः कः सि', क
 is replaced by च् then by वत् the form is) = अगुवत् । Other
 forms in परस्मै, कृत् are अगुहिहाम्—अगुहिषुः etc and अगुवताम्—
 अगुवन् etc.

नित—। अत् + उपधावाः + नोडः इति ऋदिहः । नोड उपधावाः स्थाने
 ककारः स्यादिति सामान्यतोऽयं । नोड इति किम् ? गुह इत्यस्य विज्ञप्ती निर्द्देशः ।
 कयमित्यकारं निर्द्देशः । गुहगुहत् यथा प्रत्याख्यायते इति ज्ञानं निर्द्देशः ।
 अतएव इत्तौ पाठः—गुह उपधावा अत् स्यादगुवहेताविद्यादि । अजादी इति 'अचि
 त्—' इत्यतोऽचि इत्यनुवर्त्तते न अजाचितप्रत्ययो विधीयते । विधीयन्त्याय
 तदादिनिषिद्धाह—अजादौ प्रत्यये परे इति । गृहति—गृहते—अवीभयम श्रपः
 अजादिप्रत्ययत्वनाशाय कदादीनीं विहितः । एवमनाश । एवञ्च गुहहेताविज्ञानाद्
 गुहापवादी ज्ञेयः । अन्यथा हि लघुपुनगुह एवान् स्यादिति दिक् । कर्त्तृत्वादिति—
 गृहिता—गोदा (कृटि इङ्गितिकत्वात् उपपद्यन्) । तत्र पूर्ववत् इतोऽजाहित्यनाशाय
 कालम् । ततश्च गुहाभावः । अन्यत्र तु इज्जावै गुह् ता इति स्मृते लघुपुनगुहे
 नोड् ता इति जाते 'होठः' (२२४), 'अवस्योर्धोऽधः' (२२८) 'हुना हुः'
 (२२९) 'हो डे लोपः' इति क्रमिक—उत्पत्त्यष्टुल्लङ्घोपेक्ष—कृतेषु नोदा इति ।
 गृहिष्यति—धीत्यवि (कृटि परस्मैपदपक्षे एषि) गृहिष्यतीति पूर्व्ववत् । धीत्यति
 इत्यत्र लयं विधेयः—गुह् सति—नोड् सति—वीड् सति 'एकाचो—' इति गकारस्य

अवभावेन चकारः 'हो टः' इति च हकारस्य टकारः ततः चोक्त्विति—'वेतोः कः सि' इत्यनेन, ततः वत्ते इण्कारादेशप्रत्यययोः इति, यद्योक्तं रूपम् । गृहेत्—(विधिलिङ्) । गुहात् चामौलिङि भजादिप्रत्ययभावात् 'किदाशिधि' इति कित्तिन गुप्ताभावात्—'अङ्गन्सार्य' इत्यस्याविषयत्वाच्च ऊजगुब्बदीर्घमिवैवा दीध्याः । कुक्ष्यपि अहितेन 'सरति—' २२७९ इति इङ्गविकल्पादाच्च—अगृहीत् (इट्—अजादित्वात् पूर्वपत् साज्जादि) इत्यादि—इडभावे अघुञ्चत्—अट् गुङ् कश्च (शब्द इगुञ्चत्—' (२३३६) त्—सती भवभावाद् उत्पत्तयत्वेषु सन्तु अघुञ्चत् । अथ दृष्टेरात्मनेपदपक्षे वृद्धिं विधेयमाह—

२२६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥७।३।७३॥

दो— । एषां क्सस्य लुग् वा स्यादन्त्ये तद्धि । दत्तधत्तल्लुत्-
ठलोपदीर्घाः । अगूढ—अघुञ्चत । 'क्लस्याचि' (२३३७)
इत्यन्तलोपः । अघुञ्चाताम् । अघुञ्चन्त । अगुञ्चहि—अघु-
ञ्चावहि । अघुञ्चामहि ।

अथाजस्ता उभयपदिनः । शिञ् ८८७ वेधायाम् । अयति—
ययते । शिथियत्तुः । अयिता । 'शिशि—' (२३१२) इति चङ् ।
अशिथियत् । भृञ् ८८८ भरणे । भरति । बभार । बभूतुः ।
बभर्ध । बभृव । बभृधे । भर्ता ।

The affix क् after ट्, ह्, लिङ् and गुङ् elides option-
ally when a dental तङ् i.e. आत्मनेपद affix follows. Thus
when there is elision of क् there will occur दत्त धत्त, लुत्,
ठलोप and दीर्घ [i.e. दत्त of च् by 'हो टः' (३२४), धत्त of त
by 'अवभावेन' (२२८०), लुत् i. e. दत्त of this दत्त by 'दुगा ट्'
(११३), ठलोप i. e. the former त् of हो टः disappears by 'दी ट् ठोपः'

(2335) and दीर्घ I. e. longness of the penult—(उपधा) of गृह् by 'ह्रस्वीपि पुष्प'स दीर्घोऽप्यः' (174—6. 3. 111) operate] in order giving चगृह् (the root cannot have क् because there is no चञादि affix and it is not gunnated for क् is कित्) and when there is क् present the form is चगृह्यत (see चगृह्यत् in the preceding rule). चगृह् drops its last accent 'अ' when आताम् and चञ follow by 'कञश्चि' (2387) and through the result of this elision we get चगृह्यताम्—चगृह्यन् and not चगृह्येयाताम् etc. by 'आसी कित्' (2335). चगृह्यहि—चट् गृह् क् चट् (कश्चुक्)=चगृह्यहि the य of चट् is दन्त्यीह hence 'ह्रीदः' (324) does not apply and गृह् is not gunnated for क् is कित् । चगृह्यचहि (alternative form—here न is turned into च by 'एकानो—' (326) and 'आ' comes in by 'अनो दीर्घो यङि') । चगृह्यचहि—here चगृह्यचहि cannot be taken as an alternative form for स is चोष्ठ दन्त्य । हुङ्, दिङ्, विङ् will give चगृह्यन्—चगृह्यत, चदिङ्—चदिङ्गत and चलोठ्—चलिङ्गत etc. Here end गृह्यत्वन्ता सरित्तः ।

चञाजन्ता etc.—upto नीञ् (901) प्रापये । अयति—अयति (चि + अय् + तिप् = चै च ति by 'अन्धाजन्ताकाङ्'— (2168) =अय् च ति by 'एचो ऽयवायान्' (61) =अयति । Similarly अयते । चिचिचतुः—चिचि चतुस् =चि चि चतुस् (by 'इजादिः शिवः') =चि चिचि चतुस् by 'अचिङ्-चातुम्भुर्वा चोरिवलुङ्कुली' (271—6. 4. 71) =चिचिच् चतुः । In चञ—चिचिच by 'अचो जिति' (254—7. 2. 115). Similarly चिचिचुः etc. Other forms are—चिचिचिच, चिचिचिचुः, चिचिचि, चिचिचिच—चिचिच, चिचिचिच, चिचिचिचि (Note that in चिचिचिच etc. the augment

इट्. passes for an अभादि affix and hence comes अयत्) । अदितो
—इट् गुण इट् । यि occurs in the rule 'विशिष्टसुभ्यः कर्त्तरि चङ्'
(2312). Hence it does neither take सिच् nor चङ् । Thus
अभिधियत्—चङ् + यि + चङ् + तिप् = अ यि यि यत् by 'चङि' (2315) =
अभिधियत् by 'ह्लादिः रेणः' and 'अदिच्' etc. य—to maintain.
अरति—अरति like गयति—अयति । अभा—by 'अयोः किति' (254) । अभातुः—
अ अ अतुस् = अ अतुस् (by 'इको यणचि' (47) here अ is not gun-
nated according to 'अयंयोगादि कित्' (2242)) = अरत् अतुस् (by
'अरत्' (2244) and 'अरत् परः' (70—1.1. 51) and 'इको—' (47)
= अभातुः (by ह्लादिः—) = अभातुः (by 'अभासो चङ्' (2182)) .

Similarly अयुः । अयु—अयु is पित्, being the substitute
of सिप्, which is पित् then by 'पित्सु गुणः' अ is gunnated. You
can not expect to have अययि with इट् for अ falls under the
अभादि restriction, mentioned in 'असंभृत्' (2293). Thus अयय
etc, without इट् and गुणः. Similarly अययि—अययि etc.

मित— । गृह् + वा, इह-दिह-खिह-गृह्णाम् + आत्मनेपदे, दन्वी—इतिच्छेदः ।
सुक् लोपो वेत्तायते । कस वा लोपः प्राप्त — 'कसस्याणि' (२३३०—२३३२)
इत्यतः 'कसस्य' इत्यनुवर्तमानं तस्यैव लोपः । खिहूतस्य कसस्य लोपः—इह, दिह, खिह
गृह् इत्येषां परवर्तिता । कदा लोपः । वदा—दन्वीपारखी आत्मनेपदविभक्तिः परतो
भवति तथा । अत पाठ—एवमित्यादि । अथ अगृह् इत्यत प्रक्रिया दर्शयति—
उल्लेखादि—अगृह् + कस + त इति क्लृप्ते कसस्य क्लृप्ताद् गुणाभावे मतोऽनेन तस्य
लोपे अगृह् = त इति आते 'होठः' (२२४) इति इतम् एवम् अगृह् त
इति क्लृप्ते 'अवस्योर्धोऽधः' (२२२२) इति तकारस्य धत्तम् 'इति च गृह् ध इति
आते 'टुणा टुः' (२२१) इति अकारस्य टुत्वेन कसम् ततः 'की डे लोपः'
(२३३५) इति उलोपः ततो 'टुलोपो पूर्वस्य दीर्घोऽधः' (२०४) इति उपधोवारस्य

दीर्घे—अगुट इति सिद्धम् । क्त्पये—अवृत्त इति अवृत्त इतिवदन् प्रक्रिया ।
 क्त्पये इति क्त्पये अक्षीप्तास्य इत्यकारमातस्य लोपश्चिन् अचुचाताम्—अचुचन्त इति
 सिद्धम् । अन्यथा 'भतो क्ति' इत्येनेन—अचुचिवाताम् इत्यादि स्यादिति ज्ञेयम् ।
 अगुञ्जति कस्य सङ्गतात्—गुणाभावे ततः कस्य लोपे रूपम् । अपचि तु—'भतो-
 दीर्घो यकि' इति 'मवाय' इत्यादिनदीर्घः । अचुचाभिहि कत मकारस्य चोष्-
 स्वेन दन्तात्माभावात् कस्य लोपी न । कुडादीनाम्—अनुत्—अवृत्त । अचिन्त
 अचिन्त । अक्षीप्—अलिङ्गत इत्यादि । दन्तर् तकि किम्—अचुचाताम् इत्यादि ।

अमानन्ताः इति—दीर्घ नवे—(८०२) इत्यात्ता इत्यर्थः । अयति—अयते—
 'यार्थ—(२१६८) इति युष्मि अयादिसि च रूपम् । अलि—अलिङ्ग—'अचो क्ति' (२५४) इति इङि । अतुचि—अत्रिचतुः—द्वित्वइत्यादिष्वेवकादेश्याः ('अचिन्त-
 —' (२७१) इत्योषत्) तासि—अयिता—तुचः अयादेशस्य । लुङि—अत्रि-
 चित्त—'अचिन्त' (२२१२) इति अङ् । 'चकि' (२३१५) इति द्वित्वम् ।
 ततः पूर्ववद्वधवादिष्वेवकादेश्यादयः । छिटि चलि दमयोय इत्यनमन्नादिप्रत्यय-
 लोभादय इवकादेशो वीध्यः शिञ्चियिञ्—अत्रिचियिञ्—अत्रिचियिञ् इति ।
 अजायमाने तु शिञ्चिये इति । 'असुप्तमो दा' इति शिञ्चाय—अत्रिचय—
 इद्विविकायः । अज् इति—अरथे इत्याद्यपि वीध्यम् । अमार—
 अ ५ अज् इति स्मिन् अमार च (अचो क्ति (२५४) इति इङि)
 अमार (अरज्—'अरज् रपरः' इत्यत् रपरत्तव) अमार—अमार (अथासे
 अर्जेति जयत्वम्) । अतुचि—अतुचुः । क्त्पये गुणाभावात्—'इचो यचि'—
 (४७) इति अण् । ईषं पूर्ववत् । अचि—अज् : क्त्पयेनमादिकभावे गुणा-
 भावो यच् (अचत्तव—' (२२८२) इति सूत्रमत्र प्रमाचम्) । अमय—अलि पूर्ण-
 द्वित्वभावे अत्रादिप्रत्ययाभावो गुणः यत्तः शिञ्चादेशत्वेन पितृत्वादिति ज्ञेयम् ।
 अमयोस्तु पितृत्वाभावात्—गुणाभावेन अयत्—अयम् इति । अयये इत्यादि पूर्णं यत् ।
 अर्था—लुट् ।

२२६६ । अट्टलीः स्ये ॥७॥३०॥

दी— । ऋतो हन्ते च अथ हट् स्यात् । भरिष्यति ।

The augment हट् is prefixed to the affix क् (of हट् and हृक्) coming after a कृदन्त root and the root हन् (to kill). Thus भरिष्यति etc. by गुण under सार्धे—(2168).

नित— । ऋत् (अदन्तो धातुः) च हन् च अदन्तौ (हन्) तदीरिति पक्षयर्थे षष्ठीविषयम् । अकारान्तात् धातोर्लोक्य परत इत्यनेकार्थः । 'धातु-भातुकस्योच्चारणः' (२१८३—३१२५) इत्यत इतिव्युत्पत्तये । अ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तदाह—सप्त इति । स इति च लङ् लटोरपि इति बोध्यम् । भरिष्यति—इति गुण इत्यम् ।

२३६७ । रिङ् मयगलिङ् ॥७४॥२८॥

दी— । ये यकि यादानादिधातुके लिङि च ऋतो रिङा-
देशः स्यात् । रीङि मयते रिङ् निविशामर्थ्यादीर्वी न । भ्रियात् ।

रिङ् (रि) is substituted for the ऋ (of a कृदन्त root) when (the तुदादिविवरण) य, यक् and the चादिधातुलिङ् (i.e. चादीर्लिङ्) affix beginning with a य follow. Thus भ्रियात्—भ्रियात्, here you cannot argue that रि will be turned into री (दीर्घ) by 'रङ्गुसार्ध'—(2298), for had the दीर्घ form भ्रियात् been intended by Panini he could have dispensed with this 'रिङ्' and have only said 'मयगलिङ्' for the immediately preceding rule is 'रीङ् मयते' (7. 4. 27). Hence on the strength of the injunction of रिङ्, there will be no दीर्घ by 'रङ्गुसार्ध'—

नित—। 'य' च 'यक्' च 'लिङ्' चेति इत्यात् समसौबहुवचनम् ।
 तेन प्रत्येकं समसौबिभक्तिसदाह—ये, यकि, लिङिचेति । चेति 'तुदादिभ्यः यः'
 (२६२४—३।१।७७) इति तुदादिनिकरचसं याङ्कम् । यक् इति—साव्ये-
 चातुके यक् (२७५६—३।१।६१) इत्यस्य याङ्कम् । लिङ् इत्यनेन भाषीर्लिङ्
 एव यङ्कम् तदाह—चाङ्भातुके लिङि इति । तथा—'ययङ् यि किङिति'—
 (२६४८—७।४।२२) इत्यतो योत्यनुवृत्ते लिङो विधीयम् न तु यस्य असम्भवात् ।
 नापि यङः भव्यभिचारात् । अतः परिशेषाङ्गिके वानेन विधेयते । विशेषणत्वेन च
 तथादि विधिसदाह—सादौ भाङ्भातुके इति । रिङ्ः ककार इत् । 'किञ्'
 इत्यन्तादेभ्यः । यद्यपि 'रिङ्यङ् लिङ्यु' इत्येवमुक्तेऽपि 'निर्दिष्टमानस्यादिया
 भवति' इति परिभाषया च्छब्दानि रि भवेदेव तथापि ककारोच्चारणं स्पष्टार्थमुपायम् ।
 किञ्—इतिभेदेनैव रिङ् रीकोच्चारणं स्पष्टार्थम् इत्यपि श्रेयम् । ननु अनेन विधिना
 भव्यात् इत्यत्र भिद्यात् इति जाते 'भङ्गन्साव्ये'—(२२८८) इत्यनेन दीर्घः
 योवादिति स्वादिति चेत् । नैवम् । यदि अत्र दीर्घः समन्वीयितः स्यात् तर्हि
 'रीङ् मृतः' (७।४।२७) इत्यनेनैव सिद्धिः 'रिङ्' यङ्कस्यासार्थकमापद्यते । अतो
 यद् रिङ्यङ्कं करोति तद् आपयत्याचार्यो नाम दीर्घः स्वादिति । इदमेव हि
 रिङ्बिधेः सामर्थ्यं नाम । भिद्यात् इति स्पष्टम् । जे—चिक्ते । यकि—क्रियते
 —क्रियते इत्यादौक्काङ्करणानि ।

२३६८ । उक्त्वा ॥१॥२॥२॥

दी—। ऋवर्णात् परो भ्रूसादौ लिङ् तद्धपरः सिञ्चेत्येती
 कितौ स्तः । ऋषीष्ट । ऋषीयास्ताम् । अभाषीत् । अभाषीम् ।
 अभाषुः ।

Both a लिङ् (भाषीर्लिङ्) affix, beginning with a भ्रूच् letter
 and the affix सिञ् followed by a तद्ध (चातुर्बहुव) affix become

किन्—provided they (the क्वादीणिक् and the तङ्परः सिच्) follow a root that ends in च् । Thus क् + वीयुट् + सुट्, त (here किङ् is क्वादि for स is a भङ् letter) = भवीय च् त (by 'वृष्' and 'आदेश-यत्वयोः') = भवी ० च् त (यवीय by 'व्योपो व्योर्ध्व' (४७३) = ववीट् (by ट्, णा ट् : (११३)). Here किङ् being किन्—there is no गुण by —साख्यधुक्कंधातुयोः (२१६८). भवीयास्तम्—च वीयुट् आताम् = च वीय् वा सुट् ताम् ('सुट्तिथोः' and 'आद्यन्तो ट्किती') = भवीयास्तम् । भवी रन् (by यवीय and 'भ्रस्वरन्' (२२५२)). तङ्परः सिच् will be instanced in the next rule ; here, the root being उभयपदी, the परवो-सिच् is dealt with ; this—अभावीत्—चट् च सिच् तिप् = चश्च सिच् ईट् त—अमार च् ईत् (वृद्धि by 'सिचि इतिः परवोपदिपु' (२१९७) and want of रट् by 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६) = अमारोत् (by वत्). अभाटीन्—चट् च सिच् तम् = अमार च् ताम् (by तङ्स्त्वसिचि तां तं ताम् ;) = अमार च ताम् । अभातुः—चट् च सिच् मि = अमार च् शुत् (by 'सिचिभ्रस्वविदिभ्यश्च' (२२२६—३, ४, १०९ (= अमार च्, णत् = अभातुः । The remaining forms are अमारोः, अमारोन्, अमारः । अमारान्—अभातुः ।

नित—। 'उः' इति चकारपञ्चम्यन्तम् तदाह—मृचर्णान् इति । 'सिच्-सिचिभ्रस्वनेपदिपु'—(२००—२१२, १२१) इति सर्वम् भ्रस्वनुवर्तते । 'इको भ्रस्व' (२६१२—२१२, १२६) इत्यवो 'भ्रस्व इति' च । तत्र भ्रस्व इति उभयोर्विशेषणं 'आत्मनेपदिपु' इति तु सिचो विशेषणम्—तदेतत् सर्वम् मत्ताह—अक्वादीणिक्, तङ्परः सिचोति । 'असंयोगाद्धिक् किन्' (२२४२—२१२, १२५) इत्यतः विदित्यनुवर्तते तदाह—किताविति । भवीष्ट इति आसीर्लृङ् आत्मनेपदपक्षे रूपमिदम्—भ वीयुट् सुट् त—भवीय् च् त (किङ्वाङ्ग गुणः)—ववीट् (व्योपो व्योर्ध्व (४७३) इति यवीयः 'आदेशप्रत्ययवीरिति' बलं तत् साङ्गध्यातुवारस्य ट्, लङ् इति । भवीयास्तम्

—ख—सीदुट—अ सुट्ताम् (सुट्तिभोरिति—चाचनी टक्षिताविति—परिभाषया
तकाराभात् सुट्) । असीरम् (‘अस्य रन्’) । तत्परः सिच् परस्यै लडापरिच्यते
अतः तु परस्यैपदपरः सिच्—अदाङिचयै—अभावीत् इति—‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’
(२२३६) इतीप्तिविधेः, ‘सिचि इतिः परस्यैपदेषु’ (२३००) इति इतिः । इटः परन्ता-
भावात् ‘इट ईटि’ (२३६६) इत्यस्याभावात्—सोपाभावाच्चैति प्रक्रिया । अभावीम्—
सिच्, इतिः, तस्योन्ताम् अस्यः परन्ताभावात् ‘अलो मलो’ति सकोपो न । अभावीम्
‘सिञ्जन्तविदिम्वच’ (२२२६) इति तुल्ये पूर्ववद्रूपम् । सिञ्जदी तु—अभावीः
अभावा’मित्यादावृत्त्याः स्थायं द्रष्टव्यम् । अथ तत्परस्य इति सोपाविधिं दर्शयति—

२३६६ । अस्मादङ्गात् ॥ २॥ २७ ॥

दी— । सिचो लोपः स्याज्भक्तिः । अभृत । अभृताताम् ।
अभरिषत् । छञ् ८६८ धारणे । हरणं प्राप्यं स्वीकारः स्तोयं
माश्रयं च । अहर्ष । अह्रिव । अह्रिम । अह्रिवे । अहर्ता ।
हरिष्यति । छञ् ८०० धारणे । धरति । अधार्क्षीत् । अभृत ।
नीञ् ८०१ प्रापणे । निनयिष्य—निनेष्य । निनिष्ये ।

अद्याजन्ताः परस्मैपदिनः—घेट् ८०२ पाने । धवति ।

The elision of सिच् comes about when it comes after a verbal stem (अङ्) which ends in a short vowel and is followed by a letter of the अङ् प्रत्याहार । Thus अ + सिच् त = अट् अ ० त = अथत् (the root is not gunnated for सिच् being तत्पर is कित् by ‘अथ’ (2268) अट् + अ + सिच् + आताम् = अथवाताम् (आताम् has no अङ् letter at the outset and hence the सिच् does not elide). (Want of guna as before). Similarly अथवत्, अथवाः, अथवाताम् अथवन्

अथवि—अथवृद्धिः अथवृद्धिः । अथरिषत्—(छत्) The augment इट् comes in by 'अथवीः' (२३६६) and then the root is gunnated. इत् इत्वे—इत्वे means to convey, to accept, to commit theft and to destroy. जहार—In इत् । अथ (in इत्) prohibition of इट् by अथो भारद्वाजस्य (२३९६). अथिव—अथिवे etc. get इट् by the क्वादिनिग्रह under 'अथवृद्धः' (२३९३). इरिषति—by अथवीः स्त्री—(२३६६). In चाकनेपद—अथ—अथति—अथिवे etc. In 'कुत्' (परस्मै—) अथवीत् (by सिचि इति—(२२९७)) अथवीत्—अथवीः—अथवीः अथवीत् अथवी, अथवीत् अथवी अथवी ।—(चाकनेपद) अथव—अथवाताम्—अथवत् ; अथवाः etc. इत्—to catch hold of, like इत् । नोत् (नी)—नयति—नयते as before. निनयिष्य—निनेष option of इट् by the भारद्वाजनियम under 'अथो भारद्वाजस्य' and 'अथवाताम् तास्यनिटो निनयिष्य' (२३९४). निनयिष्ये—इट् by क्वादिनिग्रह—cp—'अथवीः सिचि सेव भवेत्' । Here and the लमयपदी roots.

अथवाताम् etc.—i. e. upto वि लि (Root No. ९४७) अथवृद्धिः । सेट् (से) टित्—to attach लोप् ३३ लनन्वी वाता । अथति—(by अथवीः)—

नित—। इत्तात् (इत्तातात्) अथवात् (अथ—संज्ञात् वातोः) इति मूलवचनं इतिस्व विभावयेत् पूरयन् आचरे—सिचि लोप इति । 'रासस—' (८२।२४) इत्यतः 'सस' इति सिचि प्रापकम् इति भावः । 'संज्ञाताम् लोपः' (८२।२५) इत्यतो लोपः इति 'भक्तो भक्ति' (८२।२६) इत्यतो 'भक्ति' इति आनुवर्तते । अथत इतिपदं सिचि लोपे पूर्वेषु विभक्तौ अणिट्कत्वादिभक्तिः सिचिलोपात् अथवृद्धपरत्वाभावात् ईदमात्रे च रूपम् । अथवाताम्—अथपरत्वाभावात् सिचि लोपे न तत्परत्वात् तु सिचि न सुबोभावः । एवमन्यतः अथरिषत्—अथवीः स्त्री (२३६६) इति इट् । अथवृद्धि—भारद्वाजनियमादिकभावः । अथिव इत्यादि क्वादिनिग्रहादि । अथवीत्—सिचि इति (२२९७) इति इति—इत् इत्वी वि-

स्वाभुवपदिनेन यत्प्रवृत्ताणि । निनयिथ—निनेथ—भारहाज निदमादिभूविक्तसः ।
निनिथे आदिनियमात् इट् । इत्ताभुवपदिनो गताः ।

अधाजन्ता इति—मि जि (८४६—४७) अभिभवे इत्यन्ता इत्यर्थः । चेदिति—
टिज्जान् 'टिङ्गणम्—' (४७०) 'इति औवर्धम्—स्वन्मयी । टिङ्गस्य व्यर्थतया
असुदायाकल्पादिति इरदत्तः ।

२३७० । आदेच उपदेशेऽमिति ॥६।१।४५३

दी—। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्वासतु मिति ।

A root which is taught as एजन्त i. e. ending in ए, ओ, ऐ, औ, gets आ in place of these ए ओ etc. when an affix except a s-sliding one follows. Thus (धे becomes धा) ।

मित—। आत् + एचः + उपदेशे + अमिति इतिच्छेदः । आदिति प्रत्यक्षेण
अचनम् आकार इत्यर्थः । एच् इति एच् प्रत्याहार इत्यर्थः । एचः इति एच् प्रत्याहार—
वर्द्धाकचनम् ए ओ ऐ औचा वाचकम् । 'धिन विधिजदस्य' इति एच इत्यनेन
आचिष्यते तदाह—एजन्तस्य इति । खिटि धातो—(६।१।८) रिज्यतो धातोदिति
कथ्यते । अमिति इति प्रत्यक्षमितिषेध इत्याह—न तु मिति इति । तेन शब्दादौ परे—
आत्वं मिति ऊच्यम् । 'मिति' इति कर्मधारयात् सप्तम्यसम् । 'म आसौ इत्' इति ।
अमिति इत्यस्य यदि पर्युदासी भिन्नयित तर्हि सुम्भः सुम्भः इत्यादि दुरुपपादं स्यात् ।
तथाहि—सुम्भः इत्यत्र काम्ययो विधीयते । स च पर्युदासपदान्वये सिद्धमिन्नप्रत्ययो
भवति । तेन आत्त्वस्य निमित्तं सम्पद्यते । पुनरात्ममेव काम्ययस्य निमित्तमित्यन्वयो-
ऽन्वययो भवति । मिति नेति प्रत्यक्ष प्रतिषेधाशङ्कं न न दोषो भवति । तथा हि—
अखिन् पक्षे—शिद्धभाव एव निमित्तम् न तु कर्मत्वम् । तत्तत्कारिणो कर्म काम्ययः
सिध्यति । किञ्च मिति इति बहुमीत्याशङ्क्यते—'भ्ये एच्' इत्यत्र कर्म इति न
सिध्यत् । एचः मिच्छेन तखिन् परे आत्त्वस्य निषेधात् । कर्मधारयाशङ्कं न न

अथ कथं भ्वादिप्रकरणम् । भवेत् नैव संसृद्धभावादेः । आदिशिवाभावात्—‘आत्’ भवति । ततः
‘आतो लोप इति चेति (२३७३) आलोपे कस्मे इति भवति । अत्र भाष्यम्—‘कः
पुनरर्थं पर्युदासो ध्वन्यक्त इति । अहोस्वित् प्रत्ययार्थं प्रतिषेधः । निति । निति ।
कथं विशेषः । ‘अभिलिङ्गादेर्ध्वे प्रतिषेधे आदिवत्त्वात्’ (वार्तिक) । ‘अभिलिङ्गा-
देर्ध्वे प्रतिषेधो नञ्प्रत्ययः । स्वायनि । स्वायनि । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।
विहसितो रीत्यादीर्ध्वे प्रतिषेधे आदिवत्त्वात् । अस्मात्प्रत्ययः इति कृत्यं प्राप्नोति ।
प्रत्ययविधिषु न सिद्ध्यति । सुम्भः । सुम्भः । आकारान्तरात्प्रत्ययविधिषु प्राप्नोति ।
अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्प्रत्यये । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य अर्थं प्रत्ययम् । ‘अभ्यासकृपं
च’ (वार्तिक) । अभ्यासकृपं च न सिद्ध्यति । कस्मे । कस्मे । इत्यादि—एवं
पर्युदासपक्षं दूषयित्वा प्रत्ययप्रतिषेधपक्षः शेषान् इति निगमित इति । उपदेशे किम् ।
चेता । आतोः किम् । गोभ्याम् ।

२३७१ । आत् औ णलः ॥३॥१२४॥

दी— । आदस्तादातोर्णल औकारादेशः स्वात् । दधौ ।

The affix णल् is replaced by औ when it (णल्) comes
after a root ending in आकार । Thus (धे + णल् = धा (२३७०)
+ णल् = धा धा + णल् = धा धा औ (२३७१) = धा औ = ध औ (by कलः)
= दधौ (by “अभ्यासे णल्”) ।

नित— । आत् + औ, णल् इति च्छेदः । आत् इति पञ्चमी । तदन्तर्य—
प्रत्ययान्तरात्—आदन्तात् इति । आतो रिति—‘लिटि आतो रणभ्यासस्य’ (६।१।८) इत्यत्र
प्रकृतमनुवर्तते । णलः इति दधौ । तत्रैव औकारादेशः । तेन—तेन + णल्
स्थिते पूर्वसूत्रेणाले कृते, त्रिले, णल् औकारादेशे, अभ्यासकृपे, अण्वे च दधौ इति—
एवं कस्मी—(क्ते) कस्मी (क्ते) इत्यादि । अहोस्वादी—आकारान्तराभावात्
भवतीत्याह—

२३७२ । आतो लोप इटि च ॥६॥४॥४॥

दी—। अजास्योरावधातुकयोः किरुदितोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात् परत्वालोपे प्राप्ते 'द्विवचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधः । द्वित्वे छाने आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय—दधाय । दधिय । दधिम । धाता ।

The आ (of an अकारान्त root) disappears provided it is followed by such an अजादि (having a vowel at the beginning) आर्धधातुक (affix) which is कित् or गित् or ङित् and provided it (आ) is followed by the अजादि affix इट् (इट्-दधिमङ्कित्) and the augment इट् । Now this rule (6. 4. 84) follows upon the rule 'सिद्धिं धातोरेवम्यास्य—' (6. 1. 8) which directs duplication. Hence by 'द्विवचनेऽचि' we are to take the former first. But if आ elides first, the root will cease to be एवाच्, and consequently there will be no duplication. To avoid this, the author brings forward the rule 'द्विवचनेऽचि' (2243) and says that we shall first of all take up duplication and then enjoin आलोप (lit. after the द्वित्व has been effected, there will come in the आलोप or the elision of आ). Thus आ वा अतुम्=धा ध् अतुम्=ध ध तुम्=दधतुः । दधिय—दधाय—option of इट् owing to the मारदान्वित्वम् and दधिय etc take इट् compulsorily by the आदिनिषम् । धाता—

नित्—'आर्धधातुके' (६१४१६) इत्यधिकारसूत्रम् । 'क्षोको नृकचि किङ्कति' (६१४१६) इति आश्वपक्षितं पूर्वसूत्रम् । तत्र: 'अचि' इति 'किङ्कति' इति आनुवर्तते ।

अथोत्पादधातुके इत्यर्थः—विशेषणम् । तेन तदादिविविः । तदाह—अजायोः
 आर्धधातुकयोश्चि । द्विवचनोपपत्त्याः 'क्वित्' इति 'इट्' इति चैतद्वैचर्या । तेनाथ
 इत्यर्थः—यदि अजायाधधातुकः क्वित् परतो भवति, यदि वा अजाधार्धधातुक इत्यागत,
 इट् प्रत्ययस्य (इट्बहिर्निहितस्य इट् प्रत्ययः) परतो भवति तर्हि आकारान्तानां
 धातूनाम् आकारस्य लोपो भवति इति । सूत्रे 'इटि चेति चकारेण पूर्णसूत्रस्य
 क्वित्तः संप्रष्टः । क्वित्तमनुसादीनाम् 'संयथोवाहित कित्' (२३५२) इत्युक्त-
 त्वात् । इत्त्वद्वयसामर्थ्यात्—'क्वित्' इति इटो न विशिष्यम् । इट् चार्ध-
 धातुकत्वानु तद्वयवत्वाद् ज्ञेयम् । ननु वा + चतुस् इति स्थिते यद्यनेन परत्वाद-
 धातो लोपः प्रागेव विशेषेत तर्हि "लिटि धातो रन्भासकृति" इति न स्यात् एकाच्-
 स्वाभावात् इति चेत् । सत्यम् । परं 'द्विवचनेषि' (२३५३) इति वर्तते ।
 तेन प्रागेव द्वित्वं कर्तव्यं ततश्चाङ्गोपः । एवमर्थस्य सिध्यत्येवेति समुचितत्वाद्—
 द्वित्वात्परत्वादिति 'लिटि धातोः—' (६।१।८) इत्यस्यादेवत् सूत्रस्य (६।१।६४)
 परत्वादिति तद्वैः । इति निषेधः इति—प्रवर्त्तते इति शेषः । द्वित्वे कृते विहिते
 तु निषेधो न प्रवर्त्तते इति भावः । तत्र 'द्विवचने—' इत्यत्र) श्रुत्वा वद
 'द्वित्री कर्त्तव्यं' च च आदीनो न स्यादिति कृते तु द्वित्वे चकारेणो भवत्येवेति
 आलोच्यः । तदाह—वा वा चतुस् इति ज्ञाते चापेनालोपो वा ध् चतुस् इति
 स्थिते चकारकार्यकृत्वस्य द्वित्वा वचनमिति । एवं दृष्टमित्यदः । अजायोः कित् ।
 मूलं + दक् कर्त्तव्यं लट् ते—मूलायते । अजायाव क्वित्तमार्धधातुकत्वस्य परं ना-
 स्यादादित्यम् । ततश्चाङ्गोपाभावः । आर्धधातुकयोः कित् ? याति । याति । अजा-
 योवाजादित्वं क्वित्तस्य परं नाप्याधधातुकत्वम् । ततश्चाङ्गोपाभावः । क्वित्तं कित् ?
 इमी अजायावत्वादित्वमार्धधातुकत्वस्य विना कित्वं गमिष्यः । ततश्चाङ्गोपाभावः ।
 इत्यागतस्योदाहरणम्—दक्षिण इति । भारवाजनिघमसिद्धिप्रार्थे इहम् ; इहमात्रे लासीपी
 न—दक्षिण इति ! एवं दक्षिण इत्यादी आदिनिघमादिष्टि प्राप्ते । इट् प्रत्ययकोदाहरणम् ।
 दधे । ददे इत्यादि ।

दो—। दाक्ष्पा धाक्ष्पाश् धातवो वुसञ्जाः स्युर्दाप्—
दैपो विना ।

The four kinds of दा and the two kinds of धा except दाप् and दैप् are technically known as 'वु'. The four kinds of दा are—दुदाप् दानि (to give), दाक्—दाने, दो चक्ष्ण्वने (to cut) and हेक् रक्षति (to protect or save) conjugated as ददाति—दत्ते; यच्छति; दति and दयने respectively. The two kinds of धा are :—दुधाक् धारणपोषणयोः (to hold and to maintain—दधाति—धत्ते) and धेट् पाने (to drink धयति). Thus 'धेट् पाने' (the root under discussion) is वुसञ्जक—

नित—। दाधाः + वु + चधाप् इतिच्छेदः । दाक्ष्पाश्पा क्ष्पाश्चेति—दक्ष दाक्ष-
पाक्षलारः—दुदाप् दानि—ददाति—दत्ते । दाक् दाने—यच्छति (एतस्मैव
'पात्र'ति (२१६०) सूत्रेण—यच्छादिभ्यः) । दोऽचक्ष्ण्वने—यति । हेक् रक्षते—
दयति । धाक्ष्पाश् दो—दुधाक् धारणपोषणयोः—दधाति—धत्ते । धेट् पाने—
धयति । एवदर्शनेन वुसञ्जावधारयन्ति इति वक्तव्यम् । 'दो दीक्' इत्यनयोः कृतात्वेन
निर्द्देशः । एवं धेटो । एवञ्च दाक् दाक् दाक् दाक् दाः । धाक् धाक् धी । दाक्
धी 'दाधा' इति विग्रहः । इति धेटो वुसञ्जायाम्—

२३७४ । एलिङि ॥६॥४॥६॥

दो—। वुसञ्जानां मास्यादीनां चैवं आदाक्षेधातुकेकिति
लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयान्तुः ।

The वुसञ्जक roots and जा, खा, गा (गै गाने), पा (पाने),
जा (जाने) and खा (खोजनकर्त्तव्य) have their च replaced by ए i. e. they end in ए, when the चाक्षेधश्रुति किङ्किट्, i.e. चायीलिङ्ग follows.

Thus $\text{वेद् + घातट + कृद् + तिप्} = \text{वे घात् न् न्} = \text{वे घात्}$ (both the sibilants slide by 'लिङः सलोपोऽनन्तरं' (2211)) $= \text{वा + घात्}$ (by 'वादेशः' (2370)) $= \text{वेघात्}$ (by this rule). Similarly वेधात्, etc. and दैधात् $=$ नैधात् स्थिधात् etc.

मित्त—। एः + लिङि—इतिच्छेदः। एवमत्र सूत्रम्—‘आर्धधातुके’ (१।४। ४६) ‘धुमास्त्रावाप्राज्जातिषां णिङि’ (१।४।६६) ‘एलिङि’ (१।४।६७) । अत्र एकाहं घुसंज्ञानाम्—मास्त्रादीनामिति । एषिणि प्रथमानाम् । तदाह—एत्वमिति । ‘अलोऽन्त्यस्य’—इत्यन्त्यस्य अकारस्य एत्वमिति कलितम् । ‘दीर्घो मुञ्चधि—(१।४।६२) इत्यत्र क्तिङोश्चमुञ्चोरादिधातुकाभिकारावाह—आर्धधातुके किति लिङि—इति । तदेवम्—वेद याचुट् चुट् लिप् इति स्मृते—‘लिङः सलोपः—’ (१९११) इति सकारद्वयनिष्ठाया—वेद याचु—इति ज्ञाने, ‘आर्धधः—’ (१३७०) इत्यात्मे ज्ञाने धा वाचु—इति स्युष्यमाने अनेनैव वेद्याम्—इति । एवम्—वेद्यावाचु इत्यादिषु प्रसिद्धा । वेटी—सकि—अर्द्धविकल्पावसाह—

२२७५ । विभाषा धेट् ष्योः ॥३॥४८॥

दी—। आभ्यां चलेच्छन्वा स्यात्—कसूनाचिनि लुक्लि
परे। 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम्। अदधत्। अदधताम्।

The affix चङ् is optionally enjoined in place of चिच्, coming after वेट् and चि (द्रु षीचि गतिः ३५१), in the active voice in चङ्. Thus चेट् is duplicated by the rule 'चङि' (2815), and we get चदधन्—(चट् वेट् चङ् निप्—च धा धा चन् (by 'आह्वः' (2370), and 'चङि' = च धा धु चन् (by 'चानो लोपः' (2372)—च ध धत् (by 'इलः' (2180))—चदधन् (by 'अन्वासे चङ्' (2182)). Similarly चदधतान् ।

नित—। 'सिच' लुकि' (३११४२) इत्यनुवर्त्तते । 'सिचिदुष्प्रभः कर्त्तरि
 'चङ्' (३११४८) इत्यतः 'कर्त्तरि' इति 'चङ्' इति च । 'घेट्, चोः' इति च
 चङात् पञ्चमोदिवचनम् तदाह—आभ्यामित्यादि । तद्विषयं घट् घेट्, चिच तिप्
 इति क्लृप्ते घट्, घेट्, चङ्, त् इति कर्त्तुं 'आदिचः—' (२३७०) इत्यादि क्लृप्ते
 च वा चत् इति आदि 'चकि' (२३१५) इति द्वित्वे, 'आतो लोपः—' (२३७२)
 इत्याहोपे च—च धा ध्, चत् इति क्लृप्ते चभ्याचक्ष इत्यन्वययोः प्राप्तयोः चदधत्
 इति । एवमदधताम् । चदधुः । चदधाः । चदधताम् । चदधतः । चदधम् । चदधाम—
 चदधाम इति लुकि लीयलि कृपाणि । अयमेतदाहचत् 'चमिन्विद्यत्' इति
 वक्तव्ये इति योडात् । चङात् आतोयङ्भावपक्षे सिच् विचत्सोऽपि स्यात् तत्र
 सिजभावे च्च दर्शयमाह—

२३७३ । विभाषा घाघेट्, आचङ्, सः ॥२॥४१७८८॥

टी—। एभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
 चङात् । चङाताम् । चङुः ।

The affix सिच, coming after these roots viz.—घेट्, त्रा,
 जा (यो तनूकरणे), छा (क्षी ह्रिदने) and सा (योऽचलकर्मणि), disappears
 optionally when a परस्मै. affix follows. Thus चट् घेट् सिच् तिप्
 च धा ङ त् (आच by आदिचः—(2370) = चङात् । Similarly
 चङाताम् and चङुः (आतः (2327) etc.

नित—। आ च घेट्, च या च छा च सा चेत्येषां समाहारइत्यात् पञ्चमोद—
 वचनम् । 'आ, छा, या इति 'यो तनूकरणे', 'क्षी ह्रिदने', 'योऽचलकर्मणि'
 इत्येषां क्लृप्तेन निर्देशः । 'आचमिवार्धमिती युनि लुगचिचोः' (२१३५८) इत्यतो
 'चङ्' इत्यनुवर्त्तते । 'नातिस्त्राद्युपासूयः-सिचः परस्मैपदेषु' (२.३१७७) इत्यतः
 'सिचः' इति 'परस्मैपदेष्विति' च तदाह—एभ्यः सिचो लुगित्यादि । 'नातिस्त्रे'ति

च संज्ञकश्च धेटो भित्त्वा सिञ् लोपे प्राप्ते अन्वितास्त्वन्तानि यत्नम् । तदेवम्—चट् धेट्
 धिच् तिप् इति स्थिते सिञ् लोपे—‘आदेशः—’ (२२७०) इत्याहं च यथात्
 इति । एवम् अधाताम् । अधुः (धातः (२२२७) इति (भर्तुम्) ततः परस्मिन् ।
 अधाः अधातम् अधात । अधाम् अधाव अधाम इति सिञ् लोपपक्षे कृपाणि ।
 चट् धिच् पक्षे विरीकमात्र—

२२७७ । यमरमनमातां सक् च ॥७॥२॥७॥

हो— । एषां सक् आदेश्यः परस्मिन् सिञ् इट् च परस्मै-
 पदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । स्त्री ८०३
 स्त्री ८०४ इत्येवम् । हर्षचयो धातुचयः । स्वायन्ति । जम्बो ।
 जम्बिय—अम्बोय ।

In परस्मिन्, the augment सक् (क्) is enjoined to these roots
 (वल्, रल्, नल् and the आकारान्त roots as आ etc) and the
 augment इट् is prefixed to the affix सिञ्, following them.
 Thus चट्, धेट्, सिञ् तिप्—च धात् (सक्) २० इत् (धिच् लोप by इट् इति
 (२२६७) = अधासीत् । Similarly अधासिष्टाम् etc.

N. B. Observe that the root धेट् is thus thrice conjugated
 in धुक् परस्मैपद पक्ष according as it gets चङ्, सिञ् लोप and सिञ् ।
 According to चङ्—अदधत्, अदधताम्, अदधुः । अदधाः, अदधतम्, अदधत ।
 अदधम्, अदधाव, अदधाम । सिञ् लोपे—अधाम्, अधाताम्, अधुः । अधाः, etc.
 सिञ् (with सक् इट्)—अधासीत्—अधासिष्टाम् अधासिषुः, etc. वल् रल् etc.
 will give अवंसीत्—अवंसीत् etc.

नित— । यमस रमस नमस आतस इति इत्याम् वटौनदुवचनम् । आत् इत्या-
 आकारान्तधातोर्वाङ्मन् । सत्ते ‘सक्’ इत्यनेन समासमो गृह्यते । स च सिञ्तात्
 ‘आकारान्ती टगितौ—’ इति यमरमाह्विः इत् प्रयुज्यते । अकारान्तमात्र—एभ्यः सिञ्

इदं चेति । एभ्यो—वातुभ्यो यः सिचप्रत्ययो विधीयते—तस्य इजातमन्वेति तदर्थः ।
 'इऊम्वर्तिव्यतीनाम्' (७।२।६६) इत्यत्र 'इट्' इति, 'अङ्गोः सिचि' (७।२।७२) इत्यत्र;
 'सिच्' इति 'सुसुचून्'भ्यः परस्मैपदेषु (७।२।७२) इत्यस्य परस्मैपदविवृतिः चानुवर्तते ।
 अथासीत्—अट् वेट् सिच् तिप् इति स्थितिः 'आदिचः—' (२१७०) इति अथा सिच्
 इट् इति जातिः समागमे इष्टि—अथा सक् इट् स् ईत् इति स्थितिः सिज्सीमे च धा स्
 इ० ईत्—अधास् ईत्—अधासीत् । एवम्—च धासिष्ठान्—इत्यत्र अट् वेट्सिच् तान्
 इति—च धा सक् इट् सिच् तान्—च धास् ईत् तान्—अधासिष्ठान् । च धा
 सिधुस्तिव्यत्र सिज्प्रत्ययविधिभ्यवेति भोर्गुण् पररूपम् । तदेवम्—वेठः रूपवधं चक्
 सिचसिज्सीमापेक्षम्—चङि—अदधत्—अदधातामि आदि । सिचि— अथा-
 सीत् अधासिष्ठान् इत्यादि । सिज्जाये—अधात्—अधाताम्—अधुः इत्यादि । वातुभ्य
 इति । 'एतासृक्नांघमेदीऽस्थिमज्जाशक्वाणि धातवः' (वायुर्वेदसंघट्टः) इत्येतां अय
 मलक्ष्य इत्यर्थः । म्वावति इति शपि भावादेये रूपम् । जग्सी म् म् म् म्—म्वा
 म्वा म्वा (आदिचः—(२१७०))=ग्ला ग्ला ची (धात ची म्वा) = गा ग्ला
 भी (इजादिः शेषः) =जग्सी ('इऊः' 'अभ्यासी चर्' 'कुडोयुः')—(२२४३)
 जग्मल्लः—ग्लै ग्लै अट्स्—ग्ला ग्ला अतुस् ततः चासौपाभासृक्कलज्जादीनि ।
 अधुस्तिविति वत् । जग्मल्ल—जग्मल्लाय भारद्वाजनिघमादिङ् प्रिकल्पः ।

२३७८ । नाऽन्यस्य संयोगादेः ॥६॥४॥६८॥

दी—। ध्रुमांस्त्रादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा
 स्यादाहं धातुके किति सिद्धिः । स्त्रायात्—स्त्रैयात् । भस्त्रा-
 सीत् । स्त्रायति । यै ८०५ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ।
 द्वै ८०६ ध्वै ८०७ छसौ । ध्वै ८०८ चिन्तायाम् । रै ८०९
 शब्दे । स्रै ८१० छ्वै ८११ शब्दसंवातयोः । स्त्रायति ।
 धीपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । धीपदेशफलं तु तिष्ठाम-
 सति । अतिष्ठपदित्थञ्च पत्वम् । छ्वै ८१२ छ्विदने । छ्वै

८१३ जे ८१४ पै ८१५ जये । जायति । जजौ । जसी । जता
 'जुमास्था—' (२४६२) इत्यत्र विभाषा प्राप्तेट्—' (२१७६)
 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वम् । तेन एखसिज्जुको न ।
 जायात् । जसासीत् । कै ८१६ नै ८१७ ज्ये । जायात् । जगा-
 सीत् । ॥ जैपाके । पै जौने । गोषये । जायात् । जपासीत् ।
 'जुमास्था—' (२४६२) इतीत्थं, तदपवाद 'एलिं लि
 (२१७४) इत्येख', 'गातिस्था—' (२२२७) इति सिज्जुक् च, न ।
 पारुपस्य साधुषिकत्वात् । छै ८२२ वेष्टने । स्तायति ।
 खै ८२३ वेष्टने । 'शोभायां च' इत्येके । 'शौचे' इत्यन्ये । स्तायति ।
 दैप् ८२४ शोधने । दायति । अष्टुत्वादेशसिज्जुको न । दायात् ।
 ददासीत् । पा ८२५ पाने । 'पात्राभास्था—' (२३६०) इति
 पिषादेशः । तस्यादन्तत्वाभ्योपधागुणः । पिषति । पेयात् ।
 अपात् । प्रा ८२६ गन्धोपादाने । जिघ्रति । प्रायात्—
 प्रियात् । अत्रासीत् । अत्रात् । आ-८२७ शब्दाभिसंयोगयोः ।
 धमति । छा ८२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्यादिष्वभ्या-
 सेन—' (२२७७) इति षत्वम् । अधितही । 'उपसर्गात्—'
 (२२७०) इति षत्वम् । अधिहाता । स्वेयात् । आ ८२९
 अभ्यासे । मनति । दाप् ८३० दाने । प्रक्षियच्छति ।
 देयात् । अदात् । इ, ८३१ कीटिखे । इरति ।

The आ, of a root, which begins with a conjunct (संयोज) letter and is other than जु, ना, खा etc, is optionally replaced, by ए when the अर्धभातुक् तित् लिङ् i.e. the आर्धलिङ् follows.

Thus गन्त्यात्—गन्त्यात् (proceed as before). चन्त्यात् same process as in चन्त्यात्। But छँ and छँ will give the same form as क्वायति etc., छँ (the second root) being रोपदेह the द will be replaced by the dental स (by 'दादादि: व:स:') and as a result ट will make room for त, so that छँ will figure as छँ। Hence the equality of both in form. The result of this रोपदेह—reading will be evident in क्व (cerebrality) of तिष्ठासति (सन्) and चतिष्ठापत् (चक्) etc. Thus छँ + सन् यप् तिप् = छँ स च ति (by 'दादादि:—') = स्वा स ति = स्वा स्वा सति (by 'सन्त्यङो:—') = सा स्वा सति (by य्पूर्व्या: खय:—) = तस्वासति (by 'क्रस:—') = तिष्ठासति (by 'सन्त्यङ:—' (2317) and 'रक्त्वो—आदेशप्रत्यययो:—' (211-212))। But छँ with सन् will give तिष्ठासति for the स of छँ being a natural स and not a substitute स (आदेशस्कार), the rule 'आदेश—' (212) will not apply and as a consequence you will not have तिष्ठासति। In the same way छँ and not छँ will give चतिष्ठापत् in चक्। Thus छँ + चिप् + तिप् = स्वा चिप् तिप् by 'आदेश:—' (२१००) = स्वापि ० त् by 'चतिष्ठापत्' (2570) = चट स्वापि + चक् त् (by 'चिनिद्रुह्य:—' (2312)) = चकाप् चक् त् (by 'चिनिद्रुह्य:—' (2318)) = च छँप् छप् चत् (by 'यी चक्षुःप्रवाया: क्रस:—' (2814)) and 'चकि' (2315) = च स खय चत् (by 'य्पूर्व्या: खय:—' (2256)) = च ति खय चत् (by 'सन्त्यङ:—' (2317)) = चतिष्ठापत् (by 'इयङो: and आदेश:—' (211-12))। पुमास्वा etc.—In the rule 'पुमास्वा—' (2462) and in the rule 'विभावा—' (2375), by 'वा' is meant the दिवादि 'बोद्धवन्महि' and not this वै चसे। Hence it (वै) will have no एव by 'एलिङि'

(2374) nor will it have its सिच् elided by 'विभाषा—' (2316). Thus ग्रायात् in चाशीर्षिक् (not also सीयात्) and चरासीत् in कृष् (with मन् and सिच्) and not चरात् also by सिच्-लोपः । (process as in चरासीत्—चरात्) । लीयात्—ली + चाशीर्षात् = लीयात्—लीयात् (2370—74) ; चरासीत् like चरासीत् । पे चोदे—to dry up'. चो is prefixed to पे to have चायत् in निरा by 'चोदितश्च' । पा resulting from पे (by चादीचः—270) being secondary or साधयित्वा and not primitive (प्रतिपदोक्त or मौलिक), will neither have ईत् directed by 'धुमास्त्रा etc' (2462) nor its 'ईत्'s' चपवाद (supersession) एत् = सिच् enjoined by 'एषिञि' (2374), nor will it have the elision of सिच् (सिञ्जुक्), taught in जालिस्त्रा—' (2423). Thus in सिञ् (जालीः) the form is पायात् and not पैयात् and in कृष्—चरासीत् and not चरात् by सिञ्जुक् and in चक्—पायसे and not पीयसे (by धुमास्त्रा) । दैप्—to purify. दैप् not being च्-संज्ञक will have neither एत् in चाशीर्षिक् nor the elision of सिच् in कृष्—thus दयात् । चदासीत् । The substitute पिब of the root पा to drink being चदन्त or चकारान्त there is no possibility of gunnation of its penultimate (by पुनक्तस्य च्-पञ्चमश्च—(2289) for the ण in पिब then ceases to be the लपदा or penultimate. Thus पिरति and not पेरति । पैयात्—by 'एषिञि' (2374). च्छ—to smell'. The substitute जिप् also is चदन्त and hence जिप्ति etc. प्रायात्—प्रीयात् by ('वाङ्मन्त्र संयोगादिः' (2373). चरासीत्—चरात् by 'विश्राज वाचद्व्याख्यासः' (2376). ज्ञा—to make sound (blow) and to put fire to. ज्ञनति by 'पाप्ता—etc.' (2360) ज्ञा—(ज्ञा) by 'वाल्गादिः च्-सा') जिञ्ति because the substitute

तिष्ठ is चङ् । चङित्तु—चङि—ङ् + चङ्—चङि स्या स्या भी (भात भी चङ्)।
 चङि वा स्या भी (by 'चङ्' वाः. स्याः')—चङियस्या भी—चङित्तस्या भी (by 'ङ्' स्याः'
 and चङ्यासे चङ्')—चङित्तु (by 'स्यादिचङ्यासेन—' (2277))।
 स्यात् by 'एलिङि'। दाप्—*is substituted by दाप् by 'पात्रा—'*
 स्यात् and not दायात् for this is चुसंङ्क and thus 'एलिङि' applies.
 च to be crooked ; then लघुपञ्चम—ह्रस्व—

नित—। 'संयोगादिरस्य—' इति चङ्या। कस्यादस्य इत्याकाङ्क्षा
 पूरयन् व्याचष्टे—सुमास्यदिरिति। 'सुमास्यगोपाज्जातिर्वा ऋक्' (६।४।६६)।
 'एलिङि' (६।४।६७) 'वाचस्य संयोगादेः' इति सूत्रविवादात्तत्वात्। 'चाईधातुर्वा'
 (६।४।६७) इति चाधिष्ठानम् वक्षते। तदाह—आत एत्वं भव्यादि। तेन 'सुमास्या-
 दिह्ये चतुपाचस्य संयोगादिधातोरेव्याचष्टेः। त्वेति संयोगादिभ्रूमास्त्वानुपाचस्य
 'आदिच, इत्यनेन कृताच्चादेयस्य सेनात् प्रातिरेकस्य विजयनेति दर्शयति, स्थायात्—
 मूल्यात् इति। कुक् सिन्धोपामाचसमायमाच रूपमाह—अग्लासौत् इति—'अमरम-
 नमातां मुक्ते' (२२७७) अनेन इत्यर्थः। चट् त्वेति सिन्धु, सिप् इति स्थिते आदेश इति
 आत्वं कृते—सगागमे, चिच इति चट्त्सु ईटि—अग्ला सच् ईट् चिच् ईट् इति
 जाते—चट् ईटि' (२२६६)। इति सिन्धोपे अग्लास् ईट्—अग्लाम् ईम्
 इति। ल्वे ल्वे इति। ओपदेशस्यापीत्यादि—तवाच 'धात्वादेः चः सः' इति सञ्ज्ञे
 कृते तत्संस्पर्गात् टुल्यस्य निष्ठा 'ठौ' अपि—'चट्' एव भवति। एवञ्च तुल्यरूपता।
 किं तर्हि ओपदेशो व्यर्थः। नेत्याह। ओपदेशस्य निष्ठायादि। तिष्ठ्यासति इति—
 सन्मस्ये चङाङरणम्। तवाच टौ सन् चट् सिप् इति स्थिते सत्तात्वयोर्धातोर्हितं खं
 क्षया स्या सति इति जाते 'अपूर्वत्वात् खयः' इति वामादेरस्य तस्य ऋक् तस्य 'अमृतः'
 (२३१७) इत्येते तिष्ठ्यासति इति सम्प्रथमाने इयः परजान् आदेशायवत्त्वात्
 सकारस्य मूर्धन्यादेरेण वत्ते प्राप्ते तिष्ठ्यासति इति चिन्तम्। चट् इत्यस्य सति तु
 तिष्ठ्यासति इत्येव। तस्य सञ्ज्ञे स्वाभाविकत्वेन आदेशायवत्त्वाभावात् वत्त्वं न भवति इति
 भेदः। चतिष्ठपत् इति—चिन्तयस्य क्षायतेत्यङि रूपम्। अत्रापि चट् ल्वे + चिच्

+ चङ् + लिप् इति स्थिते सत्वे, आसौ, पिचि पुगागमि च भस्मापि चङ् न इति जाति—‘पेरमिटि’ (२३१३) इति सिञ्जोपात् स्यात् इति ज्ञाने तस्य ‘चो चङ्प्रप-
 चायाः कृताः’ (२३१४) इति उपधाकृत् ‘चङि’ (२३१५) इति विले त्वे—‘चस्याप्
 स्यात् भत् इति सम्प्रदाने—चपूर्व्याः खवः इत्यभ्यासे तकारनामस्य शेषे तस्य कृत्
 इत्ये तत्परत्वत्वात् पूर्ववत् धातोः पत्वे अतिष्ठपत् इति पत्वं फलति ; स्या इत्यस्य
 चङि ■ अतिष्ठपदित्येव तस्य सकारस्य—आदेशावयवलाभादेन भ्लाप्रकृतेरित्येतापि
 निवः । वृत्तास्तेति स्वतरेव ‘मीऽन्यवर्त्यर्थे’ इति दैर्घ्यादिकस्यैव कृतास्तेन यद्वच—
 ‘मिद्देवः’ न तु ‘न पुनः’ अस्य ‘चतोपात्तस्य’ ‘देवदे’ इत्यस्य—विभाषा वेल्लव च
 शास्त्राभ्यां साङ्गध्यात् यन्मृत्तिकारणस्यैव यद्वच न मृत्तिकारणस्य इति व्याख्यानादिति
 शब्दः । तेन ‘चतएव’ एव ‘एलिङि’ इत्यनेन सिञ्जुक् च ‘विभाषा प्राप्तिदृष्ट्यासः’—
 इत्यनेन न क्रियते इति शेषः । अतएव सिञात्—इति लिङि असात् इति लुङि च नेति
 विभाष्यम् । रोधात्—कृतास्त्वानन्तरम् ‘एलिङि’— इत्येतम् । चगासीत्—चगासी-
 दितिवत् । चो वै—भोदित्वात् न सिञानन्तरम्—वाचः इत्यादि । ननु पायविरपि कृता-
 स्तेन ‘पा’ इति जाते—चुनास्तेत्यनेनेत्वं कृते सति—पीयते इति स्यात्, लिङि च
 ‘एलिङि’ इतिषेयात् इति स्यात् । किञ्च—‘मातिस्त्राप्तपा’ इति सिञलुङि—अधादित्यदि-
 यादिति चैवैवम् । ‘अद्यप्यतिपदीकृतोः प्रतिपदीकृतोवेति—पे इत्यस्य खचत्वेन पा-
 रूपत्वात् यद्वचं नेति बोध्यम् । चङ् ल्यादिति—उक्तं हि ‘दाधा चुदानि’त्यत्र दाप्दैवी
 विनैति । तस्य—विधादेशस्य—अदस्तादकापान्तात्वात् इकारलोपभालनिवृत्तेरिति
 भावः । एवं लिङ्—तिष्ठादी ङीयम् । पीयात्—‘एलिङि’ । चपात्—‘मातिस्ते’ इति
 (२३२३) सिञ्जोपात् । प्रायात्—प्रीयात्—‘वाचस्य’— इत्येत्त्वविकल्पः ।
 चगासीत्—चगात्—‘विभाषा—’ (२३०६) इति सिञ्जोपे चगात् इति चमयः—
 ‘यमरन—’ (२३०७) इति सगावने सिच् इटि च चगासीत् इति । स्वादित्वाभासेनेति—
 तेन इप् कृत्वा परत्वाभावेऽपि पत्वनिव्याह चभित्तौ इति । खेयात्—(‘एलिङि’)
 द्याप् इति दाङ्पत्वात् वृत्तञ्चकत्वेन एव—सिञ्जुक्तौ—दीयान् अद्यान् इति । ङ-
 कीटिके (चणिट्)—इति चचप्रपद्युञ्जे इति—

२३७८। षट्स्य संयोगादेर्गुणः ॥७॥४॥१०॥

दी—। षट्स्य संयोगादेर्गुणः गुणः स्वातिटि ।
 किदर्थमपीदं पशत्वात् यद्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः
 जङ्गात् । जङ्गरतुः । जङ्गरः । जङ्गर्थः । जङ्गर्त्ता । 'जङ्गनोः
 स्त्री' (२२६६)—अरिचति ।

The षट् or the base of a root, ending in षट् and beginning with a conjunct letter, is gunnated when सिट् follows. Though this rule is to enjoin गुण to the षट् only when a कित् affix such as चतुस् etc., follows, yet it is to be taken to direct गुण to the षट् also when the affix चच् follows. For this rule being subsequent to 'चचो किति' (254—7. 2. 115) which teaches the वृद्धि substitute in चच् bars the same (and thus enjoins गुण) । The drift is :—Without this rule इ चतुस् would give जङ्गुतुः (like चतुतुः with चच्) and not जङ्गरतुः for चतुस् being कित् would not have गुण । Hence the author says—किदर्थमपीदम् etc. Moreover the वृद्धि enjoining rule 'चचो किति' (7. 2. 115) being prior to this rule (7. 4. 10), cannot come in, when चच् follows. Thus though 'षट्स्य—' (7. 4. 10) is mainly intended for कित्—affixes yet being पर or subsequent to 'चचो—' (7. 2. 115), it applies in चच् also. Thus the षट् (इ) being gunnated will be रपर or followed by a र् by 'उरच् रपरः' (70). Then the penultimate of इर् will have the वृद्धि substitute by 'अत उपधायाः' (२२८२) । The चत्वाच इ will, by 'उरच्' (२२४३), 'उरच् रपरः' (७०) and इडादिः सिच्' (२२४८) have इ (only), which again by 'इडोच्' (२२४१)

will make room for कः । Thus the form is जङ्गार (with ञ् of ञच् attached = it), जङ्गरतुः (by गुञ् and रपरत्वं) जङ्गदः (उच्) like जङ्गरतुः । जङ्गदं—want of इट् by the भारवाचनियम—‘अतो—’ (२९८६). The rest is easy.

नित—‘इत्येदिनि लिटि’ (७१८८) इत्यतो ‘लिटि’ इत्यनुवर्तते । अदित्यनेन सदनस्य प्रत्ययम् । यथाभनिदम् । ‘संयोगादे’ रिति अदनस्येति अङ्गस्य (अदि-ज्ञतस्य) विशेषः । तदाह—अदनस्य इत्यादि । इदानीं सूत्रप्रयोजनं विशिनष्टि—किदर्थमप्युदमिति । यद्यपि अतुस् इत्यादीनां किञ्चिन् गुणाप्रकृत्या जङ्गरतुरित्याद्यभि-मतस्यपसिद्धाद्यमेतद् गुणविषयकं सूत्रं प्रकृतं तथापि—अस्मि परे यथाज्ञस्य गुणो भवतो-त्येद्वेत्तव्यं सूत्रं विभावनीयम् । तथाहि ‘अतो लिङ्गति’ (७२१११५) इति अस्मि इतिविधावकं सूत्रम् । तदपेक्षया तु इट् सूत्रम् (७१८१९०) परवर्तते । तेन परत्वादितु अस्मि इति वाधिला गुणमेव विदधाति । ततश्च (गुणात् परम्) ‘उरश्च रपरः’ (७०) इत्यनेन अङ्गस्य रपरत्वे ‘ङ्गर्’ इत्येवं इति जाते ‘अत उपधायाः’ (२९८२) इत्यनेन उपधाह्रस्वो ‘ङ्गर्’ इति सम्पद्यते इत्यङ्गकार्यम् । अथावस्य तु ‘अरत्’ (२९४४) इत्येवम् ‘अरतिरिति रपरत्वं । इत्यादिः शेषः कुतोच रिति (२९४५) इति हकारस्य जङ्गारादीन्गङ्गर् च (अच्) जङ्गार इति भवति । एवं जङ्गरतु-रित्यत्र गुणे रपरत्वे पूर्ववदभ्यासस्य जङ्गारादीन् च इदं सिध्यति । एवं जङ्गदः । जङ्गदं इति गुणे भारवाचनियमादिभिर्गुणैश्च च पूर्ववदभ्यासकार्ये च सिध्यति । अन्यत—असम् । आदिनियमान्—अङ्गपरित्त इत्यादि ।

२९८० । गुणोऽर्त्ति संयोगाद्योः ॥७१८१८॥

टी— । अर्त्तिः संयोगादेऽदनस्य च गुणः स्याद् यकि यादावासीचातुके लिङ्गि च । द्वर्थात् । अङ्गार्त्ति । अङ्गार्त्तिम् ।

सह ८३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति
वेद । सस्वरिष—सस्वर्थ । यमयोस्तु—

The substitute गुच् is enjoined to an अच् or verbal stem which begins with a conjunct letter and ends in अकार and also to the root कृ (both आदि and कृडोत्यादि), when the aug. यक् and the चाईधातुक सिद्ध beginning with a य (i. e. परस्मैपद चाभौलिङ् यात् etc) follow. Thus कृ + यात् (चायीः) = कृ + यात् = कृयात् (दिल by 'यचो रसाभ्यां डे' (५८—पञ्चमः)). चङावीत्—यट् + चिच्, तिप्,—च चार् (चनित्) चिच्, ईट्, लृ—चङार्, स्, ईत्—चङार्, स्, ईत्—(इति by 'सिचि—इतिः परस्मैपदे'—(२९२७)) । चङादीन्—तस् being replaced by ताम् of which again the त is changed into ट in contact with य । चङावुः etc. कृ etc easy.

नित— । गुणः अति संयोधोरिति चङिहः । अतिष संयोधादिष (इणः) तयोःरिति चङीद्विवचनम् । 'रीकृतः' (अ४।२७) इत्यत 'अत' इत्यनुवर्तते । तयाङ्गविधेयम् । तदन्तविधिः । अतः संयोगादङ्गदन्तस्य वेति (अङ्गलोदिवेषः) । संयोधादेरिष्यपञ्च-विधिवचनीवेति द्रष्टव्यम् । 'रिङ् ययक्स्त्रिङ्' (अ५।२८) इत्यतो ययित्पञ्चमं सप्तम्या विपरिवर्त्याङ्—'यकि' इति । 'ययक्' वि विङिति' इत्यतो 'यि' इति 'जिति' इति चानुवर्तते । अत्र 'चङावुःसाम्प्रदायिकयोर्दोषः' (अ४।२९) इत्यतो नञ्प्रत्ययस्य प्रत्येकं योवात्—चसाम्प्रदायिके इति चानुवर्तते । तत्र चाईधातुके इत्यर्थः । अपिच 'एतेलिङि' (अ५।२८) इत्यतो 'जिङि' इत्यनुवर्तते । यदेतत् सर्वं भक्षा यथायोगं विवेचयिष्येचमभिनन्दनस्य व्याचष्टे—आदी चाईधातुके इत्यादि । परस्मैपदीयाभौलिङ् इति तु स्पष्टोऽर्थः । अतरेत्यनेन आदी पठितस्य—कृडोत्यादी च पठितस्य—सप्तम्यर्थ इवम् (आदी—सप्तम्योतिः ; कृडोत्यादी तु—इवति इति चर्चं कल्पते) । 'अति संयोधाद्योर' इत्यकारे विधेयं गुचचङ्चं चित्पञ्चमीजन-

मिति तत्त्वबोधित्याम् । इदर्यात्—इदर्यास्याम् इदर्यासुः इत्यादि । प्रक्षिप्ता
सुगमा । अह्वावीत्—वृद्धि—अह् इह विच ईद् य इति स्थिति चिञि वृद्धिरिति-
इही—इहावमे च रूपम् । संयोगादिरिति किम् । क्रियात् । वाही इति किम् ?
संज्ञबोध । आर्षभातुके कित्—इयुयात् । स्रु शब्दीपवापयोरिति—अधमप्यनिट् ।
अथ कितोर्दमयोः परलोः—‘श्रुक्ः—’ इत्योच्यतेऽपि आदिनियमाद् इहभवते-
नेत्याह—

३३८१ । श्रुक्कः किति ॥७३॥११॥

दो—। चिञ् एकाच्च ‘सगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिट्
न स्यात् । परमपि स्वरत्वादिर्विशेष्यं’ बाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेध-
काण्डारम्भसामर्थ्यात् अनेन निषेधे प्राप्ते आदिनियमाच्चित्यमिट् ।
सस्वरिच । सस्वरिम । परत्वात् ‘अह्नोः स्वे—’ (३३६६)
इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्थात् । अस्वारीत् । अस्वा-
रिहाम् । अस्वारीत् । अस्वाष्टीम् । सृष्ट ८३३ चिन्तायाम् ।
इह ८३४ संवरणे । सृष्ट ८३५ गती । आदित्वाच्चेट् । समर्थ ।
सहव । रिङ्—स्त्रियात् । असावीत् । असाष्टीम् ।

The augment इट् is not directed (prefixed) to the गित् and
‘कित्’ affixes, (both) coming after the root चिञ् (चि) and after
monosyllabic (एकाच) roots ending in the उक् letters (उ, ऋ,
ए) । Though the rule ‘स्वरतिष्ठतिस्वरतिष्ठतिष्ठतिष्ठति वा’ (२२०८—७१३१)
is subsequent to this : 7. 2. 11) and hence though
according to the ‘विप्रतिषेध परिभाषा’ it possesses greater force, yet
this ‘श्रुक्ः—’ will bar the same on the strength of the

reverse order of the enjoining and prohibiting of इट् rules of Panini. The meaning is this :—It is proper to enjoin something first and then to forbid the same when necessary but not vice-versa. But Panini has dealt with the इट्—prohibiting rules first and then with the इट् enjoining rules as for example नेङ्प्रवृत्ति (7. 2. 3) (निषेधकाङ्क्ष) and 'भाष्यभाष्य-लोपवादेः' (अ० २३) (विधिकाङ्क्ष) । This wilful behaviour on the part of the Sutrakara shows that the विप्रतिषेध rule 'विप्रतिषेधे परं कर्त्तव्यम्' is not to be adhered to in connection with इट् to व and म etc. Hence finally on the ground of the handling of the prohibitory rules (प्रतिषेधकाङ्क्ष) of इट् first (पुरस्तात्), rule 'सुखः—' wields greater influence than 'सरति etc.' (7. 2. 115) i. e. bars the same and forbids इट् (to क्त and क्तम् affixes). This being the case i. e. prohibition of इट् being due to व and म, the आदिनिषण् appears and enjoins इट् to व and म (for लृट् is not enlisted in 'कृ लृ ऌ इट्—2293) in a compulsory way. Thus सखरिव etc. (लृ लृ इट् व—सखरि सखरि इव—स खरिव) । This is not the case, however, when लृट् and लृक् follow ; for here the 'विप्रतिषेध' rule must be had recourse to and thus there will be क्तम् इट् in सखरिवक्ति and सखरिवत् etc by the rule 'सुखनोः क्ते' (२२६६—७२१००) । खणीत्—(भाष्यभाष्य) like इवर्षात्—This लृक् form is effected when इट् is prefixed to क्त by 'सरति—' (२२०२) and the इट् substitute comes in by 'मतो ज्ञानम्' (२२१०) । (Thus—चट् ख, इट् क्तम्, ईट् त—च सार् इव ईत्—चखरीत्) but when इट् is wanting, the form is चखरीत् etc. where in both case इट् is effected by 'सिचि इट्—'

(२२६०) । Here the सिच् is not dropped inasmuch it is not preceded by इट् (अट् छ, सिच् ईट् त्—असारं च् ईत् etc. सिच् in आद्यौ सिच् by 'रिक् श्यक् सिक्' (२२६०) ; असावीत्—(सुत्) the root (च्) being अनिट् सिच् does not disappear and the root gets the इति substantive by 'सिचि इतिः—' (२२६०) ।

नित्—। शिच् (शिच् धातुः) छक् इति समाहारस्यान्त—पञ्चमी । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२६६—अ२।१०) इत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तते । तच्च छक् एव निर्वचनम् । छक् इति प्रमाहारः—छ च् छ इति त्रयैषध्यादिकः । तेन च तदन्तं लक्ष्यते । तदाह—शिच्, एकाच उगमाशेति । 'नित्—कितौ' रिचि । 'किचि' इति षष्ठांशे सप्तमीति बोध्यं किञ्च 'आजिस्त्वय'— इत्यत्र च् प्रत्ययस्य निस्त्वम् एव न किञ्च तथाले 'वृणास्त्व' (२२६६) ईत्प्रसङ्गात् । अतः किचि इत्यनेन गितोऽपि संयुक्त इति बोधनाशेऽभिदम् । इष्मिन्सादिति—'नेह्वमि क्वति' (अ२।१०) इत्यत्र साधुत्वेति भावः । परमपि इति—अथपि 'अरतिस्त्व' (२२७८—अ२।१४) इति इह्विकस्यविधायकं आद्यं 'सुप्रकः—' (अ२।११) इत्येतदपेक्षया परम्—परवर्ति, तद्यपि—तं परमपि, अथवर्ति सुप्रकः इति सूत्रं बाधियते । ननु तादृशवाचने किं मानं तदाह—पुरस्तादिति । आद्यौ हि विधिरिव प्रवर्तनितव्यः पञ्चमिवेव । न तु तयोर्व्यत्यासेन निर्वृत्तौ युक्तः । पाणिनिस्तु त्रयीयं कृतवान् । तस्मात् 'चार्च-चातुकर्षेड् दलादिः' (अ२।१५) इतीहविधायकत्वेन पुरस्तात् (माक्) चत्तव्यं 'नेह्वमि क्वति' (अ२।१०) इतीहविधेयविधायकत्वेन च माक् प्रयोजितवान् । नहि तेनाचार्यस्य प्रमादो गम्यते । किन्त्वस्यैव प्रयोजनम् 'प्रवीजनमनुविद्धा न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति अस्मात् । प्रवीजनञ्च 'परमपि—अरत्वादिरिक्त्व' बाधित्वा सुप्रक इति निधेयो यथा प्रवर्तते इति । अत आह—पुरस्तादिति । एवञ्च शिचिर्देवे प्राप्तेऽपि इह-अनन्तमेवाह—आदिप्रियमात्—इति । उक्तं हि आदिहत्वे ('हृत्तव्य'—(२२६०) 'प्रत्ययान्तः प्रत्ययान्तो वा—यान् इति शेषः त लिटि चेत् तर्हि आदिश्च एव जानीय' इति । अत च प्रत्ययान्त इति शेषः (गित्कितोरिचिआदित्युक्तत्वात्) ।

सूधाद्युच आदिभ्यः चत्तः । चतोऽत भवत्येवेति पठितम् । सस्वरिच
 सस्वरिच (खू खू—एठम्—खव् खव् एव—एवम् एव इत्यादि) । चिट्
 विद्यायाभ्यस्त तु परत्वेऽथैव मानव्यम् इत्याह—परत्वादिति । अङ्गुलीः—(७१२७०)
 इत्यस्य 'स्वरति—' (७१२७४) इत्येवमप्य परत्वेऽप्यदियम् । तेन स्वरत्वादुक्तम्
 इतिविशेषं वाचिता अङ्गुलीरित्यनेन नित्यमेवेति पठ्याहरति—स्वरिच्यति
 इति । 'लृङि चस्वरिच्यत्—इत्यादि । लट् लङोः क्वादिप्रत्ययान्तावात्—
 पुराणादिभ्योऽपि नावतारितमिति ध्येयम् । एकाचः—विम् । आवरितः । वागरित्वा
 इत्यादि । चत्तादीन्—इति सूपादीर्घेऽन्तादिद्वये शुभे कृते रपरत्वे—
 चतो लुप्तम्—(२३३०) इति इति । 'इट ईटि' (२२२६) इति सिक्-
 लोपः । इटमादप्ये तु चत्तादीन् इति—सिचि इतिरिति (२२२७)
 इति । इटः परत्वाभावात्—इट ईटोति सिचो लोपाविरहः । खू चित्तावा-
 मिति चनिष्ठो घातुः । वस्य—इत्यभावात्—चत्तादीन् इत्येव चत्तादीन् इतिवत् ।
 एवम् इह इत्यतः । आदित्वादिति अङ्गम् । रिक् इति—'रिक्—अयक्लित्' (२३६७)
 इत्यनेनैव । चत्तादीन्—इतिवत्—सिचि इतिरिति इति । चित्तावा-
 मिति चित्तावा । चित्तवान् इत्यादि । चत्तादीन्—युतः । भूया—इत्यादुदाहरणानि
 येषां ।

२३२२ । सतिशास्त्रवर्तिभ्यश्च ॥२॥५६॥

दो—। एभ्यश्चरेण स्वात् कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तप्रया
 शासिना साहचर्यात् 'सर्तर्त्ता' जीहोत्यादिकावेव गृह्येते ।
 तेन आद्योर्जाङ् । योप्रगतौ तु 'पात्राभा—' (२३६०) इति
 श्रिति धीरादेशः । भावति । च ८३६ गतिप्रापययोः ।
 च्छ्रुति ।

The affix च्छ्रु replaces the affix च्चि coming after च, शास्त्र

and च । But here you cannot expect चङ् for चास् is कृतमप् or कृतविकरण चङादि hence through the contact of the same, च and च also are taken to be कृतोच्चादि, which roots also are कृतमप् by 'कृतोच्चादिभ्यः श्चुः' (2486). Thus स्वादि च and च will not get चङ् (the difference in conj. between them is—सरति (भ्रादि) सञ्चति (कृतो—) and सञ्चति (भ्रादि) इयति (कृतो)) । The root च (भ्रादि) is conjugated = सरति etc. then it means 'slow movement' but when it signifies 'quick movement or running' it will be replaced by 'चौ' in श्चु by the rule 'प्राप्ता' etc' (2360). Thus च श्चु ति—चौ श्चुति—चाच् अति—चावति । च to go and = cause to have—चञ्चति by 'प्राप्ता—etc.'—

नित—; सन्निच (च) शक्तिच (मास्) अतिच (च) इति इत्यात्—पञ्चमोपपन्नम् । 'अक्षतिवर्तिस्त्वितिभ्योऽङ्' (३११५२) इत्यङ् इत्यनुवर्तते 'चिञिङुञ्चुभ्यः—' (३११४८) इत्यतः कर्त्तरीति, 'चिञ् लुङि' इत्यतश्चेति 'लुङि' इति च तदाङ्—। 'चौरङ्' इत्यादि । एतेन 'चञ्' चञ्चति इति भवति न अमित्यम् इत्याह—इति । चञ्चिधिर्यं जीहोत्यादिकृतानु पञ्च न तत्र भ्रादिगणश्च पञ्च । एवं चाधनुपपन्नं च यम् । शास् भ्रातृङि चङाहौ पठ्यते । तस्याच नपाच्छपो लुक् भवति—'चदि प्रत्ययः यदा' इत्यादि नृत्तमाफलात् । तेनायं धातुः (चास्) कृतमप् भवति । सञ्चत्ती (स च) च जीहोत्यादिनाचपि चः । तस्याच नपाच्छपो लुक् भवति इति (२५५२) च पठ्यते । चतो लुङविकरणत्वरूपचञ्चत्ताभ्याम्—आसि चाङ्चत्ताम्—'संभर्गति' सञ्चत्ती 'च च' इत्याद्यन्तस्वधातुद्वयम्—जीहोत्यादिकावेव लुङोच्चादी—पठित्यमाचारेण चञ्चत्ते—चौकियेते चञ्चतिरिति वेप्रः । तेनातः पठितस्य चत्तेः पठित्यमाचस्य च चत्तेरङ् न सम्भवीरेव भ्रादिनात् । चञ्चत् । चञ्चि-
यत् । चाचत् इति अङि इति यथापि द्रष्टव्यम् । जीह्वगताविति । च नती इत्यनेन च चातोर्नित्यमाचारेण रूपं हर्मितम्, यदा तस्य जीह्वगतिरर्थः तदा—आचत्त्यादिना चौर-

देशी भवति भवादी परतः । अ वातुरनिट् । पात्रेभ्येन अच्चादेशे अङ्गति इति ।
अवास्य लिटि गुणं दर्शयति—

२२८३ । अच्कुत्थृताम् ॥७॥४॥११॥

दो— । तौदादिकस्य अच्कुतेः अच्धातोः अच्तां च गुणः
स्याल्लिटि । अलि प्राग्बहुपधाठिः । आर । आरतुः । आरः ।

गुण is directed to the root अच्, read in तुदादि, to अच् read in
आदि and to those that end in अच्, when (the tense affix) लिटि
follows. The penultimate will have इङ्गि as before (see गुणोक्तिः
संयोगाद्योः (२२७६)) । Thus आर आरतुः etc. अच् अच् अच्—अच्, अच्, अ—
आ अच् etc.—अत आदिः (२२४४) = अच्, (by अत उपधायाः (२२४२))
अ = अर; अच् अच् अतुच्—अर, अर, अतुच्—(अङ्गवादि—) अच् (अत
उपधायाः) अतुच्—(२२४८) आरतुच्—आरतुः । Similarly—आरः etc.

नित— । अच्कुति + अ + अताम् इति समासगतच्छेदः । इवात्—वहो
वहुवचनम् । अच्कुति इत्यनेन तुदादी—पठिष्यनापस्य 'अच्कु (२२८०) गतौन्द्रित-
प्रत्ययभूति'भावेण इत्यस्य प्रत्ययम् ; तदाह—तौदादिकस्येति । अ इति आदिर्द्वयम् ।
अताम् इति अदन्तान् सर्वान् पठयति । 'अतश्च संयोगादेर्गुणः (२२७६—७॥४॥१०)
उक्तो गुण इति 'दशैतेदि'मि लिटि (२२८८—७॥४॥८) इत्यतो लिटि इति वातुवर्त्तते
तदाह—गुण इत्यादि । अलि प्राग्वदिति अतश्चोत्पन्न (२२७६) उक्तम्—किदन्त-
मपीदमित्यादि । 'उपधायाः' (२२८२) इत्यनेनेति बोध्यम् । तयाच—अच् अच् अच्
इति लिटि 'अरत्' (२२४४) 'अरच् रपर' (७०) इति पूर्वस्यस्य—(अन्त्यास्य)
गुणे रपरत्वे च लृते, अतश्चेति अरच् रपर इत्युत्तरस्यस्य (अङ्गस्य) च तुवेरपरत्वे च
—अर, अर च इति आति इत्यादिशेषे 'अत आदिः' (२२४८) इत्यकारादीषु उत्तर-
स्यस्य च 'अत उपधायाः' इति उक्ती—प्राप्तायाम्—आ अर, अ—अर इति भवति

एवमारुतिमन् पुन्यल्लस्य लीये'—'वा' इत्येवं इमे जाति चमेन (२१८२) भुवे
उत्तर ल्लस्य—'अर्' भावे सम्पद्यमाने—वा अर्, अर्तुम् इति भवति ततो रूपम् ।
'एतन्स्वाभावे तु यथं प्राविता परत्वाद भुवे अर्तुरिति स्यात् । एवमारुतिमादी ।
अमास्य लक्षि भारद्वाजमियमात्रिलमितिर्विषे प्रोक्तं आह—

२३८४ । इडत्त्यभिर्व्ययतीनाम् । ७।२।६६॥

दी—'अद्' 'अ' 'व्येज्' एभ्यश्चलो नित्यमिड् स्यात् ।
आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्यीत् । आर्याम् ।
अ ८३७ ह्र ८३८ सेवने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जयिव । रिङ् । पियात् । अगार्यीत् । धृ ८३८ हृच्छर्त्तने ।
सु ८४० गतौ । सुस्त्रोथ । सुसुव । सुयात् । 'चिन्धि—'
(२३१२) इति चङ् । लघूपधत्वादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुसुवत् ।
पु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुष्ठानम् । सुलोथ—
सुषविश्च । सुषुविव । सोता ।

The aug. इट् is compulsorily prefixed to वल् coming after the roots अद्, अ and व्येज् (व्ये) । Thus अद् अद् इट् वल्—अर् अर्
अव—वा अर् इव—आरिष्य also in व and न आरिष्य आरिष्य (by इट् owing
to आदिगियम) । अरिष्यति by—अस्त्रोः स्त्रे—(२३६६) ; अर्यात्—(आर्यीर्षिङ्)
भुव by—'गुणोऽर्त्ति'—(२३४०) ; आर्यीत्—(सुङ्) by 'आडजादौ—' and
'चिन्धि इति' (२३८१) । Note that अद् will not have अङ् cp.—'अर्त्ति—'
(२३८२) । जगर्थ—want of इट् by भारद्वाजमियम । जयिव by—आदिगियम ।
रिङ् i. e. by 'रिङ् धयङ्—' (२३६७) पियात् (आर्यीर्षिङ्) ; अगार्यीत्
by अट् चिन्धि इति and want of इट् । सु गतौ—this is what is stated
in 'चिन्धिद्वयम्—'—(२३१२)—अनिट् । सुलोथ—सु सु वल् सुलोथ (by इवादि—

‘सार्धे’ and ‘सती भार—’। In चक्—सुखाय । In च and न—सुखम् । सुखम् by प्रादिनियम (कचक—’ (२२१२) and want of नच् due to the कित् of च and न । ख्यात्—दीर्घ by अकृतसार्धे— (२२६४) । Because चरत्—is चत्तरच् owing to its concern with चक् which lies within (चक्) it will supersede अच्प्रथमम्, which, though subsequent to चक् (‘अचिव—’ (६१४७) and ‘पुनश्च—’ (‘अ३३६) , is concerned with तिप्—which lies without (वहिः) । Thus by the यन्मात्र— ‘पूर्वपरनिष्ठाकारपवादानामुत्तरोत्तरं यत्नोप—’ चक्—only is legitimate here, so चट्, क्, सचक्, तिप्—असुसुचक्, भत्—असुसुचक्, चत्—असुसुचत् (It is also to be noted that चक् being कित्—‘सार्धे—’ (२१६८) can not apply here). सु (सु)—here प्रसूय means to permit and not to give birth to, सु+श्प् तिप्—सु चति—सोचति (by सार्धे— (२१६८)—सच् चति—सचति । सचत् । सचत् । सचत् । सुपाय (वहिः) सुपवत् । (सचक्) सुपवः (सचक्) । सुदीन—सुवचिच (option of इट् by भार्ताज— नियम—सुवचिच (कचक् and इट् by प्रादिनियम) । सीता—कुट्, चायोः—सुपात्—

मित— । इट् + चत्यर्त्ति (अति + चर्त्ति) स्वयतीनाम् इतिच्छेदः । ‘माह—
‘माहकस्तेषु वषादे’रिष्यत इत्युक्तमाहपि—इट्, यद्वचं स्पष्टार्थमिति नानेयः । चर्त्तीति
भीवादिकलौटोत्पादिकबोधनबोधरपि । कदातोय इत्यम् । अति—इत्यनेन अट्—
धातुर्ह्यनेन, तदाह—चट् इति । स्वयतिना च—वेज् धातुर्वाचः । वली नित्य-
मिद्—इति—‘अवसासत्—’ (७१२६१) इत्यतस्तदनुवर्तिरिति भावः । विभाषा
सुवि—(७१२६१) इति तु स्वरितत्वाद्भातुवर्त्तते । अती भारद्वाजस्येति निषेधं
प्राप्तं वचनम् । अट् अट् इट् च—इति स्थिते पूर्ववदभ्यासस्त—‘चा’ इत्यर्थे कृते जाते
चक्कच च चर इति जाते चा चर इत्य—इति स्थिते चरित इति । चरित्वति—
‘आह्वयोः—’ (२१६६) इति चट् । अर्थात्—‘गुचोऽति—’ (२१६८) इति गुचः ।

भावेति—आडागमे सिचि कृत्वा च रूपम् । अनिट्त्वादिङभावः । जनस्य—भारद्वाज-
नियन्तादिभिन्नविधः । जयिव—आदिनियन्तादिट् । चिधात्—(भावीः)—‘रिङ् जयत्
—’ (२३६७) इति रिङादेशे, रिङ् सामान्यं दौर्घ्याभावे च रूपम् । अभावीन्—
पडागमे सिचि कृत्वा रूपम् । अनिट्कत्वेन इट् परत्वाभावात् सिञ् लोपो न । सुसीध—
सुसूच (सु सू च ह) इति इभिन्नविधः । च्वात्—‘अङ्गत्वात्’ (२२८७) इति
सीधः । लघूपधगुणादित्यादि । लघूपधगुणः परः—(‘पुगलः—’ ७१५८६) सवत्सु
अन्तरङ्गः (अचिन्—६१५७७) । तेन परस्मिन् लघूपधगुणं बाधते ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्ग’
इति न्यायिनाम्—(सवत्सु) वलौघस्तात् । अर्थभावः—असुसू च (चङ्) त् इति स्मिन्ते—
,‘रिङादुत्तरस्य ‘आर्यधानुकार्यधातुकयो’रिति मुक्तस्य चङ्गिमित्तकस्य क्रियादिनिषेधेऽपि-
सवत्सुपधगुणा परत्वात् सिचि निमित्तीकृत्य रिङादुत्तरस्य लघूपधगुणीत्यपि न । स हि
(लघूपधगुणः) इति भूततिवधित्वाद् इतिरङ्गः । सचङ् तु अन्तर्गतचङ्गयेवत्वाद्
अन्तरङ्गः । अतो लघूपधगुणं बाधित्वा सवत्सु न भवति । परादन्तरङ्गस्य वलवत्त-
रत्वादिति । सतश्च असुसूवत् इति सिद्धम् । च् इति (भोपदेशः) । सवत्सुभ्यस्य प्राणि-
सम्भेदीयनार्थो क्त्वाङ्—प्रसवीऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानम् अमुमतिः—‘वी’ प्रणवेति
—‘क्त्वा’ प्रसीति’ (अमुमनुते) इत्यादौ दर्शनादिति भावः । सुसीध—सुसूचिव
(भारद्वाजनियन्तादिङ् विह्वलः) । सुसूचिव—आदिनियन्तादिट् । सोता—सुट् गुणः ।
अथास्य सिचि विधीयताम्—

२३६५ । सुसूधूज्भ्यः परस्मैपदेषु ॥७१२॥७२॥

दी— । एभ्यः सिचि इट् आत् परस्मैपदेषु । असावीत् ।
पूर्वोत्तराभ्यां जिदुभ्यां साहचर्यात् सुनोतिरेव ग्रहणमिति पक्षे
असावीत् । अ ८४२ । अथवे ।

The augment इट् is prefixed to सिञ् coming after सु, सुं and धू,
in परस्मैपद । Thus चट्, सु इट् सिञ्, तिप्—असी २ ० इट्, च (इति

by—'सिचि इतिः—' (2297) and सञ्ज्ञेय by 'इट ईटि' (2286)—
 चसाच् ईत् by 'एचोऽय्—'—चसाचोत् । Some say that this च् is not आदि
 ('यु मसवेच—अयोः' but it is आदि, 'बुञ्, अभिवर्षे' 1248—Root No.) on
 account of its being interposed between हृञ् and भूञ्, which also
 are सिच्—In that case there will be another form असौचोत् without
 इट् (चट्, सु सिच्, ईट्, त्—असौच् ईत् etc.) : च to hear—

नित— । अ इति 'हृञ् सञ्ज्ञेय'—चदादिः । सु इति 'यु मसवेचय्ययोः'
 (भादि) नताकरे तु 'भुञ्—अभिवर्षे' आदि इति वक्ष्यति । 'इट् च्छित्तिव्ययतीनाम्'
 (७२१६६) इत्यत इति । 'अच्चे' ; सिचि' (७२१७१) इत्यतः सिचि इति च ।
 यञ्च यञ्चा विपरिवर्त्यते । तदाह—एभ्यः—सिच इति । परस्मैपदेषु—निम्—
 अचोह—अचोह । चसाचोत्—चट् सु इट् सिच् ईट् त् इति स्थिते सिचि इदी 'इट्
 इटी'ति सिञ्जीये रूपम् । यथाकारमाह—पूर्वोत्तराभासिति । पूर्वोत्तराभ्याम्—हृञ्
 भूभ्याम् निदम्भा अचोपिभ्याम् साचचय्यात्—संचय्यात्—सुमोतिरेव—साक्षी पठितमाणस
 'बुञ्, अभिवर्षे' इत्यसौच गट्च' तेज भादेरिति चप्राप्ते—असौचोत्—चट् सु सिच् ईट्
 न् इति स्थिते इति ; इटः परस्माभावात्—सिञ्, लोपश्च न । सु चवचे इति—

२२८६ । अयः श्रु च ॥३११७४॥

दी— । अयः 'श्रु' इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च (शम्विषये—
 इति सत्त्वबोधिन्याम्) । यपोऽयवादः । ओङि'त्वाच्चातोर्गुणो
 न । शृणोति । शृणुतः ।

The substitute य् is posted in place of the root श्रु and
 the affix (vikarana) श्रु (श्रु) is then affixed. This (य्) over-
 rules यम् here (The affix or vikarana श्रु—being क्ति by—'वाच्ये-
 चातुक्कमपित् (2234)), the root (य्) is not gunnated owing to the

prohibition—'किङ्ति च' (२२:७). But वृ is gunnated when पित् affixes follow. Thus वृषोति where तिप् is पित् but वृच् being किङ्—
we have वृषुत—

नित— । वृषः इति 'वृ'—यस्य ह्रस्वोऽन्त्यवचनम् । अतः चकारिण—'सादिभ्यः वृ' (१।१।७९) इत्यतः वृ इत्यनुक्त्यते—तदाह वृ प्रत्ययस्येति । तस्य दोषिभ्यां प्रत्ययस्येत्यनन्तरम्—'अविविधे' इत्यधिकं दृश्यते तस्य फलितार्थकधनपरतया अधिक-
मपि सीदन्त्यम् । वृ धातुं केचित् खादौ पठन्ति । तत्र । तयात्र चकार वैश्वरूपः ।
सादिभ्यादिभ्यः प्रत्यये षिञ् प्रभाव दर्शयितुमस्य ह्रस्वोऽप्यासः । यथोऽपवाद इति । अत्रेव
कृतं यसार्वधातुकं एवास्य प्रवृत्तिरिति विभाषनीयम् । श्रीर्षिं खादिति—'सार्वधातुक-
मपित्' (२२२५) इत्यननेति भावः । धातोः 'अ' इत्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययस्य तु पितृ-
सूचो—भवत्येवेति दर्शयति—अणोति इति । वृषुतः—तस्य किङ्त्वात् ऋणो न ।
अथास्य अनिविभक्तौ सवङ्—प्रति (यच् विधायकम्) आह—

२२८७ । वृषुवोः सार्वधातुके ॥१॥४१८७॥

दी— । जुहोतेः वृ प्रत्ययान्तस्थानेकाधीश्वरस्य चासंयोग-
पूर्वोवर्णस्य यण् स्यादन्तादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः ।
मृषन्ति । मृणोमि । मृषवः—मृषुतः । मृषमः—मृषुमः ।
मृषोष । मृषुव । मृणु । मृणवानि । मृषुयात् । मृषात् ।
अधोषीत् । धृ ८४३ ख्येयैः । भ्रवति । भ्रयं कुटादौ—
गत्याधोषि । धृ ८४४ धृ ८४५ गतौ । दुदोष—दुदविष ।
दुदुविष । दुदोष । दुदुव । णिञि—(२२१२) इति चङ् ।
अदुदुवत् । जि ८४६ जि ८४७ अभिभवे । अभिभवौ नूनी-
करणं नूनीभवनं च । आद्ये—सकर्मकः । शत्रून् जयति ।
द्वितीये—त्वकर्मकः । अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं स्वाय-

तौत्वर्यः । 'विपराभ्यां जीः' (२६८५) इति तच् । 'पराजि-
रसोद्धः' इत्यपादानत्वम् ।

The substitute यच् is enjoined in place of the ह् of the root कृ and in place of that of an चङ् or verbal base to which is added the affix कृ, which is marked with more than one syllable or vowel (चच्) and the letter ह् in which is not preceded by any conjunct letter at the outset,—provided ■ Sarvadhātuka affix, beginning with an चच् or vowel follows. This (चच्) supersedes लवङ् (directed by चचिग्रन्थानुबन्धो योरियङ्वचौ (271—6.4.77)). Thus गृणन्ति (ग + गृप् + क्ति = गृन् गृन्ति = गृन्ति = गृन्ति, चचि = गृणन्ति; 'गृणीति by ह्रस्वत्वस्य पितृसु गृण्'—यङ्;—गृणुवः by 'लोपस्यान्तरसां लोः' (२३३३) । गृणाव—(यच्—इङि of गृ, for it is not replaced by य् when आर्धधातुक affixes follow). गृणोव—यच्—prohibition of इट् by 'ऊ स भ ह—' (२२६३) and the चङ् is gunna-
ted by 'सार्ध—' (२१६८), गृणुव (2nd per. pl. च—here लवङ् comes in by 'चचिग्रन्थ—' (२७१) । गृन् (लोट् सार्धधातुक hence गृन्प्रत्यय comes in and इ disappears by 'सतच् प्रत्ययात्—' (२३३४) ; गृण्वानि—गृण् and चवादेश by 'आहुतमस—' (२२०४), 'पितृसु गृण् and 'एचोऽय्—' (४१) । गृण्वानि (विभक्तिः) । गृणात् (आशीः)—दौघं by—'गृणत्—' (२२२८) । गृणीतीत्—(लुक्) ; इङि by 'चिचि—' (२२२०) and the root being चचिङ्—चिच् does not elide. इदोव—इदविध (इ + यच्) option of इट् by आरहाज-
नित्वेन i. e., by 'यच्साक्षात्—' (2294) and 'चती—' (2296). इदविव—
इट् by सादिनित्वेन and the affix व being कित्, the root is not gunna-
ted and thus लवङ् comes. इदोच prohibition of इट् by

‘असमर्थः’ (2193). Similarly दृढम् (here दृढम् comes in by अविद्यम्— (271); अदृढम् like अदृष्टम् (under rule 2384). जि जि—अभिभव means to defeat and to be defeated. In the former case it is transitive as मनुम् etc ; and in the latter, it is intransitive as अविद्यमानम् etc, ‘thinks it unbearable to study.’ Here जि is आत्मनेपद ; by ‘विद्यस्याम्’— (2685) and अविद्यन् takes the fifth case-ending by ‘पराजिः’— (589).

नित—। वृत्तं शुभेति वक्तव्यम्—इति वक्तव्यम् । 'अक्षय' (६।४।१) इत्य-
धिकृतमनुवर्तते । 'एतन्मन्त्रोऽसंयोगपूर्वस्य (६।४।२) इत्यतोऽनेकाच्च' इति 'असं-
योगपूर्वस्य' इति आनुवर्तते 'इको यच्' (६।४।८) इत्यतो 'यच्' इति च । 'अपि-
श्रुधातु—' (६।४।७) इत्यतीत्येति च । तत्र 'सार्धधातुकि' इत्यस्य विशेषणम् ।
तेन तदादिविधिः । किञ्च शुभ इत्यनेन तदन्तं ज्ञेयम् । तदेतत् सर्वं मन्त्राह—
शुभमन्त्राणां इत्यादि । 'असंयोगपूर्वस्य' इति तु लकारस्यैव विशेषणं न तु शुभप्रत्ययस्य ।
तेन 'आश्रुवन्ति' इत्यत्र लवर्णो न यच् । लवर्णोऽपवादः परत्वादित्यर्थः । अश्रुवन्ति—
शुभं भवति इति स्थिते यच् श्रुतेति आदिषादौ कर्तुं—अश्रुवन्ति इति जाते यथादिष्टे
(लकाराग्राह्ये वादिने इत्यर्थः) अश्रुवन्ति—अश्रुवन्ति इति । कुर्वन्ति कुर्वन्ति इति
वक्तव्येः एवं सुखमिति इत्यादौ । शुभोः किम् ? योषुवन्ति । युधातोर्धृङ् लृङ् ।
अथ भाष्यम्—'इत्युपपत्तिं यापयन्ति भाषायां नपि यदुक्तं भवतीत्युक्ता—'किमेतस्य
यापने प्रयोजकं—वेदितेति । वेदितेति इत्येत् किञ्च भवति' इति । 'असंयोगपूर्वस्य
किम् ? अश्रुवन्ति । लकारस्यैव प्रत्ययविशेषणत्वे तु 'अश्रुवन्ति' इत्येव निषेधः सात्त्व्याश्रु-
वन्तीत्यादीति त्रयम् । अश्रुवन्ति—'पितृसु शुभं' इत्युक्तत्वाद् शुभः । अश्रुवन्ति—अश्रुवन्ति—
'लोपकास्त्वन्तरस्यां लोः' (२३३४) इत्युक्तत्वात्—पाणिनी लोपः । अश्रुवन्ति शुभम् ।
शुभोय—अश्रुवन्ति—'अश्रुवन्ति' इत्युक्तत्वात् शुभः । (२२६१) इति इतिविधाद्
शुभे (सार्ध—(२१६८)) कपम् । शुभं लवर्णं मन्त्रमनुवर्तने कपम् । अश्रुवन्ति—'अश्रु-
वन्ति' इत्यादि (२२३४) प्राप्तेर्लृङ् कपम् । अश्रुवन्ति—'आश्रुवन्ति' इति
आदि शुभे यथादिष्टे च निर्दिष्टेति निः (२२३४—२२३५) ; अश्रुवन्ति—'अश्रुवन्ति' ।

यूयात्—'युज्' (२२२८) इत्यादिषु दीर्घः । अनौपीत्—लुङ् सिचि षष्ठा-
 विभवावे (चनित्वात्) इटः परत्वाभावात् 'इटः इटि' (२२६६) इति सिच्-
 शोभाभावः । मृ—स्त्रीर्थे—क्षिरलेखादेव ध्रुव इति । प्रपति 'ध्राव्ये'—(२१६८) इति
 सुशेऽनादिषु च रूपम् । द्रुव इति आक्षेप रूपं दर्शयति यलि—दुदोष दुद्विव भारवाज-
 निघनादिङ्घिकल्पः । उभयवापि गुणः । उगदव भवादिषु विशेषः । दुद्विव—आदि-
 निघनादित्वमिदं 'सायनो लिटि सूक् भवेत्' वयस्यस्य कित्तात् गुणाभावे 'अलिङ्ग-
 —' (२०१) इत्यावङ् । अथ कादिसूत्रोपासक—(२२६३) द्रवते रूपमाह—यलि—
 दुदोष—स्पष्टम् । दुद्विव—कादिनिघनादिङ्घिनवेषे—प्रत्ययस्य—विच्चाद् गुणाभावे पूर्व-
 भद्रवङ् । अद्वुवत् लिटि विले रूपम् । अथ यद् वक्तव्यम् तद् (२२६४) ध्रुवस्य—'खच्-
 पधगुणादि'तिष्ठति—अन्त्यस्याख्यानावसरे प्रोक्तम् । न्यूनोकारसमथःकारणम्—एतेन
 'कस्य भिदि'ति कर्मण्यसौख्यादेवात्—लक्ष्यैकमिति गत्यते, तदाह—आदीन् इति ।
 अनौभवनमनौभवनम् । एतेन चर्गमात्रस्योपादकस्यैकत्वमनुमीयते तदाह—
 द्वितीयैविति—अव्यत् स्पष्टम् ।

दी— । अथ लोङ्गता इति । लिङ् ८४८ ईषवसने ।
 आयते । सिञ्चिये । सिञ्चियिदु—सिञ्चियिध्वे । गुङ् ८४८
 अव्यञ्जे शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् ८५० गती । गाते ।
 गाते । गाते । इट—एवे कते वृषिः । गै । लङ् इटि । अने । गेत ।
 गीयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (२४६१)
 इति सूत्रे षष्ठादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तीनाङित्वात्—
 'हुमास्या—' (२४६२) इतीत्वं न । अगास्त । आदादिको-
 ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ८५१ घुङ्
 ८५२ षङ् ८५२ ङुङ् ८५४ शब्दे । अग्ये तु 'वङ् कुङ् सुङ्
 गुङ् घुङ् ङुङ्' इत्याहुः । कवते । जुकुवे । प्रवते । अयते ।

जने । 'वार्णादाङ्' बलीयः' (परि ५६) इत्यवङ् । ततः
सवर्णदीर्घः । ओता । ओषते । ओषीष्ट । ओष्ट । ङवते ।
कुङुवे । ङोता । णुङ् ८५५ णुङ् ८५६ णुङ् ८५७ णुङ्
८५८ गती । 'कुङुङ्' इत्येके । रुङ् ८५८ गतिरेष्ययोः ।
रेष्यं द्विसा । रुकुवे । रवितासे । रुङ् ८६० अवध्वंसने ।
धरते । दध्ने । मेङ् ८६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं—विनिमयः
प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'निर्गद्—' (२२८५) इति शत्वम् ।
तत्र घुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्य इष्ट-
त्वात् । ऐङ् ८६२ रचणे । दयते ।

अथ ङोङभा; etc.—i. e. upto ङोङ् (१०४) विहायवा नती—। ङित्—
i. e. आत्मनेयदिनः । ङिङ् (ङि) to smile. जयते—ङि यप् तिप् (by
भासादिः—२२६४)—ङी चते (by सात्वे—' (२१६४) and 'टित्—' । सिचिपि—
duplication, ङुच being barred on account of its ङिचः । इयङ् by
अचिगन्तु—comes in and यत् by 'इयङ्कोः—आदेश प्रत्ययोः'—(२११:१२).
सिचिचिङ्—सिचिचिचि—option of दत्त by 'इयङ्कोः' (२२५७)—
(ङि + च्)—ङि ङि इट् (वयादि—) च्—सिचिचिङ् इट् by इयङ् । without
दत्त—सिचिचिचि । नवते—गु गप् ते—नो चते—नप् चते । कुङुवे—गु ए—
गु गुप् ए (by कुङुय् (२२४५) and अचिगन्तु etc.) । गा to go—आ + गप् ते
by 'टित् आत्मनेयशानां टि—गते (१). गा + गप् + चते—गा च चते—
गा चते by 'यङ्कोः द्वे दीर्घः' (४५६. १. १०१)—चते (२). Here
though the rule 'चते ङिचः' (२२३५—/ २. ४१.) was legitimate on
account of its being posterior to the former ('यङ्कोः'), yet
it ('चते—') does not apply on the ground that the परिभाषा
'वार्णादाङ्' बलीयः—' is superseded by सवर्णदीर्घः । But in गा गप् न—

गा—च चर्त्त—वा चर्त्त—, the subsequent rule 'वाक्यनेपथ्यगतः' (2251—7. 1. 5), applies and thus चर्त्त being replaced by चर्त्त (चर्त्त + 'द्वित वाक्यनेपथ्यानां ठेरे' + ए) we get the same form गाते (3). चर्त्त (first person sing.) being substituted by ए (by 'द्वित वाक्यने—') ग, gets the single इङि substitute by 'इङिरेचि' (72—6. 1. 88). Thus गा अच् इट्—गा च इट्—गाए = गे । In the case of the affix इट् of लङ्—चट् गः अच् इट्—चगा च इ—चगा इ (लङ् not being टित्—'माह गुणः' (60+6. 1. 87) applies = चने— (नेत etc. in विशिष्टिङ्—('चतो वियः'—(2212). गाघीट्—(चार्त्तः वीयुट् सुट् त) । In the rule 'गाङ्कुटा—' (2561) the substitute 'गाङ्' of इङ् (1946) चङ्चने चदादि comp 'गाङ्' लिटि' (2459). is meant and this 'गाङ्' to go' is (भावि) । Thus it being other than the गाङ् substitute is not लिङ्—by 'गाङ्कुटादिभ्योऽङिङिङ्' (2461) and not being लिङ्—it does not get ईल (ई) by—घमास्यागापाजहातिसा इति (2562). Thus चट् गा लिङ् त—चगात् । Haradatta and others take this to belong to the चदादि (class and not to भादि class as we have done. There is no distinction, however, as to the consequence. In the लिटि—ए form of लङ्, the process is—उ ए उ=उ उउउङ् ए—by the परिभाषा 'वाचोदाङ् वलौघः'—An operation which is taught in the चङ्चवित्तर—possesses greater force than an operation which concerns the combination of letter i, e. which is taught in the Sandhi-rules.' Thus उउउङ् comes first and then the 'वाचो' (operation or उवचं दीर्घं by 'चङ्—' (85) giving उ उवे—उवे ।

[Note that without this परिभाषा, the process would have been diametrically opposite i. e. उवचंदीर्घं would come to operate

first and then the चङ् operation and the result would have become रुवे (रु रु ए=ऊ ए=रु ए and not ऊवे (as shown above). Note also, by the way, that in some cases, though not in all, the authoritative explanation alone is our refuge (व्याख्यानमेव शरणम्) and hence there runs the परिभाषा 'पञ्चतन्त्राः पाणिनीयाः'—The followers of Panini do not insist on the taking effect of a rule, when its cause or causes disappear' (Kielhorn). This is why in the former, case मा च (रुए) आते, the सवर्गदोषे applies first and the चङ् परिभाषा later where as in this case (ऊवे) the चङ् परिभाषा or रुचङ् takes effect first and the रुवे later.] औदीर्य—(आयीलिर्य); औह—सुह—आह औचिश् त इति); ऊवति—ऊव् (ऊ) + मप् + ते = ऊव ते = नव् चते etc. जुहुते सिद्—ऊ in the अभास is replaced by ■ by 'ऊदीर्यः' (2245) । मेङ्—प्रणिधान means to exchange and also to give back, restore to—प्रणिमयते—How to defend the चङ् of नि here, the rule 'निर्मदनद्वलतप्रदुक्ता—' (2285) read मा and not मेङ् ? In answer ■ this he (Bhattoji) says that माल—how ever in the above mentioned (2285) rule, 'the reading should be 'माप्रकृतिमाङ्' in place of 'प्रमा' : so that the (आवयिक or secondary) ऊ-eliding माप्रकृति (or मेङ्) also will be included as the कित् दा प्रकृति (or दीङ्) is taken within the वृत्तञ्च । Thus the चङ् is legitimate. दीङ् to protect—धयते ।

नित—: अथ औदीर्या इति—दीङ् (२६८) विहायसा यत्तानियन्ता इत्यर्थः ।
कित् इति—आत्मनेपदिन इत्यर्थः 'अनुदात्तकित् आत्मनेपदम्' (२१५०) इति सूत्रात् ।
सिपिये—धीपदेशत्वात् पत्वम् ('आदिश—' २१२ पृथगेन) । सिपियिटे—सिपि-
विधे—इहः धीध्वलुङ्कितः धीः इत्यात् (१९८६) इति धूर्ध्वआर्द्धेन तत्त्वविकल्पः ।

इदमुपपादयिष्याः । पाते भाते भाते—इति—वाताकिमु कमेच—रूपाधि—‘डित्
 चात्मने-पदानां टेर’ इति सञ्ज्ञेन एतन् । एवञ्च प्रथमं स्पष्टम् । द्वितीये तु मा भू—
 भाते—मा च भाते इत्येते रूपे स्थिते—‘वार्त्तादः’ वलीयः’ इति परिभाषायां ग्राहीयते ।
 तस्य स्यात्वेकाले एव प्रवृत्तेः । एवं च परमपि ‘भातो—कृतः’ (२२३६—७१५८)
 इति सूत्रं बाधिता—‘अकः सर्वत्र’ (८५—६११०९) इति दीर्घकृत्वा मा भाते
 इति भवति ततोऽप्यनेनैव भाते इति । तार्क्यपरिभाषात्रयं तु ‘भात—’ इत्यस्य भात्
 प्रवृत्त्या येते इति स्यात् । द्वितीये तु—मा च भ इति स्थिते ‘चात्मनेपदस्य नतः’ (२२५८—
 ७१६६) इत्यादादेशे एते सर्वर्षदीर्घे च भाते इति सञ्ज्ञेन रूपं तन्नाम् । भाते भाते
 गाव्यं । नै—(ना च इट्—गा च ए—गा ए—उद्विरेचि—७२) । यावदे गामदे ।
 खोटि—भाताम् भाताम् भाताम् । गाम् गामाम् गामाम् । यै गामदे गामदे ।
 खकि—अगात् अगाताम् अगात् । अगायाः अगायाम् अगायाम् । अगी (अट् वा
 भू इट्—अगा च इ—अगा—इ—‘भाट् गुणः’ इत्येतन्) । विधिविहिति—वेत
 ग्याताम् नेरन् इत्यादि स्पष्टम् । गामोऽत्र भागीयत्तामित्याद्याशौचिकि । अत्र गाम्
 गती इत्यस्य कित्वात् ‘गाम्कुटादिभ्यः—’ (२४६२)—स्यगाडो यदर्थं निष्ठाङ्—
 गाम्कुटादीनि । तत्र ‘गाम् किति’ (२४५६) इत्यनेन ङङ् (२०४६) चध्ययने
 इत्यादादिभ्यः—गामो यदर्थं न लक्ष्यं भौवादिकस्य । अतएव गाम् कुटादिव्यनिरिक्तत्वात्
 कित् भवति । अङ्गित्वाच्च पुनार्येति—(२४६२) इत्यनेन न । तेन अगात्
 इत्यादौष्येव लुकि रूपाणि न तर्गीकृत्यादीनि । आदादिक अदानौ पठितः अयम् गाम्
 नती इति भातुः इति इददसादौ मन्थने । फलन्विति—तथाङि भा भू ने इति स्थिते
 ‘अदिप्रवृत्तिभ्यः भपः’ इति भू लुकि भाते इति रूपम् । भाते इत्यादादयि समानमेव
 रूपम् । अत्र ‘उङ्’ इत्यस्य रूपं दर्शयति—अङ्गते इत्यादि, भो भू ते—भो भते—अङ्
 भते—अवते सार्धेति (२१६८) गुणस्तेऽप्रादिभ्यः । खिति विभेदमाङ् अर्वादात्
 वलीयः इति ‘संहिता कात्यायन—अङ्गकार्यं अङ्गवत्तरम्’ इति ददर्शः । तेन ख च ए
 इति स्थिते तत्रकिं भाते च च् ए इति भाते अकः—इति सर्वर्ष दीर्घे ऋते । अत्रमा
 सर्वर्ष दीर्घे प्राप्ति विहिते ख ए इति स्थिते अत्रकिं—उङ् ए—अवे इति स्यादिति

भावः । 'चोबोह—परतः प्राप्ते—आगतिरुच्यम् । ओह—सुखं वाटयति इति ।
इहभावे च रूपम् । मरु प्रविधाने इति । विविधः परिवर्तनेनादानम् । ननु 'नेर्देन-
रूपत पद गुणास्तित्वमिति—' (२२८५) 'इति सूत्रे माधातोर्हत्तराख्येन ने प्राडापसर्ग-
ज्ञानपूर्व विधीयते 'लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति न्यायात्—'नेर्देन साधक-
त्वात् । तदाच तस्य न सादित्वन्यासिः । न च 'गा-मा-दा-यहयेवविधीय' इत्यमुपपन्न-
अविशेषान् (दानान्तेन यह्यात्) नेर्देनपि—सादिति वाच्यम् । तदापि हि सादित्वा-
द्योर्देनित्त्वोक्त्यात्वे कृते 'प्रणिमाता प्रणिमास्तति' इत्यादिपि नेर्देन सादित्वमिति न्यासि-
रिति चेत् । सत्यम् । 'सुसंज्ञाहते (इमा स्तदाप) प्रणिदयते प्रणिमयति इत्यादौ नक्षप-
सिद्धये—भाष्यकारैरित्य' सिद्धान्तितम् । नेर्देनद—इति चत्वविधी—'पुमा—' इत्यस्य
स्थाने 'पुमस्तित्वात्' इति पठनीयम् । पुमस्तित्वमिति चेति इहः । प्रकृतिः कस्येत्या-
काङ्क्षा पूर्वोक्तयोः (पुमाङ्कोरिच) । तेन न ज्ञाप्यम्यासिः । चापि ना नाने इत्यत्र
मिनातिमिनोक्त्योश्च (भौल्लुमिओश्च) अतिम्यासिः । 'माङ्' इति उकारानुबन्धवत्स्यैव
पठितत्वादिति (तत्त्ववोधिनी) । अत आशयश्चनञ— '..... अथसं तम (पुमस्तित्व)
मासं प्रकृतिपदञ्च कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रकृतमयत इत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तात्—
अपकृत्यते पुमस्तित्वी नामस्तित्वी चेति । अहं प्रकृतिपदञ्च क्रियते प्रणिमिनोति प्रणि-
मिनमिति । अत्रापि प्राप्नोति । अथ—क्रियमाणेऽपि प्रकृतिपदञ्चे इह कस्याप्यवनि ।
प्रणिमाता प्रणिमातुं प्रणिमयत्यम् इति । आकारान्तस्य—इतो यहञ्चं विज्ञायते ।
यत्तेव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिपदञ्चे—आकारान्तस्य इतो यहञ्चं विज्ञायते एवं
क्रियमाणेऽपि प्रकृतिपदञ्चे—इतो यहञ्चं विज्ञायते । विज्ञातयेनापि (प्रणिमाता
प्रणिमातुमिच्छयतेन) चापि नायं । दोष एवैतस्याः परिभाषायाः 'लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्येति सा-मा-दा-यहयेवविशेष इति । एतदेवास्मिन् आह—तनेति चत्व-
विधानव्याप्यः । ईदृशेति—

२३८८ । दयतेर्दिनि लिटि ॥३॥४॥८॥

दो— । 'दिभ्यादेशेन द्वित्वाधनमिच्छते' इति वृत्तिः ।
दिगी ।

The substitute 'दिशि' replaces the root दृक् in क्तिट् । By this, दिशि will not be duplicated—op.—the vrittikara i.e. the Kasika vritti. 'It is intended that the duplication will be barred by the substitute दिशि' । Thus दृक् + ए = दिशि + ए = दिश्ये (इतो यञ्चि (४७)' ।

नित— । इत्यनेर्दृक् धातोः (स्थाने) दिशि (दिव्यादेशः) स्थात् क्तिट्—इति सूत्राक्षः । एवञ्च दृक् + क्तिट् ए इति स्थिते दिव्यादेशेन (दिनीति सूत्रप्रमाण-निति अथम्—अमेकानुवात् सत्त्वादेशे) दिशि ए इति जाये 'क्तिट् धातोरेवभासस्य' (२१४७—२११८) इति शिष्टे प्राप्ते चाह—'दिव्यादेशेन' इति । स्पष्टम् । उक्तिरिति भाष्यस्याप्राप्यवचनात्—'दिव्यादेशः क्रियताम् द्विवचनमिति । परत्वाद् दिव्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासकृति वक्तव्यम् । एवं तर्हि (साभ्यासस्य इति वचनैवेत्यर्थः) दिव्यादेशो द्विवचनं वाधिव्यर्थे इति तदसम्भाव्यवचनात् । न हि तं 'प्यायः प्री' 'चक्षिः' 'स्थाङ्' इति यौ स्थाङ्भाष्यमपि हित्वाधनं सादिति वाच्यम् । तत्र परस्मैप्रीत्याभावादिति एतत् सूत्रस्याभावनौघटयोः स्पष्टम् । एवं वभूव इत्यादि विषयसुसम्भाव्यवचनात् हित्वाचिद्विरत्यक्तम् । अथ दधते तु क्तिट् विधेयमाह—

२२८८ । स्थाङ्गोरिच्छ ॥१२॥१७॥

द्वी— । अनयोरिदादेशः स्थात् सिञ्च कित् स्थात् तद्धि । अदित । अदिधाः । अदिधि । श्रौङ् ८६२ गतौ । श्वायते । शयते । पयङ् ८६४ वृद्धौ । प्यायते । पपेय । प्याता । व्रैङ् ८६५ पांसने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ८६६ पवने । पवते । पुयूवे । पविता । मूङ् ८६७ वृन्वने । मवते । औङ् ८६८ विहायसा गतौ । उद्यते । डिङ् । उयिता । त् ८६९ पुननतरणयोः ।

The इत् or इ is the final substitute of the roots स्था and the six दा धा—technically known as 'च' and the affix सिच्, after them is कित्—(in आत्मनेपद) । Thus अट्, हेङ् सिच्, त + च दा सूत ('आदिचः—(२३७०))—अ हि त=अदित (स् ओप—by क्खादङ्गात् (२३६८)), similarly अदिवाः etc. स्थायते—स्त्रीङ् + यप्, ते (by 'टितः—') ग्राय च ते । शष्—स्त्रीङ् + ए = शा ए—(by—'आदिच')—आ आ ए—य ग्रा ए (क्खादिः शेषः)—शष् ए (by 'आतो लोप इटि च' (२३७२)) ;—स्त्रीङ् and तैङ् are like स्त्रीङ् । पूङ्, to purify ददते = दूज and अवादीज । पुपुव by अभासङ्गात् and चवङ् । लोक्, to go in the sky विद्य—hy अभासङ्गात् and यच् । नृ to swim and cross—

नित— । स्था च पुच तवीरिति स्थानं वही । तेन तवीः स्थाने इत्यर्थेनामः । 'अलोऽन्यस्य—' इति अन्यस्य आकारस्यैव इत् (१) इत्यादिभ्यः । चकारार्थमाह—
'सिच' इति 'असंधोमाश्लिष्ट कित्' (१।२।५) 'इनः सिच्' (१।३।१४) इत्यतः कित्—
सिचोरजर्वाजादितिभावः । परस्मैपदेषु—नेदं प्रवर्तते—अस्यात् । अदात् । अघात् ।
आत्मनेपदेषु अदित—(अट् दा सिच्, त—अदिस्, त—अदि ० त 'क्खादङ्गादि'ति
सिचो लोपः । एवम्—अभितः । अक्षितः । अस्त्रिवाताम् इत्यादि । श्लेष्ठिति—
शष्—'आदिचः—(२३७०) इत्यादि कृते अभासङ्गात्, 'आतो लोप इटि च' (२३७२)
इत्युत्तरस्यस्य आलोपे च यप् । तैङ् स्त्रीङ्ङत् । उपूर्वे इति पुपु ए इति क्विप्ते
पूर्वस्यस्य क्खे उत्तरस्य चवङ्गादेर्ने पुपु ए इति जाते इवम् । पविता नृट्, इट् ।
सूङ्—पूङ्ङत् । लोङ्—विद्य अभासङ्गात् यथादिशि च यप् । नृ इति—

२३८० । अट्, इक्षालोः ॥७।१।१००॥

दी— । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्थात् । "इत्वीत्वाभ्या-
गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन ।" (वार्त्तिक ४३७३) । तरति ।

‘अच्छतृताम्’ (२३८३) इति गुणः । ‘तृफल—’ (२३०१) इत्येतन्म । तैरतुः । तैरुः ।

The *रत्* or *र* is the final substitute of the *चक्ष* or base of a root that ends in long *चक्ष* i.e. this *चक्ष* is replaced by *र*, then by ‘*चरच् रपरः*’ (७०) the forms are *किरति* (*कृ विद्येये*) *गिरति* (*गृ भितरथि*) etc. But in the case of *तृ*, this *इत्*, though *चकारच्*, will be barred by the subsequent rule *सार्धधातुकार्धधातुकयोः* (७१८७) according to the *Vartika—इत्तीलाभ्याम्* etc. ‘After having barred the *इत्* (*अतइत्तायोः—* ७१११००) and *उत्* (*उद्योछापूर्वस्य* (७१११०१), the *गुण* (*सार्धधातुकार्ध—* ७१८७) and *इङि* (‘*अचो जिति*’ ७११११५) will come in (to operate in their places in conformity with the *विप्रतिषेध* rule (‘*विप्रतिषेधे परं कार्यम्*’)). Thus *तरति—ततार* (*पिपत्ति—पपार*) etc. In *तैरतुः*, the process is *तृ + अतुस् = तर्* *तर् + अतुस्* by *अच्छतृताम्* (२३८३) = ० *तैर्* *अतुस्* by ‘*तृफल—*’ (२३०१) . Similarly *तैरुः*, *तैरिप्*, *तैरधुः* etc.

मित— । अङिदि तदन्त्यस्य बाहकम् । ‘अङ्गस्य’ (६१४१) इति सप्तमाध्याय—परिभ्रमाभिप्रेत्यन्तमधिकृतम् । तदाङ्—अदन्त्येत्यादि । मनु इत्ये कृते किरति गिरतिश्चद्वयापि ‘*तिरति*’ इति स्थात्—तथा—‘*पिपत्ति*’ इत्यत्र ‘*उद्योछापूर्वस्य*’ (१४८४—७१११०२) इति अङ्गं स्थात् तयोश्चरत्तत्त्वादिति चेत् । न । तन्निषेधपरवाचिक—अङ्गाभात् इति वाचि कसुपन्त्यस्यति—इत्तीलाभ्यामिति—इत्यत्र अङ्गस्य (इङ्गः) ताभ्याम्—अङ्गोऽपि पञ्चमी । इत्तीले वाधित्वा इत्यर्थः । गुणश्चैव कर्तृपदं । विप्रतिषेधेन द्वौ करणे वा तृतीया । तैनायमर्थः—‘*विप्रतिषेधे परं कार्यम्*’ इति सूत्रं निमित्तीलाभ्य अकारश्चमपि इत्यन् अङ्गस्य वाधित्वा गुणः (‘*सार्ध—*’ ७१८७) इङिष्य (‘*अचो जिति—* ७११११५) भवतः । अतः *तरति*, *ततार*, *पिपत्ति*, *पपार* इत्यादि

सिध्यति । एतेषु 'पूर्वपरमित्याकाराण्यवादानमिति परिभाषाय नास्ति न्येति विमर्श-
नीयम् । अथ तैरसुरित्वादीः प्रक्रिया दर्शयति—सुच्छेति । अभासलोपस्येति द्रष्टव्यम् ।
एवं तैरिष्य, तैरुच्छ, तैर । तत्कार—तत्तर, तैरिष्य, तैरिष्य ।

२३८१ । वृत्तो वा ॥७॥२॥८॥

दौ— । वृद्धवज्भ्यामुदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्याज्ज तु लिटि ।
वरिता—वरीता । 'अलिटि' इति किम् ? तैरिष्य । 'इलि च'
(२५४) इति दीर्घः । तोर्यात् ।

The augment इट्, coming after वृद्ध, वृज् and roots ending in
long व्, becomes long optionally—except when लिट् follows.
Thus in सुट्—वरिता—वरीता (तु इट्, ता—तर इ ता गुण—by सार्वधातु—
(२१६३)) : Why may अलिटि—not in लिट्—? witness तैरिष्य (without
the long alternative) । In अभासो—the form being तु यात्—तिर् यात्
('अत इत्' (२३८०) . 'उरच् रपरः' (७०) , here गुण does not
apply ; for यासुट् is किम् by 'किदादिभि') । But the rule 'इलि च' (२५३)
applies giving तोर्यात्—similarly, तोर्यं, तोर्यं, तोर्यं etc.

नित— । इ च अत् ऐनि समाहारदन्तेन दत्तं इति । वञ्जात्—इति पञ्चम्यनाम् ।
इ इति वृद्धजोर्वाङ्कम् अत् इति च तदन्तस्य । तदाह—वृद्धवज्भ्यामुदन्ताच्चेटो ।
'सार्वधातुसंज्ञाप्रमाणः' (७१॥२॥५) इत्यत इटमनुवर्त्य पञ्चा विपरिचम्बाह—इटः
अति । 'सर्वालिटि दीर्घः' (७१॥२॥५) इत्यतोऽलिटोति दीर्घ इति चासुवर्तते
तदाह—तोर्वा इत्यादि । तैरित्यादि गुणे रपरत्वे दीर्घमिति । अलिटि इति
प्रमथ्यप्रतिषेध—नेन लिटि न स्यादित्यर्थः । अतो लिटि सदाहति तैरिष्य इति ।
तोर्वात्—आदिभि यासुटः कित्वाद् गुणाभावे 'अत' इति इत् रपरत्वे इलि चेति (२५३)
दीर्घश्च । ए' तोर्यं तोर्यं तोर्यं । तदाह लिचि इटो दीर्घो नित्याह—

२३८२ । सिचि च परस्मैपदेषु ॥७१॥४०॥

दी—। अत्र घृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावतुदात्तैः । गुप् ८७० गोपने । तिज् ८७१
निग्राने । मान् ८७२ पूजायाम् । बध् ८७३ बन्धने ।

The augment इट् does not get the long substitute when it comes after इङ्, इष् and इवासान roots, provided सिच्—follows in the परस्मैपद । Thus अतारिष्टाम् (अट्, तु इट् सिच्, ताम् (तच्) —अतार (सिचि इति:—' २३८०) इष्टाम् etc). इष्—अवारिष्टाम् । The former (इङ्) is आत्मनेपदी hence it has got no such form similarly अतारिषु: etc. The singular form is अतारीत् (सिच्, लोप by 'इट् इति' २३८६) ।

चच् etc.—Now we take up the eight चमुदात्तैः or आत्मनेपदी roots (beginning with चुप् and ending in इद(८७०)). तिज्—to sharpen etc.

नित—। 'आर्तधातुकस्त्रिदृ—' (७१॥१५), 'यद्गोऽसिद्धि दीर्घः' (७१॥३७) 'वृत्तो वा' (७१॥३८), 'न सिचि' (७२॥३८), 'सिचि च परस्मैपदेषु' (७३॥४०), इत्यष्टाध्यायीसूत्रक्रमः । तदाह—अवेति । परस्मैपदपरि सिचि इत्यर्थः । वृत्तः—इङ्-इष्आमूदकाश्च परवर्तिन इटो दीर्घादेशो न । आत्मनेपदत्वाद् इङ् लृट् इत्यर्थः । इत्यर्थोऽपि अतारिष्टाम् अवारिष्टाम्—सिचि इटो दीर्घादेशो न । अतारिषुः अवारिषुः इत्यादी । सिचि तिपि तु अतारीत्—'इट् इति' (२३८६) इति सिच् लोपे इटो रूपम् ।

अष्टाविति । गुप् इत्याख्य इष्ट पुरीषीक्षणे (८७०) इत्यन्ता इत्यर्थः । निग्रानं तीक्ष्णीकरणम् इत्यादि ।

२३८२ । गुप्तिज्जिक्किज्जः सन् ॥७१॥५०॥

२२८४ । मानवदान्मानभ्यो दीर्घाभ्यासस्य ॥३१॥६॥

दी— । सूत्रद्वयोक्तेश्च सन् स्यात् । मानादीनामभ्यास-
स्वकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वार्त्तिक १६८७) ।
'तिजिः क्षमायाम्' (वा—१६८८) । 'कितेर्याधिप्रतीकारि'
(वा—१६८९) 'निग्रहे' 'प्रपनयने' 'नाशने' 'संग्रहे' च ।
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा—१६९०) 'बधेस्त्रिस्तविकारि' (वा—
१६९१) । 'दानेराजवे' (वा—१६९२) । 'शानि निर्मानि'
(वा—१६९३) । 'समाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वम् ।

The affix सन् is added to roots (गुप्, तिज्, कित्, मान्, बध्, दान्
and शान्) mentioned in (these) two rules. And the इकार
occurring in the अभास (duplicate) of सन् etc. (बध्, दान्, शान्),
becomes दीर्घ or long. (But these roots will not take सन् in
the sense attached to them by Panini but in particular senses
as expressed by the vartikakars. Thus गुप् takes सन् in the
sense of censure ; तिज् in the sense of patience or enduring ;
कित् in the sense of healing a disease, punishing, removing,
destroying and in the sense of apprehension ; मान् in the sense
of wishing to know i.e. deciding ; बध् in the sense of affecting
the mind ; दान् in the sense of straightforwardness and शान्
takes सन् in the sense of whetting. After सन् has been added
(to them), they will be considered as secondary roots by 'समाद्यन्त-
धातवः' (२३०४).

मित्र— । मानवदान्मानभ्यो + दीर्घः + च + आभ्यासस्य इति क्तेः । सूत्रद्वयो-

सीध्य इति—गुप्, लिङ्, कित् इत्येभ्यः भान्, वेभ्, दान्, गान् इत्येतिभ्यश्च इत्यर्थः । ततः
 आभ्यासस्य इतिर्षद्वेदः । आभ्यासस्य विकारः आभ्यास (अण्प्रत्ययः) स च 'सन्धतः'
 (२११७) इत्यत्र विहितस्य इत्यस्यैव याङ्कः न तु 'कस्त्रः' (२१८०) इति कस्त्रस्य इति
 'गुणो यक् लुको' (७४८२) इति गुणे भाष्ये स्पष्टम् । तदाह सानादीनामिति ।
 यप्रत्ययः—गुपादिभ्यो सानादिभ्यश्च सन् स्यात् । विभेदस्तयं यत्—भाषाक्षीनामेव
 आभ्यासावयवस्य इकारस्य दोष इति गुपादेकादशादेवभावात् । स चोतेभ्यः रुपकार—
 निट्दिट्तिषु ण् सञ्चति कित् वाचिकलङ्घितार्थेत्वं चेत् चर्त्तितान्नस्यसुप्प्रत्यय दर्शयति
 यपे—निन्दाधाम् इत्यादि शानेर्निशाने इत्यस्यम् । यभा यत्तौसक्यान्ध्वसिभम् ।
 अपनयनं दूरीकरणम् । संशयो विचिकित्सा (विचिकित्सातु संशय इति कौषात्) ।
 जिज्ञासा विचारः 'मानेर्निचारे' इति लक्षित्यात् । चित्तविकारी तृधादिः । चार्थे
 कापल्यविरुद्धः । निशानं तीक्ष्णिकरणम् । मनोऽधका इति धातुत्वमिति—तत एभ्यः
 शप्तिवाच्यः धुरिति भावः ।

२३८५ । सन्धच्छोः ॥६॥१॥८॥

दो— । सन्धन्तश्च—यङन्तश्च च प्रथमैकाचो हे स्तोऽज्ञास्ते
 द्वितीयस्य । आभ्यासकार्थम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किरा निन्दा-
 व्यर्थका एवानुदासितः । दान्शानौ तु स्वरितेती । एते नित्यं
 सन्धन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाद्युदादयः । अनुबन्धस्य
 केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्धन्तात्तद्ध । धातोरित्यविहितत्वात् मनोऽव
 नार्थधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साश्चक्रे ।
 तित्तिष्ठते । मीमांसते । भष्भाषः । चर्त्तम् । वीभक्षते ।
 रभ ८७४ राभस्ये । चारभते । चारिमे । रम्भा । रम्भासते ।
 ड, खभष् ८७५ प्राप्ते । खभते । खभ ८७६ परिष्वङ्गे ।

The first syllable of any root and the second syllable of any

अजादि (beginning with an अच् or vowel) root are duplicated after the roots (both अजादि and अजादि) have been affixed with सन् and यच्. These desiderative and frequentative roots will then have the operations due to duplication viz—अजादिदिङ् etc. The roots भुवि etc. except कित् i. e. गुप्, लिङ्, मान् and वच् are अनुदात्त (आत्मनेपद) in the senses of censure, endurance or forbearance etc only. The rest two दाच् and याच् are स्वरितेच्—(i. e. they are आत्मनेपद—only when the result of the action accrues to the agent). These seven roots are always used as desideratives. In the senses other than censure etc i. e., in the senses of concealing etc, they have not the अनुदात्त अनुदात्म्य and belong to the चुपदि class (and not to the अजादि). But when they are taken to belong to the चुपदि class, they will take both the आत्मनेपद or परस्मैपद termination according as the friction rests on the agent (कृष्णे क्रियाकर्त्रे) or not (अज्ञाने क्रियाकर्त्रे) by the rule 'चिचश्' (2554—1.3.74). Thus the Panini's instruction in the धातुपाठ, that these roots are अनुदात्मितः or आत्मनेपदिनः, when used singly, is of little consequence, for they are never used singly. Hence the अनुदात्तानुदात्म्य having no scope there i. e. in the cases of the roots' being singly used, they (roots गुप् etc) will have तच्,—(only) after they have been affixed with सन्. Here (in गुप्तिजिञिभ्यः सन्) the affix सन् is not an आदेशात्तक for there is no mention of the term 'आतोः' (as in 'आतोः कर्त्तव्यः—' (2608), 'आतोरेवापी—' (2629), etc.) Hence neither इट् will be prefixed to सन् nor will युच् be enjoined

to a root, followed by this सन् । Thus कृण्वसते—(कृप् सन् वट् ते—कृप्
कृप्—न् अते—कृण्वस् अते—कृण्वस् अते ('कृणीवुः—2245)—कृण्वसते—
('वतीगुणे' (191) । कृण्वसासते by 'कारप्रत्ययादात्—' (2309) and अतो
क्षीयः (2308). तितिवते—तिङ् तित् सन् अट् ते—तितित् च ते then
by 'स्रदि च' (121) तितित् स अते (इच्कोः—(211) and आदेशप्रत्ययोः—
212)—तितिव अते—तितिवते (by अतो गुणे—191). नीमान्ते—मा
मान् स अते—न मान् स अते ('इलः' 2180)—मिमान् स अते—by 'सन्धत्—'
—2317)—मीमान् स अते ('मान्धदान्मान्धो—2394)—मीमासते
('नवापदान्धस्य सन्धि' 123 and 'अतो गुणे' 1911). अभवः and चत्
are applicable in नीमन्सते—रवप् स अते—वीवप् स अते—वीमन्सते
('एडाचो वतो भट् नपन्स सन्धोः—329)—वीमन्सते (खरि च—121) ।

मित — । सन् अ यङ् स्रदि (इङ्) तद्योरित्यवयवयोः । 'येन विभिसादन्त्यो'ति
स्यनास्य षक्यत्वं च इत्यर्थवान् । 'एवाचो ई' अवयव—' (६।१।२) 'अलादिर्हितोत्पल'
(६।१।२) इति सूत्रव्ययमनुवर्तते तदाह—अवयवस्य इत्यादि । सन्धकोरित्यत्र पर-
सप्तमोत्पलस्य स्रदि अङि च परे' इति व्याख्याने तु प्रतिपूर्व्यादिनः स्रदि प्रतीतिवति
इति सन्धव्यवस्रदितस्य द्वित्वं न स्यात्, तथा अट्चातोर्वङि—अट्प्रत्ययस्रदितस्य
चूटतेर्हितोत्पलात्—अट्चाट्ते इति न विद्येत्— । तेनावयवपरिमितव्या तदन्त-
विधिना व्याख्यायमेव साधोयः । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभाष्येन द्वित्वप्रसङ्गेति
चिन्तम् । अथ सुपादिषु—किं किंभवेषु अनुदात्तैः स्वरितैः वा भवन्ति इति विवेक-
मदमेव परःस्वरे तेषां विद्यामित्यवगतत्वं—अवस्थापयति—गुणिप्रत्यय इति । चिद-
भिन्ना गुप्तिप्रमाणानुवाचकार इत्यर्थः । एते 'गुणैर्निर्वाह्यः', 'निजेः चमावात्'
इत्यादिषु—वाचिं कर्तुमिदं विहितेवैवाचेषु—अनुदात्तैः चाकनेपदिनः सन्धः सन्धव्यव-
यवस्य । चिदवातुः परस्मैपदिषु पठित्वात्वाद् अयं च अनुदात्तैश्च वि तस्य
'वाचव्यवयवस्यैव एव सन्धमा भवति । अनुदात्तो लिङि— । एवी दान्
—ने इति स्वरितैः पठितौ इह स्वार्थविधायकौरेवार्थयोः अनुदात्तौ

भवतः । एते इति गुप् निजादयः सप्त इत्यर्थः । निजं सप्तमा इति । निन्दापर्येणु
इति लीङ्गम् । अर्थात्परिवृत्तिः— । धातुपाठोपात्तेषु—नोपनादायेषु इत्यर्थः ।
‘अनुवन्त्यकाः’ अनुदातेत्यल्लभानुवन्त्यकारकताः सन्तः पुरादौ पञ्चमे ननु भूदौ-
तत्र च (पुरादौ) आनुदात्तानुवन्त्यकारकेऽपि ‘चिचचेति’ कर्त्तुं नै पक्षे तच्छ्रुत्वादीव ।
ननु तर्हि केवले (चिन्विहिते) नुपादेः अनुदात्तानुवन्त्यकारकं व्यर्थम् केवलस्य धातोः
प्रयोगाभावात् तत्राह—अनुवन्त्यस्य इति । यतः केवलस्य नुपादेशस्य निषिद्धिर्न
प्रयोगाभावात् तत्रानुवन्त्यकारकं व्यर्थं ततः सङ्गत्तस्य तस्य (नुपादेः) आत्मनेपदत्वेन
प्रयोगः । अयं स्पष्टार्थः—नुपादेः केवलस्य ‘अथाष्टानुदात्तेतः’ इत्याद्या आत्मनेपदं
विधीयते । अथच एतेषां केवलत्वेन (चिञ्चिदिसङ्गावर्हितत्वेन) प्रयोगो न इत्यर्थः ।
तेन अनुदातेत्यल्लभानुवन्त्यकारकं व्यर्थम् । न च चिञ्चये तन्निधानमिति वाच्यम् । तत्र
ऊर्णोऽप्यङ्गोऽपि न तस्मिन्—चिचचेति कर्त्तुं नै पक्षे तच्छ्रुत्वादीव । अतः परिशेषान् सर्वेषां
तच्छ्रुततः सङ्गेषु विहायैव न प्रयुज्यते । तस्मादि (सन्धिपि) निन्दापर्येणैव तच्छ्रुत्वा
नोपनादायेषु इति । धातोर्वितीति—तत्राह—‘धातोः कर्मणः सभारकर्तृणादिपञ्चवा-
नः ; ‘धातोर्निकापी इत्यादिः क्रियासमभिहारे यच्छ्रुत्वा इत्यनयोः ‘धातोर्विति सन्
यच्छ्रुत्वा विधीयते तेन तत्र सन्धिङोरादधानुवन्त्यं भवति । अथ तु (‘गुप्तिङ्किदन्तः सन्’
इत्यादिषु) तादृशविधानविरहः । अतोऽत्र सन्तो नादधानुवन्त्यं किन्तु सर्वेषांङ्गुक्त्वमेव ।
यत्तद्वर्धमानुवन्त्यं नास्ति अत इङ्गुधावपि न भवतः । लुगुप्-सते—गुप् सन्
गुप्-ते—गुप् स अते—गुप् लुप् स अते—लुगुप् स अते—लुगुप् स अते (‘कुङोचुः—
(१९४३) —अनुवृत्ते (‘अतो गुणे’ (१८१)) । लुगुप्तां चङ्—काद्यन्त्यवादा-
नित्यान् । अतो लोप इत्यङ्गोपः । आनुवन्त्यवदित्यनुवन्त्यस्य ऊर्णोऽप्यात्मनेपदम् ।
तितित्वेति—तितित्वसते—तितित्वसते चोःकुरिति कुलेव भः । तस्य खरि चेति चलो-
न कः । ततः सन्तः प्रत्ययाद्यवलात् इच्छोः ‘अद्विगमत्वयोपिति’ इत्यम् । लोमांसते
—लोमान् सते—लोमान् सते—इच्छ इति इच्छः, निमान् सते सन्तव (१९१७) इति
इत्यम्, लोमान् सते आनवत्तेति शीघ्रः—लोमांसते ‘नचापदानस्य’ अस्ति (१९२) इत्य-
मुक्तावः । भवभूत इति—‘एकापी यथोभय’—(८२ ३७) इति यथो यकारस्य भवार्थः ।

चलैमिति 'स्वरिच' (८१४३) इति यमो भकारश्च—सकारः । ततः भन्सिति भवति । 'पूर्वजसिद्धम्' (८११२) इति मयत्त्वर्लवोर्ल्ल' मति (एकाचो ई—६११२) अतिद्वयाद् विलादिर्वा प्राक् सम्पाद्य' सतो मयत्त्वर्ल्ले इति भावः । एष यमः । सति इति स्थिते इत्यदौर्कमनप्यल्लेषु कृतेषु योभनूयते इति । इति सुपादयकव्यापरो मताः । कितिप्रथमध्वन्यन्तु तत्र तत्र धातुपाठक्रमेणोदादिस्थिते ('न सुशः' (२४०७) इत्यत्र दृश्यम्) । २४ इति रामस्य औघोभावः उपक्रमोवा । प्राविचाकपूर्ले इति दर्शयति—आरभते इति ; आदिने—एलभासवोपी । रन्धा—कृति तासि कम् । भवः तकारश्च धकारः—ततो भर्त्ता जयति भवार्त्त सकारः । रन्सते—रन्सते इति स्थिते स्वरिचमिति चलै'न मस्य पत्वम् । कुलभन् द्वित् कारणं 'द्वितः क्ति' इत्यर्थम् । चित्—उपचय 'चिदभिदादिभ्योऽङ्' इति 'चभा' इत्यर्थम् । समते इति । चिट् लङोश्च—किमे चत्तव वादि । कट्—लृङोऽति । युक्त् इति चोपदेशः अनिट् च ।

२३८६ । दंशसञ्ज्ञस्वञ्चां शपि ॥६॥४॥२५॥

२३८७ । रञ्जेत् ॥६॥४॥२६॥

दो—। येषां शपि नञोपः । स्वजते । परिष्वजते । 'अन्विगन्विदन्विस्वञ्चोनां निटः कित्स्व' वा' इति व्याकरणास्त-
रम् । 'देभतुः' 'सस्वजे' इति भाष्योदाहरणदेकदेशानुमत्या—
इहाप्याचीयते । 'सदेः परस्व लिटि—' (२३६१) इति सूत्रे
'स्वञ्च रूपसंस्थानम्' (वा ४८६८) । अतोऽभ्यासात् परस्व—
त्वं न । परिष्वज्जे—परिष्वज्जे । संस्वज्जिषे—सस्वज्जिषे ।
स्वङ्ता । स्वङ्क्यते । स्वमेत । स्वङ्चोष्ट । 'अस्वङ्ता ।
प्रत्यम्वङ्क' । 'प्राकसितात्—' (२२७६) इति पत्वम् । परि-

निविभ्यसु 'सिवादीनां वा—' (२२५८) इति विकल्पः । एत-
दर्थमेव 'उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०) इत्येव सिद्धं सुखस्त्रोः
'परिनिवि—' (२२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यपङ्क्त-
पर्यसङ्क्त । इदं ८७७ पुरोषोक्तम्, इदति । जहदे । इत्ता ।
इत्यते । इदेत । इत्सीष्ट । अहत्त ।

The व of दश्, सञ्ज, सञ्, and रञ् disappears when त्र follows. Thus दश्ति सजति सञ्जते etc. In another grammar it is found that the चिट् of जञ्, यञ्, दञ्, and सञ् becomes कित् optionally. Here we have recourse to this (above) statement, though it is un-pāṇinian, on the strength of the partial sanction (एकदेशानुमत्या) of the भाष्य where, of the 'त्रय्यिवयि etc.' the two only, namely, दश्ति and सजति are taken as कित्—and con-
jugated accordingly as 'दैवतः' (in the rule—'अत्र एकद्वयमेषा—(228)') and सजति (in the rule 'सदेः परस्य चिटि' (2361)). There runs the vartika 'सञ्जे—etc'—'the root सञ्ज also should be enlisted within the rule 'सदेः परस्य etc.' (2361). Thus the verbal base coming after the reduplicate or चम्पात् will not get वत् and accordingly we have परिवसजति etc—the वत् of the चम्पात् is owing to the उपसर्गं परि—by 'परिनिविभ्यः सैवचित् etc.' (2276). There (in परिवसजति) the न-कार elides by 'अनिदिता' (415) for सञ्ज is optionally कित् thus the other form is परिवसजते with the न-कार; similarly ससजति सञ्जतिदे (चिट्—सै इट्); सञ्जता (चुट्) here there is no elision of न for सट् is not कित् (and the root is अनिट्) । सञ्जता सञ्जता ('चो.क.' 378) here न-कार being replaced by ग-कार—अ-कार is replaced by

the original गकार—। Then this गकार will make room for चतुस्वार by गवापदायस्व भक्ति and ग will be substituted by क् by the rule 'खरिच' (121) giving खक्ता then, finally, by 'चतुस्वारक भवि परसवर्णः' we have खक्ता। Similarly खक्त्वते—(खक्त्वते)। खक्चौट (खक्त्वचौट with औयुट् कुट् पल etc.)। चक्त्वत्—कुक्—चट् चक्त्व विच् च—चक्त्वत् इ त—चक्त्वत् इ त (च elides by 'भली भक्ति' and चतुस्वार and च as before). प्रत्ययक्त्व (प्रति चट् खक्त्व) here पल is provided for by 'प्राक्सिवादेश्यवादेऽपि' (2276)। But when खक्त्व comes after परि, नि and वि it will have optional पल by 'सिवादीनां प्राक्त्ववादेऽपि' (2359). It is only to direct optional पल to खक्त्व (when it comes after परि etc.) that it is again mentioned in the rule 'परिनिविध्यः—etc' (2275), although it was included in 'संपसर्गात् सुनीति—etc' (2270). Thus पक्त्वक्त्वत् (परिचट् चक्त्व—कुक्) etc. इह to discharge excrement. It is चटिद्। चटिद्—by चट्टयोगात्तिद् कित् (2242). इत्ता (कुट्)—इह ता—it is replaced by त by 'खरिच' (121). Similarly इत्त्वते—इत्त्वचौट (चाट्टौलिट्) and चक्त्वत् (कुक्)। Here end the eight चतुदासीन् roots.

मित—। एषा 'सप्तसंस्कारस्याभिधेयैः' मन्वीयः इति। आद्यलोपः (२३४४—६१०१२) इत्यतश्चदुर्गतरिति भावः। परिच्यकते—परिनिविध्य इति पठम्। अथ खक्त्वोरसंयोगादित्यस्याप्राप्त्या चक्त्वित् इति व्याकरणाभावाच्चपणत्—भाष्ये कादिभानुमत्या च कित्त्विकत्वा इत्याह—अभियन्तीति। अनु चपानिनीयं कवनिह पाणिनीये समुप्रत्ययं तत्राह—भाष्ये दाहरेणादीकदीशानुमत्येति। यदापि 'यन्त्रि-यन्त्री' भाष्ये ॥ इहानि तथापि दक्षिणलोपे न दृश्येते एव। इत्यनेन एकादिभानुमतिर्भाष्ये चक्त्वित्यादीरेकदेशस्य एकाग्रस्य अनुमत्तत्वात् कित्त्वलोकारादित्यर्थः। तत इति (२३४५) इति 'यत एकवचनमेष' (२३४०) इति सूत्रभाष्ये चट्टाहृतम्। चक्त्वते इति।

तु सदैः परस्मैलिङि इति सूत्राभावे किञ्चादेकम् (ऐकमुत्पत्त्यम्) नलोत्पत्त्याभावात्तयोः ।
 अन्यत्र न लोपमात्रम् । ऐक्यत्वत्वात् सस्मिन् इत्यपि । सस्मिन्नाते—सस्मिन्नाते ।
 सस्मिन्निजरे—सस्मिन्निजरे । इत्यादिप्रत्ययस्य लिङि इत्येव अन्यत्र तु स्मृत्त्या इत्यादि
 मलोपाभावेन रूपम् । स्मृत्त्याप्रत्ययस्य लिङि इति । सदैरित्येवम् इत्यनेन परित्यक्तमर्थः ।
 कर्मण्य इति वाच्यम् । तेनेति । अभावात् परस्य मत्वाभावात्—परित्यक्तम्—परित्यक्तम्
 इति पर्युपसर्गवशादेवास्मिन् प्रत्ययः । किञ्चादेकत्वात् नलोपविकल्पः ‘अनिदिताम्’
 (४११) इत्यनेनेति बोध्यम् । एवं सस्मिन्निजरे—सस्मिन्निजरे इत्यत्र । स्मृत्त्या इति
 स्मृत्त्या स्मृत्ता इति स्थिते लकारस्य चोः कुरिति कुत्वे न सत् तस्य च श्रुतिनिवृत्त्यर्थ-
 कारणं श्रुतिनिवृत्त्या पुनर्नैव कर्तते स्मृत्ता इति आते स्मृति चेति—गच्छ चत्वे न
 आपदात्तस्य भक्ति इति नन्वानुसारे च कर्तते स्मृत्ता इति सम्पद्यमाने अनुसारेण
 यथेति परस्मैल्लङ्गा इति भवति । एवं स्मृत्त्यर्थे इत्यादिषु प्रक्रिया ऊह्या ।
 स्मृतेत—विधिकृत् । स्मृत्तच्छेद—आलोकिक् । (स्मृत्) प्रत्ययकृत् । इति—
 चट्—प्राक् । आकाशमादृत्यवायवीति ऐक्यम् । परिनिविभक्ति—अत्र
 अवयविकल्प इति दर्शयते सिवादीनां वाक्यवाच्येऽपीत्यनेन । तत्र अवयविकल्पे
 शुक्तिमपि प्रकीर्ति एतदर्थेनेति । बल—दिक्कार्यमित्यर्थः । इत्येव सिद्धे इति—
 अनेनैव प्रत्ये सिद्धे इत्यर्थः—उपसर्गादित्यनेन सर्वोपसर्गवद्वाक्यवाक्यार्थेऽप्युपसर्गादिति-
 भावः । ‘सु स्मृत्तः’—स्मृत्तास्मृत्तास्मृत्तास्मृत्ता इत्यर्थः । पुनरुपादानं पुनरुपपन्नम् ।
 अथोदाहरणविकल्पं दर्शयति—पर्यवृत्त (परिचयकृत्) इत्यादि । इति—
 अवयविकल्पे । नष्टे—असंयोगादिति किञ्चाद् गुणाभावः । इत्या (स्मृ-
 इत्ता इति स्थिते इत्ता वा स्मृति चेति चत्वे) एवम् स्मृत्तानि इत्यादिषु । इत्यादिषु-
 दातेतो गताः ।

दी— । अथ परस्मैपदिनः । जि विद्वा ८७८ अव्यक्ते
 शब्दे । स्कन्दिर् ८७८ गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—
 चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्मृत्त्यति । मलोपः स्मृत्त्यात् ।

इरित्वादङ् धा। अस्कादत्—अस्कान्स्कीत्। अस्कान्ताम्।
अस्कान्तुः।

Now we take up sixteen परस्मैपदो roots beginning with
जिविदा (978) 'to make inarticulate sound' up to कित (993) 'to
dwell and to remove ailments', जिविदा—(जिह्)—जि for 'कीलःङ्'
—जिन्ः and च् for prohibition of इट् 'आहितश्च'। By लघूपधलुप
स्तेदिति (यत्न by इच्छोः आदेशप्रत्यययोः (211—12)) विनिवदतुः (probi-
bition of लुप् on account of the निषेध of चतुस्) विविदतुः etc. कन्दिर्
(कन्द्) इट् is to make it have चङ् optionally by 'इतिता दा' (2269).
It means to move and to drain. It is also चनिट्। कन्दति। चकन्द
etc.—चकन्दिश्—चकन्त्य option of इट् by भारवाजनिषेधः ; कन्द कन्द इट्श्
च कन्द इप् (मर्त्योः खयः) चकन्द् इप् (कृद्वीचः) । In the इडभाष-
पञ्च—चकन्द् म—चकन्तु म by खरि च (१२१) । Similarly कन्ता स्कान्-
त्यति। न खोपः i.e. in स्कन्तात्—(आयीः) by 'किदायिषि' and 'चनि-
दिता'—(415), अस्कदत्—अस्कान्स्कीत् (चङ् and चिच्). The former
drops न by 'चनिदिताम्' because चङ् is कित् and the latter gets
इङ्गि by 'महत्तमइङ्गन्तस्याचः' (2267) and takes चिच् ईट्त् (but not
इट्) अस्कान्ताम्—चटस्काद्, चिचतस्—चस्काद्, स् ताम्—अस्काद्, न
ताम्—अस्कान्तु ताम् (by खरि च), अस्कान्तुः by 'विजयसविदिभ्यश्च' कि is
replaced by लुच्—The rest is as above.

मित—। परस्मैपदिन इति। कित (९८२) निवासे रोमापनयने धीवन्ता इत्यर्थः।
जि विदा—जिह् घोपदंसन्ताम्—जिघीह्—जिह्कारं निष्ठान्तार्थ—जिन्ः सिन्वान्।
आहितकरचम् आदितयोति—इट् विकल्पार्थम्। लघूपधलात् स्तेदति, स्तेदतु,
स्तेदित्, सितात्, चस्तेदीत्, स्तेदिता, वेदिस्सति, चस्तेदिषत्। कन्दिर्—इरितो-
पेक्षमिति लकारचम्। कन्दति—संयोगवर्जान्तेन लघूपधलाभावाद् गुणो न। चकन्द

अत्रान्तत्वाभावात् 'अन्तो लिटि' इति अदृशत्वाभावात् अत उपधायाः इति ह्रस्विर्न
चस्कन्दिव—चस्कन्त्य भारद्वाजिन्यादिङ्मित्यन्तः—स्कन्द् भूकन्द इव—कस्कन्द् इव
(अपूर्वोः खयः) च स्कन्दिव । इदमाद्ये तु चस्कन्द् व—दस्य स्वरिचोति
चल्लेन यत्नम् । क्कना—क्कन्त्यलि—पूर्वेष्वन् चल्लेन तत्पदम् । क्कनात्—आर्गोलिङ्—
यासुटः—किन्त्यान् अनिदित्यामिति न लोपः । अङि—अस्कन्दत्—नलोपः अनिदित्या-
मित्यनेनेद । चस्कान्तीत्—चस्कभावे सिच् । वटव्रजेति (२२६०) ह्रस्वकृत्यवा-
हृदिः । न चायं सिचः एकादशकृत्यवहितत्वेन स्कन्दरूपस्याप्रत्यय कथं ह्रस्विरिति वाच्यम् ।
रत्नः—अराट्—सीदित्यत्र ह्रस्विसिचवे एनेकादशकृत्यवाहेऽपि ह्रस्वकृत्यवाहृदिः
अह्रस्वमवलीधेति भाव्य—प्रपञ्चितत्वात् । इदमाद्येनतुपरत्वाभावादित ईटि (२२६६)
इति सिज्लोपो न । अन्यत पूर्वपदम् ।

२२८८ । वेः स्कन्दे रनिष्ठायाम् ॥८॥३॥७॥

दी—। यत्वं वा स्यात् । क्त्वयेदम्—'अनिष्ठायाम्' इति
यर्थे दासात् । विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्तः ।

The स of स्कन्द् coming after the उपधर्गं चि, becomes cerebral
optionally—except when a निष्ठा (त्त, त्तवत्) प्रत्यय follows. The
पर्यायसिचि in 'अनिष्ठायाम्' (निष्ठानिप्रत्यये परे—when any affix
other than a निष्ठा follows) implies that this option takes effect—
only when a क्त affix follows but not when a तिङ् affix follows.
Thus विष्कन्ता—विस्कन्ता (चि—स्कन्द् + वच्) but विस्कन्दति and not
also विष्कन्दति । The idea is—If you are asked to bring an
अन्यद्वयं—you bring any man other a Brahmin but you don't
bring a stone or straw. In the same way अनिष्ठा connotes any
क्त affix but not a निष्ठा—but not a तिङ् affix also (which is not a
निष्ठा). Thus तिङ् forms like विस्कन्दति etc will not have the

option. But Nagesha holds that भाष्य does not sanction this (कृत्यवेदम् etc.). Cp. his remark—‘परि खल—न भाष्यानुवच’ etc. where परि means others i. e. not ourselves. In निष्ठा the form is विसृक्क without खल ।

मिति—। विरिति व्युत्पत्तयस्य पश्यत्यन्तम् । सूक्त्येतिरिति अपयववचो । अप-
दान्तस्य सूच्यते (८३३५५) इत्यधिकारनृपम्—। ‘सिद्धौना वा चङ्गवावेऽपि’
(८३३७१) इत्यतो वेति चानुवर्तते । अनिष्ठायांमिति पर्युदासात्—निष्ठाभिन्न
कृतप्रत्यये परत इत्यर्थः । तेनाथं सूच्यते—वे; परस्य सूक्त्येति; पश्य—सूक्त्येति स्यान्नष्ठा
भिन्नं (कृत) प्रत्यये परतः । कृत्यवेदमिति—अथ भावः । असाक्षात्मानम्
इत्युक्तं न हि लोटपाठादिकमागौदते किन्तु साक्षात्ततः केषिद् अनुवच एव, वचनस्य
सम्बन्धीवापेक्षया—। तद्वदपि अनिष्ठायामित्यनेन नञा—निष्ठाभिन्न एव कृतप्रत्यय
आदिष्वने न तु कृत्ति इति । तेन तिङ्प्रत्ययानां यदङ् न भवति । अतएव विसृक्-
न्दति इत्यादौ—वत्वविकस्यो ॥ । गगोश्चतुर्नैदमभ्युपगच्छति—तथाच तद्वचनम्—
‘परि खल न भाष्यानुवचः । अतएव अनुविपरिभ्य इति सूत्रे इव अथ समवेता—पर्युदास-
प्रतिषेधयोः कृत्यवेदविचारो न कृतः । तच्चाह विपूर्वस्यास्य तिङि अग्रयोगो वा
प्रयोगो वेत्याहुः’ इति । विच्छन्ना इति द्विविधपदं न तु तासि । निष्ठायांमिति—
यत्नाभावः इत्यर्थः ।

२३८८ । परस्य । ८३३७४॥

द्वौ—। अस्मात् परस्य ऋन्देः सस्य वो वा । योगविभागात्—
‘अनिष्ठायां’ इति न संवद्वर्तते । परिष्कन्दति—परिष्कन्दति ।
परिष्कन्तः—परिष्कन्तः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदक्षयाश्रयतया
वहिरङ्गत्वात् पत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातूपसर्गयोः कार्यसमन्तरङ्गम्’
इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्व’ धातुरूपसर्गो न युज्यते ततः साधनेन
इति भाष्यम् । ‘पूर्व’ साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥

यम् ६८० सेशुने । येमिय—ययञ् । यञ्वा । यञ्जति । यथा-
शीत् । यम् ६८१ प्रक्ष्वे शब्दे च । नेमिय—ननञ् । नन्ता ।
यनंशौत् । अनंसिष्टाम् । यञ् ६८२ छम् ६८३ गती ।

The स of सूक्तं, coming after the उपसर्ग—परि also, becomes cerebral optionally. The term 'चनित्यायाम्' (in the former rule) is not connected with this rule owing to the 'force of' योजविभाग or breaking up of the योज or rule. In other words, पाणिनि could have said—"विपरित्या सूक्तंरनित्यायाम्"; but he has broken it into two ('विः सूक्तं'— and 'परि') only with a view to dispensing with the term चनित्यायाम् in the case of परि । Thus परिवृक्-
न्ति परिवृक्कन्ति and परिवृक्क—परिवृक्क (optional वल in तिङ् as well as in णिङ्) । In the case of वल there will occur वल (in परि—
सूक्तं + कः—परिवृक्कद नः—परिवृक्कयः—परिवृक्कयः) । Here you cannot argue that the वल (of सूक्तं owing to परि) is वदिरङ् or is valid on the ground that it (वल) is वदिरङ् ('external') on account of its being effected by having recourse to two separate पदः. The drift is this—परि and सूक्तं are two separate पदः or words. And वल is effected owing to परि. Thus it (वल) is वदिरङ् (an external matter—the cause (वङ्) of which lies outside (वदिः)). Again this व is the cause or निमित्त or वङ् of वल by the rule 'वात् पदान्तात्' (3310). And this वल is वन्तरङ् or internal (the cause or causes (वङ्) of which lie within (वन्तः)). Thus by the परिभाषा—'वदिरङ् वदिरङ्गमन्तरङ्'— That which is वदिरङ् is (regarded as) not having taken effect (or as not existing, when

that which is चकारङ्ग (to take effect). Here एत् is to take effect; thus एत् becomes चसिद् । But here the एत् also is चकारङ्ग on the strength of the admittance (चम्बुपनम्) 'the operation affecting the root and its उपसर्ग is चकारङ्ग' । According to भाष्यकार also it is चकारङ्ग—who says—'The root is first connected with the उपसर्ग and then with the प्रत्यय or affix (साधनेन) । According to others, however, who hold that the root is, first of all, joined with the affix (and then with the उपसर्ग) there will not arise the case of एत् in परिद्वन्द्वः । Both these opinions are to be met with in the भाष्य । वच् to keep sexual intercourse, यमिष—यैषमः option of इट् by 'उपदेशोऽनन्तः' (2295) and अतोभारहानस्य (2296). भारहस्पत्य नियमः being superior to all restrictions. We have एत् and चत्वावलोप in येमिष although the affix एत् is कित् and not कित् (otherwise it would have been ययमिष). ययम—ययम् एत्—ययम् च by 'अवलोपोऽनन्तः'—यय् च by 'अक्षोऽनन्तः भवि' । Similarly यच् (वृट्) उपसर्गने—यच् + सते—ययसते to 'स्वरि च' (121). ययाप्सौत्—यट् याम् सिच् ईट् न् (स्वरि by 'यद्वज्रमृदुलक्षणस्याचः' (2267))—ययाप्स् ईट् by 'स्वरिच' । यम् (नम्)—It is चोपदेश and चनिट्; it means to be modest to make sound. यमसि यमसम् etc. येमिष—ययस्य like यमिष etc. यन् सीत्—prohibition of इट् by 'अज्ञातचकारङ्गजायद्विचोदिताम्' (2299). Then come the augments सक् and इट् by the rule 'यसरसनमातां सक् च' (2377). Thus चट् न् सिच् इट् न्—ययमसक् इट्सिच् ईट् न्—ययम् स इ० ईत्—by इट्: ईटि (2267)—ययम् स ईत् । ययमिषाम्—ययम् सक् इट् सिच् तय—ययम् स इट् ताम् । In छिट् वम्, the forms are येमिष—येमिष by क्रादि नियम and एत्वाभासलोपः । In चादीलिङ्—ययत्—ययत्; ययस्यत् etc. यय् यय्—to go (यय् यय्—ययित्—to have यय्—these are चनिट् also) —

नित— । परेरिति । वेरितिक्त्—प्रत्ययम् । 'अनिष्टानामिति' च परस्मै-
 मत्तानुवर्तते । तदाह—अस्मान् परस्मै इत्यादि । ननु 'विपरिष्ठां स्मन्देरनिष्टाया-
 मित्वेन सूत्रात्' किमेवं प्रत्यक् सूत्रेण । तदाह—योनविभागादिति । योनविभागा-
 किमर्थम् ? परस्मिन् इत्यम् । किञ्चेष्टम् ? परिपूर्वात्—स्मन्देर्निष्ठायां यत्किमेवो मा-
 न्नुदित्वेन दपम् । परिस्मन्—परिष्ठात् । किञ्च अनिष्टायामित्यनुक्तं : सर्व्वस्मिन्पि—
 प्रत्यये परतोविक्तत्वं सिद्धयति परिष्ठात् इति परिस्मन्दति । यत्पक्षेणत्वम् इति स्थिते—
 अत्रेव यत्वं परिष्ठात् इति ज्ञाते—काम्यव्यस्य किञ्चैव अनिष्टायामिति
 (४१५) नलोपे—अत्र परिष्ठात् इति प्राप्ते 'रदाभ्या निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः'
 (३०१६—८३५२) इति दकारात् परस्मै—निष्ठातस्य नलोपे भातोर्दकारस्य च तयत्वे
 —परिष्ठात् इति भवति । ततः 'अन्-पदान्तात्' (३२१० ८ ३१५५) इति दकार-
 स्थाविकस्य प्रथमस्यकारस्य अत्वम् । तत्संज्ञमात्रं हुमाद्युपिति तकारस्थाविकस्य—
 द्वितीयस्यकारस्य अत्वमेव अत्वमिति । अत्र यकारो यत्वनिमित्तम् (अहम्) ।
 अत्वञ्च निमित्ती (अहो) । तेन निमित्तनिमित्तनोरङ्गाङ्गीरितं पदस्यतया यत्वम्
 अकारङ्गं भवति । अन्तर्भूतानि—(अहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमर्थ)—
 अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदकारङ्गम् । यत्वं तु यद्यप्यस्यैव विभिन्न-
 पक्षाययतया अहिरङ्गं भवति । अन्तर्भूतानि—(अन्तरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदाया-
 दिवर्थः) अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदहिरङ्गम् । एवञ्च यत्वं कर्त्तव्यं यत्वम् अस्मिन्
 भवति 'अस्मिन् अहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति न्यायात् । एतदेवाह न चेति । ततः
 समाधानमाह—धातुप्रसङ्गेयोरिति । इत्यनुपपत्त्यादिति च धातुप्रसङ्गः स्वीकारः । तथाचैव
 यत्वञ्च—अहिरङ्गत्वं निमित्तमेति इति भावः । पुनर्भाष्यसंख्या तद् द्रष्टुं करोति—
 पूर्व्वमिति स्पष्टम् । साधनेनेति—यद्यपि साधनबन्धो सुकृतः कारकाभावादि
 तत्ताप्यत्र प्रत्ययार्थे निरुद्धः साधनेन प्रत्ययेन सिद्धयित्वा । अतस्तेन तु यत्वं नित्याह-
 तम यत्वञ्च अस्मिन्निष्ठत्वाद्—पूर्व्वं साधनेनेति । यथादृष्टमर्थेन इति काव्यवेपः ।
 अतश्चयमपि भाष्यारम्भम् । यम् इति अयमप्यनिट् । यमति—ययाम इत्यादि । वेभिच-
 यमञ्च इति । अत्र भाष्येण नियमादिद्विकल्पः । सारवाचनियमस्य निश्चयान्ता-

येषां प्रत्ययत्वम् । यत्तुः मिलेन चक्षिष्वि चमि खवि च सीडीति (११६१) इतोऽपचि
एत्वाभ्यासकौपी—चक्षवा तु ययमिथ इति स्यात् । ययम्—ययम् पल इति स्मिने
भक्षवासी—रिति यय पलम् । यतो भक्षा गमिति भक्ष पलमिति । एवं यया (जुट्)
यप्स्यति—भूरि चेति भक्ष चर्जेन पलम् । ययाप्सीत्—ययमजेत् भक्षमलक्षणा
इति । पूर्ववत् पलम् । इट् पदत्वाभावात् सिच इट् इटीति (११६६) सिक्खीपो न ।
यम प्रकृत्ये गदे च—प्रकृत्यं विनयादयमलम् । योपदेश्यानिट् च । नमति—नगाम
इत्यादि । भारवाजिनियमात् यलि पूर्ववदिट्पक्षे—एत्वाभ्यासकौपी इत्यभावे तु यनुसारात्
यवीति परसमर्थेन नगय इति । एवं नया । यमसीत् इति—यदन्तम् सिच् सिप्
इति स्मिने 'यमरननमातां स इति' (१२७०) सगगमे इटि च साधे—य—यमस्य
इट्सिच इट् न इति ज्ञाने यमं न इत् इ—यमं स इत् 'आमचपयमयायि-
नोदितान्' (११६६) इति उद्दिनिषेधः । एतन् यमसिद्धम् इति तत्सामादिके चपय-
त्वाभावादीडभावे कपम् । एवम्—यमसिद्धिर्वादि । गय् छप् इति लुङिताप-
निटी च भवतः ।

२४०० । यय-गमियमां छः ॥३॥२॥७॥

दी—। एषां छः स्वाच्छिति परे । गच्छति । जगाम ।
जगमसुः । जगसुः । जगमिथ—जगय । * गन्ता ।

The final (य् and म्) of यय्, नम् and यम् is replaced by छ—
(when a य—eliding affix (यप् etc.) follows. Thus यय् + यप् तिप्—
ययच्छ् चति—ययच्छति—(तुवादन by 'छे य' (46)). Similarly ययच्छति । ययच्छति ।
जगाम—यय्—यय् यय्—य याम् य—जगाम (य replaces य by 'कुञ्जो-
and इति comes in by 'यत् सपथाय' (2०४२)). जगमसुः—जगम्
ययत्—here the penultimate य् of यय् disappears by 'ययय-
यययययय योपः किरमययय' (2353)—giving जगम् ययत्—यययत् । Simi-

Early जम्; । जगमिष—जगम—option of इट् by सारदाजनियम् । जगाम—जगम—जगमिष—जगमिष—इट् by, क्रादिनियम् । गता (लुट्) ।

नित— । 'हिब्रुसुचमो निति' (०।३।३५) इत्यतः निति इत्यनुवर्तते ।
-इत्यनुवर्तमानमिति महीरुचमं तेन 'यस्योऽन्तास्य' इति परिभाषया कृत्वा मकार
सावस्य स्थाने आदिशते । ततः गङ् मप् तिप् इति जाति 'क्षि च' (१४६) इति
गुणानने—गङ्गति इति भवति । एवम् इत्यतिशङ्क्यते । निति किम् ? जगाम—च
विश्वभाषाश्लो न । 'यत उपधायाः' (२२८२) इति उपधाविति । 'कुक्षीय निति'
नकारस्य सकारः । जगमतिरिति 'गमङ्गनेति' (२३६२) चतुषः निष्पन्न
उपधाश्लोपे—गुणभाषे च रूपम् । एवं जम्बु निवन् । जगमिष—जगम—भारदाज—
नियमादिङ्गिकास्य । आदेशादित्वादेत्याभासलोपविरुद्धः । जम्बुः—जम् ।
जगाम—जगम । जगमिष जगमिष—मयोः क्रादिनियमातिशङ्क्यते । जम्बु
(लुट्)—चय लटि इत्यन्तास्य—

२४०१ । गमेरिट्परस्मैपदेषु १७।२।५८३

दी— । गमिः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमि-
ष्यति । लृदित्वादङ् । 'अनङि' इति षष्ठीदासात् नोपधा-
श्लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

The augment इट् is directed to an affix beginning with a स and coming after the root गम् in परस्मैपद । Thus—जगमिषति—जगमिषान्—जगमिषति etc. गम् being लृदित् (लृ—sliding) will take the affix चङ् in the place of रिङ् by 'पुत्रादि—' (२२४२) and the term 'जगमि' in the rule 'जगमङ्गजनस्यचक्षो लोपः निष्पन्नङि' (2363) being a स्पृहस्य injunction i. e. having meant 'when an affix other than चङ् follows', the उपधा or the penultimate of जम् will not elide. Thus—जगमत् । सर्पति—ससर्प etc. by लृट्पुनश्च ।

नित्—। गमिरिति पञ्चम्यन्त् । तदाह—गमिः परस्मैति । 'सिःसिचि—' (७२।५७) इत्यतः 'सि' इत्यनुवर्णते ; 'आर्षधातुकास्तेह् वजादिः' (७२।२५ इत्यत आर्षे धातुकाश्च इति च । तस्य पूर्वस्य विभेद्यते । तदाहिविधिः—तदाह—उकारादी-
रिति—'आर्षधातुकास्तेति भावः । परस्मैपदे परे इति वक्तव्येभ्यः । गमिष्यति,
इति चगमिष्यत्—जिगमिष्यति—। गच्छ इति जुता पठितं तदाह—छदित्वादिति ।
'चगच्छि' इतीति—'चगच्छन्'— इति सूत्रे इत्यर्थः । चण्डुदासात् इति चण्डभिन्नप्रत्यये
परे इत्यसौदकि परे तत्पुत्रस्त्र्यमादीनाम् चण्डपरमाणां उपधातोपो न इति
संज्ञितम् । अतएव चगमत् इति लभ्यते । अथ साहचर्यात् सपे रूपमाह—सर्पति
इत्यादि लघूपधत्वाद् गुणः । एव ससर्पे इति । अथ सपेरस्मिन्निमाह—।

२४०२ । अनुदात्तश्च चर्तुपधस्यान्यतरस्याम् ॥३१।५८॥

दी—। उपदेशे अनुदात्तो य ऋदुप्रधस्तस्याम्वा स्वाज्
भ्रूसादान्निति परे । स्रज्ञा—सर्ता । स्रप्ताति—सर्पस्यति ।
असृपत् । यम ८८४ उपरमे । यच्छ्रुति । येमिथ—ययन्त ।
यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तप ८८५ सस्यादि । तप्ता ।
अताप्सीत् ।

The augment अम् (अ) is directed optionally to that root, the penultimate whereof is a ऋकार and which is read अनुदात्त in the उपदेश or वातुपाठ,—provided an affix, which is other than क्तिन् and the beginning letter of which is one of the भ्रूस्त्र्यमादाह,—comes after it. Thus—स्रज्ञा (with अम्)—सर्ता (without अम्) । स्रज्ञा—सर्प ता स्रप्ता पृता (by 'निदेशोक्तान्तरम्')—सर्पता— (by एको वचसि (४७)) । सर्ता—सर्प ता—सर्पता by पुनराक्षरूपधत्वा च (२।४९) ।—सर्पता । Similarly स्रप्स्यति स्रसर्पति etc and अस्रप्स्यत्—असर्पस्यत् etc. असृपत्—by अर्च् in लुङ् । In सिद् दन्त the form is ससर्पति only and not अस्रपत्—

सम्पृञ् also—for the root (सृप्) is neither चञ् (चञ्ज्—2294) nor चञ्—(उपसृज्—2295) and in च and ञ the forms are सम्पृञ्—सम्पृञ्—इट् by आदिमिञ्—and prohibition of णच् on account of च्चिञ् of च and ञ : यम् to cease from work, to restrain etc. Conjugation like चम्, तप्—to make hot, to effuse light etc. सपति etc.—चलाद्गौ—‘the root being चणिट्, चिञ् does not slide and हृदि comes in by ‘वदव्यहसन्त्याचः’ (२२६०) ।

नित— । अमुदात्तः यः स ह्रस्वपक्षः स चत्वरश्चामिति च्छेदः । 'आदि' च
उपदेशेऽमिति' (२१११४५) इत्यस्य उपदेशे इत्यनुवर्त्तते । 'अभिहितोक्तं कथयति'
(२१११४८) इत्यतो भक्ति, भक्त, चक्षिति इति पदव्ययमुक्तते । 'भक्ति' इत्यस्य
च विशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह उपदेशे इत्यादि । भक्त इति निदधमिति ।
तेन भक्त्यादयः परः प्रयुज्यते, 'भिक्षुः—' इत्यनेन । तदेवं सप्त ता इति स्थिते—अभि
सति च भक्त्या इति जाते—सूचीये—सह भक्त्या—सहा—इति ('इको सचक्षि'
(४७) इत्यनेन यच्) । भक्त्याने तु कश्चिदप्युक्ते सप्ता—इति ; एवं सहासति—सहासति ।
उपदेशे किम्—सत्तुम्—गुणानि परे 'अनित्यादीर्भेद्यमि' लुदात्तत्वात् । अह्रस्वपक्ष किम्
—सप्तः (तः) । अदित्यादह्—अह्रस्वपक्ष—अभिज्ञानं भुक्तः । सप्तेति—अभिज्ञानम् ।
उपरमी विरामः । तेमिह—यस्य इत्यादि नम्रद्वये इतिवत् । यच्छति इति ।
इत्युपनिषदाभिप्रायवोक्तम् । अट्टि संसृतिः । अहि—अयस्य—आद्योर्वि' इत्येवात्
—अय पदत्वाभावात्—'नोऽनुस्वारः' (१२२) इत्यनुस्वारो न । तप इति अयमप्य-
मिह—तपसि तत्ताप इत्यादि । अभासोत्—इत्यन्यथा इति । अहः परत्वाभावात्
मिह—तपसि तत्ताप इत्यादि । अभासोत्—इत्यन्यथा इति । अहः परत्वाभावात्
मिह—तपसि तत्ताप इत्यादि । अभासोत्—इत्यन्यथा इति । अहः परत्वाभावात्

२४०३ । निषस्त्रपत्तावनासेवने ॥८॥३१०२॥

दो—। यः स्वात् । आसेवनं योनःपुत्रम्—ततोऽन्वयिन्
विषये । निष्ठपतिः । त्यज ८८५ । हानी । तत्प्रतिष्ठ—तत्प्रत्ययः ।

ख्यत्ता । अख्याधीत् । सञ्ज ८८७ सक्रे । 'दंशसञ्जसञ्जां
शयि—' (२३८६) इति नलोपः । सञ्जति । सङ्ख्या । दृशिर
८८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

The स of the उपसर्गे निश् becomes cerebral when the root कृ follows and चासीचन is not implied, चासीचन means frequent discharge (of rays). Thus when the speaker intends to bring out that sense the form is निश्पति (blazing repeatedly) otherwise the form is निश्पति without चत् । In the former case त becomes ड—by 'हृना डः' (११२) । लञ्—to leave or give up ; चमिङ्—'अजति तन्नाम् etc. तन्मशिव—तन्मश्च—option of चट् in चङ् by the प्रावरणान्वितम् । In तन्मश्च—ज is changed to ञ् by 'चोः कुः' and then to क्—by 'कति च' (१३१) । Similarly—तन्ना—(हट्) ; चत्वाधीत्—चत्वाङ् ('वद—चत्वा' (२२६०)) स ईत्—चत्वाङ् ईत्—चत्वाङ्धीत् । ख्यत्तात् in चायीषिङ् । वञ्ज्—to mix or keep company with etc. ■ is चोपह्रिय and चमिङ् । It drops its न by 'दंश—(२३८६)' । In निश् सञ्जङ्—for there is no चित् affix and neither 'चचो—(१३४)' nor 'अव उपधायाः' (२२८२) applies. सङ्ख्या (हट्—सङ् ख् ता—स ञ् म् सा—सं क् ता—सङ् ख् ता—(by चोःङ्, चरि च, वत्तापस्यतात् and चनुस्वारज इति परसर्वर्तः—see also—सङ् ख् ता etc. under (२२८६—२७)) ; similarly सङ्ख्याति—चङ् ख् त्याम्—चत्वाङ् धीत् (कुङ्) etc. दृशिर—इतिङ्—हृङ्, to see—'दृश्या—' (२३६०) इति पश्यति, पश्यतु etc.—

नित— । अपदान्तस्य सृष्टेर्न इत्यभिप्रायं करोति । सेन निच—नि इन् उपसर्गक—
कृत्वा च ज्ञात्—उपधातो ऋने चासीचनान्तरात् विप्रत्यये इत्यर्थः । निश्पति इति ;
चासीचने तु निश्पति । आन कञ् २१ सञ्ज ज्ञानाविति—ज्ञानिद्वयार्थः । चमजति

धातुनिट् । अजति वक्ष्यते इत्यादि । अति तु भावभावव्यतिरिक्तमित्यस्य इत्याह—
 अत्यजिञ्—अत्यक्त इति । इदमभ्यप्यते कस्य 'घोः कुः' (३०८) इति कुल्लेन न
 तस्य 'अरि चेति' (३२१) चर्त्तनम् । एवम् त्वत्ता (सुट्) । अस्माचौत्—अ त्वाच् चोत्
 —इत्यन्यत्राया उच्चिरस्यत् पूर्वम् । एवम्—अस्मादिभ्याम् । अस्मादिभिरित्यादि ।
 आशीर्षिङि—अश्याम् तज्याकाम् इत्यादि । अज्ज—अजितसं बोधद्वयो नकारोप-
 नयः । अजति स्रजत् इत्यादि । सिटि तु—अज्जत् । अत इत्यन्यथाभावात्—'इमेति
 —' (२३८६) ततोपो न, अज्यत्ताभावात्—अदुपकृत्यभावाभावं 'अपो ऋति' (२५७)
 इत्यस्य—'अत उत्पन्ना' (२२८२) इत्यस्य चातिशयः । तेन समस्त्वित्याम इति ।
 सकृत्—सकृत् इति द्विती—कस्य कुलेन यत्नम् तस्य लज्जित्ताकारक—दुःख-
 निवृत्तिर्नैवम् । तस्य अस्मापदान्तस्य भवतीति अनुस्वारत्वम्—कस्य च 'अरि चेति' चर्त्तनम् ।
 ततोऽनुस्वारस्य अति परमवर्त्त इति ककारसाध्याम् कसम् इति द्वितीयविवेकः ।
 एवम् अस्माचौत्—सकृत् इति—असकृत् इति—इत्यादि । ट्ठित्, (ट्ठत्, ट्ठित्) ।
 अजित् । 'आप्ताभस्तेति' पश्चादित्यात्—अति पश्चाति, पश्चात् इत्यादि—

२४०४ । विभाषा सृजिद्वयोः ॥३॥२॥६५ ॥

दी— । आभ्यां यत्न इत्या ।

The augment इद् is enjoined optionally to the affix क्त्वा coming after the root सृज् and कृज् ।

मित्— । सृजि च कृज् चेति इत्यम् । तयोरेति पञ्चम्ये वदो ददाह—आभ्या-
 मिति । 'अने रिट् परस्मैपदौ' (७२१५८) इत्यन इति 'अपश्चात्'— (७२१६९)
 इत्यतो वति इति चानुवर्त्तते । अत आह—यत्न इत्येति ।

२४०५ । सृजिद्वयोर्भस्मकिति ॥६॥१॥५८८ ॥

दी— । अनयोरभासः स्याज् भस्मादावकिति । दद्रु-
 ददश्रेयः । द्रष्टा । द्रष्टव्यः । द्रष्टव्यम् । द्रष्टव्यम् । द्रष्टव्यम् ।

२४०६ । अट्टशोऽङि गुणः ॥७॥१६॥

दी— । ऋवर्णान्तानां दृश्येय गुणः स्यादङि । अदर्शत् ।
अङ्भावे—

The substitute गुण is enjoined to the roots ending in ऋ and to ह्रस्व, when अङ् follows. Thus अदर्शत्—when अङ् is wanting (by इति वा) we have दिष् in place of प्लि and not क् (see next rule), which was due by 'यत्तु इत्युपधादितिः कः' (2336—3.1.36)

मित— । अ इति आतिपरं न तु व्यङ्गिपरम् । तदनविदिः । तेन ऋवर्णानां चर्चो वा प्रकृतम् ॥ तु ऋवर्णानामिति । अदर्शत्—पूर्ववत् प्रकृतिः । अथ ह्रस्व इत्युपधात् शक्यतायां पठे कश्चि माते तन्निवेद्यप' सूत्रमवतारयति—

२४०७ । न दृशः ॥३॥१४७॥

दी— । दृशश्चलेः क्लो न । अद्राचीत् । दंश ८८८ दशने । दशमं दंष्ट्राभ्यापारः । पृषोदरादित्वादननुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशस्तञ्ज—' (२३८६) इति नलोपः । दशति । ददंशिय—ददंष्ट्र । दंष्ट्रा । दंष्ट्र्यति । दंष्ट्रात् । अद्राङ्चीत् । कृप ८८० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कष्टा—कर्षा । कृष्यति—कर्षति । "सृश-सृश-कृश-कृप दृपां च्लेः सिञ् वा वाच्यः" (वार्त्तिक—१८२६) । अक्राचीत् —अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम्—अक्राष्टाम् । अक्राष्टः । पथे—पथ । अक्रचत् । अक्रचताम् । अक्रचन् । दृश ८८९ अस्मीकरणे । देहिथ—ददंष्ट्र । दंष्ट्रा । दंष्ट्र्यति । अद्राचीत् ।

अदाग्धात् । अधात् । मिह ८८२ सेचने । मिसिह । मिसे-
 द्विषः । मेहा । मेक्षति । अमिक्षत् । कित ८८३ निवासे
 रोगाप्रनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः ।
 'विचिकित्सा तु संशय' इत्यमरः । अस्थानुदात्तेष्वभायित्व—
 'चिकित्सते' इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु जेतयति ।

The substitute क् will not replace सिक् coming after the root
 ह् (in हृक्) । Thus—by सिक् and च् (‘अनिदिताम्—’ 2405) we
 have—अदासीत् (अ—दाग् सिक् ईद् त्—अदाष् त् ईत्—अदाक् ष ईत् etc.)
 —अदाटान्—अदाहः । अदासीः अदाष्टम् अदाह । अदाचम् etc. ईद् to bite.
 To bite is the matter of teeth or fangs. The word हृक् (used
 here) should have been ह्रस्व for the affix क्ताद् is neither कित् nor
 चित्—thus neither the rule ‘अनिदिताम्—’ nor the rule ‘असप्तम्या
 निप्’ (2396) applies. Hence Bhattoji says एषोदरादित्वाद् etc i. e.
 the अनुनासिक or न of हृक् (in the case of ह्रस्व) slides by ‘एषोदरादीनां
 ‘एषोपदिहम्—’ (1034—6. 3, 100). Some take it as निपातनी or
 irregularly formed, from this very application of Panini. But
 their meaning is not beyond what we have said, inasmuch as the
 attachment of meanings against the roots is modern and not old
 (of course some roots were mentioned with their corresponding
 implications by Panini also). In ह्रस्व+अप्+सिक्— न of हृक्
 slides by the rule ‘हृक्—etc.’ (2396). In ह्रस्व (ह्रस्व+च्), the
 न slides neither by ‘ह्रस्वच—etc.’ nor by ‘अर्धदीनात् (2242) for ह्रस्व
 is not followed by अप् and सिक् after it being संयोजनपर is चित्
 ह्रस्वचिह्न—ह्रस्व—option हृक् by भारद्वाजनिबन्ध । ह्रस्व—ह्रस्वम् च—

इदं च (चतुष्टय—by 'नवापदानस्य भक्ति' (123)) and च becomes इ by 'प्रत्ययस्यनन्तरादप्यनन्तराभावात्' (294)) then च becomes इ by 'ह्रस्वः' (113). Similarly दृष्ट (दृष्ट ता) । दृक्षति—दृक्ष् + सति—
 'सति' (by 'नवापदानस्य' and 'प्रत्ययस्य' (294))—दृक्षति (by
 'बटोः कः सि' (295))—दृक्षति—(by 'चतुष्टयस्य सति परस्परः' (124))—
 दृक्षति (by 'इत्कोः'—and 'आदेशः'—(211—21)). दृक्षति—अशीलं—
 elides by 'अनिदितम्' (415) for आशीः—*is* दित् । अदाक्षति—इति
 by 'वदन्त'—etc.' (2267) and the rest is as in दृक्षति । इत् to at-
 tract or draw—अनिदित् ; इति by लघुपञ्चगुणः । अकारं—(इत् and 'ह्रस्वः')
 अकारं—अकारं by अन्विष्टम् in 'चतुष्टयस्य चर्तुपञ्चम्' (2402)—with
 अन्विष्टम् (इत् ता—अन्विष्टम्—अन्विष्टम् ता), and without अन्विष्टम् ।
 Similarly कर्त्तति (इत् अन्विष्टम् सति—अन्विष्टम् सति—अन्विष्टम्) and कर्त्तति
 (इत् सति—अन्विष्टम् सति—अन्विष्टम्) ।

अन्विष्टम् etc 'It should be expressed that सिच् optionally replaces
 the सिच् of (i. e. coming after) इत्, इत्, इत्, इत् and इत्' (Vartika
 (1826)). Thus with सिच् and अन्विष्टम्—अन्विष्टम् (अन्विष्टम् सिच् इत्—अन्विष्टम्
 इत् सिच् इत्—अन्विष्टम् इत्—अन्विष्टम् इत् (by वदन्त—(2267))—अन्विष्टम्—
 (by 'बटोः कः सि'). Similarly अन्विष्टम्—अन्विष्टम् ; But अन्विष्टम् being optional
 by—चतुष्टयस्य च—(2402) there will be another form with सिच् and
 without अन्विष्टम् as अन्विष्टम् (अन्विष्टम् सिच् इत्—अन्विष्टम् इत्—अन्विष्टम्—
 by बटोः कः सि, इत्कोः and आदेशःप्रत्ययः), similarly अन्विष्टम् and
 अन्विष्टम्—(अन्विष्टम् सिच् इत्—अन्विष्टम् इत्—अन्विष्टम्) । Now सिच्
 being optional, we have another series of forms with अन्विष्टम् by
 'अन्विष्टम्' (2336). Thus अन्विष्टम्—(अन्विष्टम् अन्विष्टम्—अन्विष्टम्
 (here neither इत् nor अन्विष्टम् will come in for अन्विष्टम्))—अन्विष्टम्

षत् (by षट्: कः सि and 'इष्को:—'वादिङ...' (211--12)) ; similarly
 ...चक्षत्ताम्... (तस=ताम्) and चक्षन् (here कृच् will not replace
 क्षि for there is no सिच् but it will make room for 'भीक्ष्णः' and
 क्षति will drop इ by 'इतश्' (2207) and त् by 'धेयीयातश्च लीयः' (221) ।
 दह् 'to turn to ashes' धनिद्...दहति ; ददाह etc. देहिन्...ददन्—options
 of दट् by 'भारवाजनिघ्नम् । देहिन्...एताभ्यासलोप by 'यलि च सेटि' (2261)
 ददन्...ददद् व...ददच् (by 'दादीर्घातोः' (3251)...ददच् (by 'अव-
 षावोर्धोऽयः' (2280))...ददम् (by 'कर्त्ता जग् भञि' (52) . Similarly दन्वा ।
 भक्षति...दहति...दग् क्षति (by 'दादीर्घातोः' ; (3255))...धग् क्षति (by
 'एकाचो वयो मच्—' (326))...धक् क्षति (by 'क्षरि च' (121))...धक्क्षति (by
 'इष्को:' and 'वादिङ्गमवयोः') . चधावीत्—च दह् तिच् ईदृ त्—चदाह ('वदन्—
 —' 2267) द् ईत्—च धान् लीत्—च धाच् लीत् etc) . चदान्धात्—
 च दाह् ('वदन्—') त्—चदान्ताम्—चदान्धात् (by 'अवसायोर्धोऽयः')
 चधावुः—(like चधावीत् with 'किञ्चु by 'स्निग्धश्च—') . मिह—to
 sprinkle, to drip etc. It is चनिट् । मेहति—मिमीह by लृप्प-
 गुच । मिमीह्य—compulsory दट् by आदिनियम । भारवाजनिघ्नम्
 does not apply here for the root falls neither in 'अथसास्त्रम्'
 nor in 'उपदेशे—' (2294—95) . मेदा—लुट् मिह् ता—मेह् ता—मिद् ता
 ('वीकः—(324))—मिद् धा ('अवसायो—(2280)—मिद् टा (टु नाहु (113)
 —मि ० टा (by टो टो लोपः (2335)) . मित्यति—मिह् सति—मेह् सति—
 मिद् सति—मिह् सति ('षट्: कः सि')—मिह् क्षति ('इष्को:—'वादिङ्—') ।
 Similarly—चमित्यत् (छत्) । चमिह्य—च मिह् चिह् तिप्—च मिह्
 कृत् ('अव इगुप—' (2336)—च, मिह् च त् (no guna for कृत् is
 कित्) चमिह् मत ('षट्: कः—' चमिह् वत्—(by 'इष्को:—' 'वादिङ्—') ।
 चित्त—to live and to remove diseases, (Note other meanings

of the same under 'गुप्तिप् शिद्वः सन्' (2393)) चिकित्सति—
-चित् चित् सन् यप्ति it not being चार्द्धधातुश्च नो षट् or यथ—चिकित्स
-चति—चिकित्सति by छडीच्; and चतो नृचे (161). It is often
preceded by the चयस्यै चि in the sense of doubt. Thus Amara
says 'चिकित्सित्वा (चि-चिकित्स + च (by 'अप्रत्ययान्) + टाप् लिट्वा) is the
synonym of संयत्—'; Some one has read it under चतुर्धातु
roots and instanced as चिकित्सते etc. But in the sense of
living the form is चेतयति (चुरादि). In a sense other than
the five under—'किरीर्थादिप्रतीकारे, निवर्त्ते, चपययने, नाशने, संयमे च'
च—1659), the root is चुरादि and hence चेतयति by लघुप्रथमश्च ।

नित— । 'वहीः सिन्' (४१।४४) इत्यतश्चरिति, 'मय वृत्तवाचनितः कृत्' (४१।४५) इत्यतः कृत् इति धातुवर्गते । तदाह—कृत्ः कृषीः कृषी निति । कृषिन् सिञ्चति भावः । अत एवाहुरिति—अद्वाचीत् इति—अ कृत् सिञ्च ईट् न् इति निमित्ते 'सिञ्चिणीरिति' अनागते, अ कृत् अम् कृ स् ईत् इति जाते—'वाचादिभे' 'यदभजेति' अक्षत्तककयायां इहौ च यद्वा स् ईत् इति इत्यवयवानी 'वाचः' 'वाचारान्नाद्' 'मयवत्तज्जजनमिति' वत्त्वं तस्य 'वहीःचः सीति' काले 'इवहीः' 'वादिमयव्यायस्येति' सिञ्चः वने च—अद्वाचीत् इति ततो अक्षम् । अनागजलैक नित्यत्वात् अद्वाचीत् इति पाञ्चिकद्वयं न । नापि अद्वाचम् इति ; कृत्काव्यमावाह इति वयम् । एवम् अद्वाचात्—(तद्वत्तामादेवे ताक दृष्टे च) । अद्वाचुः—सिञ्चभवादिभिभवेति किञ्चिद्वादिभे बलजलवत्यादि प्राप्यत् । दंश्च दक्षणे इति । अयमप्यनित् दद्वाचां व्यापारः (कर्म) इति निष्कर्षः यद्वा दद्वाचिद्व्यापारः । अवाक दक्षनद्वयस्य स्तुतपांश्च दक्षयति वृषोदरिति—'वृषोदरादीनि वयोपदिष्टम्' (१०१४—४१।१०८) इति व्याथेन अनुनासिकलोपः—नकारलोप इत्यर्थः । अथवा हि दक्षन् + कृट् इति दंश्चनसिन्धेयकृतम्, कृट् प्रत्ययस्य सिञ्चाभावात्—'अनिदितां दक्षन्वधायाः किकृति' (४१।५ इत्याशये) । 'दंश्चन्'— इत्यस्य तु अक्षप्रत्ययमात्र—

विषयत्वात् । अत एव इति अकारस्य पाणिनेः प्रयोगादेव विधातत्वात् विधातवम्
 भाषित्य यदोऽयं चाधुरिति केचित् मन्थते । अत्रैव तात्पर्यमिति—तैरपि प्रयोद्व-
 दिरेव द्रष्टव्यः । अत इत्यमाह—अर्थनिर्देशस्त्विति । यद्यपि पाणिनापि क्वचित् क्वचित्
 चातृपाठे अर्थनिर्देशः कृतः तथापि चाधुनिकैरेव प्राच्यो भाग्यमानयो निर्वापताः ।
 दृश्यति इति 'नृवापदान्तर'—(२।२।२४) इति नलोपस्य अस्मिन्नादिति भावः ।
 अस्मिन् तु ददंय इति—तस्मात्तथातृकत्वेन 'दंयससस्त्वञां यवि—' इत्यस्याप्राप्तेः
 संश्लेषपरत्वेन चिह्नः किञ्चाभावाच्च 'अनिदितामिष्यस्य' प्राप्त्यभावात् नलोपी न ।
 अथ यत्किं भारताजनियमात् इति क्वचित्कस्यादूषणं दर्शयति—ददंयिष्य ददंय इति ।
 तत्र ददंयिष्येति स्पष्टम् । ददंय इत्यत्र तु ददन्य इति स्थिते 'नृवापदान्तर'—
 इति नलोप अनुस्वारः—'प्रत्ययस्येति' अस्य पत्ते तत्प्राप्त्यर्थ्यात् यत्तु सुत्वेन उल्ले-
 च रूपम् । एवं दंटा (दनम् + ता) इत्यत्र । इत्यस्यति दन्मस्यति इति स्थिते
 नस्मानुस्वारः । अस्य प्रत्येति पत्तेम् । तस्य 'यदोः कः सि' इति कलम् । ततोऽ-
 नुस्वारस्य परस्वरस्यो कः । ततः 'क'—स्य पत्ते रूपम् । दंशात्—यामुटः किंतात्
 'अनिदितामिति' (४।१५) नलोपे रूपम् । अदाकञौत् इति—अ दनम् सिच-
 ईट् त इति स्थिते कञन्त्यस्यपायां इदौ नञेति अनुस्वारः । प्रत्येति दस्य षः ।
 तस्य यदोरेति कः । ततः अनुस्वारस्य परस्वरस्यो कः । सिचः पत्तेम् । पत्तेम्—
 अक्षयिष्ठम् । अदाचिबुः—सिगभक्षविदिभक्षेति स्तेजुम् । क्वपि विक्षिप्ते इति ।
 अदिट्—कथंति (खड्गपक्षगुहः) । अक्षयं—यद्यपि 'अतो निरिति—' (२।५४), 'अतः
 खड्गपाया' (२।२२) ; अक्षययोरप्राप्तयोः पुगन्तेति (२।२५८) शुभोः । एवं 'अक्षय-
 स्य'—(२।२८४), 'अपदेयैः' (२।२८५) इत्यनयोच्चाप्राप्तयोः 'अतो भाव-
 द्वावस्थिति' (२।२८६) नियमे अत्रापि आदिनियमात् यत्किं नमयोश्च नित्यमिदं—
 अक्षयिष्य । अक्षयिष्य । अक्षयिष्य । कृता—कृता इति 'अनुदात्तस्य चेति'—
 (२।४०२) अनागमविमत्स्यात् तात्त्रिकपदम् । क्वता—क्व अत ता—क्व अम्
 ता—क्व ता इति । अक्षयं क्व ता—कथंता—कृता—खड्गपक्षगुहिन रूपम् ।
 क्वस्यति—कथंति—क्व + सति—अस्मि—क्व सति, यस्य कालं क्वस्यति इत्यस्य

अस्त्वितिः चञ्चलं लक्ष्यति—कश्चिच्छति (असमाये गृहः) कश्चिच्छति कश्चिच्छति ।
 'अथ भुक्तिः—'असत्पदपादिति' (१२२६) इति लक्ष्यमवधारणे प्राप्ते वर्तमानमुप-
 -लक्ष्यति—'स्य'मवधेति—' एवम् परस्मात् स्त्रीः स्वामि सिद्धादेशोवेति तदर्थः ।
 -तदर्थं लक्ष्यं भुक्तिः सिद्धिनिवृत्त्यात् स्वामिनेष्वप्यत्र यम्—अस्मात् (सिद्धिनिवृत्त्यात्)
 'अस्मात्' (निश्चयमात्रे) अस्मात् (अस्मात्) ।

(१) अमासीत्—अत्र अत्र च, सिद्धं रीत्—अमासीत्—अमासीत्, सीत्
(वदन्ति—(२२६०) उक्तिः)—अमासीत् (पूर्ववत् कृतम्) ।

(२) अकार्षीत्—अ ज्ञप्, सिच्, ईत्—अकार्षीत् (बहुव्रीहिः इति) ।
अकार्षीत्—(पूर्व्यभूतपदोक्तिरिति यस्य कालेन, इत्, कोरा, षेष्—इति पठन्) ।

(४) अकृषत्—अकृष् कृत् सिप् (अथ अकृषत्तेऽपि सिचोऽनियमानत्वात्—
‘असिचिचोऽपुनो’ इति इडागमो न) अकृष् सत् (कस्य किल्लेन गुणभागमो न)—
‘अकृषत्’ (पूर्ववत् कालमलं) । एवम् (१) अक्षाक्षिणम् अक्षाक्षिणः (२) अक्षा-
क्षिणम् अक्षाक्षिणः (३) अकृषताम्—अकृषत् । अक्षाक्षिणम् अक्षाक्षिणम् ‘सिचिचोऽपुनो’
विदिभ्यश्चेतिभेदोत् । अकृषत्—इत्यत्र तु सिचिभावाम्—‘सिचिः’, ‘इत्य’, ‘इत्योऽपुनो’
‘सिचिः’ (५५) इति, अथवसिचिन् पतिवः बोध्या— । दद भसीकृषे इति । अथवसि-
चिन् । ददति । ददात् । ददित्—ददत् इति भारवाजानियसादिङ्गित्यत् । तत्र दद-
पत्—सिचि च सिचि (२२६१) इति एवाभासलोपी । अथव—ददत्, य इति सिचि
‘ददित्’ (२२५) इति इत्य वलम् । ‘अथवसिचोऽपुनो’ (२२५०) इति अथ-
वसम् । ‘अथवसिचि’ इति अथ वलम् । एवम् ददत्—ता—ददत् । अथवसि—
‘ददत्’ इति सिचि ददित् इति अथवसिचिः । ‘एकाक्षो वयो भू भवतस्त्व स्योः’ (१२६) इति
इत्य अथवसिचिः । अथवसिचिः अथवसिचिः । तस्य अथवसिचिः । तत ‘इत्योऽपुनो ददित्’
‘अथवसिचोऽपुनो’ इति ‘अथवसिचि’—अथवसिचि—अथवसिचि—इति । एवमथवसिचिः । अथवसिचिः—
इति अथवसिचि इति न इति सिचि इत्यानल्लप्यायां लोपी इत्य अथवसिचिः । ददत्
अथवसिचिः । अथवसिचिः । तस्य अथवसिचिः । ततः पूर्ववत् वलम् ।
‘अथवसिचि’ इति । अथवसिचि—तस्य—अथवसिचि—तस्य—अथवसिचि—तस्य—अथवसिचि—

सू धाम् = चदाप् । धाम् = भवतीति लघोपः । चधात् = च दाप् सिच्-क्ति =
 चदाक् सृ लृप् = चदाप् सृ धम् = चधाम् सृम् ('एकाचो लघो—', 'भवतीं लृप्—')
 = चधाक्, धृप्—(पूर्वपत्न कत्ववर्त्त) । निहृ स्तेजने इति । भत्, सचनस्य चरवे
 तात्पर्यम् । भेजति । भिमिह—'भवो लिभति—', 'भत उपधाया' इत्यनयोः प्राप्तयोः
 पुनरिति लघूपधगुणः । भिमिहिव—कादिनियमात्रियमिह । 'यसि च सिटोति' एत्व-
 नन्थाचलोपपत्तयः । भेदा—मिह ता इति स्थिते लघूपधगुणे ङोङः, 'भवत्त्वयोः—', 'सुनाह्—'
 'तो टे लोपः—' इति दलधत्तललघोपाः । भेजति = मिह पति भेह—स्यति—भेह'स्यति
 भेक्'स्यति—मिह'स्यति इति । एवम् भमेत्यत् इति । भमिचत् इति—च मिह क्वसत्
 इति स्थिते क्वस्य क्विच्चेन क्विक्तीति गुणनिषेधः । दलकत्ववर्त्तानि । भमिचत्ताम्—
 'क्वस्यस्यो'ति चलोपेन—'भातो कित' इत्यस्याप्रत्यया एवादौ लोपः । एवम् भमिच-
 त्प्रियादि । कित निरासी रोगापनयने वेति । तस्य रोगापनयनाद्यस्यैव 'गुप्तिक-
 किट्त्वम्—' इति सन्पत्ययः । चिकित्सति—किन् किन् सन्—चिकित्स इति सनाद्य-
 न्ता इति धातुसंज्ञाधाम् भूपतिपौ चिकित्स चति 'चतो गुणे' (१६१) इति पररूपैका-
 दीये चिकित्सति । संशये इति स्पष्टम् । नत्ताम्भरनाह—चसेति । चनुदास्तेत्
 इति भतएव लृप् । निरासी तु चुराद्यन्तर्गतत्वात् गुणः । यम् चिकित्सति—
 भिहृक्तातीत्यर्थः । सैधे दृक् चिकित्सते अपनयतीत्यर्थः ।

दी—। दान् ८८४ खण्डने । शान् ८८५ तेजने । इतो
 यहल्यन्ताः स्वरितेयः ।—दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—
 शीशांसते । चर्यविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ।
 कु पचष् ८८६ पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पचक्ष । पेचे ।
 पक्ता । पचोष्ट । पच ८८७ समवाये । सचति—सचते ।
 भज ८८८ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—
 बभक्ष । भक्ता । भक्षयति—भक्षयते । अभक्षीत् । अभक्त ।
 रञ्ज ८८९ रगे । रजोपः । रजति—रजते । रज्यात् ।

रद्धचीट । अराद्धचीत् । अराद्धताम् । अराद्धत । अथ १०००
आक्रोषे । आक्रोषो विरुद्धानुध्यानम् । अथाप—अये । अथा-
पीत्—अश्म । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति—त्वेषते । तित्विषे ।
त्वेषा । त्वेषति—त्वेषते । त्विष्यात्—त्विषीष्ट । अत्विषत्—
अत्विषत । अत्विषताम् । अतिषत । यज १००२ देवपूजा-
सङ्गलिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

दाच् to cut. चाच् to sharpen. Roots, beginning from here and
ending in च् (1004) प्रापणे are सन्तिच्—i. e. सम्भवदी । Thus दीदां
सति—दीदां सते—दान दान् सन्—दादान स=दि दास (by—सन्त्यतः (2317)
and 'नवापदानस—')=दीदास (by 'मान्यवदान्मान्यो दीर्घाभाषस'
(2394)). Then दीदां + यप् + तिप् =दीदांस चति=दीदांसति (by अतो गुणे
(191)). Similarly दीदांसते and दीदांसति—दीदांस सते । सन् is enjoined
here in a particular sense i. e. in the sense of 'दानेराज्ये' (दा—
1595) and दानेर्निगाने (दा—1695) under 'मान्यस'—(2494). Hence in
a sense other than straight forwardness (आर्जन) and whetting
the roots (दान् दान्) will fall under चुरादि class and will give दानयति
—दानयति etc. कु पच्—to cook चनिच् । कृ for 'कृत् कृः' 'कृन्ते'—पक्षिणम्—
and कृ for 'विद्विभदाविभीक्ष्ण'—पचा । सम्भवदी—पचति—पचते । पचाच—पचि-
एलाभासखोप by 'पच एकहल्जन्तो'—(226c)) पचिच—पचक्य—option of
इच्—by मातृहाजनिवस ; एलाभासखोप by चलि च रीटि (2261). पचक्य then
by 'कोः छः (378) च changes into क. Similarly पक्ता ; पक्वीट (चायीः)
—पच सोपुदे सुट् त—पचसोव् सू त—पक्वीय सूत—पक्वीयूत (यखोप by 'कोपी
ओर्वि') । Then क्त्व of both the सू and क् changes into ट् by
'हुक्वा'—thus पक्वीट । परक्वी—पक्वीत् । कृच् to collect or accumulate

चरिद्, चोपदेश—like दुपद्—। भज् to serve भजति भजते । वभाज् भजे ।
 भज भज चङ—मभाज् च—वभाजः । भज् भज् ए—० भेज ए (by—अत एकङ्क २२६०). Similarly—भेजद् भेजुः । भेजिच्—वभज्च option of चद् by
 आरहाजनिघञ् । भेजिच् by चलि च छेष्ट—and in वभज्च the process
 is—भमज्च—वभज्च—by (चोः कुः)—वभज् च ('खरि च' । भेजिच् भेजिच्
 like वेधिच् वेधिच्—by क्रादिनिघञ् and 'अत एकङ्क' । भज्यति—भज्यति—
 भज्भ्यति भज्यसि—भज्यति ३० भज्यति । वभाचीत्—वभज् सिच् इट् त् वभाज्
 स, इत् = वभाज्—ज—स—व ईत् । वभक्त—वभज् सिच् त (चाकने)—वभज् स
 त—वभज् ० त by 'भक्षो भवि' (२२४१)—वभज्त् (खरि च) । So also
 भज्यति पत्यति । वभाचीत्—वपज् । रज्ज् to dye, to colour etc. नलोप
 i.e. the elision of न् is effected by the rule 'रज्जेच' २३९७). रजति—
 रजति ३० रज्ज् = ररज्ज्, —ररज्जे (रराज्—रजे are from राज् हीनो (४२२) see
 under—कषा च सप्त, नाम) (२३५४) । रज्यात्—रज्जीट्—(चार्षीः) । The
 former drops न् by 'चमिहितम्' (४१६) and the latter is thus—
 रज्ज् सोऽद् सुट् त—रज्ज् सोऽत् स् त—रज्ज् सोऽत् त (byचोः कुः)—ज changes
 into न् and ■ to its former position नज् and च elides by 'चोपो
 ष्यीर्षे' (४७२)—रज्ज् षोष्ट् (न first changes to चटुस्वार by मयापदानक
 —then to क् by 'चटुस्वारस्य ययि परस्यर्चः' । न changed to ङ by—'खरि
 च' (१२१) and स to य by रणक्षीः and चादेमप्रत्यययोः—and finally ङ
 to ट् । Thus रज्ज् षोष्ट् । चराङ्गीत्—चरङ्ग (कुक् forms). चराङ्गीत्
 —च रङ्, सिच् इट् त—चराङ्, सिच् ईत् (इति by वद्वज्—(२२६७), though
 there are more than one consonant viz ङ्क् between the चच् (च)
 and the सिच्, for it is sanctioned by भव्य—see ante. under चञ्चक, चञ्चक,
 चञ्चकीत्—चरङ्ग स् इत्—चराङ् स् इत्—चराङ्क् स् ईत्—चराङ्क्
 षीत्—चराङ्गीः (rules as before). चरज्ज्—चरज्ज् सिच् त—च रज्ज् स् त

(want of इति etc by 'विहृदिवाचकनेपदेश' (2300)) अरक् ० च—अरक्कृत
 (सलोप by अलो अलि) । Similarly अरक्कृतात्—अरक्कृतात्, अरक्कृताः—
 अरक्कृत etc. अग् to be angry with, to curse etc. आलोच means
 to think ill (of another). It also is अनिट् । अपति अपते, अमाप
 (अप्)—अपे (by अन एकट् 2250) । अपेति (एति च सेटि)—अपेप्—
 अपेपि (वाचने—) । अपेपि—अपेपि (इट् by आदिनियम) । Similarly अपे अपेपि
 अपेपि । अमापृषीत्—अमप (कृत्)—अ म प् तिप् इट् न—अमापृषीत् (इति by
 'वदप्रत्ययः') । In the वाचने—अ म्प सिप् त—अ म्प स् त—अ म्प ० त (सलोप
 by 'अलो अलि,' (2281) want of इति by 'विहृदिवाचकनेपदेश' (2300) and
 'विकृति च'—अमप । Similarly—अमापृषाताम्—अमपृषाताम् and अमापृः
 —अमपृषत etc. लिङ्—to look bright or effuse light etc. अनिट्
 लोपति—लोपते by लघूपसमुप । तिङ् व—तिङ्गि, (चिट्—अच् and एच्)
 the former is gunnated by 'पुगल—' and the latter is prohi-
 bited to have guna on account of its being कित् by 'विकृति
 च' and कित् is by 'असंयोगादिह कित्' । लोप (कृत्) । लोपति—
 लोपते (कृत्), लिप्सति—लोप्सति (गुच् by पुगल—' ; लोप्सति by
 —'षटोः कः सि' ; similarly लोपते । लोप्यन्—लोप्यत etc. लिप्यात्—लि-
 प्यीट् (the former is कित् by 'विकृतिचि' and the latter by
 'विहृदिवाचकनेपदेश' (2300) hence no guna in both the cases
 by 'विकृति च')—see also लोप्यति etc. अलिङ्गत्—अलिङ्ग
 (कृत्) ; 'अल इनुपधादणिट् कः' (2336)—thus क्क comes in place of
 टिङ्, and क्क being कित् both are not gunnated. क् becomes
 क् by 'षटोः कः सि' and क् of क्क becomes क् by 'इचको' and
 'आदेशप्रत्यययोः' (211-12). Similarly अलिङ्गताम् (तत्—ताम्) ; अलिङ्गन्
 by 'अल्लङ्घि' (2337) 'अतो गुणे' etc (191) अश्न—to worship etc.—अश्नित् ।

भित्ति—। दानवान् इति (भागवतसिद्धोपात्तौ धातुः) । इत् इति दान्-इत्यारम्भः
 १५ प्रापणे (१००४) इत्यन्ता अभवपदिनः 'स्वरितस्मिन्—' इति सूत्रात् । दीदांस-
 तीत्यादि—दानं दान् सन् इति स्थिते इत्यादिभेदे कर्त्तुः, ददान् इति भवेति । यतः
 'सन्वताः' (२८७) इत्यभ्यासस्य इत्ये 'मन्वापदान्त्येति'—नस्यानुसारे च कृते
 —दिदांस इति । यतः 'मानवर्धति' (२२८४) दीर्घे दीदांस इति । यत्
 च 'सनापन्ता पातवः' इति घातुत्वे प्राये अप्रतिषेधदयः । तर्हि दीदांस जप्
 ति इति स्थिते=दीदांस भति इति जाते 'जतो बुभे' (१८९) इति परकर्मण
 दीदांसति एवमन्वत् प्रसिद्धा । अर्थविशेषे इति । स चार्थविशेषः—पूर्वे वार्तिक
 सूत्रके 'दानेपार्च्चे' 'शान्निर्वाणे' इत्यमोक्तम् । अन्वतेति । एतदभिधायै तु पुराण-
 कर्त्तव्याद् दानमिति—दानयते इत्यादि । कु पृक्तम् इति । कृत्कर्त्तृत्वं 'कृत्तः कृतिः'
 'कृतेनैव नित्यम्'—पङ्क्तिनम् इत्यर्थम् । तथा च प्रयोगः—'विपङ्क्तिमन्त्रान्तमितिर्मन्त्रोः'
 अटि १म सर्गः । भित्तिरूपमकर्मणः 'विट्भिदादिङीडङ्—' इति सूत्रात्—पञ्च-
 भङ्गावाङ्मणम् । तस्मात् पाकीडयः । लिटि—पपाच—पेचि । एकत्र शिक्षाद् 'अत
 उपधाया' इति वृद्धिः । अन्वत् 'अत एकहल्—' (२२६०) इतीत्यभ्यास-
 नोपच । पेचिच—(लङि च सेटि (२२६१)) पपक्ष् (प पृक् च—पपक्ष्
 'चोः कु' इति कलम्)—भारवाजनिवेमाद् इत्यधिकृत्य । वमयीच्—पेचिच—पेचिच
 इति । पत्ता (छुट्—चोःकुरिति कुलम्) । पचीठ—(आशिनि—पक्, चोपुट्
 छुट्, व इति स्थिते सञ्ज्ञोपात् । पक्, छी सृ त इति जाते अत्वशब्दत्वादि)
 छटि पत्यति...पस्यते । लङि—अपत्यत्—अपत्यत । लुङि—अपाचीत्—अपत्त
 (परबोपदपक्षे—अपत्यत्तत्वा (वदन्नेति—) वृद्धिः । कलपत्वे । आचनैपद-
 पक्षे—अ पक्, सृ त इति स्थिते 'अचो कश्चि' (२२८९) इति सञ्ज्ञोपे चत्वे कत्वे (पपम्)
 वच समवाये । अर्थे लोपदेशोऽनित् च । समवाय एकव्रीकरणम् एकव्रीभवनं
 सञ्ज्ञमित्यादि । सञ्चाच—पेचि । असाचीत्—असचीत् ('अतो इत्यादिर्लोचोः' इति वृद्धि-
 निरूपणः)—असञ्चित् (आत्मने—) इत्यादि । भवधानुरूप्यनिट—भवति—भवति ।
 वमञ्च—अजे ! एकाव एति वृद्धिः (अत उपधायाः २२८२) ; अन्वत् 'अत एकहल्—

(२२६०) इत्येतावन्तस्योपी । एवं येनहुरित्यादि । मेजिप—अभक्ष्य पूर्वमेव
‘चक्षि न सेति’ (२२६१) इति एतावन्तस्योपी, अन्यत्र अभक्ष्य इति स्थिति चेत्
कुरिति लस्य नः । तस्य ‘स्यपि चेति’ चर्त्तने नः । एवं भक्षा इति । भक्ष्यति—
भक्ष्यति—भक्ष्यति इति स्थिति बलकलपत्तानि पूर्वमेव । एवं भक्ष्यते । अभ-
क्षीत्—(अभक्ष् सिच् ईट् त इति स्थिते इद्विनत्यकलपत्तानि)—अभक्ष-
(अभक्ष—सिच् त—अभक्ष् छ् त इति स्थिते मत्वकलपत्तयोपा.) ; मेजिप—
मेजिम (चिटि) ; भक्ष्यात्—अक्षीष्ट (चाभिनि) । रक्षयति इति । चणिट् ।
अक्षीपः—‘रक्षेयसि’ सूत्रात्—इति भावः । रक्षति—रक्षते ; सोपधत्तेन लघूपधत्ता-
भावत्वं शुची नः । संक्षेपपरत्वेन सिट्, कित् नः । तेन अनिदिताभित्त्वाप्रत्यय-
भक्षीपाभावात्—रक्ष्—रक्ष्ते । रक्ष्त्वत्—रक्ष्वाते । रक्ष्त्वात्—रक्षित्वे
इत्यादि ; रक्षते—रक्षे—रक्षत इत्यादि तु परत्वं दीप्ताभित्त्वा इति ‘फञो च सप्ता-
याच्’ इत्यतीत्यम् । रक्ष्यात्—रक्ष्चोष्ट—चाभिनि रूपद्वयम्—पूर्वमेव किदाभिकि
इति किल्लेन गुणभावात्—अक्षीपस्य । परत्वं इक्ष्चनीयत्वाभावात्—‘क्षिप्तिवाता-
ज्जनेपदेव’ (२२००) इत्यस्याप्रत्यया ‘क्षिल्लेन’ अक्षीपाभावात् । तदेवं रक्ष्
सीयुष्ट सुट् त इति स्थिते लस्य चतुस्वारः । तस्य परस्वरत्वेन नः । लस्य सुल्लेन
नः । तस्य चर्त्तने नः । सीयुष्टसुटो—इच्छोः—आदिप्रत्ययभक्षीरिति बलत्वे, लोपो
स्याभेदसि (७७६) इति अक्षीपः । तस्य चर्त्तने टलम् । अरक्ष्चोत्—अरक्ष्त्वात् । पूर्वमेव
—अरक्ष्ण सिच् ईट् त् इति स्थिते अनेकहृत्स्ववधानेऽपि यद्वज्जेति इक्ष्णकस्यस्याभा-
वतो अरक्ष् छ् ईत् इति कभीच अनुसारात्परस्वरत्वेन लक्ष्यत्वमस्यानि । अन्यत्र
—अरक्ष्ण + सिच् त् इति स्थिते ‘क्षिप्तिवाताभावात्’ (२२००) इति सिचः
क्षिप्तेन ‘क्षिपति चेति’ निषेधात् इत्याभावे ‘अक्षी मक्षीति’ सलोपः । अन्यत्र पूर्वमेव ।
कटि—रक्षत्त्वयि—रक्ष्त्वते । लक्षि—अरक्ष्त्वत्—अरक्ष्त्वत । लक्षि—अरक्षत्
विद्विषिषि—रक्षेत् इत्यादि । अप चाक्रोमे इति । आक्रोमपदस्याभेदात्—
आक्रोम इति—विस्मयं अनिष्टं चतुर्व्याजम् चिन्तनमिति यावत् । यपति—यपति ।
अनिष्टं पातः । यथाप—येषु । पूर्वमेव ‘अत उपधाया’ (२२५२) इति अवि छिः

मिह—। चिटि चम्यासक + समयेषाम्—इति चटिः । 'वचिस्त्रपियजा—
दीनां किति' (६।१।१५) इति, 'चटिस्त्रपियजाविचिस्त्रपियजाविचिस्त्रपियजा—
भेदोक्तान् किति च' (६।१।१६) इति च पूर्वसूत्रद्वयम् । तेन समयेषामित्यनेन
एते एव शब्दौ ते तदाह—वच्यादीनां चम्यादीनामिति । 'मलः सम्प्रसारकम्—'
(६।१।१५) इत्यतः सम्प्रसारकम् इत्यनुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारकं स्वादिति । वचि
स्त्रपि इत्यत्र यत् (१००२) इत्याख्यं तु चोटि (१०१०) अतिवृत्तिः इत्यन्ता न क
यशादयः । तथाचोक्तम्—

“वचिस्त्रपियजाविचिस्त्रपियजाविचिस्त्रपियजा इत्यपि ।

चिस्त्रपिः अचिस्त्रपिश्च कलायाः स्यादिति न च ॥” इति—

चम्यासक इत्यनेन तु 'चटिक्'— इति सुतोपाशा न न विवक्षिताः इत्याह—इति—क
यत् न च इति जाते चम्यासक सम्प्रसारकम् । चटिक्—'यत् उपपादा' (२।१८२)
इति-उचिह ।

२४०८ । वचिस्त्रपियजादीनां किति ॥६।१।१५॥

दो—। वचिस्त्रप्योर्वादीनां च सम्प्रसारकं स्वात्
किति । पुनश्चम्याविज्ञाणात् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः ।
इयजिथ—इयष्ट । ईजि । यष्टा । यष्टप्रति—यष्टप्रति । इज्यात्—
यष्टोष्ट । अयाचीत्—अयष्ट । छु यप् १००२ वीजसन्ताने ।
वोजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं क्षेत्रेऽपि ।
किशान्क वपति । उवाप—उपे । वप्ता । अयात्—अपसीष्ट ।
अयवाप्सीत्—अयप्त । यष्ट १००४ प्रापति । उवाह । उपहिथ—
'सहितोरोदवर्षस्व'— (२।३५७)—उवीढ । ऊढे । वीढा ।
वष्टप्रति—वष्टप्रति । अयाचीत् । अवीढाम् । अवाहूः । अवीढः ।
अवचाताम् । अवचत । अवीढाः । अवीढ्वम् । यत् १००५
निवासे । परस्मैपदौ । वसति । उवास ।

like ईजुः) । यच्—by 'यच् + यति' etc. यत्सते—यत्सते—यच् + यति = यच् + यति = यच् यति (by 'यच्; क; सि' and यत्). यत्सते—because यत्सुद् is कित् by 'यित् + यति' hence 'यित् + यति' etc applies. यच्—here 'यित्—यित्' (2300) does not apply ; so no Samprasarama by यित् + यति etc ; thus यच् यत्सुद् सुद् ह = यच् यत्सुद् ह then by 'यत्सुत् + यत्सुत्' we have यत्सुत् + यत्सुत् = यत्सुत् । यत्सुत्—यत्सुत् the former has the ह्नि substitute by 'यत्सुत् + यत्सुत्' (2267) then यत्सुत् + यत्सुत् as before. The latter does not get ह्नि owing to the prohibition 'यित् + यति' for the affix ■ is ह्नि । The य of यित् elides by 'यत्सुत् + यत्सुत्' (2281) then यत्सुत् and यत्सुत् as before. Similarly यत्सुत्—यत्सुत् । हु यत्सुत् यत्सुत् । यत्सुत् means to sow seeds in the field and to emit semen ■ the uterus i. e., keep intercourse. This root also means to cut or shave thus 'यत्सुत्' etc. यत्सुत्—यत्सुत् । यत्सुत्—यत्सुत्—by (यत्सुत् + यत्सुत् and ह्नि) and (यत्सुत् + यत्सुत् and यत्सुत्) । यत्सुत्—like यत्सुत् । यत्सुत् (यत्सुत्—easy). यत्सुत्—यत्सुत् । In the former यि has got यत्सुत् by 'यत्सुत् + यत्सुत्' etc' and ह्नि by 'यत्सुत् + यत्सुत्' etc'. In the latter, want of यत्सुत् and ह्नि due to ह्नि of the affix ह्नि and the य of यित् disappears by 'यत्सुत् + यत्सुत्' (2281). यत्सुत्—यत्सुत् etc ease. (N. B.—हु of यत्सुत् is to give यत्सुत् by 'यित् + यत्सुत्' and यत्सुत् + यत्सुत्), यत्सुत् to carry, to lead to etc यत्सुत्—यत्सुत्, यत्सुत्—यत्सुत्—the former gets यत्सुत्—by 'यित् + यत्सुत्' and ह्नि by 'यत्सुत् + यत्सुत्' (2282); the latter is first samprasarama by 'यित् + यत्सुत्', then it is doubled and then becomes यत्सुत् by 'यत्सुत् + यत्सुत्' । यत्सुत्—यत्सुत्—option of ह्नि by यत्सुत् + यत्सुत् । (want of यत्सुत् and यत्सुत् in the former by the prohibi-

tion 'न वसदद्—' (2263). अवहित्—वद् इट् थ—ववद् इट्—उवद् इट्—उवोड् :
—उवद् इट् अवद् थ अवद् थ by 'हो ड्'; (324) and 'अससोः—' (2280) उवद् इट्
by हुना हुः (113)—उवो ड् (by 'हो डे खोषः' and 'सहित्थो—'); खोडा (सुट् वा
by-उत्त, धल, दल, डलोप and ओत्त = before). वल्यति—वल्यते—by दल, कल
and वल as before. अवासीत्—अवोड्—the former = अवद् सिच् ईट् त् =
अवाद् स् ईत् = अवाद् स् ईत् = अवाक् व ईत् (पठोः कः); the latter = अवद्
सिच् त् = अवद् स् त् = अवद् ० त् (want of सुख and हवि on account of
क्रिस्; and सलोप is effected by भलो भलि) = अवद् इ—अवदद् अव०ड् (डोडे—)
etc. अवोडाम्—अवधवाम्—the former = अवद् स् तस् = अवद् ० ताम् = अवद्
वान् अवददाम् = अव०डाम् = अवोडाम् (by सहिवहोरोदवर्धेथ); the latter =
अवद् स् आताम् = अवद् स् आताम् = अवक् थ आताम् (by वरोः कः and वल्).
अवधुः—अवधुः; the former = अवद् स् कि = अवद् स् जुस् = अवद् स् उस्
= अवाक् सुस् = अवाक् सुस् (अवाङ्); the latter = अवद् स् भ = अवद् स्
भ = अवक् स् भ = अवद् भत् (by आत्मनेपदेष्वनतः (2258)). Similarly
अवासीः (लुङ् सिट्)—अवोडाः (लुङ् थास्); अवोडम् (उम् = तम्) अवधा-
थाम् (आथाम्) and अवोड (व = त)—अवोडम् (अवद् धम् = अवद् द्रुम्—
अव० द्रुम् = अवोडम् by 'सहित्थो—') and so on. वस to live अनिट्
परलो—; because स्वरितैत् roots have ended with वद्; cp. 'अव
वक्ष्यन्ताः स्वरितैः'. वक्षति उवाच—as उवाच etc. Now to direct वल् to
वल् in अतुस् etc. he puts forth the rule :—

नित—। वक्षिष्योति—वक्ष्योति का निहेशः। "इक्षिषी चातुनिहेशे"
(वाचिक)। ननु वक्षि इकः कित्ताद् 'वक्षि', 'सुप्' इत्येव स्वाशब्दादिव द्वात्रिंश-
'वक्षिष्यतिरिति' चेत्। सत्यम्। सीकृतात् सम्यसारणाभावः। वक्षिष्य स्वरिष्य
लगादव्ययेति विरोधः। न तु वक्ष्यादव्यय सव्यादव्ययेनपि विरोधीत्यर्थम्। आदिग्रन्थस्य
वक्षिनेन योगात्। यदि आदिग्रन्थस्य वक्षिष्यपिभ्यामपि अव्ययः स्यात्तर्हि वक्षिष्य-

म्योरोदादिकत्वात् वचिपक्षेनेव सिद्धेः, सप्रियङ्गुस्य वैयर्थ्योपनिः स्वरैव । अतः
 बाह्—वचिप्रसङ्गोऽप्यसौ चेति । सम्प्रसारणमिति—‘अनः सम्प्रसारणं पुनरप्यो-
 क्तप्रत्ययै—’ (६।१।१२) इत्यस्य सप्तम्युत्तरमिति भावः । ननु ‘शिष्टि वातोदगभ्यास्य’
 (६।१।१८) इति द्वित्वविधायकं पूर्वमुक्तम् । एवम् (वचिप्रसङ्गि—’ ६।१।१५ इति) सम्प्र-
 सारणपरं परमुक्तम् । तेन द्विमतं विज्ञेयमिति विप्रतिपत्तौ—‘विप्रतिपक्षे परं कथ्यम्’
 इति सम्प्रसारणस्यैव प्राक्त्वार्थे परत्वात् । तथा सति ‘सकृदगती—विप्रतिपक्षे वद्व वाधिते
 तद्व वाधितमेव’ इति परिभाषया द्वित्वविधायकपूर्वसूत्रस्य वाधितत्वात् वाधितस्य च
 पुनरुक्त्यागोचर्यमात—ईजुगुरित्यादौ कथं द्वित्वं सेव्यतीति चेत् ? अन्वये । अक्षि-
 ण् इति परिभाषाकारमपि ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—सिक्त्वम्’ इति । ‘ऊरुपित् पदविज्ञेय-
 सिद्धये वाधितस्यापि (पूर्वसूत्रस्य) पुनरुपस्थितिरित्यने’ इति तत्पर्यः । तेन चात्र
 सम्प्रसारणात् परं पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । तदेतन् सर्वं नमसिद्धत्वं—समावये—पुनरिति ।
 एवम् यत् अतुस् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे तस्य ईज् अतुस् इति । ततो द्वित्वम्—
 ईज् ईज् अतुस् इति । पर्याद इत्यादिनेष्वेव—इ ईज् अतुस् इति जाते—‘अक्षः
 सक्ते दीवः’ इति सक्तेदीवेष्वेव—ईजुगुरिति । एवम् ईजुगुरिति । भारद्वाजविययात्
 चण्वर्थं वेदित्वाह—इत्यलिख इवह—इति । अथ समवयव तस्यः पिप्पलीकामिना ‘क्षिप्वा-
 भ्यासलोभवेवास्मि’ति सम्प्रसारणम् । इवह इत्यत्र त्वर्थं विज्ञेयः—यत् यक्षो भक्ष्यार्थत्वेन
 मयादिमुवात्(१८४—८२।३६) लकारस्य वकारस्य, हु भा ह् इति एव ह् लोके उल्लेखमिति ;
 ईजे—आत्मनेपदे रूपभेदम् । प्रात्यक्षसम्प्रसारणद्वित्वसर्ववर्दीर्घाः । यथा—जस्य त्रयादिना
 धत्ते तत्रत्ययस्यष्टुत्वम् । सत्यदि—यस्यते—यज् सति इति स्थिते ‘त्रयस्यसजसजभूजयज-
 रात्रभाज्यस्यार्थं वः’ (२८४) इति वः । तस्य ‘मटीः वः सीति कत्वम् । तस्याहचर्यात्
 परस्य धत्वम् । एवं चक्ष्यते । इत्यात्—यचीत् । पूर्वव ‘किदागिपि’ इति यासुटः
 क्तिनाह सम्प्रसारणम् यकारस्य चञ्चलत्वाद् त्रयादिना—यत्नाभावश्च । परत्र सीसुटः
 क्तिनाभावात् सत्यसारणभावः । किञ्च इक्षुसोपलभावात् ‘सिङ् सिङ्गामात्मनेपदे’
 (१६००) इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । सीसुटः सकारस्य भक्षत्वात्—त्रयादिना जस्य वः । तस्य
 वः । तस्याहचर्यात्—‘इक्षुः’ ‘आदीर्घत्वययोः’ इति सीसुटसुटोः धत्वम् । यक्षोपः ।

तत्प्रत्ययस्य टुत्वे ष टलस्य । अयाचोत्—अवट (सुद्धिं रूपवत्तम्) । पूर्वस्य वदन्नेति ति
 वृत्तान्तस्यैवाहः । चल्कत्वमत्यानि प्राप्नोत् । परवापि वृद्धिं विना यत्नादि, भवो
 भवतीति सवीपय । खिटि वसयोः—आदिनिवृत्तात्—ईजित—ईजित इति । सुवट्—
 लौकिकान्ताम् । निमित्तं निमित्तैः गर्भाधानं निमित्तः । तथा च इत्यसि प्रयोगः—‘अग्रमत्ता
 रचयत् तन्मतेतं वा यः सेवे परमोजानि वासुः’ इति । अथमपि चातुरनिट् ।
 द्वित्कारणम् ‘द्वितः क्षिः’ त्वमिति इति उपनिमम् इत्यर्थम् । यमति द्वित्यौत्वर्थः ।
 वपति—वपते, उवाप—ऊवे । पूर्वस्य लिट्प्रत्ययस्यैवमिति (२४०८) सप्तसारणम्
 ‘यत् सप्तधावाः’ इति वृद्धिः । परम वप् एम् इति स्थिते एवः कित्वात् सप्तसारणं
 वप् ए इति जाते पुनः प्रसङ्गविधानात् द्वित्वे वृत्तादिशेषे सप्तर्षदीर्घे च रूपम् ।
 वसा—वासिः किञ्चाभावात् सप्तसारणविरुद्धः । उवात्—वसोष्ट । पूर्वस्य
 किञ्चामितीति किञ्चात् सप्तसारणम् । अथवा किञ्चाभावाच्च तथा । प्रत्ययान्तस्यैव
 अथम् । पूर्वस्य ‘मिर्षदीर्घे’ति चालम् । वदन्नेति वृद्धिः । अन्त्यस्य—तत्प्रत्ययस्य
 किञ्चात् ‘किञ्चति चेति’ निवेद्यात् सुवट्प्रत्ययमात्रे ‘अथो भक्ति’ इति सिचः सवीपः । वट्
 प्रापये इति । प्रापयसुप्रस्थापनम् । वटति—वटति । उवाट्—ऊवे । पूर्वस्य ‘विश्वप्राप्त-
 स्वेति’ सप्तसारणम्—अय उपवाया इति वृद्धिः । अन्त्यस्य ‘वित्तप्रीति’ सप्तसारणे क्त्वे
 पुनः—प्रसङ्गविधानाद् द्वित्वम्, वृत्तादिः शेषः । सप्तर्षदीर्घः । उवाटि—उवोड् ।
 ऊक्त्विषे इति । अत्रि भारद्वाजनियमादिह्यिकल्पः । प्रथमे—लिट्प्रत्ययस्यैवमिति सप्तसारण-
 निट् च । द्वितीये—वट् यत् इति स्थिते ‘खिटि चावोरिति (२४१८)’ द्वित्वे ‘लिट्प्र-
 त्वास्येति’ वकारस्य सप्तसारणवेली (वट् वट् च—ववट् च)—उवट् च इति जाते ‘वो
 डः’ इति वृत्तः । ‘अपवटोरिति’ प्रत्ययः । वस्य टुत्वेन वः । ‘वो टो वीपः’ (२४२५)
 इति पूर्ववत्स्य वीपः—उवट् च—उवट् च—उवट् च—उवट् च—उवट् च । यतः ‘उवटि वी-
 रिति’ (२४२५) वकारावकारस्य वीर्ये उवोड् इति । ‘वृत्तौपे पूर्वस्य वीर्योऽयम्’
 (२४२६) इत्येव वाच्यम् । ‘उवटि वीर्यस्य’ (२४२६) प्रवृत्तिरिति चोद्यम् ।
 अन्त्यस्य उवाट् इति स्यात् । तृतीये—तु सप्तसारणविलसप्तर्षदीर्घेऽपान्ताः पूर्ववत्
 इति चोद्यम् । वीट्—वृत्तवत्त्वत्त्वत्त्वोपेक्षः परमोत्पत्तिरिति प्रकिया । वृत्ति—

व्यतिष्ठति इति । इत्युक्तः । तस्य 'परीः कः—' इति च । ततः सतिः इत्यम् ।
 'पराधीन'—पराधीन इति । पूर्वस्य वचनमेति इति । ततोऽन्यत्रत्यत्वानि । अन्यत्र
 'अवृत्ति' इति स्थिते 'त'स्य द्वित्वेन शुभ्रवर्णभावात्—'अवृत्ति' इति जाते
 'अवृत्ति' इति स्थिते । एवम् 'अवृत्ति' इत्यत्र 'वो' उ' इति इत्युक्तः । 'अवृत्तिः'
 इति तत्रप्रत्ययस्य च । तस्य ह्रस्वः । पुरितिङत्वम् । ततः पूर्वस्य 'दीर्घकोप' इति कोपः ।
 'उपदिष्टोदीर्घकोप' इति चोदीर्घ (अवृत्ति—अवृत्ति, अ—अवृत्ति, अ—अवृत्ति)
 इति । चोदीर्घ इत्यम्—अवृत्ति इति । पूर्वस्य तत्त्वानादिनां तत्त्वानां तत्त्वानां
 व्याप्तम् । परस्य—अवृत्ति, आताम् इति स्थिते अवृत्ति आताम् इति तत्त्व-
 त्वत्वत्वानि । अवाप्तः—अवृत्ति इति । पूर्वस्य अवृत्ति, अ इति स्थिते
 'अवृत्ति' इति स्थिते । अवाप्तः—अवृत्ति इति । ततः अवृत्ति, अ, अ, अ—
 'अवाप्तः, अ, अ—अवाप्तः, अ, अ—अवाप्तः, अ इति । परस्य—अवृत्ति, अ इति
 स्थिते पूर्वस्य अवृत्ति इति भवति । ततः 'आत्मनिर्देश्यत्वानां (२२५८) इति
 अत्र 'अतः'—भावः । अवृत्ति अतः—अवृत्ति इति । एवम् अवाप्तः—अवाप्तः
 अवाप्तः—अवृत्ति इति । अवाप्तः—अवृत्ति इति । इति वक्तव्यम् । सतिर्लो-
 गता । अविद्यमानेषु केषुः केषुः—सुषुप्तः सुषुप्तिरिति वक्ष्यते । अथ परस्मैपदी
 वक्ष्यते । अनिष्टः । अवाप्तः इति । अविद्यमानेति समाहारश्च । 'अतः
 अवाप्तः—

२४१० । आसिधसिधसौनाश्च ॥८॥३॥६॥
 दो— । इत्युक्त्यां परस्मैपदी सस्य यः स्यात् । अवृत्तिः ।
 अवृत्तिः । अवृत्ति—अवृत्ति । वस्तु । 'सः स्यात्सिधसौना' (२२४२)
 वक्ष्यति । स्यात् । अवाप्तः । अवाप्तम् । वेज् १००६
 सन्मुखत्वानि । वयति—वयते ।

The स of आसु, वसु and ससु turns into व् when it (स्) comes
 after vowels except अ and after इयवरज and after कवर्ग । Thus

कचतुः—कच इति (कचस् कचस् + कचस् कच तु)। (Thus कचि—कचिन्, कचतुः कचुरित्वादि)। उचसिच—उचस्य option of इत् by भारद्वाजनिघण्टु। In both the cases सम्प्रसारण takes effect by 'लिङ्गभासक'—। In the former case कचि च सेटि does not apply owing to the prohibition न. कचस्यदिगुभासम् (२२६३)। वक्ता—for. त् is not किन् therefore no सम्प्रसारण। 'सः'—etc easy. वत्स्यति—वत्स्यते। उच्यत—उच्यते by this rule, कच्य—for कचि of कचस्। अवात्सीत्—कचि by 'वदन्न'— and त replaces स of कस् by 'सः स्या—' (२३४२). अवात्ताम् (वस्—ताम्)। वेज् to weave. अदिट्; being कित्, it is उभयपदी। Thus वदति—वदति with कचस् कचस्—

जित—। 'अपदान्तस्य पूर्वस्य' (पा३।५५) 'सहीः साहः सः' (पा३।५६), 'इण्कोः' (पा३।५७) इति पूर्व सूत्राणि। तेभ्यः—पूर्वस्य, सः (सस्य), इण्कोः इति आनुवर्ती, तदाह—इच्छन्मिथ्यादि। इण् इति अइण् इत्यनस्य इकारस्य— लण्—सुलस्य—अकारस्य प्रत्याहारः। 'असदित्सवर्गसेत्येतद् विहाय पूर्वस्य एहम्...परीक्ष्य चक्षुमिति' भाष्योक्तिः। कचतुरित्वादि वस् कचस् इति स्थिते। वचि-स्यप्रीतिरिति—सम्प्रसारणं ततो द्वित्वे कस्-कस् कचस् इति ततो कचस्येव सवर्गदीर्घ-व्यति। एवमुचुरित्वादि। यासेस् शिष्यात्—अदिट् इत्यादि। वसेस्—अचतुः—कचुरित्वादि। उचसिच—उचस्य—भारद्वाजनिघण्टु इत् विकल्पः। लिङ्गभासक इति सम्प्रसारणम्। वक्ता—कित्वाभावात् सम्प्रसारणं भावः। सः इति—एवम् वस् सति इति स्थिते वत्स्यति इत्यादि सुगमम्। उच्यत—कित्। अवात्सीत् इति—कचनस्य अवात्-कचिः सस्यतत्त्वम्। अच्यत् प्राच्यत्। अवाताम् इति—अचस्, सिच् तस्, इति स्थिते इहोः अवात् स् ताम् इति गते—अचो अचोति सचोये—अवात् ताम् इति। ततः 'सः सि-चाङ्गवातके' (२३५७) इति अवात्ताम्। एवम् अवात्तुरित्वादि। कचस्यानि सूत्रसंभवादिभिरेव। वेज्; लिङ्गादुभयपदितम्। अदिट्। कचस् पथगुणे वदति—वदते। अवात्स्य लिटि—'वदि' इत्यादेशः स्यादित्याह—

२४११ । वेञो वयिः । २।४।४१४

दी— । वा स्वाङ्गिति । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

The root वेञ् is optionally replaced by वयि or वय् in लिट् । The इकार in वयि is for the sake of pronunciation. Thus वेञ् + वय् = वेञ् वय् = वयवयञ् = वय् वय् च = उव् वाव् च = (उ by 'षिट्ठाभ्यासस्य' — (2408)) = उवाय ।

नित— । 'षिट्ठाभ्यासस्य' (२।४।४०) इत्यस्योऽन्तरस्यामित्यनुवर्तते 'खिटि' इति च । तत् केचुरयेन व्याचष्टे—वा स्वाङ्गिटीति = 'वेञो वयि वा' लिटीत्यर्थः । इकार इति । वयि इत्यस्येति भावः । तेन 'वय' इत्येव द्विष्टः । एवं वेञ् + वय् इति लिटि चनेकाङ्क्षायां सव्यादिषु—वय् वय् इति जातिं त्रिवि 'एत उवावाय' इति चान्नस्येति—वय् वाय् च इति भवति । ततः 'षिट्ठाभ्यासस्येति' सम्प्रसारणं उक्तादिः वेवा—वेञ् वाय् च—उवाय् च=उवाय इति (चम विषयगतभाष्येणात् इत्यसिद्धिरिति 'दशतेदिनि खिटि' इत्यत्र भाष्येऽप्युक्तस्वरसाद् बोध्यम्) ।

२४१२ । अङ्गिण्यावयिव्यधिवष्टिविचतिह्रस्वतिपुच्छति—सुञ्ज-
सौभां ङिति च ॥६।१।१६॥

दी— । एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते—

The सम्प्रसारण is directed to the roots सुञ्, आ, वयि (वय्), ज्वधि (ज्वय्), वटि (वय्), विचति (ज्वय्), ह्रस्वि (चोवय्—हय्), प्रच्छ and वच्छ when अ किति or अङ्गिण् affix follows. Thus सम्प्रसारण being due to यकार (also of वय्) we look forward—

नित— । 'यकार सम्प्रसारणम्' (६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते । 'ज्वधिविचतिदीनां ङिति' (६।१।१५) इत्यत्र निवृत्तिः च । तदाह—एषां

किति कितिषीत्यादि । यकारस्येति—यवी यकारस्त्वर्थः । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६१६—६११/१७) इति तु सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधपरम् । तेन—परतस्मिन् यकारस्य—सम्प्रसारणं प्राप्नोत्येव । अतस्तस्य निषेधार्थ—सूक्ष्मवतावितम् (यद्विन्विन्वादीनां—रुद्राति (श-जिन्)=रुद्रोत्तः । औनः इत्यादि । किति वयेरुदाहरणं नास्ति । व्यसि वैतः । वयेरुपनिः—वयम् तु वृत्तेष्वपीदादृताः ।) । स्थानिवद्भावाद् वेत्तुयङ्गमेव वयिरङ्गमे सिद्धे वयिरङ्गम् व्यर्थमिति कृत्वा भाष्ये वयिरङ्गम् अस्माद्धातम् । एतच्च तत्सुतभाष्यप्रदीपे स्पष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति ।

२४१५ । सिटि वयो यः ॥६१॥२८॥

टी— । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्यात्सिटि । अवतुः । जयुः ।

In सिटि, सम्प्रसारण is not directed to the y of वय्. Thus वय्-+चतुष्=चय्, चतुष्, (by 'वचिस्त्विति')=चय्, चय, चतुष्, (by दित् as in ईजतुः)=चयय्, चतुष्=जयतुः, similarly जयुः ।

नित— । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६११/१७) इत्यतो—नेति सम्प्रसारणमिति चातुर्कते । वयः इत्यवयववद्गो यः इति तु स्थानवद्गो । तदाह—वयो यस्मादि । जयतुः जयुरिति—वय् चतुष् इति स्थिते 'वचिस्त्विति' (चतुसा कित्वात्) सम्प्रसारणे कृते—चय् चतुष् इति जाते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—इजतुरित्येव दितम् इत्यादिभ्यः सप्तमं दीर्घम् । एवम् जयुरिति ।

२४१६ । वयाम्यतरस्यां किति ॥६१॥२९॥

टी— । वयो यस्य वो वा स्यात् किति सिटि । अवतुः । जयुः । वयेस्त्वासावभावात्—अस्ति नित्यम् इट् । उवयिष । स्थानिवद्भावेन जिह्वासाङ् । जये । जवे । वयादेशाभावे—

In सिटि, the य् of वय् is optionally replaced by , when a किति affix follows. Thus जयतुः जयुः easy. It has been remarked

that 'अत्रादीकारणम् वा यः साकानिद्विचित्रयम्' under अतो भारवाक्यम् (2296), hence the author now says that इव् having no form in तास् etc.—for it is used in लिट् only. Thus the above नियम does not apply and consequently it will have इट्, compulsorily in इव् and give उवयिह (उवय इव—उवय—by 'वचिह्वयि—'). वेज् is स्वामी and वय् is the चादिश् or substitute. Hence by 'स्वामिवदादेशः—' (49), वय् is to be treated like the retiring word (स्वामी)—वेज्, which is जित् । Thus वय् also = जित्—hence उवयपदी, so in the आत्मनेपदी ॥ will give कथे—(वय्, एव्—उव, ए=उव उव्—ए—उ उव्, ए+उवे) and उवे (व being replaced by व). But when there is no वयादिश् (by वेजो वयिः 2411) we have—

नित्—। वः + व + अन्यतरस्याम् + किति इतिच्छेदः । 'चिटि वयो वः' इति पूर्वात्मनोपपत्तिः । तदाह—वयो यस्य यो वेति । किति इति चिटि इत्यस्य विशेषणं तदाह—किति चिटि इति । कथनुरित्यादिभ्यश्च कथनुरित्यादिर्यकारस्याने प्रकारभावेन पाठान् । वयोवासावमावाहिति—वेजादेशस्य वयोवासाविभक्तौ प्रयोगाभावादित्यर्थः । 'वेजो वयिः' (२४११) इति जित्त्वोपास्य प्रक्रमः । तद्वय 'अत्रादीकारणम् वा यस्यास्यनिद्विचित्रयमिति नियमस्यासम्बन्धः । अतः क्वादिनियमाप्रित्यनित् । तदुदाहरणं उवयिह—इति घलः पिबेन किल्लाभावात्—वयोर्वाकारस्य वकारादिभ्यो न । वय् घल इति स्मृते—वय् वय् इट् वल्—उव् वय् इ व—उवय इव उवयिह । वचिह्वयौति सम्प्रसारणम् । स्वामिवदभावेनेति । वेजःस्वामे हि वयिः चादिभ्यो । नैन वेज् स्वामी वयिरादिभ्यः । वेज् वयिजिट् भवति । अतो वयिरपि 'स्वामिवदादेशः—' (४९) इति स्वामिकद्भावेन लिट् भवति । ततश्च स्वामिनीव कित्काव्ये सभवे । जित्कार्येण 'स्वरित—' वतुमयपदिलविधानम् । परस्मैपदे कथं इति तम् । इदानीं तकि—दर्शयति—उवे इति वय ए इति स्मृते एवः किल्लात्—वकारस्य वकारे इति वय् ए—इति । ततो 'वचिह्वयौति'—सम्प्रसारणे इति उव्

ए इति ध्रुवः प्रथमविधानात्—विलम्बं च च् ए इति क्त्वादिः—इति च च् ए सवर्गं—
दीर्घः—चच् चच् ए—उ च य ए—उचै इति । यथादिभ्यस्य वैकल्पिकत्वादाह—
यथादिभ्यामावे इति—

२४१५ । वेजः ॥६१॥४०॥

दी— । वेजो न सम्प्रसारणं स्वासिति । वधी । प्रवतुः ।
वदुः । अविवध—वयाध । ववे । वाता । जयात् । वासीष्ट ।
अवासीत् । श्लो० १००७ संवरणे । व्ययति—व्ययते ।

The root वेज् does not get सम्प्रसारण in श्रिट् । Thus वेज्
+ चल् = वे चल् = वा चल् (by 'आदिचः—' (2370)) = वा वा ची (by
विलम्ब, and 'वात ची वतः') = वधी (by 'इक्ष' and इक्षिरेचि') । वेज् +
प्रवतुस् = वा वा प्रवतुस् व व् प्रवतुस्—(by 'इक्ष' and 'आतो लोप इति च'
(2372)) = प्रवतुः । Similarly वदुः । अविवध—वयाध—option of इट्
(because it is अनिट् = यासि) । अविवध—वेज् इट् प्रल्—वा इय
वा वा इय—व वा इय—वर्वाइय—('आतो—') । वयाध—व वा य (here 'आतो
लोप' does not apply for चल् is neither कित् nor is preceded by
इट्) । ववे—वेज् + ए—वा ए—वा वा ए—व वा ए—व व् ए । वाता—वेज्
+ ता—वा + ता (आदिच—2370) । जयात्—वेज् + यासुट् + सुट् + तिप् = वा
यास् सू त ('लिट् सलोपः—') = वा यात् = जयात् (by वक्सिपि—' (2409)
and 'सम्प्रसारणम्' (330)) = जयात् (by अकृतसार्वधातुकयोः (2298) ;
वासीष्ट—वेज् लोपुट् सुट् = वा सीव् सू त = वा सी ० व् ट (लोप by
'लोपी लोपेति'—(873) and वलट् ल as before) = वासीष्ट । अवासीत्—
—वेज्—किङ् + तिप् = च वेज् चिच् तिप् = च वा चिच् ईद् त (by
आदिचः—') = च वा सन् इट् लिच् ईत् (by 'सम्प्रसारणमातो सन् च'
(2377)) = अवास् इत् ईत् = अवास्-र ० ईत् (elision of अ् of

सिद् by इट ईटि (2286)—अवास् ईत् । Similarly अवासितम्—
अवासितुः etc. In the आत्स्नेयद—अवासा अवासाताम् etc. अवे—अवि—
अभयपदो—अनिट् to conceal etc. व्ययति—व्ययते—by कवूपपञ्च ।

नितः—‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (१११२७) इत्यतो नेति, संप्रसारण-
मिति भावुर्नैति । ‘खिटि पयोः’ (१११२८) इत्यतो—खिटि इति । यद्यपि
‘अवासातरसो किति’ इत्यपि अन्वयवृत्ते पूर्ववत्, तथापि अवासात्—निति इति
भातुवर्तते व्याख्यानात्—अतएव निष्ठायां अतन् अतवान् इत्यादि सिद्धम् । किञ्च
यथा अति यत्तः अकिञ्चान् तत्र संप्रसार’ स्यादित्येतत् सर्वं विभाव्य पश्चिन्माह—
वेत्यो नेति । नवी—‘आदीच’ इति आत्वे छति द्वित्वे अभासकस्य ‘आतो लोपः’—इत्याद्योपे
—‘आत ची अच’ इत्यौले ‘इद्विरेचो’ति इति । नवतुः—आत्तद्विरेकाद्योपः ।
एवं चतुः । अविम—अवाय, सारधानिचमात्यदि इट् वा । समग्रतएव आत्मन्, हितम्,
‘कसः’ इत्यस्यासत्तकस्य । चूम्—व इट् सङ्गभावात्—‘आतो लोपः’ इत्यङ्गस्य
आकारलोपः । परत्वं तु किङ्दिटोरभावात् आतो लोपो न । अवे—आत्मन्, हितम्,
अभासकस्य आतो लोपः । आता—सुट् आत्मन् । अवात्—वे + आसुट् + सुट्
+ तिप्—वे यास् सुत्—वा यात् (‘सिञ्च सलोप’ इति सकारप्रत्ययापि निङितिः
‘आदीच’ (२१७०) इत्यात्वत्) अवात् (अधिसूचीति सम्प्रसारणम्) ; अवात्—
(अङ्गस्य आत्वेवातुवर्तिते शीर्षे) । नवीट्—आदीच इत्येतम् । अवात् प्राप्ते ।
अवासीत्—अवेम् सिच् ईट सिप् इति स्थिते ‘आदीच’ इत्यौले—अवा सिच् ईट् त् इति
आत्वे—‘अनरसनमायां सच् ची’ति सनागम् इट् च—अ वा सच् ईट् सिच, ईट् च—
अवास् इस् ईत्—अवास् इ ० ईत् (इट् ईटोति सिचः सलोपः) अवास्, ईत् इति ।
अज् (जी) अयमप्यनिट् । नितादुभयपदी । व्ययति—व्ययते—अस्मि चिति
‘आदीच’ इत्यात्वं नैत्याह—

२४२६ । न व्यो सिटि ॥ १११४६ ॥

दी— । व्येज आत्वं न स्वाक्षितिः । इति । परमपि

इत्यादिशेषं वाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । 'उभयेषां' ग्रहण—
सामर्थ्यात् । अन्यथा वच्चादीनां यच्चादीनां चातुष्ठतैरव सिद्धे किं
तेन । विव्याय । विव्यातुः । विव्युः । 'इडच्छति'— (२३८४)
इति नित्यम् इट् । निव्यायिथ । निव्याय—विव्याय । निव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । चव्यासीत्—चव्यासी । ज्ञेज्
१००८ सार्धायां—शब्दे च । ज्ञयति—ज्ञयते ।

The root ज्ञेज् does not get वा for its ए in विट् । The
चच् (verbal base) will get the इडि substitute (by 'उभो
भिति' (३५४)). Thus ज्ञेज् + चच् (= ज्ञे चच्) = ज्ञे चच् = ज्ञे च
च । Now though the rule 'इडादिः शेषः' (२१७९—७. ४. ६०) is
subsequent to 'विद्याभ्यासस्त्रीभवेवात्' (३४०८—६. १. १७), yet the
latter (६. १. १७) bars the former (७. ४. ६०) and thus
affects the सम्प्रसारण of the दकार (of the चभ्यास) । For, what
is the force or importance of 'उभयेषां' in the rule 'विद्य-
भ्यासस्त्रीभवेवात्' ? The force or importance of it is this :—
The rule 'विद्याभ्यासस्त्रीभवेवात्' follows upon the rules 'वचिसुवि-
इवादीनां किति' (४. १. १५) and 'इडिव्यावयिविविडिनिविडिडिडिडि-
नञ्जतीनां किति च' (६. १. १६). Thus had Panini said 'विद्याभ्यास-
—only, we could have inferred from the consecutive position
of the above rules that the सम्प्रसारण of the चभ्यास of वचि etc
and इडि etc is meant. Hence the addition of 'उभयेषां' to 'विद्य-
भ्यास' (again) suggests that the 'सम्प्रसारण' of the चभ्यास will have
precedence to any other operation viz.—इडादिविषयार्थः । Thus
ज्ञे ज्ञे च (ज्ञेज् + चच् = ज्ञे चच्) = ज्ञे चच् = ज्ञे च (by

'न संसारणे संसारणम्' (363) and 'संसारणात्' (390) = विष्वात्
 त् (by 'एचोऽयवावाः') = विष्वात् । [N. B.—The rules 'न संसारणे
 संसारणम्' (368) and 'संसारणात्' (380) should be learnt
 by heart to understand संसारणम् well.]—विष्वात्, etc. व्यञ् + चतुस्
 = व्यञ् व्यञ् चतुस् = वि वि चतुस् (by 'लिट्भासक'— and 'वचिसपि'—
 (2408—09)) विष्वात् (by एचो एचवि (47)) । Similarly—विष्वात्
 —विष्वात् । In एत् the आदेशान्वितम् does not apply ; for there
 is a special arrangement in एहवर्तिव्यवहारीनाम् (2384). There
 the एद् here is not optional but compulsory. विष्वात् (2408—
 09) एद् एत्—व्यञ् व्यञ् एत्—वि व्यञ् एत् (एत् is पित् and not कित् hence
 no sampra—of the verbal base (एद् by वचिसपि—') = वि व्यञ् एत् (by
 (एचोऽय—') विष्वात्) । विष्वात्—विष्वात् (option of एद् by 'एहवर्तीनाम्') ।
 विष्वात्—(वाक्यपद form)—व्यञ् + ए = व्यञ् व्यञ् ए = वि व्यञ् ए = विष्वात्
 (by 'लिट्भासक'—, 'वचिसपि'— and 'एचोऽय'—') . व्याता—व्यञ्,
 + एद् एत् = व्या ■ by आदेश—2870—(Note in this connection
 that the prohibition of व्या is in लिट् only and not in एद्, etc.)
 वीक्षात्—व्यासीत्—the former is the result of व्यञ् + व्या = वि +
 व्या (here there is no need of व्या for संसारणम् being लिट्
 must take effect whether change व्यञ् to व्या or not) = वीक्षात्—
 (by एहवर्तीनाम्—(2398)) ; the latter results from व्यञ् सीसुत् एद्—
 त् (व्याता—') व्या सीसुत् एद् (here व्याता—लिट् not being कित्, व्यञ्—
 does not come in hence व्या by 'आदेश') । एहवर्तीनाम्—व्याता—
 व्यञ्, लिट् निप् = व्या लिट् एद् = व्यालिट् एद्, ईत् = व्या ए, ए० ईत्—
 व्यासीत्—(by आदेश—' वमरत्न'— and 'इट्'—') ; (व्यञ्—लिट्, त्) is
 not एहवर्तीनाम् hence ई does not come) = व्या एत् = व्याता (एहवर्तीनाम् and इट्

do not come in the case of चाक्षुष, (cp—३३/७) nor comes वल—
for the व follows upon an चाकार and hence no वल of व)—
चिक्षु—to challenge and to make sound—that is to call. It is
also चक्षु and being चित्—उभयपक्षी :-

[illegible]

अनुस् इति स्थिति अनुस किलान् नचिषपीति अनुस (द्वितीय 'अ' इत्यस्य)
संसारचम् । अन्नाद्यस्य तु चिट्प्रभासक्येति पूर्ववत् संसारचम् । एवम् वि वि
अनुस् इति ततो यच्च विव्यतुरिति । एवं किञ्चुरित्यम् । अथ भारद्वाजनिबन्धान्
अत्रि इह—विश्वस्ये माते आह—‘इह्यति’—(२२८) इति । विव्यमिन्—अन्नाद्यस्य
मात्रवत् समम्—अन्नाद्य सं. —न । यत्तुः विश्वेनापिज्ञानं नचिषपीत्यस्याप्रत्यये ; तस्यो
वि अदेव विव्य इव विव्यसिच इत्यस्योद्देश्यं रूपम् । ‘अनुसो वे’ति चित्त-
विकल्पाद् इहिविकल्पं इत्येवमिति—विव्याय—विव्य इति । उभयदेव चिट्प्रभासक्येति
संसारचम् । एवमेवमिति विव्ये च इति प्रत्यय तु किञ्च अ इति तत् आद्यवादेभ्यो ।
विव्ये इति । अथ अ + ए इति स्थिति स्थिते अथ अ + ए इति जाते पूर्ववत् पूर्वोपर-
कच्योः संसारचं यथादेवम् । व्याता इति । आत्मा चिट्प्रभासक्येति नाम्नः । तेन
लुटि ‘आदिच’—इत्यात्मम् । रोधात्—आसीत् इति । पूर्ववत् अ + आसुट् लुटिन्—अ
मात्—अस्य यात् (आत्मा)—विद्यात्—(स’ध, किलान्निरीक्ष्यमानम्)—रोधात् (अन्ना-
द्यान्—(२२८) इति रोधाः) । उत्तरम्—अं सीयुट् सु ट्—अं सीट् इति स्थिति
आत्मन् आसीत् इति । अन्नासीत्—अन्नास्य—पूर्ववत् अथो चिच्, चिप्, अथो च्, ईत्
इति स्थिति आत्मा ‘अस्यस्यमातां संक् च’ (२२७) इति अत्रि इति च अन्ना च्, ईत्
ईत् इति स्थिति ‘इट् ईटि’ इति सिचः उत्तोपः—अन्नाच्, ईत्—अन्नाच्, ईत्
—अन्नासीत् । उत्तरम् अथो चिच् च इति स्थिति आत्मा अन्नाच्, त आकारात्
परलोप अन्नाभावः—अन्नास्य इति ॥ ईत् इति चित्—अनिट् । आसीत्—उदात्तेना-
कारणं, अन्नास्योपानाम्नत् आकारचमिति रोध्यम् । इत्यति—इत्येव इति । अन्ना-
स्यमप्येव । अन्नास्यमिति अन्नास्यस्य संसारचं माते आह ।

२४१७ । अन्नास्यस्य च ॥१॥२॥३॥

दी— । अन्नास्यस्यमिति चित् सन्नासारचं सात् । ततो
वित्त्वम् । लुहात् । लुहवत् । लुहपुः । लुहीय—लुहविच ।
लुहमे । ज्ञाता । ज्ञाय—ज्ञासीत् ।

सुहृद् इव—सुहृदिव by च् । सुहृन्—एच् is चित्—hence neither सुहृ-
 पोः इति comes but एवच् does. ज्ञाता—इवच्+ताच्—ज्ञा+ता by
 'भादिचः—' (२३७०). ज्ञाता—ज्ञातोह—like मीमाता—म्यातोह—(२३७१)
 (ईव्+यात्—ज्ञा+यात्—इयात्—इयात्) and (ईव्+तोह—ज्ञातोह) ।

मित—। 'इः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रतः पुनरासीत् । तत्र भाष्य-
 का 'यौमविभागेन व्याख्यातम् । अतस्तद्व्याख्यामिच्छाम्यनुवृत्तम् । 'वक्षोत्तरं सुग्रीवा-
 प्रामाण्यम्, इति करवात् । 'अभ्यस्तस्य च' इत्यत्र 'अभ्यस्तस्य' इति परस्मै वदपि-
 'जनद्विलस्य' इत्येवापाततोऽयं 'समीभ्यस्तस्य' (२२६—४।१।५) इति सूत्रान् । तथापि
 'ज्ञातुवोधाद् व्याचष्टे—अभ्यस्तोभविच्यत इति । इष्टञ्चान्न ज्ञानेभ्यादिपदसाधनस्य ।
 तथाहि—ईव् एवच् इति स्थिते आत्मे अभ्यस्तस्यार्थे' द्विलेखत च ज्ञा ज्ञा चक्ष इति ।
 'अनेन दूतेषाञ्चस्य—सम्प्रसारणे कृते 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (२२६) इत्यभ्यासक-
 'सम्प्रसारणं न भवति । तत्तत्र ज्ञादिपदेभ्यो अभ्यासकस्यो भवत्यस्य इती—अत्राप्यनेन भवति
 न सुहृन् इति । अत एतन्म—अभ्यस्तोभविच्यत इति, न तु अभ्यस्तोभूतस्य इति ।
 ननु यदि अभ्यस्तोभविच्यता हृद्यतेः प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तर्हि द्विलेख-
 'याधितयात् पुनरास्ताभ्यस्तोभवर्गं कथम्—'सकृदगतिव्यायाद् पुनर्विज्ञापसक्तेरिति
 चेत् ? न । पुनःप्रसङ्गविशानात्—द्विलेख मन्तेः । अत आह—ततो द्विलेखिति
 सम्प्रसारणानन्तरमित्यर्थः । सुहृन् इति । ज्ञे एवच् इति स्थिते आत्मन् । ज्ञा एवच्
 इति । अभ्यस्तस्य वेद्यनेन सप्तमः—इ—एवच् इति । द्विलम्—इ इ एवच्—कु-
 (ऊकीचः—२२७४) औ (अचो जिति (२३७३)) च—अन् हाच् च—सुहृन्—
 सुहृन्—सुहृ चतुस् इत्येवमि सम्मानम् । अतुसः किल्लाह सुहृन्दीरभावे 'अभिज्ञ-
 (२७१) इत्युक्—अतुक्—अतुस्—सुहृच्—अतुस्—सुहृन्—इति । नयितव्य-
 'ज्ञा चतुस् इत्यत्र आलोपायेचया अवैतिनिवृत्तेन (नहि 'अभ्यस्तस्य' इति सम्प्र-
 'सारणमपि निजिनोक्त्य निषेधते) चतुस्त्वान् सम्प्रसारणे (कृते) आर्कपरिभाषायां
 ('आर्कदीप्त' एकीधः' इत्यन्ताः) अपिश्रवणाग्रसेन 'अभ्यस्तस्य' पूर्ववत् (सम्प्र-
 'सारणमिति सूत्रान्—(२३७०)) ततो द्विलेखं कथम् इत्याह इति । एवं सुहृन् (आत्मन्)

कारचिन्तुलोपकादेशः) । अथ भारवाजनिवन्तात् सति इङ्गिक्त्वमाह—
 कुडोच—कुडविच—चात्सम्भारच—चित्पुष्पादि चत्सम्भारच गुणस्य सम्भारच गुणः ।
 कथं च तत् चवादिभ्यो विधेयः । अथः पिप्पाद गुण इति शीघ्रम् । कुडवे—पूर्ववत्
 चात्सम्भारच—चित्पुलोपकादेशः । अथः किलेन—गुणद्विविरटः । चात्वा—चादिच
 चत्सम्भारचम् । अथस्योभयनसाभावात्—सम्भारचभावात् । ह्यात्—मासृत् कित् । चात्-
 सम्भारचत्वे । अतः 'चत्वात्' इति शीघ्रम् । अतः चित्पुष्पादि सत्सम्भारचं चत्
 चत्सम्भारचं वेति । अथान्वयोभावाभावात् । चासीट—चात्वे शीट इति ।

२४१८ । लिपिसिचिच्च ३३।१।५३३

दी— । एभ्यश्चेरङ् स्मात् ।

The affix च् replaces चि coming after the roots लिप्, सिप्
 (चिप्) and हा (होच्). Thus चलिप्चत्—चलिचत्—and चहात् (च-
 ह—चह् त्—चहात् चत् by—चादिचः—चह्, चत् by—चात्वे लोप इति च'
 (३३७३)).

नित— । लिपिच लिपिच च—समाहारचः । चत्वात्—इति पञ्चम्यम् ।
 लिपिरिति लिप उपहृष्टे इत्यन्तेना निर्देयः । लिपीति लिप् चरत्वे इत्यस्य—हा-
 लोपः । चत्वात्स यच्चम् । २३३३: लिपिचोत्पन्नात् सेरिति 'चकति इति जातिभ्योऽङ्'
 अथ चकति चाहुवर्गे । चत्वात्—एभ्य इति । चलिपत्—चलिचत्—चहत्—
 चित्पुष्पादि ।

२४१९ । आत्मनिपदेभ्यस्त्वत्स्वाम् ३३।२।५३४

दी— । 'आत्मी लोपः'—(२३३७) । चहत् । चहताम् ।
 चहत् । चहत् । चहत् । चहत् ।

अथ ही परस्मैपदिभ्यः । तदे २३३८ आत्मायां—आत्मा ।
 चहत् । चहत् । चहत् । चहत् । चहत् । चहत् ।

क्यात् । 'वदन्न' (२२६७) इति वृत्तिः । अवादीत् १
दु सोमि १०१० गतिवृत्तयोः । श्रयति ।

वद् replaces वि optional when an आत्मनेपद affix follows.
Thus वदत (with वद्) and वदन्त (without it). वदत—वदो
विद—वदन्त वदन्त—वदन्त वत (आतो लोपः—) वदन्त । वदन्त—वदो
विद त—वदन्त विदन्त—वदन्त (Here आतो लोपः does not apply for विद्
is neither वित् nor वित् nor is it preceded by इट्) । Similarly—
वदताम् (वद्)—वदन्ताम् (आत्म-वद्) वदन्ताम् (विद्) । वदन् (वद्)
वदन्त (आत्म-वद्)—वदन्त etc.

वच ही etc.—वच् to speak clearly. It is वृत्. वच् is an
indeclinable meaning towards. Hence in वच् वदति, वच् is a
नतिवृत्त and goes before the root by 'सि प्राग्वर्ती' । वच् वदति
means to speak face of face. उवाच—वच् वच् वच्—व वाच् व—
by 'वच्' and 'वत् उपवाचाः'—उवाच by 'विट् आत्मनेपदीयम्' (2409) ।
उवाचः—वच् + वच्—उवाच वच् by 'वचिस्वपि' (2408)—उवाच उवाच वच् (by
'पुनःपुनश्चिदान्')—उवाच वच् (उवादिः वच्)—उवाच—by 'वच्
सर्वम्' (85). So उवाच । 'उवाचि—वच् want of एवावाचलोप by 'न
उवाचवाचिदान्' (2263). वदित् (वदन्त ता). Note that the
root is वृत् in वदति and not वदित् । Hence the आत्मनेपद, in
वच् does not apply. cp.—'वच् वच् वच् वच् वच् वच् वच् वच् वच् वच्
वच् वच्' । Hence that which is वृत् in वच् is also वृत् in वच् and
not वृत् । उवाच—उवाच is वित् hence 'वचिस्वपि' applies. अवादीत्—
explained. (Note that 'वदन्तवच् वच्' supersedes 'वृत्' and
'वच् वच् वच्' (2214). दु सो वि—the root ॥ वि । दु for—वच्

दृ चो हि इति—द्वित्वरचसङ्गत्वम्—‘द्वितोऽष्टुप्—’ वययुः (वीथः) । चोदित्-
कृतं निदानलाघेम् ‘चोदितश्’ (२२१२)—यन्—यन्वानिति । ‘उचोचुर्मीः
विमीमित्’ इत्यादि । पुनस्तत्राप्यस्येति वयतेर्युष्—वयति ।

२४२० । विभाषा श्लोः ॥६॥१॥२॥

दो— । अयतेः सम्प्रसारणं वा स्वाक्षिति यङि च ।
अथाय । अयवतुः । “अयतेर्लिट्त्वभ्यासलक्षप्रतिषेधः”
(वार्तिक २४६२) । तेन ‘लिट्त्वभ्यासश्च—’ (२४०८) इति—
सम्प्रसारणं न । शिष्याय । शिष्यितुः । अयिता । अयेत् ।
अयात् । ‘कृस्तश्च—’ (२२८१) इत्यङ् वा ।

The सम्प्रसारण is optionally ordained for the root चि, in चिङ्
and in यङ् । Thus चि+चल=चु छ च चल्=चु चल (by ‘सम्प्रसारणम्’
(४३०) =चु च by ‘लिट्तिवादीः—’ (२११७) =चु च by ‘अथो लिचति’
(२५४) =चवान् च by एचोऽयवायनः (६१) =चवान् । चि+चतुष्ट=च चतुष्ट=च
च चतुष्ट=च चतुष्ट चतुष्ट by ‘चचिञ्—’ (२७१) =च चत् चतुष्ट=चचतुष्ट ।
Similarly अयवतुः । Now, when there is no samprasaraṇa and the
form stands thus, after duplication,—चि चल्, the rule ‘लिट्त्व-
भ्यासलोपदेष्टम्—’ (२४०८) comes in to operate on the duplicate
(चम्वास) of the above so as to give च चि च when by ‘अथो लिचति’
(२५४) the resultant form will be एचो च=चवान् च=चवान् and
not चिचान् which is the expected one. Thus Bhattoji brings
forward the vartika ‘चचते; etc’ (It has to be remarked that) the
सम्प्रसारण should be forbidden to the duplicate or चम्वास of चि
in चिङ् । Thus the सम्प्रसारण due to ‘लिट्त्वभ्यासश्च—’ (२४०८) is not
to operate here so that we get चिचान् (चि+चल्=चि चि चल् (४३०)

वैयटः—“विटः किंवाकिञ्चिदेन वैविद्यादुभयत विभाषितः । तत्र सम्प्रसारण—
 यत्ने कृते सम्प्रसारणम् (सम्प्रसारण + चच् चर्म आदिभ्योऽनिलच्—तेन कृत—
 सम्प्रसारणम् इत्यर्थः) द्वित्वेनान् नास्ति वक्तव्यम् (किञ्चिदप्येति भावः) । सम्प्रसारण-
 भावपक्षे तु चमत्सारम्—“विट्प्रभासस्योभवेनास्ति संप्रसारणं प्राप्नोति इति मन्त्राङ्क
 (भाष्यकार इति शेषः) ये किंटीति (‘ये’ इति ‘इयते’ स्वस्य भाष्यसंसृतः पाठः) ।
 (चमोमवम वाच्यत्वं इत्येवम्) किञ्चचचं नित्यं सम्प्रसारणम् (obj.) परत्वादित्यं
 विभाषा (subj.) वाच्ये मन्त्रा, तथा चमत्सारकमवमप्येति भावः” इति सङ्गच्छते । एवं
 “विट्प्रभासस्येति सूत्रस्य प्राप्तिरुद्वाहते । चतस्रविधार्थं वारिकमुपपन्नसति—वयतेतिरिति ।
 आद्येष्टं ‘ये किंटी’ इति एतिसम् । वयतेः विधातोः विटि चमत्सारणचचच—
 विट्प्रभासस्येति सूत्रस्य संप्रसारणम् प्रतिषेधः—निषेधः वक्तव्य इति वाच्यमेव । तेनेति
 —चतस्रमार्गेण संप्रसारणं न । फलितमाङ्क—विद्याय इति चि चच् इति स्थितौ द्वित्वं
 चि चि चच् इति आते चमत्सारणचचचसंप्रसारणम् आमे—इत्यादिभिः प्राप्नोति शिञ्चोचच्
 इति । तत्र ‘चचो चिचति—’ इति चङ्गम् इत्ये चिचै च इति धादेमे—चिचाम्
 इति । चङ्गुचि किञ्चचचस्य सम्प्रसारणस्य विभाषादित्येनैव वाचितत्वात्—चि चि
 चतुस् इति स्थिते इत्यादिभेदेतरं—‘चचिच’—(२७१) इतीयत्—चिचिच-
 चुरिति । एवं चिचिचुरिति चिचिच— । चयिता—चृच चट् ता— । चयेत्—विधिविच ।
 श्रुत्वात्—किदाचिचि इति किञ्चात् चचिस्येति संप्रसारणम् ‘चचत्’—(२१८८)
 इति दोषश्च । अथ इयते‘च’ सच—(२२८८) इत्यादिना विचक्षादकि—इत्यकि
 धावे चच् पठे विचक्षादकि—

२४२१ । अयतेरः ॥३॥४॥१८॥

दी— । अयतेरिक्कारस्यचकारः स्वादकि । पररूपम् ।
 अयत् । अयत्ताम् । अयन् । ‘विभाषा धेटश्चोः’ (२३७५)
 इति चङ् । इयत्—अशिश्चियत् । ‘अयन्—’ (२२८८)
 इति न वृद्धिः । अय्ययीत् । वत् । यजादयो वृत्ताः ।

भादिस्वात्मनिगणः । तेन जुलुम्भयतीत्यादिसङ्घः । इति
भ्वादयः ।

The इकार of वि is replaced by अकार when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ वि चङ् सिप् = अ वि च त्. Now appear the rules अकः स्रवणे (6-1-101) and अती गुणे (6. 1. 97) to operate simultaneously on अच अत्. But अती गुणे is a पुरस्तादपवादः i. e. an अपवाद or forbidding rule which precedes that which is to be forbidden. Thus by the परिभाषा—‘पुरस्तादपवादा अचनपान् विधीन् बाधन् नीचपान्’ (explained before), अती गुणे will bar अकः स्रवणे—(6. 1. 101) and not ‘अचस्रवो पूर्वस्रवणः’ (6. 1. 102) because अकः स्रवणे is nearer to it (अती) than ‘अचस्रवोः’. Hence Bhottoji says परवचन— and we thus get—अचन—(and not अचात्). Here you cannot apply the rule ‘अती वीपः’ (6. 4. 48) inasmuch as it concerns roots which are taught as अकाराद्य at the time of आर्षधातुकोपदीप्त—अचनान् (तप्=ताम्) अचन् (‘नीडन्’,—‘इतश्’, संयोगाच्च खीपः’ and ‘अती गुणे’). Now चङ् comes ■ by ‘विभाषा—’ (2375) in place of चिङ् when चङ् is wanting. Thus by चङ् and इङ् चङ् we get अचिचिचत् (अ वि चङ् सिप् = अ वि चि चत् by ‘चङि’ (2315) and want of इङ् by ‘अचनचङ्—’ (2399)—अ वि चि चङ् चत्, by ‘वधादि—’ and ‘अचिच—’ (271) = अचिचिचत् । Similarly—अचिचिचलान्—अचिचिचन् etc. Now the root वि has directly been taken up in the rule ‘अचन अचनचनान्यचिचिदितान्—’ (2399). Thus when there is neither चङ् nor चङ्, there will occur सिप् giving अचवीत् etc (अ वि सिप् सिप् = अ वि चट् सिप् ईदृन्—अ चि च ० ईत्, here इङ् cannot occur is owing

to the prohibition 'आत्म—' (2299) and hence, we have guna by 'आत्मे—' (2168); the affix लिप् slides by—इट् ईटि (2266) = चवत् ईत् by एचोऽम्राधावः (61) = चवदीत्. Similarly चवदिहाम्—चवदियुः etc). Here you cannot argue that the taking up of लि under 'आत्म—' is of no avail on the ground that the rule 'नेटि—' is sufficient to serve the purpose (prohibition of गुण) for नेटि—prohibits the इङि of those roots only which end in consonants. Nor can you rejoin that the existence or direct mention of the root लि is superfluous on another way viz 'आत्मधातुम्—' (7. 3. 84) being subsequent to 'लिच इङि—' (7 2.1) will bar the same and direct गुण, whence by चवादीय—लि changes into चव् and thus being यान् ending in य will have no इङि by 'इ—म—यान्—' bereft of लि; for the 'लिच इङि' according to the maxim, of 'वैन नाप्राप्ते' etc' i.e. having no scope elsewhere will bar the गुण though the same is an अनङ्गइङिचि or inherent injunction. Here ends the चवादि class. इवादि class is inexhaustive so that roots like चुचुष्य etc. also are included herein.

The आदि class is also practically finished here.

नित्—। चवत्+चः इति चवदः। 'चवदोऽङि गुणः' (अ० १३) इत्यतोऽङि इत्यनुवर्तते। चवतेरिति विधानोः क्षिप्य निर्देशः। 'चवोऽङ्गम्' इति परिभाषोपस्थितेरङ्गम् नकारस्य आत्म चकार इति निश्चायते। तत् फलितमाह—चवतेरिङ्कारस्य चकार इति। चतएव लि इत्यस्य चवादि वाते इत्यङ्गं प्राधान्येन नान्वीक्ष्ये। नन्वेवेति—चवचवत् इ—चव चव् इति स्थिते चवचवदीपपरचवदीपचवोः

सुखमपि (सुकुम्प), सुमपि (कुम्प) इत्यादिः संप्रत्ययः आद्यन्तर्भाव इति भावः ।
इति भवविशेषाभावात् । अथ सुखपठितम् अतिधातुनाह—(आद्यपठितत्वात्पदम्
निर्द्देशः) ।

२४२२ । ऋतेरीयङ् ॥३॥२॥२८॥

दो—। अतिः सौत्रस्तम्भादीयङ् स्यात्—स्वार्थे । जुग-
प्सायमित्यं धातुरितिवहवः । कृपायां चेत्येके । 'सनादास्ता—'
(२३०४) इति धातुत्वम् । अतीयते । ऋतीयाचके । आर्ष-
धातुकविवक्षायां तु 'आयादयः आर्षधातुके वा' (२३०५) इतीयङ्-
भावे 'शिषात् कर्त्तरि—' (२१५८) इति परस्मैपदम् । आनर्त्त ।
अर्त्तिष्यति । आर्त्तित् ।

इति तिङन्तभवादिप्रकरणम् ।

The root अत, read in the सूत्र only, takes इयङ् after it in
the sense of स्वार्थे । Many hold that the root is used in the sense
of censure; while others take it to mean 'censure and kindness';
it is, having taken इयङ्, is to the termed धातु by—सनादास्ता etc.
Thus अतीयते । (अत् भव् सत् ते (ईयङ् being कित्, अत is आनर्त्त)—
अतीय् पठे—अतीयते) । ऋतीयाचक by 'आनप्रत्ययादमनञ्छिटि—' । But
when there is आर्षधातुकविवक्षा, the root will be परस्मै—b) 'शिषात्
कर्त्तरि—' when इयङ् = wanting by 'आयादयः—' । Thus आनर्त्त—अत् +
अत् = अत् अत् अ—अत् अत् अ—आहुद् अत् अ by 'आवादि' (2348) and
तथाप्रसङ्गिकः = आन् अत् अ—आनर्त्त । अर्त्तिसुक्ति (गुण इदं इति) आर्त्तित्—
(कृद्) आद् अत् इदं सिच् ईदत् = आ अत् इ ० ईत् = आर्त्त ईत्—आर्त्तित्— ।
Here ends the भवविशेषाभावात् ।

Errata on Siddhanta Kaumudi—

I. Vol. I, Part I (Sāndhi)—

(a) Pp. 46 line 8, for “बद्धस्य ईकारस्य बद्धो यकार” better read “तावन्मस्य ईकारस्य तावन्मो यकार” ।

(b) Pp. 68, line 17 for “‘पाठ’ इति वङ्गादस्य बद्धताकुल्लान्ताभ्याम्” read “‘पा ठ’ इति वङ्गादस्य बद्धोच्छ्रान्ताभ्याम्” ।

(c) Pp. 171, line 25, for “प्रथमो सुबन्धः” read “प्रथमः सुबन्धः” ।

II. Vol. I, Part II (Sabda)—

Preface line 12, for “uttararddha” read “Purvarddha.”

Pp. 18, line 16 for “an अकारान्त प्रातिपदिक” better read “an अकारान्त base (चङ)” ।

Pp. 52, line 22 for “having an affix” read “having a case-affix.”

[N. B.—Also see our translation of this sutra in “Laghu-Kaumudi”,]

Pp. 55, line 22, for “an affix” better read “a case-affix.”

Pp. 68, line 14, for “परबन्धयोर्ने प्रथमा” read “परबन्धयोर्ने प्रथमी” ।

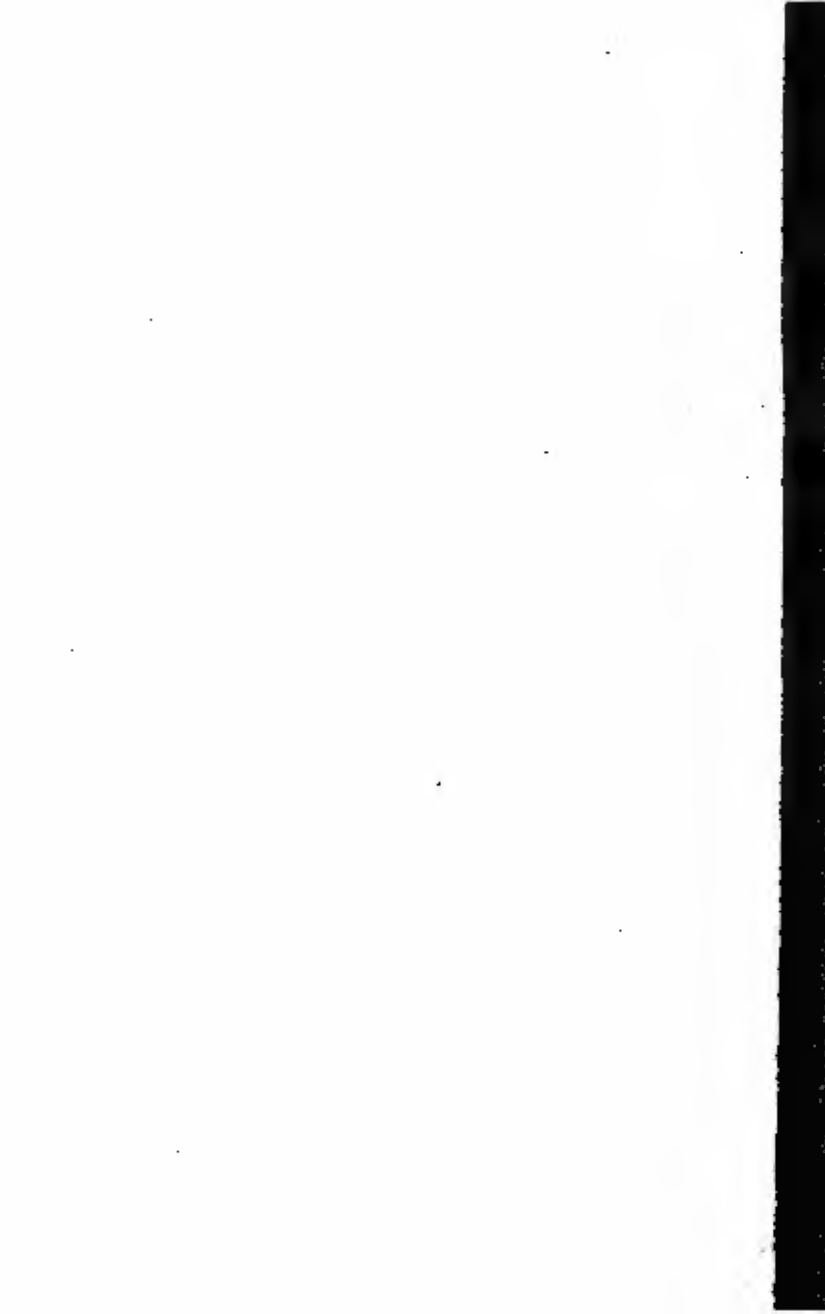
NOW AVAILABLE

Principal S. Ray's

1.	Sakuntalam (with Introduction, Translations, Tika, Notes &c).	Rs. 3/3/-
2.	Uttaracharitam " "	Rs. 3/8/-
3.	Mudrarahasham " "	Rs. 3/8/-
4.	Ratnavali " "	Rs. 2/13/-
5.	Meghadutam " "	Rs. 2/-
6.	Swapnavasavadattam " "	Rs. 2/12/-
7.	Laghu-Siddhanta-Kaumudi " "	Rs. 1/8/-
	Etc. Etc.	

Siddhanta-Kaumudi—part on "Tingana"
(up to "Charadi") in the press.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 450.

Author—Dikshita, Bhattachaji.

Title—Si Chanta-Kamudi. Vol.IV.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.